

THALASSA

A Ferenczi Sándor Egyesület lapja

Thalassa Alapítvány, Budapest

8. évfolyam, 2–3. szám, 1997.

A szerkesztőség tagjai

BÓKAY ANTAL, ERŐS FERENC (felelős szerkesztő), GÖNCZ KINGA,
HIDAS GYÖRGY, MÉSZÁROS JUDIT, VAJDA JÚLIA

Olvasószerkesztő

PALKÓ MAGDA

Szerkesztőségi titkár

KOVÁCS ANNA

E számunk megjelenését a

Nemzeti Kulturális Alap és a
Művelődési és Közoktatási Minisztérium
támogatta

A Thalassa magyar, angol, német, francia és orosz nyelvű cikkeket
— tanulmányokat, kritikákat, hozzászólásokat — fogad el.

Kérjük szerzőinket, hogy kézírataikhoz magyar
és/vagy angol nyelvű összefoglalást csatoljanak.

A kéziratokat a következő címre kérjük elküldeni:

Erős Ferenc, MTA Pszichológiai Intézete,
1067 Budapest, Teréz krt. 13.

Tel.: (36-1) 322-0425/146 Fax: (36-1) 342-0514

e-mail: thalassa@orange.okt.cogpsyphy.hu

Terjeszti a Sziget Rehabilitációs Szövetkezet

1078 Budapest, Murányi u. 21.

Tel.: (36-1) 342-7158

Előfizethető a terjesztőnél.

ISSN 0856-9362

Thalassa Alapítvány, 1997

Felelős kiadó: VAJDA JÚLIA

Nyomdai előkészítés: KISS GYULA

Borítóterv: SURÁNYI ANDRÁS

Megjelent 1000 példányban

BEVEZETŐ

A Thalassa 1997/2–3. számát tartja kezében az olvasó. Ez a számunk összevont szám, mivel az 1997-es évre jutó támogatás, amelyben lapunk szponzoraitól részesült, nem tette lehetővé, hogy az 1996/1. szám után — eredeti terveink szerint — további két, külön számmal jelentkezzünk.

Reméljük, hogy ez az összevont szám tartalmi gazdagságával talán kárpótolni tudja a két külön számot. Ezen számunk két nagyobb tematikus blokkot tartalmaz. Az első blokk Franciaországban élő magyar pszichoanalitikusok életművével foglalkozik. Franciaország egyik legtekintélyesebb pszichoanalitikusa, Grünberger Béla, aki koránál fogva minden bizonnyal a világon élő analitikusok doyenjének számít, tanulmányal és a vele nemrégiben készült interjúval mutatkozik be. Fónagy Iván akadémikus, a Párizsban élő, de Magyarországon is jól ismert nyelvész és pszichoanalitikus ugyancsak egy dolgozatával és interjúval szerepel lapunk tematikus összeállításában. Cikkét közlünk Judith Dupont-tól, a magyar származású francia analitikustól, akinek kulcsszerepe volt Freud és Ferenczi levelezésének kiadásában. Következő számunkban a vele készült interjút is közölni fogjuk. Ugyancsak a következő számunkban mutatjuk be két másik, Franciaországban és nemzetközileg is jól ismert pszichoanalitikus, Ábrahám Miklós és Török Mária tevékenységét. Terveink szerint további számainkban is folytatni fogjuk a nemzetközi pszichoanalitikus mozgalomban oly nagy szerepet játszó magyar emigránsok működésének bemutatását: a franciaországi emigráció mellett az Angliába, az Egyesült Államokba és más országokba került magyar származású analitikusok életművével foglalkozunk majd.

A másik tematikus blokk a pszichoanalízis kelet-európai történetével foglalkozik. Ennek apropója az orosz pszichológus és kultúrtörténész, Alekszandr Etkind A lehetetlen Erőszka című könyvének megjelenése volt; ebből a könyvből közlünk egy fejezetet, amely Freud híres páciensének, az orosz származású „Farkasembernek” a valódi élettörténetével foglalkozik. Az oroszországi pszichoanalízis mindmáig kevésbé ismert történetéhez fontos adalék két másik cikk, amely Etkind tanulmányához csatlakozik. Az egyik szöveg a freudomarxizmus atyjáé, Wilhelm Reiché, aki 1929-ben beszámolólt írt szonjetunióbeli tapasztalatairól, a másik pedig a világhírű — és Magyarországon is jól ismert — orosz pszichológustól, Alekszandr Lurijától származik, akinek ifjúkorában kulcsszerepe volt az oroszországi pszichoanalitikus mozgalom megindításában.

Ugyanebben a blokkban olvasható két másik — az egykori Jugoszlávia területéről származó — dolgozat is. Petar Klajn, a sajnálatos módon fiatalon elhunyt vajdasági pszichológus Sugár Miklósnak, a két világháború között Szabadkán és Belgrádban működött, s a holocaust áldozatává lett pszichoanalitikusnak az életművével foglalkozik. A magyarul és németül publikáló, de a jugoszláv pszichoanalitikus mozgalomban vezető szerepet játszó Sugár Miklós érdekes és eredeti alakja volt egyfajta multikulturalizmusnak, amelyet a második világháború drasztikusan szétzúzott. Renata Salecl, a szlovéniai Ljubljánában élő filozófus a modern pszichoanalízis szemszögéből vizsgálja azokat az okokat, amiért Jugoszlávia felbomlása véres polgárháborúhoz vezetett, újra szétrombolva a multikulturalizmus esélyeit.

E két tematikus blokkot jelen számunkban műhelytanulmányok sora egészíti ki.

1997. november 3.

Erős Ferenc

MAGYAR PSZICHOANALITIKUSOK PÁRIZSBAN

***A KINCSESTÁRAT TEREMTŐ GYERMEK
ÉS A KITÉRÉS AZ ÖDIPUSZ ELŐL*****Grünberger Béla***I.**

Egy korábbi előadásban¹ — amely Lausanne-ban, a latin eredetű nyelveket beszélő országok pszichoanalitikusainak kongresszusán hangzott el —, már leírtuk a gyermeki lélek egyik lényeges oldalát, amely, azt keresve, hogy miképpen őrizze meg nárcisztikus integritását (fallikus kép), tagadja születés utáni életének új realitását. Visszatérve a valóságérzék fejlődésének problémájára, amely a Ferenczi által tanulmányozott nárcisztikus mindenhatóságból indul ki, azt mondtuk, hogy a gyermek mágikus-nárcisztikus bázison igyekszik újraalakítani önmagát, s ez megfelel annak, ami támaszul szolgált a születése előtti életéhez, és amiről azt gondolja, hogy lehetősége lesz nem végérvényesen lemondani. Ezt *taktikai* magatartási helyzetnek minősítettük, és anélkül, hogy lehetőségünk volna részletesen visszatérni e taktika alkalmazási módjaira az általános fejlődés során, úgy gondoljuk, ez nem más, mint egy *stratégiai* törekvés megvalósításának első kísérlete, amely a nárcisztikus teljességet célozza meg. Így rögtön a következő taktikai fázis tanulmányozásához foghatunk, amely lényegét tekintve az elsővel teljesen ellentétes, miközben ugyanarra a célra tör. Röviden, arról a pillanatról van szó, amikor a gyermek ösztönszempontból az análszadisztikus fázisban van, s annak a tetőpontjára lendül. Nárcizmusa egy hatalmas és új energiatényező birtokában bizonyos mértékben eltéríti őt attól az emelkedett (*élationalle*) megoldási módtól, amely az ezt megelőző taktika tárgya, és egy análszadisztikus törekvést investál (amely a korábbi, nárcisztikus-orális törekvésnek az ellentéte). Az

* A Société Psychanalytique de Paris-ban 1967. február 21-én tartott előadás nyomán. Eredeti címe: L'enfant au trésor et l'évitement de l'Œdipe. In: Béla Grünberger: *Le narcissisme. Essai psychanalytique*. Payot & Rivages, Paris 1993. 307–329. old.

¹ Lásd a „L'Œdipe et le Narcissisme” című előadást. (A kötetben, melyből a fenti tanulmányt vettük, ez az utolsó tanulmány. *A fordító megjegyzése.*)

analitásnak ez az erőteljes libidinális töltése szolgáltat majd hasznos elemeket a gyermek énjének ahhoz, hogy elsajátítsa a valóságérzékletet, de minthogy ez a folyamat a kezdeténél tart, a gyermek az új taktikát először ugyanolyan kizárólagos módon, eltúlozva alkalmazza, mint ahogyan azt előző taktikájának érvényesítése érdekében használta. Nárcizmusa egy mindenható és megalomániás, analítas fölötti uralom jellegzetes jegeit ölti magára, amelynek alapvető nárcisztikus finomságait szeretnénk hangsúlyozni. Freud leírta „*a gyermek a trónon*” jelenetet, hangsúlyozva a mindenhatóság elemét, majd Abraham és Ferenczi ugyanebben a szellemben mélyítették el az análszadisztikus fázis tanulmányozását. (Itt hivatkozom az utóbbi szerző által ismertté vált, a dajkája által megsértett kisfiú esetére, aki a dajkát azzal fenyegette meg, hogy „átszarja” őt Pestről Budára.) Ezen analízis magatartásokban a nárcisztikus tényező domináló jelenlétét szeretném kiemelni. Egyik betegem, aki felidézett egy hasonló „jelenetet a bilin”, a jelenetre visszatekintve meglepődött ennek az elemnek a fontosságán: „az volt az érzésem, hogy egy személyes és egyedülálló értéket mutattam fel, és mérhetetlen büszkeséget éreztem; azóta is azon gondolkodom, hogy mi indokolhatótt egy ilyen megalomániás érzést”. Ez az a megalomániás érzés, amely a kategorikus „nem” mögött feszül, s amelyet a gyermek az análszadisztikus fázisban a környezetével szembehelyez, hogy tárgyának kizárólagos dominálásán keresztül biztosítsa magának nárcisztikus integritását — ez az analízis tárgykapcsolat jellegzetessége, amint azt már számos alkalommal hangsúlyoztuk.

Ez a taktika homlokegyenest ellenkezik azzal, amit a lausanne-i előadásunkban² leírtunk. Ott az „*isten gyermek fantáziáját*” emeltük ki (bemutatva a szülőpár közé regresszív, ösztön nélküli módon beékelődött gyermeket, „*a nárcisztikus hármast*”, amely megvédi őt az Ödipuszról és az ősjelenettől). Ez a fantázia természetesen egy másik, lényegesen eltérő képzeletbeli helyzetnek adja át a helyét. A gyermek ahelyett, hogy beékelné magát a szülőpár közé, megsemmisítve ezáltal az ödipális konfliktust, ennek során arra törekszik, hogy lemondjon a szülői oltalomról, és egy csapásra önálló egyénként fogadtassa el magát. Ennek a helyzetnek a nárcisztikus összetevője egy nagyon világos *fallikus* konnotációval jelenik meg, ily módon fedve el annak análszadisztikus oldalát. A gyermek mindent szeretne *csinálni*, legfőképpen pedig — az e fázisra oly jellemző megfogalmazással „*én egyedül*” — meglenni a felnőttvilág nélkül. Az önállóságnak ez a keresése természetesen a nárcisztikus integritás felé tart, miközben egy menekülési módot is létesít az állandóan jelenlévő ödipális szituáció elől, amelynek elvállalására azonban a gyermek képtelennek érzi magát.³ A gyermek az ödipális küz-

² Lásd a „*Considérations sur le clivage entre le narcissisme et la maturation pulsionnelle*” című cikkünket.

³ Valójában, ahogyan már felhívtuk rá a figyelmet, az ödipális struktúra nagyon korai, sőt velünk született. Ugyanakkor semmi esetre sem lehet összekeverni a későbbi klasszikus ödipális helyzettel. Az ödipális struktúra kezdetben sematikus, elvont, nem más, mint egy rejtett képesség, amely olyan üres útításkához hasonlítható, amellyel a gyermek világra jön, és úgy tölt meg, ahogyan pregenitális éréseinek fejlődési fokaik eléri. Csupán magát ezt az üres útításkát figyelembe venni annyit jelent, mint az Ödipuszról annak tartalmát, anyagi mivoltát megvonni, és a valóságtól megfosztott elméletét legyszerűsíteni azt.

delem előli *kitérést* választja megoldásként, és megkísérli, hogy mágiikus-narcisztikus módon győzedelmeskedjen az ödipális vetélytárs felett anélkül, hogy valódi rivalizációs helyzetbe kerülne. A nagy és a kicsi közötti szembenállás — mint az e fázist domináló fantáziák tartalma — mindig mitikus, varázsszerű, csodaszerű módon történik. A gyermek — objektíve egyértelmű alsóbbrendűsége ellenére — győzedelmeskedik az óriás felett, aki pedig birtokában van valamennyi eszköznek, amelytől a kicsi meg van fosztva.⁴

A gyermek normális fejlődése a az analitásnak a genitális nyálábba és az én struktúrájába való integrációján keresztül történik, s ez a pszichoszexuális érés elemi fontosságú momentuma. Az analízis összetevő elem integrációja kiemelt fontosságú találkozási pontja ennek a fejlődésnek, ha jövőjének a sokoldalúságát vesszük figyelembe (lévén, hogy minden tevékenységnek, minden érzelmi, szexuális és tárgykapcsolati helyzetnek van analízis eleme) — és egyszersmind hossz tengelye is, ha a folyamat időtartamára gondolunk, amely összefonódik az érés folyamatával egészen annak a befejezéséig, azaz a felnőttkor eléréséig. Minthogy a fallikus hullám, amely nagyon közelről követi az analízis fázist, teljesen magához vonzza a nemiség és az én fejlődése által mintegy felemésztett análszadisztikus libidó nagy részét, ennek tulajdonképpen megjelenési formái veszítenek majd élességükből, és — elsősorban az ödipális fázisnak a megfelelő fejlődése esetén — integrációjának fő folyamata majd befejezettek tekinthető. Ez az egyenes vonalú fejlődés azonban eléggé kivételes, és az *analízis összetevő rossz integrációja* esetén nagyon gyakran megtörténik, hogy a pszichoszexuális fejlődés vonala nagymértékben eltér az ideális sémától. Sőt, az analízis énbén való integrációjának hiánya, amelynek többfajta oka is lehet, párhuzamos a narcisztikus tényező rendellenes fejlődésével, és elvben azt mondhatjuk, hogy ez az utóbbi tényező az, amelyet elsődlegesen okolni kell. Itt persze nem időzhetünk el a probléma etiológiai aspektusának vizsgálatánál. Annyi bizonyos, hogy az énefejlődés során két tényező közötti kielégítő szintézisnek jelentősége van, lévén, hogy e szintézis függvénye a koherens ének és fordítva; abban az esetben, amit mi itt vizsgálunk, ennek a két tényezőnek a fejlődése ezek után nagy mértékben *az énen kívül* történik, ez pedig olyan rendellenesség, amely feltétlenül nyomot hagy ezen a központi jelentőségű instancián, következésképpen törésként mutatkozik majd, s ennek természetét fogjuk tanulmányozni. Ennek érdekében, kiindulópontul, a kincsestárat teremtő gyermekkel foglalkozunk.

⁴ A gyermek önállóság utáni vágya, a világ análszadisztikus felfogásához kapcsolódva, az ember vágyán keresztül úgy mutatkozik meg különösen tiszta formában — archaikus és igen gyakran alapvetően elfojtott módon —, mint létrehozni valamit; az önmegtermékenyítést elbeszélő mítoszok, köztük az óceániai és a két amerikai kontinensen élő népek gazdag folklórájának mítoszai az ember születését gyakran ürülékanyagokból való származásként ábrázolják. Az első ember — a Biblia szerint — porból (sárból salakból, ürülekéből) vétetett, és szülők nélkül jött a világra (lásd: Freud „Über Triebumsetzungen, insbesondere der Analerotik” című írását. G. W. Bd. 10. 402.)

II.

Valamennyiünknek volt alkalma már megfigyelni gyermekeket, akik *kincsestárat* alakítanak ki maguknak, amelyet maguk is ekként neveznek, és amely megfelel annak a hatalmas nárcisztikus megszállásnak, amelyet ez az elnevezés jelent. A kincsestár, amelyet gyakran titkolnak és mutogatnak egyszerre, egyszerismind féltékenyen őrizve van; paradox módon és meghatározása szerint is, *heteroklit, használt, csonka és páratlan, piszkos, semmi hasznot vagy értéket nem képviselő tárgyakból* áll. Valójában úgy tűnik, hogy a gyermek nemcsak észreveszi e tárgyak *hulladékjellegét*, hanem ennek az árnyalatnak, amely a számára lényeges, fontosságot tulajdonít, és habozás nélkül kimutatja speciális megszállásának intenzitását, ha például ezekért új, sértetlen és objektív valós értékkel rendelkező játékokat ajánlunk fel cserébe, amelyeket egyébként teljes mértékben képes felbecsülni. Ami e tárgyak eredetét illeti, általában titkos, nem vásárolt, se nem kapott, hanem talált, titokban összeszedett vagy egyszerűen elcsent tárgyak ezek, s ennek a körülménynek jelentősége van, amelyre még visszatérünk.⁵

Ha a kincsestár különböző sajátosságait elemezzük, hamar felfedezzük, hogy a gyermek számára mindenekelőtt olyan tárgy megalkotásáról van szó, amelyet ő birtokon keresztülment volna, hanem éppen *kütert* előle. Itt egyfajta olyan tárgykapcsolati folyamaton keresztülment volna, hanem éppen *kütert* előle. Itt egyfajta olyan tárgykapcsolatról van szó, amely éppen nem az, tekintettel az analízis elem megfelelő integrációjának a hiányára, amiképpen kleptomániás gyermekek bizonyos csoportjánál azt látjuk, hogy azért lopnak, hogy ne kelljen megfogalmazni egy kérést, azaz megbontani egy tárgykapcsolatot. A tárgyak titkos eredete egyebek között igen gazdag fantáziálásnak kedvez, a *nárcisztikus autonómia* értelmében, melyről korábban már szoltunk; a kincsestár ténylegesen senkitől sem származik, ami *kizárja ödipális eredetét* és minden kapcsolatrendszer, amely abból származik. Minthogy a kincsestárat a gyermek *alkotta*, az ő „lelete” (a fogalom jogi értelmében is, amely egyébként a felnőttek viszonyát jelöli a saját kincsestárukhoz — például a földmunka során megtalált pénzdarabok), mágikus-nárcisztikus módon saját magára projiciálhatja, és ily módon egy igazi különálló világot teremt, amelynek ő az uralkodója.

Ami a kincsestár elemeinek *heteroklit* jellegét illeti, jelentése gazdagon túldeterminálnak tűnik. A projekció sokfélesége és összefüggésének hiánya egy olyan énről tanúskodik, amelynek a globális énhez képest nem integrált elemei töredékes állapotban vannak meg, ez pedig az énből egy törésnek felel meg, amit éppen az imént írtunk le. *Az introjektumok többszörössége és nem asszimiláltsága* fennmarad, ez pedig úgy tekinthető, mint nárcisztikus védekezés a (a jelen tanulmány értelmében vett)

⁵ Anélkül, hogy különböző diagnózisokat vennénk szemügyre, hangsúlyozzuk, hogy olykor nehéz elhatárolni a valóságos értelemben vett kincsestárat a gyermekszoba más tartalmaitól, babáktól és játékoktól, így mindenféle „gyűjteményektől”. Ugyanakkor a kincsestár különbözik az *átmeneti tárgyaktól*, amennyiben többféle tartalma van és egy *rendszer* alkot, és csak ennek a rendszernek az átalakulásai, mint olyanok követhetők majd a gyermek egész későbbi fejlődése során.

„ödipifikáció”, az ödipális tárgy ellen, amely az Ödipusz minden lejtőjén egyedülálló. A gyermek az ödipális helyzet projekciójaként egy *politeista* helyzetben találja önmagát egy monoteista helyett.⁶

A kincsestár elemeinek a nárcisztikus megszállás a közös nevezője; lényegük, hogy mint individualizált tárgyak nem számítanak, és amint azt már láttuk, hasznuk és objektív értékük sincs, létezésük értelmét és egyéni fantáziált jellegüket a nárcisztikus megszállástól függő és abból fakadó tulajdonságuk adja meg nekik. Attól fogva, hogy a kincsestár létrejött, és alkotóelemei egybegyűltek, azaz nárcisztikus megszállással rendelkezik, egy valóságos, a kasztrációs félelmek elleni *védekezési rendszert* képvisel, amely ezeknek a gyermekeknek a tudatalanjában a lappangási szakasz küszöbén nagy erővel és nagy számban feltétlenül felbukkan, és amelyről tudjuk, hogy első ödipális hajtóerejüket nem integrált analitásuk és hipertrófiás nárcizmusuk miatt nem lehetett „felszámolni”; ezek a gyerekek tehát nemcsak agresszív pregenitális fantáziáik, hanem Ödipusz-komplexusuk ellen is reménytelen küzdelmet folytatnak. Ami identifikációs nehézségeiket illeti, annak majd tanulmányunk e következő szakaszát szenteljük. Az a védekezési rendszer, amelyet a kincsestár hoz létre, rögeszmés fordulatot vehet, és kötelező, kényszeres formát öltve mutatkozhat meg.

A kincsestár analízis (szennyezettség, hulladékjelleg) aspektusát illetően, a nárcisztikus megszállás a nem értéket értékévé változtatja, ahogy az *alkimisták* sem adták fel soha azt az évszázados álrukhoz fűzött reményt (tudjuk, hogy napjainkban is léteznek alkimisták), hogy a nem nemesfém ólmot (az ürületet) nemesfémévé, arannyá változtassák át.⁷ Ez az álom azt a vágyat fejezi ki, amelyről a lausanne-i kongresszuson beszéltem, és amely abból áll, hogy az *ösztönérésnek* az ödipális kereteken belüli, egymást követő azonosulásokon alapuló, *hosszú és kockázatokkal teli folyamatát át-ugorjunk*, vagyis, röviden, átugorjuk az Ödipuszt. A kincsestár egy analízis-mágikus részlettárgy, amelynek egy fallikus értékkel felruházott introjekciójáról van szó, *mintha* az ödipális fejlődés minden fázisán keresztülment, befejezett érisi folyamat eredménye lenne. Valójában regresszív szinten vagyunk, a kincsestár analízis tárgy, amely éppen

⁶ Azzal, hogy a mózesi törvény megtiltja az emberi vagy az állati formák másolását, a bálványok készítését, azaz a politeizmusba való regressziót igyekezett megakadályozni; ugyanakkor kifejezte azt, hogy az ember eredete, azaz az apa léte, a realitás elvének van alávetve, tehát az ember önmagát autonóm módon nem hozhatja létre.

⁷ Janine Chasseguet-Smirgel Strindberg alkimista kísérleteit illetően mutatta meg *Pour une psychanalyse de l'Art et de la Créativité* című munkájában (Paris, Payot) annak szükségszerűségét, hogy egy paranoiás személy minden tárgyból önálló mágikus falloszt kreáljon oly módon, hogy az apai pénisz analízis introjekciójának fázisát rövidre zárja. Bár csak az én iránti félelmek, amelyek olyan masszív projekciókhoz kapcsolódnak, amelyeknek az apa és az ő péniszre képezi tárgyát, indítják be az önálló mágikus fallosz kialakításához vezető folyamatot, a mi általunk vizsgált esetekben

1. ez a fallosz a kincsestárra, mint védekezési rendszerre vagy azzal ekvivalens rendszerre projiciálódik, például a fogalmaknak egy mediátor köré csoportosult heteroklit együttesére, sőt, miként majd később látni fogjuk, a tükkörbeli megsokszorozódás révén megerősítik ezt a nárcisztikus projekciót;

2. nem csak az én iránti félelmekről van szó ezekben az esetekben, hanem a bűntudat és az éretlenség együtteséről is.

csak megvált primitív ürüléktárgy eredetétől, mert a kincsestár alkotóelemei hiányosak, lényegi tulajdonságaikban sérültek, megcsonkítottak, azaz fekalizáltak; a kasztráció, a hiány a mágikus mindenhatóság értékévé és forrásává válik, ahogy ezt a primitív népek a nyomorékoknak, a megcsonkítottaknak, a szörnyeknek tulajdonítják.

Hangsúlyoztuk a materiális támasz mint projekciós felület fontosságát, és emlékeztetünk arra, amit már elmondtunk vagy jeleztünk a nárcizmust illetően. A nárcizmus-instancia, amely a globális énen belüli dialektikához tartozik hozzá, nincs meg ösztön-támasz nélkül. Jelen összefüggésben azonban a materiális támaszt illetően regresszió áll fenn, tekintve, hogy annak elemei eredeti jellegüket elveszítik, nem egyebek, mint egy homogén, anonim anyag (ürülék), amely egyedül a mágikus nárcisztikus tényező által nyer saját értelmet és létet.⁸ Két regresszió (anális és nárcisztikus) áll fenn, de különböző szinten, s ez az alannak egyszerre bizonyos análfunkciós és nárcisztikus szabadságot jelent; a globális én viszonylag szabad összetevői (a rendszerbe foglalt nárcizmus és analitás) rendszerint valójában kikerülnek a felettes-ént, amely éppen most alakul ki, és az alany bűntudata viszonylag kevésbé játszik szerepet, így tehát kevésbé gátolt, mint a globális énen képviselt énszektorokban. Olyannyira, hogy az alany egyfajta mozgásos, mentális, verbális ügyességet is elsajátíthat, amellyel elkerüli, hogy összeütközések keletkezzenek, és így működésének bizonyos periferikus aspektusait tekintve a fejlettség egy bizonyos szintjét éri el. Ugyanakkor nárcizmusa elkerüli az énkontrollt, és olymértékben engedhet szabad folyást magának, hogy az már a megalomániát súrolja.

III.

Az emberi pszichoszexuális fejlődés — amint azt tudjuk — két szakaszból áll, az egyén a pubertáskorban újrakezdi a pregenitális és a genitális érés folyamatának különböző szakaszait. Azt is tudjuk, hogy az Ödipusz távolról sem a klasszikus ödipális korban dől el, és hogy az ember a szexuális és tárgykapcsolati érettséget csak egy sokkal későbbi időpontban éri el. Ez az érési periódus az ödipális helyzetek egymást követő hosszú egymásutánja az annak megfelelő azonosulásokon keresztül, egy dialektikus mozgás keretén belül, egészen addig tart, amíg az egyén — miután énjében egy-

⁸ A névtelenségre a kincsestártól nem túl távoli változat szolgálhat példaként. Ennek lényeges funkciója éppen a névtelen jellegből származik: ilyenek a *gyerekek mondókái, kiszámolós versikéi*. Elhagyva ezekből természetesen a tiszta értelemben vett játékos oldalt, meggyőződhetünk arról, hogy úgy működnek, mint egy *ad hoc* védekező rendszer (egyébként ez bizonyos mértékben illik a játékokra általában), amelyben a verbális alapanyag (például az „szórakaténusz” stb. szavaknak) nincs semmi értelme, ugyanakkor nagyon erős nárcisztikus megszállást tartalmaznak; a szavak helye a rendszerben ugyanúgy meg van szabva, mint amennyire nélkülözhetetlenek, a materiális keret egy bizonyos megmerevedett szertartással egészül ki. A gyermekek részt vesznek benne, s ez nagyon különös kapcsolatot hoz létre közöttük, és ugyanígy különös módon kapcsolódik a felnőttek ödipális világához, amellyel szemben ez a rendszer funkcionálni hivatott. A felnőttelens csattanó egyes kiszámolós versikékben különösképpen világos és feltűnő.

mást követő azonosulásait integrálta — saját érettségében tűnik fel, azzal fejezvé be a folyamatot, hogy *saját identitását elérte*, vagyis azonos lesz önmagával, vagy más megfogalmazással, saját apja vagy anyja lesz. Természetesen a *szexuális elkülönülés* párhuzamos az *individuáció* fejlődésével, és ugyanazoktól a faktoroktól függ — identifikációtól és ödipális konfliktustól — amelyek ugyanannak a folyamatnak két különböző aspektusát jelentik. Az ödipális és az identifikációs dialektika folytonossága abszolút, és különösen az analízis során vesszük azt észre, amikor állandó megléte monotóniaként mutatkozik meg, amit egyesek nyomasztónak tartanak. Maga az analitikus helyzet — ebből a szemszögből nézve — szülő–gyermek kapcsolatnak tekinthető, és a kezelés előrehaladása a növekedéshez hasonlítható, amelynek a befejezése azzal az időponttal esik egybe, amikor az analizált mint „gyermek” felnőtte válik, azaz rá kerül a sor, hogy maga is szülővé váljék. Ami az azonosulást illeti — amint azt tudjuk — az *introjekción*⁹ alapul, amely kezdete egy metabolizációs folyamatnak (egy viscerális, tudattalan, az analízisben világosan újra megélt aspektussal), amely az annak megfelelő fantáziák sorát mozgósítja.

Azzal kapcsolatban, ami ezt megelőzi, mindannyiunknak van tapasztalata az ödipális anyag elsőbbségéről az analízis elején, és természetesen a kúra egész folyamán, tekintve, hogy az analitikus munka lényege az ödipális dialektikának van szentelve. Márpedig nem mindig ekképpen történik, és egyre több olyan esettel találkozunk, ahol egy preödipális akadályelhárítás jelentkezik azt megelőzően, hogy dinamikáját tekintve érvényes módon az Ödipuszra térhetnének. Felfedezünk ilyen jelenséget maguk a kiképző analízisbe járók között is, akiknek saját analitikusi munkájukban, az ödipális helyzetek analízise során egyértelmű nehézségeik adódnak, olyan nehézségek, amelyek nemcsak terápiás szempontból okozhatnak kellemetlenséget, hanem olyan akadályt képezhetnek, amelyek a fiatal analitikust meggátolhatják szakmai eredményességében. Úgy tűnik, hogy az analitikusnak szakmai munkája során vállalnia kell a felnőtt szerepét az analizálttal mint „gyermekkel” szemben, és ha hiányzik belőle az a képesség, hogy ezt megtegye, szakmai tevékenysége akadályozottá válik. Javaslatunk e tekintetben abból áll, hogy kapcsolatot kell teremteni ezen ödipális éretlenség és az én szintjén mutatkozó törés között, amelynek a tanulmányozásához ez az előadás igyekszik hozzájárulni.

Emlékeztetünk arra, hogy milyen fontosságot tulajdonítottunk a nárcisztikus faktoral történő szintézis hiányából adódóan az anális komponens rossz integrációjának, amikor mindkettő a globális énen kívül, autonóm módon követi a maga fejlődését. Márpedig, mivel az introjekció lényegében az ént strukturáló mozgás, magának az introjekció folyamatának a relatív szabadsága aligha kerülhet el egy korai szexualizációtól, annál is inkább, mert a szabadság ezt csak előmozdítja, ez pedig egy konfliktusokkal teli tárgykapcsolathoz, nem pedig olyan introjekcióhoz vezet, ami az énből történő integrációt eredményezné. Anélkül, hogy eközben követnénk e nem in-

⁹ E témában lásd Pierre Luquet kitűnő beszámolóját az identifikációról a latin eredetű nyelveket beszélő országok pszichoanalitikusainak 1961-es párizsi kongresszusán.

tegrált analitásnak a változásait, térjünk vissza a másik faktor, a nárcizmus tanulmányozására.

Amint azt korábban, az „én egyedül” megfogalmazásból már láttuk, a gyermek az anális fázisban igyekszik nárcisztikus autonómiáját megvalósítani. A nárcizmus (egy bizonyos nárcizmus) — amelynek ez az egyik lényeges jellemzője — elvből ellenáll az introjekciónak, mert, amint azt tudjuk, ez az ellenállás egyik legfontosabb forrása; a nárcisztikus személy az akar lenni, ami, és az énjéhez való bármiféle hozzáférést visszautasít, s ez az ellenkezés egy elemi, nagyon korai magatartásra is támaszkodhat. Tudjuk, hogy a tárgyi világnak meg kell győznie a gyermeket — az általa nyújtott szeretet révén — arról, hogy ösztönkésztetéseinek feladásával és eredeti abszolút nárcizmusából történő kilépésével csak nyerhet, elfogadva az introjekciót, amely — mindekelőt és gyakran hosszú ideig — semmi más, csak egy beférkőzés. A nárcisztikus személy „nem hasonlít senkihez”, azaz *visszautasítja az identifikációt*, és azt mondhatjuk, hogy maga az a nárcizmus, amit úgy írtunk le, hogy ráakaszodik az Ödipuszra, hogy integritását mentse, egy régebbi helyzethez tér vissza, és ekként utasítja vissza az Ödipuszt, valamint annak minden formáját, ami belőle származik, amint azt később látni fogjuk. Visszautasítja az Ödipuszt és az identifikációt, éppen a folyamat viszceralis jelentése miatt, amelyet a saját határai mögé való behatolásként él meg.¹⁰ Ami „a kincsestárat teremtő gyermeket” illeti, tudjuk, hogy rendszerét azért hozta létre, hogy egy nárcisztikus világba foglalja bele magát, ami az ő saját projekciója, de bizonyos értelemben egy endogén projekció, és célja az, hogy a tulajdonképpeni tárgyi identifikációt elkerülje.

Az ebbe a kategóriába tartozó alanyok esetében nárcizmusuknak az ödipális tárgyra történő projekciója már kompromisszumot, azaz nárcizmusuk részleges feladását jelenti, még ha az átmeneti is. A „kincsestárat teremtő gyermek” antiödipális védekezési mechanizmusát abban a korban építi fel, amikor a szexuális tevékenység feltehetően leállt, legalábbis csaknem leállt (amit latencia-periódusnak neveznek), s ez ami a szóban forgó mechanizmusnak egy bizonyos stabilitást ad. De a pubertáskorba érve, a *serdülőnek* hatalmas új ösztönvevékenységét egy annak megfelelő, egyidejű nárcisztikus hajtóerővel együtt kell uralnia, s ez még normális feltételek esetén is a meglévő rendszer elkerülhetetlen megrázkódtatásához vezet. Ez a klasszikus pubertáskriszis. Normális, de nem haladhat meg egy bizonyos időtartamot. Mértéken felüli meg-

¹⁰ Ez az introjekció normálisan abban az életkorban megy végbe — a tudattalan fantázia síkján — hogy a gyermek, mint ahogy azt másutt már megmutattuk, mintegy játékosan képes végrehajtani azt. Nehézségek keletkezhetnek akár a korai erotizáció, akár az anyai identifikáció konfliktusossá válása esetében; támadnak; legalábbis felléphet a paranoid feldolgozás, abban az esetben, amikor a nárcisztikus félelmek dominálnak, és a gyermeknek számot kell vetnie, olykor előzetes formában, az apával szembeni büntudatával. Azokban az esetekben, amelyekkel itt foglalkozunk, ez a két tényező játszik szerepet. A folyamat testi aspektusával szembeni védekezők sarkallnak az ödipális kapcsolat testi alakjától történő megfosztásához, az erotikus komponensek mindkét oldalon való tagadásához, az analitikus elmélet szintjén pedig a testiségnek az absztrakcióval és a szóval való helyettesítéséhez.

hosszabbodása *egyre gyakoribb eset — olyan jelenség, amely, úgy látszik, a jelenkori civilizációra erősen rányomja a bélyegét* — és az én súlyos zavaráról tanúskodik. Vizsgálódásainkat most ebben az irányban folytatjuk.

A patológikus serdülőkori krízis valóban nagyon gyakran különbözik a normális pubertáskori szakasztól, s ez a különbség az időtartammal és a vele együtt járó minőségi változások szokatlan meghosszabbodásával kapcsolatos; olyan alanyokkal találjuk magunkat szemben, akik nem tudnak érettségük befejezettségéhez eljutni, mert korábbi identifikációik nem kielégítő módon mentek végbe. Valamennyien ismerjük a serdülőnek az a reakcióját, amikor az utcán megáll egy polgári módon öltözött, pocakosodó, már kopaszodni kezdő, 35–38 éves „öreg” előtt, és undorral kiáltja el magát: „Hogy lehet ilyen borzalmassá válni? Akkor inkább a halál!” Ez a fajta reakció továbbtűnhet, a folytatást ismerjük, ám az ilyen magatartás állandósulása már kissé nyugtalanító, például egy ötvenéves személynél.

Az, amit „*a fiatalkori különtség krízisének*” neveztünk, valójában a felnőttek világával való azonosulás elleni tiltakozás, és ha ez megmarad, annak a jele, hogy a mögötte meghűződő nárcizmus elutasítja az ödipális identifikációt, s hogy azt mindig is visszautasította. Sőt azt is jelzi, hogy ez a magatartás meg fog maradni. Ha a végtelenen és elnyújtva megvalósított „úgy, ahogy a papa” megfogalmazás egy fordított Ödipusz rögzüléséről tanúskodik, akkor az a megfogalmazás, amelynek lényege, hogy módszeresen ellentétét képezi annak, amit az „úgy ahogy a papa” jelent, körülbelül 18 éves kortól azt mutatja, hogy az Ödipusz nincs és nem is lesz soha felszámolva. Itt olyan viselkedés tanúi vagyunk, amelynek szélsőséges és tartós jellege senkit nem téveszthet meg: *nem egy ödipális elkötelezettségről van szó, hanem éppen annak szisztematikus elkerüléséről*. Itt nem az apa ödipális módon (rivalizáció és vetélkedés révén) történő legyőzése a kérdés, hanem az, hogy az alany távol tartsa őt, hogy ne kelljen önmagát összemérnie vele, vagy még inkább análszadisztikus módon szodomizálnia őt, hogy nemi szinten elkerülhetővé váljék vele a találkozás. Tudjuk, hogy megölni az apát és az anyával hálni regresszív magatartásnak felel meg, olyan magatartásnak, amit a kis vadember, akiről Diderot beszél, véghezvihetne, ha a felnőtt erejével rendelkezne; de az ember tragédiája — és valójában éppen ez az egész ödipális dinamika forrása — abban a tényben rejlik, hogy a két tényező, az ödipális vágy és megvalósításának lehetőségébe kezdetben nem esik egybe. Egy emberré válási folyamat eredményeként jelenik meg, amely csak olyan esetekben válik visszafordíthatóvá, amikor ez a visszafordulás valójában a regresszió által indul meg, mint a debilitás esetében vagy bizonyos pszichózisoknál. Ugyanígy azt is tudjuk, hogy az Ödipusz „felszámolása” olyan állapotot jelent, amelynél az énben bőségesen integrált primitív fantáziák vannak, és amelyeknek a dinamikája gazdaságosan kielégítő módon kerül felhasználásra.

Az *ellenazonosulásnál* megragadni nem más, mint az Ödipuszban való el nem kötelezettség bizonyítéka, vagyis elzárkózás. Azok a fiatalok, akik megragadnak ennél a helyzetnél, a találkozás minden lehetőségét elkerülik azokkal, akik riválsaikká lehetnének, és tőlük teljesen félrevonulnak. Egy nárcisztikus világba zárják be magukat, ahol a hozzájuk hasonlókkal, vagyis a saját képmásukkal élnek együtt, azokkal, akik

ugyanúgy beszélnek és ugyanúgy öltözködnek, mint ők, minden szexuális különbségtetés nélkül.¹¹

Az álellenségnek, azaz a felnőttnek címzett agresszivitás a folyó két partján álló homéroszi harcosok egymás elleni szitkozódására emlékeztet, akik eközben óvakodnak, hogy átkeljenek *a senki földjén*, amely védi őket, és az összecsapás *elkerülését biztosítja nekik*. Nem arról van szó, hogy átvegyék az apa helyét, hanem hogy úgy tegyenek, mintha az soha nem is létezett volna, és amikor az ezen szinten ragadt serdülő agresszív lendületétől elragadva mégis odajut, hogy elfoglalja az őt nemző személy helyét, mindent szétrombol, és az ödipális keretet akármilyen tartalommal tölti meg, amely mindenekelőtt oly mértékben különbözik majd attól, amilyen korábban volt, hogy már nem lehet kétségbe vonni Ödipuszon kívüli nárcizmusát, és különösen nem lehet *azzal vádolni őt, hogy a szüleitől, bármi legyen is az, átvett volna valamit*; így sikerül majd, hogy az ödipális helyzetet a végsőkig elkerülje. Többet már nem foglalja el a helyét a leszármazók sorában, teljesen szakít a leszármazási rendszerrel, és azon kívül keres helyet magának.¹²

IV.

Miután röviden kifejtettük, mit értünk ödipális érettségen, rá kell térnünk magának az ödipális mítosznak az elemzésére, annak tartalmát és a szophoklészi szöveget áttanulmányozva. Ezzel kapcsolatban azt az elég furcsa tényt állapíthatjuk meg, hogy az ödipális mítosz valamennyi interpretációja között, ismereteink szerint, egyet sem találunk, amely koherens módon magában foglalná ezt a központi elemet, vagyis a Szfinxet. Vitathatatlanul egy fontos hiányról van szó, amely az ellenállás szempontjából magyarázható. Freud maga kevesebbet foglalkozik a Szfinxszel, mint azzal a rejtéllyel, amelyet a Szfinx felvet, és tudjuk, hogy milyen jelentést tulajdonít neki (a gyermekek eredetét). Csak egyszer beszél a Szfinxről mint olyanról (elég furcsa módon a „Dosztojevszkij és az apagyilkosság” című tanulmányában), és azt olyan apai figuraként értelmezi, akinek Ödipusz által történő meggyilkolása bizonyos értelemben Laiosz meggyilkolásának képét vetíti előre. Nem időzünk el ezen a ponton, hacsak azért nem,

¹¹ Mindez jól mutatja, hogy egy ellenazonosulási folyamatról van szó; a felnőttek világa egyénekből áll, míg a kérdéses kategóriába tartozó serdülők világa a csoport fogalmával mosódik össze, amelyen belül ők, bizonyos fókig, egymással felcserélhetők. A serdülő a felnőtthez képest „különbözőnek” tekinti magát, de semmiképpen sem „eredeti” társai között, akik testvéreként hasonlítanak rá.

¹² Az újdonság mohó keresése bármi áron, akármilyen legyen is annak a belső értéke, egy, az ödipális szituáció elkerüléséhez hasonló kísérletként épül be. Arról van szó, hogy ne kelljen beilleszkedni valamely hagyományba, s ez megint csak származási rend szétzúzását jelenti. A varázs, amellyel az újdonság mint olyan az egyénekre hat, abból a látszólagos megoldásból fakad, amelyet ez a varázs kínál az ödipális konfliktusra, éppen azért, hogy elkerülje azt. Egy valóban eredeti gondolat, egy valóban forradalmi felfedezés gyökereivel a múltba hatol, ezek a gyökerek táplálják és biztosítják számára az anyagcserét. Másféleképpen fogalmazva, megelőzik a leszármazás elvét.

hogy emlékeztessünk arra, hogy Freud elgondolása ez esetben nem aratott diadalt, és hogy a szerzők hajlamosak, hogy a Szfinx alakjában inkább a fallikus anya imágójának megnyilvánulását lássák. Nézetünk szerint Ödipusz diadala a Szfinx felett nem az apa meggyilkolásának az előképe, és jelentősége messze meghaladja azt, amit rendszerint fallikus anyának nevezünk.

A Szfinx egy több változatban meglévő mitikus lény; a thébainak asszonyarca van, oroszlán lábakkal és szárnyakkal. Egy csapásra észrevehető, hogy szimbólumok aggregátumáról van szó, és csakis erről, mivel a Szfinxnek nincs teste és a szimbólumok üres hordozóját rejtí. ¹³ E szimbólumok lényegileg más eredetekhez vezetnek vissza, innen-onnan összeszedett, *kacatszerű* projekciókról van szó, ez pedig a kincsestárhoz vezet vissza bennünket, ¹⁴ és folytonosságot alakít ki a kettő között. A Szfinx „barkácsolva” van, csakúgy, mint a kincsestár, s ez megfelel archaikus nárcisztikus jellegének.

A Szfinx általában hímnemű, de van nőnemű is, és néha egyébként *Szfinx*nek hívják; a szörny tehát meghatározatlan nemű. Ami pszichikai eredetét illeti, egy sor projekciónak hordozója, és hosszú listát állíthatnánk össze e projekciók felsorolására. Mégis, célszerűbb megkeresnünk azt az alakító eszmét, amelyből a Szfinx mítoszbeli funkciója ered.

Láttuk, hogy az énben meglévő bizonyos törés gyakran akadályozza a serdülőt, hogy érését *egyesített* (egyén = individuum = oszthatatlan, homogén) módon fejezze be, énjé szétforgácsolt marad (egy „*én Harlequin kabátjában*”) anélkül, hogy ödipális identifikációinak a végére tudott volna jutni (amelynek célja csak a személyiség egyesítése lehet: csak egy apa és csak egy anya van). Kialakít *egy többszörös projekciós rendszert, amely a „kincsestár” megfelelője, nárcizmusát ugyanakkor megerősíti a sokszoros visszatükrözés, amely közösséget teremt a serdülőkorúak bizonyos csoportjával, akik ugyanennek a rendszernek a hasznélvezői*. Miután ez a folyamat a serdülő valamennyi nárcisztikus töltését leköti, csak a rendszeren belüli világ áll nárcisztikus megszállás alatt, így a felnőttek világának megfelelő töltés teljesen vissza van vonva, ezért bizonyos értelemben (mivel a felnőttvilág teljes mértékben megszállás nélküli), többé nem létezik. Következésképpen ez a világ nem érték és kidobni való (legalábbis ez az a cél, amire a serdülő törekszik, és bizonyos fokig érhető felháborodása a felnőtt előtt, akinek nézetei e vonatkozásban nem egyeznek meg az övéivel).

Márpedig megtörténik, hogy ezek a nárcisztikus projekciók koncentrikusan egy központi figura körül alakulnak ki, aki a csoport tagjainak a törekvéseit a legfelsőbb szinten képviseli, aki a *bálvánnyal* azonosítható (lehet szó varázslóról vagy jósról), akinek az a lényegi funkciója, hogy az Ödipusz elleni elhárítási küzdelemben „rajongóit” támogassa, a mágikus, analízis karakterű erőnek köszönhetően, amelyet neki tulajdonítá-

¹³ Ez nem csak elképzelés, olyan egyiptológusok, akiknek kifaragott Szfinx állt a rendelkezésükre, rendkívüli módon meg voltak lepve, amikor felfedezték, hogy — ellentétben más antik egyiptomi műemlékekkel — a Szfinx belseje üres, nem rejt magában semmilyen átjárót, szentélyt vagy sírt.

¹⁴ A Szfinxet, különösen annak egyiptomi változatát, úgy tekintették, mint egy kincstár őrzőjét, és ez a funkciója ma is megtalálható a Közel-Kelet országaiban elterjedt különféle építészeti alkalmazásaiban.

nak. Látni fogjuk, hogy valójában ez a bálvány neme szerint meghatározatlan marad. Anna Freud¹⁵ helyesen jegyezte meg, hogy a serdülők gyakran egyetlen személyiségtől, a *Führertől* függenek, és aki az ő számára egyfajta közvetítő, „alany, akit az életkora a serdülőkorú és a szülei között helyezi el”, ami tehát az ödipális keretbe illeszkedik. Valójában, az én véleményem szerint, a kérdéses személy nem közvetítő, hanem, éppen ellenkezőleg, a felnőtt világgal szembeni ellenállás csúcán található, azaz az Ödipusz ellen van. Ő a hordozója hívei megalomániás nárcisztikus projekciójának, amelynek egyben a gyújtópontja, valamint egy ideológiai vagy egyéb tartalom hordozója, ami a hívek Ödipusz-ellenes védekezésének lendületét tovább gerjeszti. Annál is inkább ő a vezérük, mert az a kötelék, amely követőivel őt összeköti, ez utóbbiaknak nagy ösztön szabadsággal és egy annak megfelelő nárcisztikus elégtétellel ér fel. Valójában arról van szó, hogy mivel az ilyen serdülő nem integrálta az Ödipuszt, nincs ödipális alapokon kialakult felettes-énje, és — az archaikus anyai felettes-énnel és az esztétizáló énídeállal ellátott nárcizmusa miatt — alapvető tehetlenségével, kasztrációs féltelmeivel, a valószínűségi identitását és a nemét érintő határozatlanságával kapcsolatos szorongásaival viaskodik. Tehát, a bálvánnyal bizonyos szinten való identifikáció (emlékszem egy „rajongó” bálványához szóló levelére: „szeretlek, mivel egész életre én vagyok a te bálványod”) és az az oltalom, amelyet ez az azonosulás nyújt, mindezt eltörli, éppen azáltal, hogy lehetővé teszi a felettes-én felszabadítását. A bálvány nem a felettes-én, ellenkezőleg, éppen azt igazolja, hogy ez az instancia nem létezik, és éppen az az előnye, hogy helyettesíti azt. „Mindenre képes”, azaz legyőzte a felettes-ént, tehát Ödipuszt. A túlkapások, amelyeket megenged magának, inkább elképesztő hőstettek lesznek; azt képzeleli róla, hogy mindenre képes és mindent tud; igazi mániás ünnep az övé, mivel mindaz, amit tesz vagy mond, maga a tökéletesség. A bálványnak (varázslónak vagy jósnak) a legcsekélyebb megnyilatkozása is kommentálásra, elmélyült vizsgálatra kerül, mert egy neki tulajdonított mágikus falloszról tanúskodik. Valójában ez a fallosz inkább előre megjósolt, megígért (elfátyolozott, mint egy ígéret), aminek az élvezete mindig a következő napra lesz halasztva,¹⁶ és pontosan ez az örökös halasztás az, ami azzal a veszőllyel jár, hogy megzavarhatja a bálvány és imádói közötti kapcsolatot, ami egyébként meglehetősen ambivalensnek tűnik. Mert valójában a hengegés, az Ödipuszt ócsárolók keserű megvetése és vihogása mögött felsejlik az a belső meggyőződés, hogy az igazi fallosz az Apáé, és éppen ezt rejti el a szándékosan fenntartott kétértelműség, amely a Bálvány által ígért falloszt és magát a Bálványt körülveszi. Miután a Szfinx bizonyos tekintetben valóban az análszadisztikus anyát képviseli, akinek homályos és mélyeséges belső részei az apa megkülönböztető jelképet látszanak magukba rejteni, a Szfinx (vagy a Bálvány) hallgatólagos ígérete előre sejteti a fallosz megszerzését, de annak *mágikus módon való megszerzését az elkerülés által, ekként ugorva át az érettség, azaz a szülői identifikáció és az Ödipusz felett*. Tudjuk, hogy a Szfinx fiatal emberek vesztét okozta,

¹⁵ „Probleme der Pubertät”, *Psyche*, 1960.

¹⁶ Mint Leviathán, a hal, amelyen a héber hagyomány szerint a Világ nyugszik, s amelynek tápláló nedveit az Isten az Igazaknak tartja fenn az utolsó ítélet napjára, hogy abból lakmározzanak.

és „feldúlta a vidéket”, de ahhoz, hogy ezek a fiatalok felé forduljanak, varázserőt kellett, hogy gyakoroljon rájuk. Figyelembe kell vennünk azt, ami a Szfinxben a félelem és a kihívás érzését egyszerre kiváltja.

Itt emlékeztetünk arra, amit korábban kifejtettünk: hogy az én szintjén meglévő törés közvetlen oka az análszadisztikus szakasz hibás integrációja, miáltal a serdülő éretlensége nem teszi képessé őt arra, hogy elvállalja, vagyis az énjében integrálja azt. Agresszivitása egy álagresszivitás, amely azután különböző módon árad szét, de mindig az ödipális struktúrán kívül. Bár minden úgy történik, mintha a „rajongó” az ödipális integráció jogát a bálványnak adná át, hagyva, hogy helyette az vállalja el eme integráció gondját, és hogy megvalósítsa azt, annál is inkább, mert a Bálvány egy anális-mágikus, mindenható agresszivitás forrásaként jelenik meg előtte. Ez nem azért történik így, hogy a Bálvány pozícióját megvilágítsa, hiszen a serdülő azért fordul hozzá, hogy anális agresszivitását az tegye mérlegre, remélve ezáltal, hogy biztosítékot kap tőle, hogy meghallgatásra talál anélkül, hogy az anális komponenshez kellene folyamodnia. A Szfinx egyszerre képviseli a hatalmas és veszedelmes anális-mágikus falloszt (innen ered a félelem, amikor megközelítjük: mintha pestises lenne), de a csodás ígéretet (a Szfinx egyszersemind varázsló) is képviseli, ez tehát az ígézet eredete. Ha az a párhuzam, amelyet a Szfinx és a Bálvány között tettünk, igaz, akkor az ahhoz tartozó mitológiai anyag referenciáival meg kell erősítenünk.

Egy korábbi dolgozatunkban¹⁷ az análszadisztikus agresszivitást visszavezettük magára az emésztőrendszer funkciójára, különösen a belekre, amelyek összenyomnak, homogenizálnak és fekalizálnak, és az ánuszra, amely visszatart és kiürít. A poklot, az ördög székhelyét, amely a homályosság és a kénes gázokat magából kibocsátó elégetés helye, az emésztőtraktusba helyeztük, mert felfogásunk szerint minden ösztönkielégülésből fakadó alapvető büntudat az ösztöntevékenységbe foglalt anális komponensből fakad. Anélkül, hogy erről részletesebben szólnánk, emlékeztetünk arra, hogy az ödipális aktushoz kapcsolódó büntudat visszanyúlik arra a bűnre, amelyet Laiosz követett Khrüszipposznak, Pelopsz fiának megerőszkolásával. Bár a homoszexualitás soha nem volt bűn az antik görögöknél, de a nemi erőszak, azaz a tiszta értelemben vett anális tényező mobilizációja, az igen; hogy Laiosz cselekedete elnyerje büntetését, megjövendölték neki, hogy a fia fogja megölni, és emiatt tette ki Laiosz Ödipuszt a halálnak. Ami magát Ödipuszt illeti, mozgásában gátolt személyként van ábrázolva, azaz kasztrált anális komponenssel rendelkezik. Ha még tovább nyúlunk vissza, akkor kiderül, hogy Laiosz megbüntetése Héra istennő haragjából fakad, de ugyanott az análszadisztikus komponens is felfedezzük, mégpedig *kígyó* alakjában. Tudjuk, hogy Teirésziásznak, a vak jósnak kellett eldönteni — a kígyók párosodásakor — azt a kérdést, hogy a nőtény vagy a hím élvezett-e inkább; miután a nőtény mellett döntött, magára vonta az istennő haragját. Márpedig a kígyó az anális szexualitás tipikus képe, de ugyanúgy a fallosz és az ürülék is, és tudjuk, hogy a Genézis mítosza neki tulajdonítja az eredendő bűn miatti büntudatot; e tekintetben a kontextus

¹⁷ Étude sur la relation objectale anale”, *Revue française de Psychanalyse*, 1960.

nem hagy semmi kétséget. Valójában a Szfinx maga is egy kígyó: ezt olvassuk az *Encyclopedia Britannica* „Szfinx” címszavánál:

„A Szfinx egy kígyótestű óriás, akinek a szája tüzet okád — Tüphón és Ekhidna lánya, félig asszony, félig kígyó teremtmény (Ekhidna görögül viperát jelent). A hibrid és mérgező pár világra hozta Kerberoszt, a lernai Hüdrát, a kilencefejű óriás vízikígyót, a kígyófarkú félig oroslán, félig kecske Khimérát, magát a Szfinxet, a Sárkányt, az óriás szárnyas kígyót, végül a Gorgónokat szárnyas nőstényekként ábrázolva, ahol a kígyók hajként vannak jelen.”

Ekhidna minden leszármazottja, a Szfinx fivérei és nővérei, kapcsolódnak a Kígyóhoz, azaz az analízis péniszhez, és a *kasztrációhoz*. Nem beszélve a Héraklész által többszörösen lefejezett Kerberoszról és a lernai Hüdráról, az összes többit egy hős ölte meg, Bellerophón Khümérát, Perszeusz a Medúzát és Ödipusz magát a Szfinxet. A Szfinxnek nincs kígyószerű jellege, vagy elvesztette azt, de jogunkban áll, hogy visszaállítsuk, és minden szövegösszefüggés azt mutatja, hogy valójában itt egy egymás között felcserélhető variánsról van szó.

Felhozhatnák ellenem, hogy a kígyó — kígyó, és semmi sem jogosít fel arra, hogy a szexualitás analízis komponenseként azonosítsam, azaz a kígyót a belekkel, az ánuossal, illetve funkcióikkal, az összenyomással és az összeszorítással hozzam kapcsolatba. Márpedig, mégis van egy ajánlóm, és ez pedig az etimológia; a hellenisták utánanézetnek például Émile Boisacq-nak, a brüsszeli egyetem professzorának görög etimológiai szótárában, amely 1938-ban jelent meg Párizsban. A Szfinx szótöve a szótár szerint *sphaig*, ami azt jelenti, hogy „összeszorítani”, sőt „bilincs” vagy „záróizom”, és még „csomó” is (a *spaignis* vagy a *spaigne* szó származékairól van szó), vagy „rákok megfogására szolgáló villa”. Dr. W. Papes 1863–70-ben megjelent munkája, a „Görög tulajdonnevek szótára” (*Wörterbuch der griechischen Eigennamen*) a *Sphaig* szót így magyarázza: „die Schlinge (németül kígyó = *Schlange*), die zusammen schnürende, würgende”, azaz egy csomó, amely összenyom és elfojt stb. Emlékezzünk arra a csapdára, amelyet a Szfinx azzal állított, hogy érthetőségét a szübillai (a Szübillák a jóshelyek papjai) nyelvzetten és a „jóstechnika”¹⁸ segítségével homályos talánnyá változtatta, főleg pedig azzal a félelemmel, amelyet egyeduralma sugalmaz. Az orákulum szavai az istenségtől erednek, és egyedül neki van joga azokat értelmezni, ez felbecsülhetetlen privilégium, amely visszaélésre készítet. Ha csak a legkisebb mértékben is sikerül, hogy az orákulum ránk pillant, ahelyett, hogy dühétől reszketnének, isteni erejében veszünk részt; nem kell többet a csapdától félni, mert az — mármint a csapda — mi magunk *vagyunk*.¹⁹

¹⁸ Az orákulumok barlangokban vagy más titkos helyeken tartják istentiszteleteiket, az annak megfelelő szcenírozással és olyan kellékekkel, amelyek napjainkban is ismertek, és amelyeknek még mindig analízis jelentésük van, így például csontváz, koponya, állatbél, kávézacc, tintafolt stb.

¹⁹ A rejtély önmagában szadisztikus jellegű, mert aki rejtélyt mond, analízis csapdát mond. A másikat akadály elé állítjuk, amikor mi magunk abszolút uralmat élvezünk; látjuk, amint a másik megzavarodik, és szenvedése annál nagyobb, minél nagyobb veszteség a tét (kasztráció vagy halál, mint a Szfinx esetében). A homályosság önmagában analízis csapda: „behúzzuk a csöbe” az áldozatot. „Félrevezetni valakit” németül így mondják: *Hinter dem Licht führen*, azaz szó szerint: „a fény mögé vezetni”

Az orákulumi nyelv homályossága a kérdező alany nárcizmusának értelmében mindenekelőtt sokféle interpretációt tesz lehetővé, még akkor is, ha egyébként félelmekkel és reszketéssel kell is fizetnie érte, ami egy mélyebb szinten az élvezethez kötődik. (Az adagolt homályosság technikája jól ismert mindazoknál, akik visszaélnak a hallgatóság hiszékenységgel, a boszorkányoktól és a madárjósoktól a varázslókig, jósokig, bűvészekig, vásári komédiásokig és jövendőmondókig terjedő hosszú sorban.) A jós egyszerre titkol és ígér, először magához csal, másnap azután elküld, s ez biztosítja számára az állandó és hűséges klientúrát. Állandóan a jövő körvonalait rajzolja fel, s ez az a módszer, ami lehetővé teszi számára, hogy elvont, bizonytalan és zavaros, célzást rejtegető, paradox megfogalmazások és jelszavak keretei között maradjon, hogy hagyjon mindig egy jövőre néző nyitott ablakot, amikor majd minden lehetséges lesz, amikor ingyen színültig tölthetünk mindent, s amikor végül a számár is sárgarépat ehethet majd.²⁰

A varázslóval vagy jóssal fennálló kapcsolat azonnal az elsődleges folyamatra irányítja az alanyt, ahol a józan ész és a logika elveszti létjogosultságát. Elegendő néhány csábító gesztus, de a kétértelműség is, a talányosság (magának a nyelvezetnek meg kell őriznie saját, szavakkal ki nem fejezhető jellegét); a regresszió ily módon meg is találta a helyét, máris elmerültünk az elragadtatásban, az ajtók pedig kitáruznak a végtelen lehetőségek nárcisztikus világára elegendő hinnünk benne. De ha a Varázsló az alanyt oda helyezi el, akkor egyszerre mind együtt megfosztja attól az eszközhöz, amely szükséges ahhoz, hogy kiszabadulhasson onnan. Nem mozdul el tehát, de elkerüli az érési folyamattal együtt járó borzalmakat.

V.

Az ödipális szituációhoz való elkötelezettségtől való félelem az antik kor emberét rémülettel töltötte el, és ösztöneitől való félelmei elől az *orákulumra bízta magát*. Alávetette magát az istenek döntéseinek. A Periklésszel egy században élt Szophoklész drámái mutatják meg nekünk, hogy az ember sorsa milyen mértékben függött az istenek jóakaratótól. Általában feltételezhetjük, hogy az ember mindannyiszor az Orákulumhoz fordult, ahányszor ödipális ösztöntörekvései vagy ennek származékai forogtak kockán.

A „görög csodáról” szóló tanulmányában²¹ Raymond de Saussure felteszi azt a kérdést, hogy mi jellemzi azokat a tényezőket, amelyek megváltoztatták ezt a helyzetet, és arra készítették az embert, hogy visszautasítsa ezt a rabszolgaságot, megalapozva ezzel a mi civilizációnkat. Különösen Epikurost emeli ki, akit e forradalom középpontjába helyez, és akit Freudhoz hasonlít. Valóban Epikurosz tanítása az, amely — bizonyos

²⁰ A francia fordulat szerint a számárnak a sárgarépat mindig jutalmul tűzik ki, de sohasem kapja meg. *A fordító megjegyzése.*

²¹ *Revue française de Psychanalyse*, 1938.

formában szintetizálva annak a hatalmas fordulatnak a lényegét, amelyre sor került — az egyén autonómiájához vezetett, és önmagának mint a valóság (mindenekelőtt az emberi valóság), nem pedig egy hozzá képest külső hatalom függvényének állandó kritikáját kiváltva. (Jellemző, hogy azon néhány görög szó között, amelyet a Biblia népe befogadott, van egy tulajdonnév, amely köznévvé alakult: „Epikuros” héberül „ateistát”, „istentagadót” jelent.)

Bár a periklészi század forradalma, amelynek a mai napig részesei vagyunk, messze nem győzte le az obskurantizmust, amely a modern gondolkodás tündöklő felvirágzásával egyidejűleg létezett, ami egy barátságtalan együttlétezés, amely mindaddig folytatódik, ameddig igaz, hogy Ormuzd és Ahriman között örök a harc.

Szophoklész, aki korának egyik legtekintélyesebb személyisége volt, tanúja és aktív részese volt egy bizonyos válságnak, egy párviadalnak, amely nem két nemzedék (75 éves volt, amikor az *Ödipusz királyt* írta, és 90, amikor az *Ödipusz Kolónoszban* előadták), hanem két világ között, a világosság és a homály, az értelem és a babona világa között zajlott, és a két nagy zajjal csapott össze. Tapasztalnia kellett, hogy az emberi gondolkodás felszabadulása ellenére a papok, akik a halandókat az istenek akaratának tették ki, nyomást gyakoroltak az emberekre, és olyan helyek felé igyekeznek, ahol a jósmisztikum a tudatlanság füstjébe és varázslatos rítusba burkolva árad szét. Lelki békesség után vágyakozva, a fiatalok elhagyták a helyes utat, és a Szfinx sötét belső részei felé siettek, aki rejtelmes nyelvének csodálatos hatása alatt varakoztatja őket, s ez rejtélyének egyetlen kulcsa.

Szophoklész számára egyértelműen az Ödipusz és a Szfinx közötti párba a dráma kulcsmozzanata. Szophoklész a tudatosság szintjén intézett támadást az obskurantizmus ellen, amely minden korban újraéled, mégpedig különböző álarcokban, a gyengék szorongására támaszkodó szellemi terror formájában, a babonában, amely azt állítja magáról, hogy az a célja, hogy az isteni kinyilatkoztatást fejezze ki, valamint a misztikumban, amely beszívargott a fiatalság szellemébe, és mérgeket bocsát belé.

Ami a tudatos szintet illeti, úgy tűnik, hogy Ödipusz, aki a Szfinx felett győzelmeskedik, hős — de nem azért az, mert a találós kérdésben nyert, hanem azért, mert ezt megtéve egyetlen gesztussal félresöpört egy boszorkányságból, búvszavakból álló és a misztérium előtti reszkető álcivilizációt. Megmutatta, hogy nincs szüksége arra, hogy fenntartsa az éretlenek által a Szfinxre vetített projekciót, amely mindenható létet és hatalmat kölcsönzött neki. A törés nélküli ént helyezte szembe a szörnyel, és legyőzte azt. Letépve a Szfinx álarcát, felfedte az ürességet, és a Semmibe taszította.

Szilasi Judit fordítása

„A PSZICHOANALÍZIS SZEMSZÖGÉN KERESZTÜL NÉZEM A VILÁGOT”

Beszélgetés Grünberger Bélával



A beszélgetést Grünberger Bélával, a Párizsban élő idős pszichoanalitikussal 1996 szeptemberében és októberében Párizsban, magyar nyelven készítette Szilasi Judit, és hangszalagon került rögzítésre. Az eredeti beszélgetést csak annyiban módosítottuk, amennyire az olvashatóság érdekében szükséges volt. Remélhetően nem vezett el az az igyekezet, hogy a megszólaltatott stílusát, beszédmódját megőrizze a szöveg. A beszélgetés tartalmi keretét tekintve csak olyan témákra terjedt ki, amelyeknek közléséhez Grünberger Béla hozzájárult. Grünberger Béla a nyolcvanas években járt Magyarországon, és előadást tartott az ELTE-n. „A nárcizmus elmélete” című tanulmánya a Magyar Pszichológiai Szemle 1986/5. számában jelent meg. — A szerk.

*

Amikor Franciaországba jöttem, nem voltam negyvenéves. 1939-ben, a háború első napján érkeztem Franciaországba...

Tehát 1939. szeptember 1-én?

Igen. Ez is egészen különös valami. Ha vallásos ember lennék, azt mondhatnám, hogy egy csoda, hogy itt vagyok. Az egész háborút itt csináltam végig. Franciaország-

ba Svájcból érkeztem, ahol tizenhárom évig éltem. Amikor Svájcba érkeztem, lehettem volna svájci polgár, akkor egész könnyen lehetett állampolgárságot kapni, de Svájc nekem nem jelentett semmit. Svájcba, pontosabban Genfbe azért mentem, hogy megtanuljak franciául. Az egész ott kezdődött... hogy a gyermekkorom banális volt. Nagyváradon, 1903. február 22-én születtem. A családom anyai oldalon egy Pest környéki sváb faluból, apai ágon Felső-Magyarországról származik, az apám egy Técső melletti faluban született. Nagyváradon nevelkedtem, zsidó kereskedelmi középiskolába jártam. Nagyváradon volt egy zsidó középiskola. Az egész Monarchiában csak két ilyen iskola volt, az egyik Nagyváradon. Szóval volt érettségim, de az nem volt igazi gimnáziumi érettségi, nekem kereskedelmi érettségim volt.

De az nem jogosít egyetemre. Nagyvárad az első világháború befejezése után először hat hónapig kommunista volt és aztán román lett. A románok bejöttek, még most is emlékszem, hogy látom őket, ahogy elmentek a házunk előtt. Akkor román lettem. Hát Nagyváradon senki nem tudott románul. Én sem tudtam. Le kellett volna érettségizni. De nem csináltam rögtön azt, amit kellett. Ennek is oka van. A nárcizmusom... A nárcizmusmal és az én saját nárcizmusommal kapcsolatban leírok egy típust, amit Oblomov-típusnak nevezek. Olvasta az *Oblomovot*? Én is ilyen voltam. Elhanyagoltam mindent. Pár év múlva mégis kellett, hogy legyen gimnáziumi érettségim, mert el akartam hagyni az országot. Majdnem mindenki elment. Németül tudtam valahogy az anyai ágon lévő család miatt. Szóval mit kellett csinálni? Elmentem Pestre. Pesten fehérterror volt. Azután Horthy-korszak volt. A Werbőczy főgimnáziumba mentem, és ott leérettségiztem. Az országot mindenki, aki nekem fontos volt, elhagyta. De nehéz volt elhatározni. Az emberek leginkább Amerikába mentek. Én nem szeretem az angol nyelvet, és ezért én nem akartam Amerikába menni.

A végén Németországba mentem. Orvosnak akartam tanulni. De a weimari alkotmány ellenére a zsidókat nem vették fel minden német egyetemre. Jénába felvettek, mert Jénában egy zseniális kommunista tudós biológus volt a dékán, és ő felvett.

Csak nem volt hely a laboratóriumban. Én meg emiatt beültem a könyvtárba, és akkor fedeztem fel a pszichoanalitikus irodalmat. Először Jungot fedeztem fel. Jungot könnyen lehet olvasni, nagyon jól ír és érdekes. És aztán jutottam el a többiekhez, Freudhoz. És ott jött az idea, hogy pszichoanalitikus legyek. De csak úgy... Mert az idea is olyan, hogy kell egy libidó, hogy investálja az ember az ideát. A nárcizmus gyakran nagyon szerény, nem engedhetem meg magamnak... Én ezt nem mondtam ki, de az így van, tudja... És hát lassan-lassan kifogásokkal, de az ember mindig úgy van vele, hogy van egy kívánsága, és a kívánságot nem tudja investálni, és akkor úgy intézi, hogy legyen egy ellenkívánsága: á, most ez a hiba, most az a hiba... Én nem találtam analitikust. Tény, hogy nem találtam analitikust. Azután lett, de ez már Svájcban volt, mert Németországot a hitlerizmus miatt elhagytam.

Mikor volt ez a jénai könyvtározás?

1925–26-ban... Szereztem azért egy diplomát, de nem orvosit. Próbálkoztam kémiával, de ott sem volt hely. A végén találtam egy iskolát, ami azért nagyon érdekes, mert az apám foglalkozásához állt közel. Ez az iskola Kielben volt, és úgy hívták, hogy

Institut für Weltwirtschaft und Seeverkehr, azaz Világgazdasági és Tengerforgalmi Intézet. Hát én ebbe az iskolába kerültem, és nagyon érdekes volt. Ez is egy nárcisztikus felfedezés volt, hogy mindig az sikerült, ami nem érdekelt. Nem volt a kettő együtt. A libidó nem volt meg ahhoz, hogy érdekeljen és hogy megcsináljam, ami valóban érdekelt. Ez is olyasmi például... Első voltam, de mégsem fejeztem be Németországban ezt az iskolát, ami nagyon jó volt és amit élveztem.

Ezt a kielői iskolát?

Igen, nagyon jó volt. Aztán Svájcba mentem, és ott folytattam egy másik iskolában, gazdasági, közgazdasági főiskolán, de az nem volt jó.

Svájcban hol?

Genfben. Nem volt jó az iskola, és valójában nem érdekelt, de első lettem. Sohasem használtam ezt a végzettségemet. De volt mégis valamiféle végzettségem.

Svájcban először Zürichbe kerültem, ott ismertem az analitikusokat, de mindig volt egy kifogás. Genfben a francia nyelv miatt mentem, mert a zürichi nyelvet nem beszéltem. Amikor még Zürichben voltam, elmentem meghallgatni egy híres pszichiátert, aki az ambivalencia fogalmát felfedezte, Bleulert, mert a pszichiátria nagyon érdekelt. Bár voltak analitikusok Zürichben — ott kellett volna hogy maradjak Zürichben, ott volt analitikus —, mégis Bleulerhez mentem el. Elmentem hozzá, bár tudtam, hogy ő nem analitikus. Maga kell, hogy tudja, hogy a pszichoanalízis ellen mindenkinek van egy ellenlibidója. Ahhoz senkinek nincs kedve, hogy a tudattalanját megismerje. Neki, Bleulernek is egy tudattalan ellenállása volt az analízissel szemben, ezt érezte meg az én tudattalanom. Egy kicsi cingár ember volt, a Burghölzliben kerestem fel, hogy ajánljon nekem egy pszichoanalitikust. Egy kollégájával együtt fogadott, aki egy óriás volt. Egy konzultációféle volt ez. Kérdezte, hogy miért jövök hozzá. Azt akartam, hogy mondja el, hogy mit gondol az analízisről, és hogy csináljak-e analízist vagy sem. Akkor én egy százkilós, hatalmas ember voltam. Piros arcú és kopasz, atlétikus. Ő pedig egy kis cingár ember, egy fotel fenekén ült, és én azt kérdeztem, hogy mit gondol, analizáltassam-e magam. Erre azt kérdezte, miért akarja analizáltatni magát, azt mondtam, depressziós vagyok. Hát nem úgy néztem ki. Ránézett a kollégájára és nevetett, majd azt mondta, el fog az múlni magának. Hát ez nekem elég volt, mert én csak azt vártam, hogy eltanácsoljon. Vártam ezt az eltanácsolást. Megkaptam. És aztán évek múltak el.

A folytatás már Genfben volt, ahol a már említett gazdasági főiskolán voltam hallgató. És ott volt Claparède. Claparède nagyon ismert pszichológus volt. De ő a közgazdasági egyetemen tanított, és mit tanított? Valamit, ami teljesen új dolog volt az egyetemeken, soha sehol, még Amerikában sem tanították: a reklámpszichológiát. Nagyon érdekes volt. Akkor is láttam, hogy az analízis az nagyon érdekes dolog.

Abban az időben a svájci analitikusokat egy bizonyos fajta vallási háború tartotta a befolyása alatt: az egyik protestánsnak, a másik katolikusnak vallotta magát, és az engem nem érdekelt. Mert hogyan lehet egy analitikus protestáns vagy katolikus? Meg kellett hogy keressem a kenyeremet, és ezzel voltam elfoglalva. Nem tudtam az analízist csinál-

ni, mert nem kerestem elég pénzt. Azonkívül a genfi analitikusokról én megéreztem, hogy azok nem valódi freudista analitikusok. Én egy freudista analitikust akartam.

A munkám abból állt, hogy egy irodában újságokat olvastam, sajtófigyelő szolgálat volt ez. Az egyik legrosszabbul fizetett munka volt. Voltak, akik feliratkoztak nálunk bizonyos témára, és mindent el kellett nekik küldeni, ami azzal kapcsolatban megjelent. Hát ebből éltem. A nyelveket félig-meddig tudtam, de viszont nem tudtam analízist csinálni.

Egy alkalommal, amikor Genfben voltam már, találtam egy bécsi analitikust. Schwimmernek hívták, aki Belényesből, egy Nagyvárad melletti faluból származott, és Bécsben volt analízisben. Gondoltam, hogy ez az én emberem. Ez 1935-ben volt. Egypár szeánszt csináltam. De kitört a spanyol polgárháború, és ő elment, hogy harcoljon a Franco ellen. Az elsők között halt meg.

A hivatali főnököm egy keresztény, katolikus ember volt. Egy irodai ember, ő nem tudta, hogy a Hitler előtti harmincas évek világháborúhoz vezetnek majd. Az egész fasizmus az alatt az időszak alatt fejlődött ki, minden. Azok az évek különböző szempontokból rendkívül érdekesek voltak. És én azt megéreztem, és egy reklámakciót csináltam. Leveleket írtam. Akiről — szervezetről vagy azt képviselő személyről — azt gondoltam, hogy érdekelheti őket az újságolvasás során tudomásomra jutott információ, annak levelet írtam és felajánlottam neki, hogy azokat rendszeresen megküldöm a számára. A főnököm tanácsolta az összes többi kollégámnak is, hogy vállalják ezt a munkát. Senki sem akarta vállalni. Azok mind-mind különböző katolikus, református vagy zsidó pusztulásra ítélt emberek voltak. Oda nem jutott más, mint ezek a „raté”-k, mondják franciául. Én is az voltam. De én azt gondoltam, hogy megpróbálom. Aztán lassan-lassan annyit kerestem, hogy a főnököm megijedt. De volt egy szerződés, és sok pénzhez jutottam.

És ezt Ön az intuíciónak tulajdonítja, hogy tudta, hogy kihez, milyen ajánlattal kell fordulnia?

Ez egy bizonyos logika. Például abban az időben minden országban és minden városban volt gázháború elleni intézet. Oroszországban, Németországban, és tudja, akik ezeket az intézeteket vezették, azok politikusok, nem értettek hozzá. Akartak tanulni, hát beiratkoztak hozzánk. Az volt a feladat, hogy az ilyen intézetekkel kapcsolatos valamennyi információt küldjük meg a részükre. Erre tettem én ajánlatot. El kellett hogy képzeljem magamban, hogy mi az, ami érdekelhet egyes szervezeteket, és ami abba beletartozott, azt felajánlottam. És így jöttek a csekkek. Tudja, hivatalnokemberek vezetik ezeket az intézményeket, fogalmuk nem volt a dolgokról, amikor beiratkoztak. Mind politikusok. Akkor láttam, hogy mi az a politika. Például itt van a moszkvai metró. Éppen kezdték építeni. És felajánlottam nekik minden, a metróépítést illető újságot. Választ kaptam, hogy küldjek meg minden anyagot, ami a párizsi metrót illeti, de nem csak a párizsit, hanem a limoges-it és a lyonit is. Tehát olyan helyet is megjelöltek, ahol nincs metró. Nem voltak ismereteik, de mégis meg akarták mutatni, hogy van. Olyan emberek voltak, akik nem gondolkoztak.

A munkám nemzetközi volt, ez egy ideig védettséget biztosított. Amikor Svájcba ér-

keztem, akkor még mindenki lehetett svájci polgár: beiratkozott egy faluba, beírta magát polgárnak. Fizetett ötven vagy száz frankot, akkor svájci polgár lett. Amikor Genf-be érkeztem, felmentem a városházára, hogy legyen egy papírom. A tisztviselő kérdezte tőlem, hogy mit akarok, *permis de séjour*¹ vagy *permis d'établissement*-t.² Én erre azt kérdeztem, hogy mi a különbség. Akkor egy *permis d'établissement*-t kértem. Sohasem volt olyan tervem, hogy Svájcban éljek. A cél Franciaország volt. A gondjaim akkor kezdődtek, amikor a svájci idegenpolitika vezetésének élére egy antiszemita került, Rothmundnak hívták, akinek a nevével még ma is találkozom cikkekben megemlítve. De ahogy az idő telt, és a kitéréséhez közeledett a második világháború, a munkám már egyre kevésbé védett meg, és kockázatos volt Svájcban maradni, mert kiadtak volna a németeknek. Jött a háború...

Meddig tartott ez az időszak Svájcban?

Tizenhárom évig.

Én már régen tudtam, hogy háború lesz. Nem azért, mert újságokat olvastam, hanem mert nekem ahhoz volt orrom, hogy érezzem, mi várható. Én Franciaországba készültem, vettem egy kis telket, volt már francia papírom. És akkor kitört a háború. Én az utolsó vonattal, zenével, virágokkal érkeztem Franciaországba, az összes francia katonakötelessel, akik Svájcban és Genfben éltek. Ez 1939. szeptember elsején volt.

És akkor négy olyan év kezdődött, amikor csudák történtek. Azt lehetne hinni, ha hinnék, ha hívő ember lennék. Egy négykötetes könyvet lehetne belőle írni. De hát az minket nem érdekel, minket a pszichoanalízis érdekel. De fontos azért megjegyezni, hogy a háborút a francia barátok és az ellenállás mögött vészeltem át.

A háborús évek alatt Grenoble-ban is voltam. Grenoble nagyon érdekes, modern hely. Lyon és Grenoble szabad Franciaország volt annak idején. Grenoble-ban volt orvosi iskola. Nem volt fakultás, hanem iskola; az első két év. Anatómia, fiziológia. Ott kezdtem az orvosi tanulmányaimat, és ott hallottam, hogy van egy pszichiáter, akiről azt mondják, hogy modern gondolkodású ember. Azt gondoltam magamban, ha modern gondolkodású ember, akkor ismeri a pszichoanalízist. Elmentem hozzá. Úgy hívták, hogy *Faux*. Neve franciául azt jelenti: hamis. Nem volt hamis, nagyon rendes ember volt. Becsületes ember volt, mint látni fogja. Azt mondtam neki, hogy azért jövök, hogy analizáljon. Azt mondta nekem, hogy az analízisről nem tudja, hogy mi az. Mondtam, hogy én majd elmagyarázom. Akkor én már tudtam, hogy mi az a pszichoanalízis. Megpróbáltuk. Csináltam két szeánszt, de úgy látszik, hogy olyan dolgokat mondtam neki, amelyek nagyon megijesztették a tudattalanját. Sajnos — mondta, ez nem megy. Hát akkor abbahagytam. De sokat olvastam. Az a foglalkozás, amiből Genfben én egy jó foglalkozást csináltam, és sok pénzt kerestem, ebből a sok pénzből éltem a háború alatt. Ez tette lehetővé, hogy a háborút végigcsináljam. A háború után Lyonban tettem le az összes orvosegyetemi vizsgámat.

¹ Tartózkodási engedély

² Lakhatási engedély

Ezután, már Párizsban kezdtem a saját pszichoanalízisemet. Ez a háború után 1946-ban lehetett. Egy olyan analitikusnál, aki ismert, jó nevű analitikus volt annak idején és freudista. Nála voltam négy évig. A saját pszichoanalízisem megkezdése után hat hónappal kezdtem el én pszichoanalitikusként működni. Tehát a saját analízisem és a kiépítő analízisem együtt folyt. Ez volt az én pszichoanalitikusom módszere.

Nem érdemes a nevét megemlíteni?

De érdemes. Sacha Nachtnak³ hívták.

Milyen nyelven folyt ez az analízis?

Franciául. Annak idején úgy küldtek hozzá, hogy azt mondták, hogy ő román, és hogy én is román vagyok. De én nem tudok egy szót sem románul. Ő tényleg román volt, nem tudott magyarul. Viszont franciául mind a ketten beszéltünk. Genfben én megtanultam franciául. Szóval így jutottam el végül a pszichoanalízishez.

Amikor Nachtnál befejezte a pszichoanalízist, akkor világos volt az Ön számára, hogy pszichoanalitikus lesz?

Világos volt. Aztán beiratkoztam az egyesületbe, ahol akkor az én analitikusom volt az elnök.

Ez melyik egyesület volt?

A Sociétés Psychanalytique de Paris. Az volt az első egyesület. Aztán rögtön tag lettem, és a többiek aztán féltékenyek voltak rám. De az egy más kérdés, tudja... Én mindig egyedül jártam az utamat. És már korán a nárcizmusról spekuláltam. A felvételem az egyesületbe egy kongresszusi beszámolóval történt. Egy tudományos beszámoló volt az én nárcizmus-elméletemről. Akkor én nem számítottam arra, hogy ezzel tag leszek. Én soha nem jelöltem magam elnöknek, sem bárminek. És hogyan lettem tag? Én nem is akartam tag lenni, és nem is gondoltam, hogy az leszek. Csak érdekelt a pszichoanalízis, és korábban Nachtnál voltam analízisben.

Miről szólt az a beszámoló?

A nárcizmusról, mert már ott kezdtem a nárcizmusról gondolkodni.

Ez előtanulmánya volt a nárcizmusról szóló későbbi műveinek?

Előtte is voltak tanulmányok. Emlékszem, még annak idején, volt itt egy francia nő, Maryse Choisynek hívták, aki ismerte az analízist. Újságírónő volt. Volt egy *Psyche* című folyóirata, ami ma már nem létezik. Már ott írtam egy cikket a körülmételeiről. De azt el is vesztettem, nem is tudom, hogy mikor. Utána kezdtem az analízisemet. Ezt még nem is említettem. De engem ezek a témák mindig nagyon érdekelték. És ma is érdekelnek. Engem ez érdekel. Ez tart életben. Amikor arra gondolok, hogy miért va-

³ Sacha Nacht (1901–1977): romániai születésű francia pszichoanalitikus.

gyok itt, akkor azt gondolom, hogy valószínűleg azért, mert van egy erős érdeklődésem az analízis iránt, a tudattalan megismerése iránt.

És aztán én továbbcsináltam. Saját magam... Mert sokan voltak a nárcizmus-elméletem ellen. Az az analitikus, aki az én analitikusom volt, ugyancsak ellene volt. De volt egy-két ember, akik láttak benne valamit. Még most is külön vagyok. Két könyvem jelent meg, és egy könyvem álnéven. Azonkívül cikkeket írtam. Az antiszemitizmusról most van megjelenés előtt egy könyvem,⁴ amit egy kollégám segítségével írtam, mert a korom miatt már segítségre szorultam.

És az egyesületben voltak önök között viták is? Emlékszik ilyenre?

Hogyne.

Ezek a viták az ötvenes évek elején voltak, amikor Nacht és Lacan még együtt voltak a Société Psychanalytique de Paris-ban?

Igen.

A jó analitikus részt vesz a mozgalomban?

Nem feltétlenül. A mozgalom az politika. Az analitikust az analízis érdekli, nem a politika.

A lacanisták és a freudisták között volt vita?

Persze hogy volt. De alapjában véve az valahogy az úgy volt, hogy az nem volt fontos. Az emberek nem voltak eléggé analitikusok, hogy belemélyedjenek a különbségekbe. De az, a lacani, elejétől kezdve egy másfajta analízis. Azt a szót nem is lehet használni. Írtam egy levelet éppen egy pár héttel ezelőtt egy német kollégának, és azt írtam a levélben, hogy annak idején, még az elején Freud nagy hibát követett el, hogy nem jegyeztette be hivatalosan a „pszichoanalízis” szót. Copyright. Hogy védeni lehessen, hogy ne lehessen minden zöldségre rányomni, hogy az pszichoanalízis. Az éppen úgy lehet jóslás, vagy nem tudom, milyen babona. És van ilyen sok. Van hatezer ember Párizsban, aki abból él, hogy jósol. És az adóhivatal azt ugyanúgy kezeli, mint az analízist. Nem tudják, mi az analízis.

Mikor volt az a pont, amikor Ön rájött, hogy nem Lacan és a lacanisták, hanem Freud?

Én Lacannal egyidejűleg voltam az egyesületben. És én állandóan hallottam őt beszélni, és azt én rögtön megítéltem, mert nekem van érzékem az analízishez. Ő beszélt, szépen beszélt, jó francia nyelven és elszédíti az embereket. Most már nem, mert meghalt. De az nem pszichoanalízis. Aki azt analízisnek tekinti... Kétfajta analízis van. Van az analízis, és az a freudista. És van minden más, ami ellene van. És ami sok min-

⁴ A könyv időközben megjelent. Béla Grünberger — Pierre Dessuant: *Narcissisme, christianisme, antisémitisme*. Hébraïca, Actes Sud, 1997.

dent felhasznál arra, hogy ellene kihatározza. Mert az analízis a tudattalant tudatosítja. És azt az emberek nem tűrik.

A lacanista analízis nem olyan kemény?

Nem is puha. Nem analízis. Olvassa el. Elszédíti az embereket, mert hihetetlenül rafinált és nagyon kulturált. Poétikus, álpoétikus stílus. Azt hiszem, hogy még Magyarországon is vannak lacanisták. Azt hiszik, hogy az a pszichoanalízishez tartozik, hogy Lacannal foglalkozzanak. Nevetséges. Lacan és a pszichoanalízis két egymással ellentétes fogalom. Én közel voltam Lacanhoz. Én tudtam, hogy ki Lacan. De van egy zseniális stílusa, amivel elszédíti az embereket. A lacanizmus egy nárcisztikus vallás egy karizmatikus figura körül. Lacan felkeltette az emberek nárcizmusát, amiről — mint olyanról — nem akartak tudni.

Amikor Lacan elhagyta a Société Psychanalytique de Paris-t, akkor külön egyesületet alapított.

Igen. Külön egyesületet alapított, ahova ezrével jöttek az emberek. Ez sznobizmus volt. Mert az előadása az egy mise volt. Egy hivatalos helyen, egy nagyon előkelő közönséggel. Minden sznob odament. Divatban volt. Írók és művészek foglalkoztak vele. Mindenki hallgatta, mert nem értette. Senki nem értette. Egymás közt beszéltek róla, hogy valahogy megértsék. Aztán kezdtek belecsempészni egyfajta értelmet. De ma sincs értelme. Azaz a rendszer mint olyan érthető, de nincs freudi analitikus bázisa.

A Nacht-féle ág közben ment tovább?

Ment tovább, megy ma is, de elromlott. Az elején volt egy hivatalos kiképzés. Ennek a kiképzésnek nehézségei voltak és vannak. De mégis kell egy kiképzés. Mert különben kinyitja az ember az ajtót minden zöldségnek és szélhámoságnak, és minden sznobizmusnak. És ez történik. Ez a 68-as szabadságérzés: mindennek szabadnak kell lenni. Ismeri azt a Karinthy-históriát — nem tudom melyik Karinthy-műben van, hogy ...Annak idején a vasúton, vagy másutt lehetett látni, hogy „osztrák szabadalom”, „német szabadalom”, és a „szabadalom” szót „szabad.”-nak rövidítették. És Karinthy azt írja valahol: osztrák szabad., német szabad., magyar miért ne lenne szabad.? Hát miért ne lenné én is analitikus? Hogy a szeánsz gyakoriságáról ne is beszéljünk. Először azt kérték, hogy négyszer hetenként legyen szeánsz, Freud ötször csinálta. Aztán legalább négyszer, aztán háromszor, aztán legalább kétszer, aztán öt évig vagy négy évig, vagy legalább három évig. Aztán egyáltalán semmit nem kérnek, hanem mindenkire felvesznek. Mert szabadnak kell lenni. Osztrák szabad., német szabad., miért ne lenne a pszichoanalízis szabad.? Érti? És hát ez egy nagyon rossz dolog, mert a pszichoanalízis... azt még tulajdonképpen ma sem tudják hogy miért, de abban van valami varázs. És ezzel a varázssal, ezzel vissza lehet élni. És sokan visszaélnék. És nagyon csúnyán. És elrontják az analízis hírnevét. Az analízis addig élt, ameddig ez ellen lehetett valahogy küzdeni. De most már nem lehet küzdeni. És szerintem az egy nagyon jó dolog, hogy az ember saját magát ismerje és analitikus legyen. De nem tanácsolnám, hogy abból akarjon valaki megélni, mert ma már nem lehet. El lett rontva.

Beleköptek a levesbe. Ezt így kimondhatja.

A szüleimet közben elégették Auschwitzban. A zsidókérdés a háború óta nagyon foglalkoztat. Addig ellene voltam. Nem akartam a zsidóságomról hallani. De aztán visszacsináltam. És nemcsak visszajöttem, hanem kezdtem megérteni a mély igazságot a zsidó vallásban. Nem tudom, hogy ki írta a Bibliát. Azt mondják, hogy az Isten. Az Isten nem létezik. De aki írta, az egy zseniális ember volt. Lehet, hogy többen voltak. Lehet, hogy lassan-lassan fejlődött ki, nem tudom. És kezdtem az analízist. Kezdttem az antiszemitizmuson gondolkodni. És mindent elolvastam, a különböző elméleteket. Egyik sem „valable”,⁵ nem... Én most azon vagyok, hogy a nárcizmusból fejlesztek ki egy antiszemitizmus-elméletet. De ehhez jól kell érteni magát az én nárcizmus-elméletemet.

Az én nárcizmus-elméletemet a Ferenczi munkássága által feltártak inspirálják, amelyről a következőt szükséges tudni. A foetus élősdi az anyaméhben, mellyel monádot (tökéletes egységet) képez; ez minden tekintetben a teljesség spontán coenesthesiájaként (teljes érzelmi egyesülésként) realizálódik. Az ember ezt a coenesthesiát később önmagának tulajdonítva mint teljességet, tökéletességet és mindenhatóságot, végtelenséget, öröklétet és mindentudást interpretálja. Tagadja, hogy az bármilyen külső forrásból származna, holott a coenesthesia per definitonem idegen, mert szervi, testi eredetű. Azért „jár” minden követelés a nárcisztikus embernek, mert egy időben valóban részesült ebben egy bizonyos módon. Ebből a követelésből eredeztetetők a különböző vallások, a másvilág, a mennycországban való hit, a paradicsom, az édenkert, az Atlantisz-legenda, a *Schlaraffenland*, az utópiák stb. Ebből támad a valóság és az illúzió közötti szintézis igénye: a megvalósíthatóság vagy annak hiánya. Vagy konfliktusosságában marad fenn, vagy a pszichoanalízis során az interpretáció leszámol minden olyan nárcisztikus hittel, amely a nárcisztikus megoldást választaná — és ez az amit analizálni kell —; és ez az az új realitás, előrelépés, amit el kell fogadni, és amely „ellenállásba” ütközik.

Mindenesetre van egy kapcsolat a nárcizmus és az antiszemitizmus között. Mint említettem, a közeljövőben fogok publikálni könyvet az antiszemitizmusról. Az antiszemitizmus közvetlen oka a kereszténység, és pedig Krisztus. A többi mesebeszéd. Tudja, ezt így senki nem merte kimondani. De vannak sokan, akik gondoltak rá. Engem ez nagyon érdekel. Az antiszemitizmus nagyon kényes terület. Vannak zsidók is, akik antiszemiták. Van olyan terület, amit nagyon nehéz analizálni, mert az nagyon nagy dolog, hogy az ember eljut a tudattalannak ahhoz a pontjához, ami őt érinti. Azt hiszem most lassan-lassan a helyzet megérett, hogy erre sor kerüljön. Főleg a német kérdés érett meg erre.

A nárcizmus fontos faktum. És a valóság, az is fontos faktum. Az objektivitás. De a nárcizmus zavarja az objektivitást. A nárcizmus a gondolatot úgy vezeti, hogy a gondolat inkább az érzést követi, vagy a szenvedélyt követi, de nem az objektivitást. A zsidó vallás olyan vallás, ami a nárcizmus ellen lett megalapítva. A pogányág ellen. Az illúzió

⁵ Érvényes — a beszélgetésben így, franciául hangzott el

ellen. Azt lehetne mondani ugyancsak, hogy a fantázia ellen és a költészet ellen. Viszont fantáziára és költészetre szükség van. De abból nem lehet Istent csinálni. A zsidó vallás megtiltja azt, hogy az ember magát istennek képzelje. Ezért van Jézus ellen.

Más a hatalomhoz való viszonya?

A tudás hatalmához, a logika, az ész hatalmához való viszonya más. Freud leírja, hogy egyszer azt álmodta, hogy az ész uralmát vezette be a szenvedély uralma helyett. Erre a nárcizmus nem képes. A kereszténység nárcisztikus vallás, mert az embert Istennek látja. Krisztus Isten, és mindenki azonosítja magát Krisztussal. És akkor a gondolat is azonosítja magát, a gondolat is befolyás alatt áll. Vannak olyan keresztény kollégáim, akiknek mondtam, analizálni kell Krisztust. Krisztushoz ne nyúlj — mondta nekem egyikük. Egy másik azt mondta, hogy a vallás egy külön téma, azt nem lehet analizálni, az „zone réservée”.⁶ Analitikus számára hogyan lehet valami „zone réservée”? A vallás emberi produktum, mint minden más.

És a vérvád?

Össze lehet téveszteni az Ödipusz-komplexussal, mert az egy kifordított Ödipusz-komplexus. Megölték az apát, és akkor azt mondják, hogy a zsidók megölték a fiút. Ez egy *déplacement*⁷ vagy *inversion*.⁸

Végül is mi az, ami Lacan és Nacht követőit egymástól megkülönbözteti?

A megkülönböztetés az lenne, hogy bizonyos eredeti nárcisztikus bázis, ami nincs kellőképpen átdolgozva ödipuszi alapon, megzavarja az analízis objektivitását, azaz autoritását, valódiságát. Mert a nárcizmust az érzésvilág befolyásolja, és akkor a dolgok egész másképpen kerülnek megítélésre.

Az analitikusra magára is kihatással van, hogy milyen módon folytatja a saját analízisét?

Igen. Egy analitikusnak teljesen meg kell oldania ezt a kérdést. Különben az analízise nem autentikus. Mert az érzésvilág, sőt a saját érzésvilága vezeti. A nárcisztikus érzésvilág.

Mondhatjuk azt, hogy a francia analitikusokat a nárcizmus jelentőségével kapcsolatos vita osztotta meg?

Mindig megosztotta őket, akár tudják, akár nem tudják. Mert ez az, ami a határkő a két birtok között: a tudat birtoka és az illúzió birtoka között.

Ön szerint tehát a nárcizmus fogalma a pszichoanalízis egyik sarokköve. Vannak-e egyéb, ugyanilyen jelentőségű fogalmak?

⁶ Védett terület — a beszélgetésben franciául hangzott el.

⁷ Eltolás — a beszélgetésben franciául hangzott el.

⁸ Megfordítás — a beszélgetésben franciául hangzott el.

Minden, ami az egyén életében történik, azt az ösztönei befolyásolják, és az ösztönei közötti különböző viszonyok. Azon túl van a nárcizmusa, amelynek bele kell olvadni az ösztönfejlődésbe. Bele kell olvadni egy bizonyos módon. De vannak esetek, hogy nem olvad be. És akkor az egy más terület. Vannak esetek, ahol a kettő egymással ellentétben áll.

Mi történt azok után, ami az ötvenes években történt a Société Psychanalytique de Paris-ban? Mentek tovább a mindennapok, Ön analizált. Voltak-e még ilyen tisztán megfogható kérdések, mint a nárcizmus, ami Önt érdekelte?

Egy kulcs van, a tudattalannak az ismerete. Nincs más kulcs. Mert abban minden benne van. Csak rá kell jönni, fel kell egy bizonyos keretben fedezni. És van, akinek van ehhez tehetsége, és van akinek nincs. És van aki fél tőle, és ellene van, és van, aki nem fél tőle. És ahhoz, hogy ne féljen tőle, gyakran kell egy előkészület. Azért tart sokáig az analízis. Mert az elején, az gyakran nem analízis. Az eleje csak egy előkészület az analízishez.

Hogyan fogadták az Ön műveit?

Van egypár analitikus, aki ismer és becsül. Én sosem kerestem a népszerűséget, sem a teoretikus eredményeket. Engem a pszichoanalízis érdekel. A közönség sokkal kevésbé.

Ön minek tartja magát, elsősorban teoretikusnak vagy gyakorló analitikusnak?

Gyakorló analitikusnak. Nem vagyok teoretikus.

Akkor tehát a nárcizmus-elmélet csak egy véletlen volt?

Az nem teória. Az egy felfedezés.

De hát mégis hozzájárult az analitikus elmülethez...

A teória elméleti dolog, a nárcizmus élő valami, azt csak észre kellett venni.

Végül is ez a felfedezés a pszichoanalízis elmületéhez tartozik. De Ön gyakorlatnak tartja.

Gyakorlatnak. Én a nárcizmust átéltem egész életemben, de sosem tudtam, hogy az mi. Egészen addig, ameddig a saját analízisemben fel nem fedeztem.

Tehát a nárcizmusról való gondolkozás tulajdonképpen az Ön saját analízisében született meg?

Igen.

Az analitikus gyakorlatot hány éves koráig folytatta?

Kilencvenhárom éves koromig. Egy éve még csináltam. Nem annyit, mint azelőtt,

de csináltam. És sokat tanultam. És az a véleményem, hogy mindenkinek így kellene. Sokáig élni, mert sok tapasztalat kell, hogy az ember a végén megértse a dolgokat. De a tehetség, az létezik. Vannak emberek, akiknek rögtön van. Az persze még nem analitikus, de tehetsége van hozzá. Azután kell az egész élet, hogy ezt a tehetséget, különböző pozíciókban, különböző konfliktusokban feldolgozza az ember, mert mindig tanul az ember új dolgokat.

És hogy elégíti ki ezt az érdeklődést, ha már nem analizál?

Hát most úgy elégítem ki például, hogy azon gondolkozom, amit már tudok, és amit már olvastam. Most is olvasok, és embereket ismerek meg. Minden érdekel. Nem annyira, mint azelőtt, de el vagyok foglalva. A pszichoanalízis szemszögén keresztül nézem a világot. Az analízis egy kulcs. Ha az embernek megvan a kulcsa, akkor ki tudja nyitni az ajtót.

A HALÁLÖSZTÖN ÉS A NYELV DINAMIKÁJA

Fónagy Iván

1. A kérdés úgy vetődött fel, hogy felvetették. A halálöszton központi témája egy szakmaközi konferenciának.¹ A szervezők szerették volna, ha valaki a nyelv szempontjából közelíti a halálösztont. Külső segítség nélkül talán meg sem kíséreltem, hogy ebből az alapvető szemszögből nézzem azokat a nyelvi jelenségeket, amelyekkel más szempontokból foglalkoztam az évek folyamán.

Ez annál is meglepőbb, mivel ismétlődésen, az ismétlési kényszeren — „Az örömelven túl” (*Jenseits des Lustprinzips*) keretében a halálösztonon — alapul maga a beszéd, a hangadás. A beszéd alapjául szolgáló zöngét a hangszalagok rezgése hozza létre. A hangszalagokat eltávolítja egymástól a tüdőből kiáramló levegő. Ezzel csökken a gége alatti légnyomás, és a hangszalagok összesimulnak. Így ismét növekszik a légnyomás, és a hangszalagok szétváltnak, így a légnyomás csökken... Ez a játék százszor vagy ezerszer ismétlődik meg egy másodperc alatt.

Ugyanakkor a gége feletti térségben a mozgékony beszédszervek végtelenül sok színárnyalatot kölcsönöznek a beszédhangnak. A nyelv nem él (nem élhet) a korlátlan lehetőségekkel. A hangszínek változatosságát tízegynéhány magánhangzó és húsz, harminc, negyven mássalhangzó megkülönböztetésére használja fel. A megkülönböztető jegyek száma alig haladja meg a tízet. Így Baudelaire „L’aube spirituel”-jének (*A lélek hajnala*) egyik sorában a „világos” hangszín dominál, a rá következő sor magánhangzók túlnyomó többsége sötét.

Des cieux spirituel l’inaccessible azur
S’ouvre et s’enfonce avec l’attirance du gouffre.

¹ A konferenciára 1997 szeptemberében került sor. Dr. Jean-Pierre Dumont, analitikus pszichiáter szervezte.

[Elérhetetlenül Átszellemült Egek
Azúrja int nekik, alélt szívük gyötörvén,
s mélyül és ragyog és vonz, miként az örvény.]
(Tóth Árpád fordítása)

A disztinktív jegyek, a világos és a sötét hangszín, változatlan ismétlődését a beszédhangok — az első sorban az i, az ü, az ő, az á, a másodikban az u, a nazális ä és ö váltakozása leplezi.

2. Más nyelvi szinten a bújócska tovább folyik. A szavak szintjén a szinonímia a váltakozás és ismétlődés prototípusa. A szavak ismétlődése különféle képleteket követve jelenik meg a szövegekben. Ezeket a struktúrákat — alakzatokat — osztályozza és elemzi a klasszikus retorika² és a szanszkrit poétika.³ Az ismétlődés formái rendkívül változatosak.⁴ Egy szó változatlan ismétlődése, az iteráció (a a a) a legegyszerűbb alakzat. Az ismétlődő szavakat szétveti, és a mondat vagy verssor szélső pontjaira tolja (a...a) a reddició. Bonyolultabb struktúrákat alkotnak a két- vagy többváltozós alakzatok. Láncszerűen fűzi össze a mondatokat, verssorokat az *ab bc cd...* képletet követő *catena* (vagy gradáció). Tükörképet alkot a szavakat fordított sorrendben megismétlő *epanodosz* (a b c...c b a). Tovább bonyolódnak a struktúrák, ha az ismétlődés szabályai a jelentésére is kiterjednek. Az *antitézis* megfordítja a szó jelentését. Egyfelől maximális szemantikai távolságot teremt, másfelől az ismétlés leplezett formája: szemantikai tükörkép. Megismétli a szót ellentétes előjellel (beszorozza mínusz eggyel). A *chiasmus* a jelzett szavakat jelzőcserére készíti: „Mit mondjak hát, Uram, Istenem, nem tudom, hogy [ezt a nyomorúságos létet] halálos életnek nevezem vagy életet halálnak”, írja *Vallomásaiban* Szent Ágoston (Vallomások, 1. könyv, 6. fejezet). Úgy is mondhatjuk, hogy a szavak megőrzik jelentésüket, de keretet, azaz jelentéskategóriát váltanak. Az „élet” és a „halál”, hol főnévként, hol melléknévi minőségben szerepel. A mondat cselekvő alanya minősül át a cselekvés tárgyává Büchner drámájában.

DANTON: Wir haben nicht die Revolution, sondern die Revolution hat uns gemacht.

[Nem mi csináltuk a forradalmat, a forradalom csinált minket.]
Danton halála. Második felvonás. Szobajelenet.

Az alakzatok (szkémák, figurák) növelik a redundanciát, mivel újabb kötöttséget vezetnek be. Rendezik a nyelvtani szempontból már eleve elrendezett mondatot. Ugyanakkor — ahogyan ezt már Quintilianus kiemelte —, dinamikusak: mozgásba hozzák a megrogzított köznapi kifejezéseket, mozgással mozgást képeznek le.⁵

² Lausberg (1960).

³ Gerow (1974).

⁴ Igyekeztem korábbi írásokban (1977, 1982a) ebből a szemszögből vizsgálni az alakzatokat.

⁵ Quintilianus szerint éppen a mozgás különbözteti meg az alakzatot, a művészi kifejezőmódot, a statikus (merev) köznapi kifejezéstől, melynek az alakzat mozgást életet kölcsönöz („motus dat actum quandam et affectum” (*Institution oratoria* 2, 13, 8)).

3. A költészet ezúttal is „a valóság égi mása” (Arany, *Vojtina Ars poetikája*): stilizált (sűrített és szépített) formában juttatja kifejezésre a nyelvben eleve meglévő tendenciákat. A paralelizmus, a legősibb metrikus (kötött) költői forma, monoton ismétlődésből képződött. Törzsi társadalmak szertartásénekeiben gyakran csak a dallam vagy hangfekvés módosulása színezi a szöveg ismétlődését. Sumér himnuszokban, népi eposzokban (finn karéliei és osztják énekekben, vogul medveénekekben a visszatér mondatnak csak egy-egy eleme módosul.⁶ Híven megőrizhetik a mondat szerkezetét a két vagy több változós párhuzamos sorok is.

jó ennivalót, jó innivalót
hadd ennénk mi együtt,
hadd innánk mi együtt.
(Vogul sorsének)

A paralelizmus biblikus formája a *gondolatrítmus*, amely a szöveg tartalmának részleges megőrzésén és változtatásán alapul. A paralelizmus mindkét formája a mindennapi nyelvet karikírozza. A nyelv eleve szerkezetmegőrző. Kiszámú (tipikus) mondatképletbe helyettesíti be gazdag szókincsének elemeit. Ugyanakkor tudjuk, hogy a mindennapi beszédben alig élünk az adott lehetőségekkel. Kijelentéseink jó része helyzethez kötött, némi módosítással (vagy változatlan formában) unos-untalan visszatér (előre gyártott) szöveg.⁷ Ismételjük magunkat, ahogyan ezt a biblikus gondolatrítmusok példázzák.⁸

4. A halálöszön és nemi ösztön kettősségét először Empedoklész fogalmazta meg mitikus nyelven. Empedoklész kozmogenetikus elméletében, a szerelem (*philtá*), Aphrodité, az elemek egyesítésére törekszik. A harcot (*neikos*), az agresszív ösztönöket megszemélyesítő, a halál birodalmával kapcsolatot Thanatosz,⁹ ezzel szemben le-

⁶ Falkenstein és Soden (1953); Steinitz 1934); Jakobson 1981 [1966].

⁷ Igyekeztem a köznyelvnek ezt az alapvető tendenciáját, túlnyomórészt francia anyag alapján bemutatni (1982b).

⁸ Karinthy Frigyes Biblia-paródiájának előterében áll a paralelizmusnak ez a funkciója:

Tegnap este, mint annyiszor, megint a Bibliát olvastam,
és az én szemeimet végigvezetém a Könyvek Könyvének lapjain...
s különösen megtetszett nekem ama költői forma,
melyben az testamentom könyvei írvák,
és a szavaknak az a művészete, mellyel kifejezik
az ő elméik szülötteit...

Mert főleg újságíróknak igen jó dolog ez,
és megörvendeztetni szívét a hírlapok Csinálójának.
Főként pedig olyanoknak, akit soronként fizetnek,
és aki az ő kenyerét megkeresi minden betűvonal után,
melyet leírt az ő keze.

(*Gondolatrítmusok*)

⁹ Ld. Ziegler, Sontheimer és Gärtner 1979, 5. kötet: 647 és k.

bontja, széttördeli az összefüggőt, az egyesült elemeket.¹⁰ Freudot klinikai esetek elemzése vezette meglepően hasonló eredményre.¹¹ A traumatikus eredetű háborús neurózisra jellemző kényszerű ismétlés nem bizonyult az örömev alapján értelmezhetőnek. Az ismétlési kényszert Freud egy korábbi, a szerves életet megelőző állapot helyreállítását célzó törekvésekre vezette vissza.¹² Feltevése szerint ez a törekvés egyidejű lehetne a szerves élet (csodálatos) keletkezésével.¹³ Az élő anyag belső törvényeit követve hal el fokozatosan. A halálöszton néma, míg a szervezet ki nem veti agresszió formájában.¹⁴

5. Ferdinand de Saussure nyelvtudományi elméletében világosan elkülönülnek az időtengely menti szintagmatikus és az egyidejűleg létező paradigmikus (nyelvrendszerbeli) összefüggések.¹⁵ Mindkét tengely mentén szükségszerű (kényszerű) az ismétlődés. A nyelvi hangok (fonémák), szavak, grammatikális elemek „Markov-láncot” képeznek: előfordulásuk valószínűségét meghatározzák a megelőző hangok, szavak, grammatikális elemek. Hasonló szerkezetű szótagok ismétlődése alkotja a beszédláncot. Minden szótág magvát magánhangzó alkotja. Szókezdő mássalhangzó után lényegesen nagyobb egy magánhangzó valószínűsége, mint egy mássalhangzóé. A mindennapi társalgásban a jelzett szó kisszámú jelzőt vonz. A hideg lehet jeges, metsző vagy farkasordító, de nem lehet „behatoló”, mint a franciában (*froid pénétrant*); még kevésbé beszélhetünk, a francia jelzőhasználatot követve „kacsai hideg”-ről (*froid de canard*). Az angol autósokat *dead slow* jelző tábla inti, a halálos jelző a magyarban nem minősítheti a lassút. Ugyanez áll köznyelvi hasonlatokra. Az „úgy iszik, mint...” könnyen kiváltja magyarban a kefekötőt. Az angolban a hal lép a kefekötő helyére (*he drinks like a fish*), a franciában a „lyuk”, a „szivacs” vagy a „lengyel” (*il boit comme un trou, une éponge, un polonais*). Minél több nyelvet vizsgálunk ebből a szempontból, annál jobban kiszélesül a kör, annál nagyobb és frappánsabb a változatosság. A nyelvek közötti változatosság az egyes nyelveken belüli kötöttségen alapul.

A „függőleges”, paradigmikus kötöttség vitális: ezeken a kötöttségeken, nyelvtani és szótári szabályokon alapul a nyelvi kommunikáció, a kijelentés és a kijelentések helyes értelmezése. A latin *do* „adok” averbója, *do, dare, dedi, datum*, jóval túlélte a

¹⁰ Ld. Diels és Kranz (1992 [1903], 1. kötet: 315-318).

¹¹ Freud nem zárja ki eleve azt a lehetőséget, hogy valamikor találkozott Empédoklész elméletével, anélkül, hogy erre emlékezett volna. A halálöszton elméletének kedvezően fogadtatásával kapcsolatban írja: „Annál nagyobb örömet okozott, amikor nemrég a korai görögség nagy gondolkodójánál rátaláltam elméletünkre. E megerősítés ellenében készséggel lemondok az eredetiség dicsőségéről. Annál is inkább, mivel, fiatal éveim olvasmányainak széles körére való tekintettel, nem lehetek biztos abban, hogy állítólagos felfedezésem nem kryptomnézia terméke-e” (Die endliche und die unendliche Analyse [1937], GW 16: 90 k).

¹² *Jenseits des Lustprinzips* [1920], GW 13: 38-40. Magyarul: *A halálöszton és az életösztonök* [1991], 38-39

¹³ *Neue Folge der Vorlesungen* [1933], GW 15: 114 k. Magyarul: *A lélekelemzés legújabb eredményei* [1943], 125-126.

¹⁴ „Ameddig ez az ösztön belül, a lélek mélyén, mint halálöszton hat, addig néma marad, csak akkor hallat magáról, amikor mint destruktív ösztön kifelé fordul.” (Abriß der Psychoanalyse [magyar fordítás] 416.)

Római Birodalmat. A szintaksziszt és lexikont magában foglaló grammatika célja az állandóság biztosítása. A beszélők követik és rögzítik a nyelvi szabályokat, szüntelenül újratermelik a szókészletet, és a szavakat mondattá rendező szerkezeteket.

6. Így a beszédben és a nyelvben szinte korlátlanul érvényesül az ismétlési kényszer. Ugyanakkor a nyelv is, a beszéd is az elemek egybefűzésének iskolapéldája. A szó egységbe foglalja a hangsort, a mondat a szavak sorát. Az elhangzó kijelentések, az írott mondatok pedig a mondatnál nagyobb szövegegységeket alkotnak: párbeszédet, paragrafust, kérvényt, röpiratot, szerelmes levelet, költeményt, eposzt vagy drámát.

Az egyes kijelentések dallama hallhatóvá, a dallam mérése láthatóvá teszi a nyelvi elemeket egybefogó vonzást. A kijelentés alapszintről indulva emelkedik a klimaxig: feszültséget tükröz és feszültséget kelt. A hang alapszintre ereszkedése feloldja a feszültséget. A dallamív jelentésegységet (pontosabban kijelentés egységet) jelez. Az induló, kibontakozó lezáratlan kijelentés várakozást, szemantikai és szintaktikai feszültséget okoz, mely a mondat lezárásával oldódik. Ennyiben a mondat egyebek között (vagy alapjában véve) a felkeltett és feloldott szexuális feszültség emblémája: élet/halál szimbólum. Egy amerikai fonetikus „biológiai görbének” nevezte.¹⁶

7. A szavak közötti vonzáson alapulnak a szószervezetek. Empedoklész kozmogóniájának keretében az egymáshoz tapadó szavak, az egységet képező hasonlatok, idiomatikus kifejezések vagy a tipikus helyzetekhez fűződő kész kijelentések a szerelemben egymáshoz tapadó elemek stratégiáját követik. Az egymáshoz tapadás nyelvi elemek esetében az elemek hírértékének csökkenésével párosul. Minél gépiesebben diktálja a jelzett szó a jelzőt vagy hasonlatot, annál inkább lazul a jelző vagy hasonlat kapcsolata a nyelven kívüli valósággal. A szakirodalom másképpen érzékeli ezt a jelenséget. A szerzők a jelentés elhalványulásáról (*bleaching, fading*), kiürülésről (*Entleerung*), vérvesztéséről (*hémorragie*) írnak. Nem az élethez, nem a szerelemhez, hanem az elhaláshoz hasonlítják.

Antoine Meillet mutatott rá (talán első ízben) arra, hogy ez az elhalás új élet forrása.¹⁷ A lexikális elem eredeti jelentésének elvesztése új grammatikai jelek kialakulásához vezet: nem egyszer új grammatikális vagy logikai összefüggések megragadását teszi lehetővé. A latin *casa* „ház” szó viszonyoszóvá halványult a franciában (*chez* „-nál/-nél”). A latin *habeo* „birtokol” elerőtlenedésének köszönik az újlatin nyelvek a jövő idő *ai* jelét. A *híszem* módosító szó elkopott *híszem*. Nem elszigetelt jelenségekről van szó, hanem a nyelv grammatikai apparátusának kialakulásáról.¹⁸ A folyamat jól megfigyelhető a pidginben, ahol az igeragozás most van kialakulóban.¹⁹

¹⁵ Cours [1916] 1976: 114 és kk. — Bevezetés (magyar fordítás) 1967: 105 és kk.

¹⁶ Philip Lieberman (1967).

¹⁷ Meillet [1922] 1965: 130-148.

¹⁸ A múltban lezajlott és a jelenben megfigyelt grammatikalizációs folyamatok leírását tartalmazza Elisabeth Closs Traugott és Bernd Heine két kötetes munkája (1991).

¹⁹ Haiman 1985: 174-180.

8. Úgy látszik, hogy a nyelv nem könnyíti meg az egyszerű, egyértelmű kapcsolatok kimutatását sem a halálöszton, sem a nemi ösztönök esetében. A költői nyelvben lényegesen szabályosabban oszlanak el a beszédhangok mint a köznyelvben. Nem utolsó sorban ennek tulajdonítható a versek eufoniája. A szokottnál szabályosabb eloszlás az ismétlési kényszer fokozódását tükrözi. A fentebb idézett Baudelaire versben az ismétlődés kihívóan leplezetlen. Ugyanakkor az ismétlődési kényszer leplezetlen jelenléte kétszeresen indokolt. A hangok kettős funkciót töltenek be. Egyfelől a szavak indokolják, melyekben a hangok szerepelnek. Másfelől azonban a hangok kivilágosodásának és hirtelen elsötétedésének sajátos mondanivalója van: közvetlenül érzékelhetővé teszik a felemelkedést követő mélybe bukást.

A redundancia a költeményben kifejezővé, közléssé válik. A nyelvi és hangokkal kifejezett üzenet szintézise, a hangok kétszeres felhasználása fokozza az információt. A redundanciával ellentétes irányban halad.

Még nehezebb a döntés, amikor a szabályos eloszlás a halálvágy nyílt kifejezése. *Toldi szerelmének* ötödik énekében Arany János helyenként zenélő choriambusokkal (— ∪ —) szövi át a trochaikus lejtésű magyaros verselést.²⁰ A magyar nyelv természetes lejtésével ellentétes az emelkedő jellegű jambikus verselés. Sajátos módon, akkor lép előtérbe a choriambus, amikor Piroska a halál gondolatával foglalkozik. Mintha az élettől való elfordulás, az ernyedés, a hanyatlás zenei kifejezése lenne. Különösen éles az ellentét, ha a Toldit elindító verssorok erőteljes ritmusához mérjük:

Rémlik, mintha látnám, termetes növését,
Pusztító csatában szálfa-öklelését...

Toldi szerelmének ötödik éneke a magyaros lejtést elfelejtető chorjambussal indul.

Halni, ha / lehetne, oh! / halni szeretne...

— ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — / — ∪ ∪ — ∪

De / könnyű ha- / lálhoz nincs / semmi re- / ménység:

∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — —

Ahogy felülkerekedik az életkedve, visszatér a magyaros, trochaikus lejtés is:

S úgy védi magát a viruló ép élet:

Soha öngyilkosság eszébe se rémlett

A szakasz második felében visszatér a halálvágy és a vers visszahanyatlik a choriambusba:

Ám / rózsá le- / hervad: her- / vadjon el / ő is;

— / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪ ∪ / — ∪

²⁰ *A költői nyelv hangtanából* című könyvben ([1959] 1989: 124) részletesebben elemeztem, verstanit és funkcionális szempontból, az ötödik ének ritmusát.

²¹ *Einführung in den Zauberberg* [1939]. Gesammelte Werke 12.k.: 440.

Piroska enged az ellenállhatatlan, ismeretlen vonzásnak:

Nem / érti Pi-/ roska, mi / vonzza Bu- / dára,

u / — u u / — u u / — u u / — u

A nyelvi hangsúly dominanciája a valósághoz, a világhoz való kapcsolatnak felel meg. Ennek feladását jelzi a nyelvinél szabályosabb, az ismétlési kényszernek (halál-vágynak) szabad teret engedő metrum (zenei ritmus) előtérbe kerülése. Ugyanakkor Piroska ingadozását árnyalatnyi pontossággal tükröző ritmus a valóságot teszi az olvasó számára kézzelfoghatóvá. A köznapi nyelv nem tudná a valóságelvet ilyen messzesemenően érvényre juttatni.

9. A zenei elvnek szabadabb teret enged a költői, az irodalmi szöveg, mint a kötetlen beszélgetés vagy a tudományos vagy hivatali próza. Az alakzatok nemcsak a mondatot szervezik metrikusan. A gondolatalakzatok mondaton túl kiterjednek a szöveg egészére. A drámai vagy epikus cselekmény „strukturált”, formai elveknek van alávetve. A zenéhez közeledik. Költők, írók — Schiller, Friedrich Schlegel, Novalis, Valéry, Eliot, Thomas Mann, Weöres Sándor — egymástól függetlenül állítják, hogy műveik szerkesztésében zenei elveket követnek. „A regény számomra mindenkor szimfónia volt, pont és ellenpont váltakozása, témák szövedéke, melyben a gondolatok töltik be a zenei motívumok szerepét”, árulta el hallgatóinak Princetonban Thomas Mann.²¹

Ilyen „zenei” formakényszer a szimmetria, a variáció, a párhuzamosság, a fokozatos kidolgozás, a témák egymásból kinövése (*catena* vagy *gradáció*), a kezdethez való visszahajlás (*reddíció*), a téma kifordítása (*inverzió*) vagy ellentétére váltása (*antitézis*), tulajdonságok, szerepek, partnerek váltása (*chiazmus*), a témák vagy cselekmények egymásba építése (*hiperbaton*).

A mű egységét biztosító alapvető zenei követelmény — feszültség keltése, a feszültség fokozás, a feszültség feloldása — a nemi ösztön szolgálatában áll, akárcsak a kijelentést egységbe foglaló dallamív. Zenei szempontból minden mű happy enddel, orgazmussal (feloldást hozó megoldással) zárul.

A forma ezúttal sem pusztá kényszer, hanem lelki, ideológiai tartalmak kifejezése. Így a *gradáció* az események, sorsok, gondolatok belső összefüggését, egymásból való kinövését példázza. A *reddíció* az örök újrakezddés szimbóluma. A *chiazmus* forradalmi alakzat: a mondaton belül vagy a mondaton túl azt mutatja ki, hogy a szerepek, sorsok felcserélhetők. A családon belül: „Ma azt játsszuk, hogy én vagyok a mama, és te vagy a gyerek”. Társadalmi szinten: „sok elsőők lesznek az utolsók és sok utolsók elsőők” (Máté 19, 30).²²

10. A kényszerű ismétlés prototípusa a sorsneurózis és megszemélyesítője a kényszeres jellem. Megbabonázottan, sorsszerűen követi el ugyanazokat a hibákat. A kényszeres jellemben feltűnőbbé válik az, ami minden jellemben közös: közvetlenül hozzá-

²² Mindezt igyekeztem korábbi publikációkban árnyaltabban, részletesebben és talán meggyőzőbben kifejezni (így: 1988-ban).

férhetetlen korai események, magatartások állandó ismétlése. Paradox módon, a jellem, az egyéni stílus esetében a titkos esemény állandóan szem előtt áll. Állandó jelenléte leplezi, és maga a szó szoros értelmében vett „felszínessége”, „felületisége” következtében érezzük felületesnek, felszínesnek, elhanyagolhatónak: „ilyen a modora, nem kell ezzel törődni”. A stílus mondanivaló, melyet minden esetben „kifejezőnek” érzünk és értékelünk. Tudatelőttes, részben tudattalan elemzés alapján beszélünk rokonszenves, ellenszenves, férfias, nőies, erős vagy gyenge, színes vagy színtelen karakterről. A hogyan mindenkor valamit rejt. Az aktuális cselekedeteket (némán) kíséror, velük egybeolvadó alapcselekedetet.

A nyelvi stílus esetében a felszínen rejtett titkos üzenet megfoghatóbbá, nemegyszer mérhetővé válik. Meghatározható, milyen szavakat, szerkezeteket használ egy író vagy beszélő gyakrabban az átlagnál. Rögzíthető és mérhető jellegzetes (másokétól eltérő) hanglegjtésének, ejtőmódja.²³ A szerkezetük és tartalmuk szerint szorosan összetartozó szavakat szétvágo beszédészület ugyanolyan szimbolikus cselekedet (*Symptomhandlung*) mint a papiros ideges, indulatos széttépése. A beszéd esetében ezt a szimbolikus cselekedetet, így a mondat széttördelését a (széttördelt) mondat tartalma leplezi: a hallgató figyelme a szándékos nyelvi közleményre irányul. Az alkalmi szimptóma gyakorivá, s ezáltal jellemzővé válhat X vagy Y beszédében. Ilyen esetekben a stiláris (kényszer)cselekedetet gyakorisága, szinte permanens jelenléte is leplezi. A kényszerű ismétlés ezúttal is a közlés szolgálatába áll. Szavakkal ki nem fejezett, vagy ki sem fejezhető, tartalmakat tolmácsol a beszédmód. Ez különbözteti meg éppen az élőszót a „holt betűtől”.

11. A nyelv eleveenségének, folyamatos újjászületésének köze van a halálhoz. A szó szoros értelmében vett (kifejlett) nyelv feladja önmagát, hogy visszatérjen a nyelvet megelőző, azt előkészítő ősi közlésmódhoz, archaikus mentális mechanizmusokhoz. A hangot, a hanglegjtést, a szórendet a tetthez még közelebb álló kifejező mozgás teszi lehetővé. Ez sok százezer éves regressziót tételez fel. Nem kevésbé mély regresszió alapul a jelentést megújító, fogalmakat alkotó metafora. Úgy is mondhatjuk, hogy a nyelv és azon túl, a racionális gondolkodás (a szekundér mechanizmus) fejlődése az archaikus (mágikus) gondolkodáshoz (a primer mechanizmushoz) való visszatérésen keresztül lehetséges.

Az ontogenezis korai fázisából ismert projektív mechanizmuson — tárgy és jelenségek megszemélyesítésén²⁴ — alapuló „absztrakt” fogalmaink java része. Ezen a kerülő úton vált csak lehetségessé múlt jelenségek vagy azok hiányának kifejezése: így tudtuk megragadni a „félelmet”, „haragot”, a „sötétséget, az „elmúlást”, a „hiányt”, a „halált”. Ezért nem okoz semmi nehézséget fogalmaink megszemélyesítése, allegorizálása. Az allegória emlékszik és emlékeztet elvont főneveink eredetére. A barokk költészetben és barokk prózában hemzsegnek a főneveket (néha a melléneveket is) allegorizáló nagybetűk. A német helyesírás az összes főnévre kiterjesztette a nagy kezdőbetűt.

²³ Szemantikai tesztek világosan kimutatják, hogy a hallgatók (hasonló módon) értelmezik a beszédstílust: más-más jellemképet kölcsönözhet, pusztán fonetikai eszközökkel, ugyanannak a szerepnek két színész vagy színésznő (1985).

²⁴ L. Ferenczi [1913] 1927: 64 és k.

12. Tudományos közlemények racionálisan is indokolt „zenei” követelményeihez tartozik az összefoglalás záróakkordja. Igyekeztem a beszédet és a nyelvi közlést a halálöszön felől megközelíteni. Bátran mondhatjuk, hogy a nyelv nemi ösztönrel keveri (semlegesíti)²⁵ és minden esetben hasznosítja, a differenciált közlés szolgálatába állítja a „morbid” ismétlési kényszert. Aphroditét, a kohézóit, szolgálja a nyelv, amikor lényegének megfelelően szoros és állandó kapcsolatot létesít az egyes emberek között és egyre növekvő társadalmi egységeket teremt.

IRODALOM

- DIELS, HERMANN–KRANTZ, WALTER 1992. *Die Fragmente der Vorsokratiker* [1903], 1–3. k. Zürich: Weidmann.
- FALKENSTEIN, A.–SODEN, W. VON, 1953. *Sumerische und akkadische Gebete*. Zürich: Bibliothek der Alten Welt.
- FERENCZI SÁNDOR 1927. A valóságérzék fejlődésfoka és patológus visszatérésük. In: Buda Béla (szerk.): *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Budapest: Gondolat, 1971, 196–214.
- FÓNAGY IVÁN 1977. Ismétlés. *Világirodalmi lexikon* 5: 397b–424a. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÓNAGY IVÁN 1982a. *La ripetizione creativa. Ridondanze espressive nell'opera poetica*. Bari: Dedalo.
- FÓNAGY IVÁN 1982b. *Situation et signification*. Amsterdam: Benjamins.
- FÓNAGY IVÁN 1988. Lecture musicale. *Nouvelle Revue de Psychanalyse* 37: 219–242.
- FÓNAGY IVÁN 1989. *A költi nyelv hangtanából* [1959]. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FÓNAGY IVÁN 1991. *La vive voix* [1983]. Paris: Payot.
- FREUD, SIGMUND 1920. *Jenseits des Lustprinzips*. Gesammelte Werke 13: 3–69. Magyarul: *A halálöszön és az életöszönök*. Budapest: Múzsák, 1991.
- FREUD, SIGMUND 1933. *Neue Folge der Vorlesungen*. Gesammelte Werke 15. Magyarul *A lélekelemzés legújabb eredményei*. Debrecen: Ampelos, 1993.
- FREUD, SIGMUND 1937. *Die endliche und die unendliche Analyse*. Gesammelte Werke 16: 57–99.
- FREUD, SIGMUND 1941. *Abriß der Psychoanalyse*. Gesammelte Werke 17: 63–138. Magyarul: *A pszichoanalízis foglalatja*. In: Sigmund Freud: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982, 407–474.
- GEROW, EDWIN 1977. *A glossary of Indian figures of speech*. The Hague: Mouton.
- HAIMAN, JOHN 1985. *Natural syntax*. Cambridge: University Press.
- JAQOBSON, ROMAN 1981. Grammatical parallelism and its Russian facet. In: *Selected writings* 3. k: 98–135, The Hague: Mouton.
- LAUSBERG, HEINRICH 1960. *Handbuch der literarischen Rhetorik*, 1–2. k. München: Hueber.
- LIEBERMAN, PHILIP 1967. *Intonation, perception and language*. Cambridge: MIT-Press.
- MEILLET, ANTOINE 1965. L'évolution des formes grammaticales [1912]. In: *Linguistique historique et linguistique générale*, 130–148. Paris: Champion.
- SAUSSURE, FERDINAND DE 1976. *Cours de linguistique générale* [1916]. Paris: Payot.
- STEINITZ, WOLFGANG 1934. Der Parallelismus in der finnisch-ugrischen Volksdichtung. *Folklore Fellows Communication* 115. k.
- TRAUGOTT, ELIZABETH CLOSS–HEINE, BERND 1991. *Approaches to grammaticalization* 1–2. k. Amsterdam: Benjamins
- ZIEGLER, KONRAT–SÖNTHEIMER, WALTHER 1979. *Der kleine Pauly* 1–5. k. München: Deutscher Taschenbuch Verlag.

²⁵ Ez történik biológiai szinten is. „A biológiai működésekben ez a két alapöszön egymás ellen vagy egymással kombinálva fejti ki hatását — olvassuk Freud hátrahagyott (töredékes) művében, *A pszichoanalízis foglalatjában*, majd így folytatja: Így az evés aktuusa a tárgy megsemmisülését jelenti, végső céljaként annak bekebelezésével, a nemi aktus pedig a legbensőségesebb egyesülés szándéka által vezérelt agresszió” (1984, 419).

NYELVÉSZET ÉS PSZICHOANALÍZIS

Beszélgetés Fónagy Ivánnal

Az alábbi interjú Fónagy Iván egyetemi tanárral, az MTA tagjával, a Párizsban élő nyelvtudóssal és pszichoanalitikussal készült 1997 márciusában és áprilisában. A magnetofonra rögzített beszélgetés megszerkesztett és Fónagy Iván által jóváhagyott változatát adjuk közre. Az interjút készítette Erős Ferenc és Szilasi Judit.

*

Professzor úr, hogyan került Ön kapcsolatba a pszichoanalízissel?

Tizenhárom-tizennégy éves voltam, amikor hozzájutottam Bíró József könyvéhez, A modern grafológiához.¹ Történetesen ez a szerző egy analitikus beállítottságú grafológus volt, aki hivatkozott *A mindennapi élet pszichopatológiájára*, és az egész grafológiát arra építette fel. Lényegében a kontrollálatlan mozdulatok szimbolikus jelentőségére. Ez nagyon izgalmas volt, és akkor elolvastam *A mindennapi élet...-et*. Ez nagyon szerencsés, nagyon jó kezdet volt, azóta is szoktam ajánlani, mert ez a legkevésbé riasztó műve Freudnak. Ugyanakkor nagyon meggyőző is, mert egy olyan területet hódít meg a tudománynak, a kauzalitásnak, ahol a véletlen uralkodott. Van aki így tesz, van aki úgy tesz, így beszél vagy úgy, véletlenül másvalakinek a telefonszámát hívja, leejti a porcelánszobrocskát, amit a feleségétől kapott, vagy az is pusztá véletlen, ha a politikus azt mondja, „erős rés leszünk a béke bástyáján”. Mindez pusztá véletlen, kiesik az okozati összefüggéseken. Éppen ezért Freud könyve nagyon meggyőző volt. És aztán jött az *Álomfejtés*, majd a többi analitikus könyv. Úgyhogy amikor tizennyolc vagy tizenkilenc éves koromban Hollós Istvánnal megismerkedtem, akkor az elméleti alapok már megvoltak, és akkor volt itt valaki, aki a pszichoanalízis apostoli gárdájához tartozott...

¹ Bíró József: *A modern grafológia*. Pantheon, Budapest 1930.

Ez mikor lehetett körülbelül?

Azt hiszem, hogy 1940–41-ben lehetett, én akkor húsz-huszonegy éves voltam.

Tehát megismerkedett Hollóssal...

Hollós egy nyelvészt keresett, mert egy szép és nagyon nagy munkán dolgozott, ami soha nem jelent meg, németül írta. Lényegében az ösztönnyelvről szól, arról, hogyan jutott az ösztönélettől az ember a nyelvig. Nálam van a kéziratnak egy része, és Brabant Évával arról beszélünk, hogy ezt meg kéne jelentetni... Akkor még nem tudtuk, hogy ez kézirat marad, és Hollóssal bizonyos mértékig lehetett kollaborálni. Én nagyon sokat tanultam tőle, és neki is tudtam valamit mondani a nyelvészetről. Én akkor kifejezetten nyelvész akartam lenni...

Akkor Ön már egyetemre járt, nyelvészetre?

Igen, igen. Én tulajdonképpen tizenhét éves koromban itt Párizsban kezdtem nyelvészkedni. Beiratkoztam — paradox módon — a germanisztikára, mert a franciával nyilvánvalóan nem lehetett konkurálni a franciákkal. Egyébként kint akartam már maradni. Akkor disszidáltam először. Ez 1938-ban volt. Akkor két barátommal — mind a kettő híres ember lett —, az egyik Ernszter László kitűnő matematikus volt, kiváló biokémikus lett, úgy tudom, a Nobel-díj bizottság tagja. A másik Szabolcsi László, aki az első számú röntgenológiai klinikán első számú röntgenológus volt. Együtt voltunk kint Párizsban. Azzal a céllal jöttünk ki, hogy itt maradunk. Kihoztam már a magyar költészetet és az itt is maradt. 39-ben hazamentünk a Balatonra, elbúcsúzni még X-től és Y-tól, a szülőktől és a nem szülőktől, és akkor valahogy már 58-ig nemigen lehetett visszajönni. Úgyhogy ez prolongálódott... 1939 augusztusában tört ki a világháború...

Tehát egy egyetemi évet Ön Párizsban, a germanisztika szakon már elvégzett.

Így van, elvégeztem. És aztán folytatódott Kolozsvárott, ahol — miután a „édes Erdély, itt vagyunk” jeligével a magyar csapatok bevonultak, én is bevonultam a kolozsvári egyetemre. Zolnai Béla² volt a tanárom, kitűnő szakember ember volt, és egy igen rendes és szabadszellemeű ember, akinek valamilyen erotikus folyóirat lógott ki a zsebéből, amikor bejárt az egyetemre, ami nagyon rokonszenves tette, mert ez az akkori feudális Magyarországon egy egyetemi tanár részéről nem volt éppen tipikus.

És miért éppen Kolozsvárra ment?

Mert ott fölvetek. Nagyon egyszerű. Így azután, amikor Hollóssal összekerültem, már volt bizonyos nyelvészeti képzettségem, és így hozzá tudtam járulni ahhoz,

² Zolnai Béla (1890–1969) nyelvész, irodalomtörténész, az MTA tagja, szegedi, kolozsvári, majd budapesti egyetemi tanár.

hogy Hollós munkája ne legyen nyelvészeti részről támadható. Hogy ne legyenek félrecsúsítások. Számomra Hollós barátsága új perspektívát nyitott. Ehhez könyveken keresztül sohasem juthattam volna hozzá. Hollós páratlan ember volt... Később aztán ez a típus nagyon ritka lett... a jóságos analitikus típus. Ismerik, ugye a *Sárga Házat*?...³ Amikor Hollós a Lipótmezőre került, mint vezető főorvos, akkor még csak a nedves lepedő volt az egyetlen gyógymód. A gyógyszeres kezelés pedig valószínűleg csak a nyugtató volt. Hollós azonban soha nem foglalkozott szomatikus gyógymódokkal, ő volt az első pszichiáter, aki egyben analitikus is volt. És ez nagyon nagy újdonság volt, mert azzal kezdődött, hogy megszűnt a dühöngő osztály. Azzal folytatódott, hogy Hollóst elsősorban a betegnek a jelene, múltja érdekelte. A *Búcsúm a Sárga Háztól*-ban nagyon szép anekdoták formájában kiderül, hogy Hollós hogyan foglalkozott a betegekkel. Nem vagyok biztos benne, hogy mi került bele a könyvbe, és mi az, amit én Hollóstól közvetlenül hallottam. Nem is emlékszem biztosan a beteg nevére, talán Grün volt. Ez a bizonyos Grün azt mondta, hogy ő kóser és nem ehett a közös kosztból. És akkor a Hollós néni főzött neki sóletet. Hollós néni remekül főzött. Egyszer csak látják, hogy Grün közeleg, egy szombati napon, szájában nagy szivarral. „Herr Grün, Sie rauchen am Schabes?” [Grün úr, maga szombaton dohányzik?] — kérdi tőle Hollós. „Wozu bin ich den meschüge?!” [Mire jó, hogy dilis vagyok?!], feleli Grün. Ez az eset is jól illusztrálja a betegekkel való kapcsolatát. Egy más alkalommal jönnek rémülten az ápolók Hollóshoz. Doktor úr! Doktor úr! A Grün felkapott egy kést a konyhában, és most azzal a késsel rémisztgeti itt az embereket. És tényleg jön Grün hosszú késsel kezében. Odaér Hollósékhoz és Hollós azt mondja — „Herr Grün, sind sie meschüge?” [Grün úr, megalondult?] Mire Grün úr szótlanul átadta a kést. Mert Hollós normális embernek tekintette. Azt hiszem, ugyanez a Grün volt az, aki elmondta Hollósnak, hogy fiatal korában, amikor a gróféknál — nem tudom, hogy ez egy Esterházy gróf volt-e, vagy egy Zichy gróf —, ahol házitanító volt, a gróf lánya beleszeretett. Természetesen ehhez a grófék nem járulhattak hozzá — mondta Hollós. Mire Grün: „Nem, a gróf hozzájárult volna, de hát nekem a fia tetszett...”

Megismerkedtem Hollós nénivel is, aki egészen különleges ember volt, csodálatos humorérzékkel. Elmondanék egy esetet. Tudtommal nincs meg nyomtatásban, bemutatja Hollós nénit, és hozzátartozik a jelenkori történelemhez is. A háború után Hollós megírta Paul Federnnek, hogyan élték túl 44-et.⁴ Nekem lélektani értékénél fogva mondta el a történetet, hogy illusztrálja, mennyire képtelen az ember elfogadni saját halálának a gondolatát, és amikor már szemben áll vele, a halálfélelem ellentétébe csap át. Hollósék már a Dunánál álltak, felsőruha nélkül. Hollós néni két sorral Hollós előtt állt. Nem. Két sorral hátrább, különben nem lenne anekdota. Amikor egy-két pár választotta el a Dunától, különös eufória fogta el. Ezt feltétlenül közölnie kellett a feleségével. Visszament két sorral, hogy megmondja: „Szép volt.” Mire Hollós néni: „Hát ezt

³ Hollós István: *Búcsúm a Sárga Háztól*. Doktor Pfeiflein Telemach különös írása az elmebetegek fel szabadításáról. Génus, Budapest: 1927. (Újra megjelent: Cserépfalvi, Budapest, 1990).

⁴ A levél szövegét lásd: *Brief einer Entronnenen*. István Hollós an Paul Federn (17. 2. 1946.) *Psyche*, Heft 3. XVIII. 1974. 266–268.

jókor mondod.” Közben megszűnt a Dunába lövöldözés. Wallenbergnek sikerült kiváltania a nyilasoknál a még élő zsidókat. Tehát Hollós révén ismerkedtem meg a pszichoanalízissel. Hollós elmagyarázta, hogy nála nem lehetek analízisben, ezzel szemben lehetek Pfeifernél. Pfeifer Zsigmondnál,⁵ akinek egyik kezdeményezése volt a pszichoanalitikus játékelmélet, és a másik a pszichoanalitikus zeneelmélet.

Pfeifert megölték...

Deportálták a németek. Nem jött vissza.

Az analízis Pfeifernél a háború alatt folyt, miközben Ön Kolozsvárra járt egyetemre...

Az elég formális odajárás volt. Én oda jártam... szóval be voltam iratkozva. De csak rövid ideig laktam Kolozsvárott, később pedig csak lejártam kollokválni. Előadásokra nemigen jártam, mert akkor már állásom volt. A Bibliotheca Könyvkiadónak voltam a személyzete, lektora és szerzője... A Bibliothecánál jelent meg többek között a házasságunk anyagi alapját szolgáló mágia-könyvem 43-ban, úgyhogy már csak azért sem lehettem Kolozsvárott. Ma egy cikket írok annyi idő alatt, mint akkor azt a könyvet. Néhány évvel fiatalabb voltam...

*Ez a könyv néhány éve újra megjelent.*⁶

Igen, van néhány fejezete, amit tényleg érdemes lenne kidolgozni.

Folytatta-e az analízist a háború után?

Amikor az analízist folytatni kellett, és már nem lehetett Pfeifernél, akkor megismerkedtem Lévy Katával,⁷ aki szintén az apostoli generációhoz tartozott, Lévy Lajosnak⁸ volt a felesége, és, azt hiszem, annak idején Anna Freud analitikusa volt egy darabig...

Akik azután később Angliába kerültek.

Így van, és a didaktikus analízisemet Hermann Imrénél fejeztem be. Hát körülbelül így alakultak a dolgok az 50-es évekig.

Hogyan ismerkedett meg Hermann Imrével?

Hermann Imrével úgy ismerkedtem meg, hogy... amikor 21–22 éves voltam, Hermannék valahol a Filler utcában laktak. Tudtam, hogy lányai vannak, és tulajdonkép-

⁵ Pfeifer Zsigmond (1889–1945) pszichoanalitikus, a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület tagja.

⁶ Fónagy Iván: *A mágia. A titkos tudományok története*. Tinódi könyvkiadó, Budapest, 1989. (A Bibliotheca kiadónál 1943-ban megjelent kiadás hasonmása)

⁷ Lévyiné Freund Kata pszichoanalitikus, a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület tagja.

⁸ Lévy Lajos (1875–1961) belgyógyász, pszichoanalitikus, a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület tagja.

pen azért akartam vele megismerkedni, hogy a lányaival megismerkedjek, ami óriási naivitás volt, mert amit végképpen nem lehet, egy analitikuson keresztül a család tagjaihoz hozzájutni. De aztán igazában azért is mentem oda, mert rendkívül érdekelt a logika pszichoanalízise. Hogy a logikát meg lehet közelíteni ösztönlélektani alapokról. És ezt senki mástól nem lehetett megtanulni, mint Hermann Imrétől. Mind a mai napig. Ezt a vonalat nem folytatták. Hermann Imrével van egy közös cikkünk.⁹ Didaktikus analízisben már megengedhető a társszerzőség.

Meddig tartott a kiképző analízise Hermann Imrénél?

Tulajdonképpen ez nem szakadt meg, csak a kijövetelemkor, vagy nem sokkal előbb. Tehát körülbelül 64-ig tartott.

58-ban már kijött Párizsba...

58-ban kijöttem látogatóba, akkor valami kongresszus volt. Ez akkor volt, amikor nagyon kivételesen ki lehetett jönni, ha az ember érvényes túszoikat hagyott hátra. Házastársat... de csak akkor, ha érvényes túszo, ha az a házasság az ÁVO szerint is jónak bizonyult. Alaposan utánajártak, le volt nyomozva a házasságunk, és végül is úgy látták, ez egy jó házasság, és ennek következtében 58-ban kimehettem.

Mennyi időre?

Egy hónapra, valami ilyesmi.

Térjünk vissza a nyelvészeti karrierre...

A nyelvészeti karrier 45-ben folytatódik Pesten, egészen 49-ig, és 49-ben egy francia hangtörténeti, hangtani disszertációt írtam a francia hangsúlyról, a szó legszorosabb értelmében a hangsúlyról, 49-ben adtam le. Először nyelvészeti cikket 43-ban publikáltam. „Újabbkori változások a magyar nyelvben”, ez volt a címe. Ez egy néptanulmányi egyesületnek az évkönyvében jelent meg. Ez előtt volt a legeslegelső publikációm, inkább irodalomtudományi, mint nyelvészeti. Később elég divatos téma lett, az irodalmi művek zenei struktúrájáról szól. Novalis *Heinrich von Ofterdingen* című regényének zenei elemzésével foglalkozott. Ez a *Műhelyben* jelent meg, de nem a későbbi párizsi *Műhelyben*, hanem egy akkori erdélyi *Műhelyben*, amit Koszó János szerkesztett, aki germanista volt és nekünk barátunk. Annak idején úgy képzeltem, hogy az ő tanársegédje leszek — az már csak azért sem valósulhatott meg, mert kirúgták a pesti egyetemről, 45-ben vagy 46-ban. Koszó Pécssett volt, majd Kolozsvárott. Aztán... nem élt a felszabadulás lehetőségével, hanem Nyugatra ment. Hogy mennyire nem volt jobboldali ember, vagy legalábbis náci beállítottságú, az abból is látszik, hogy tőlem

⁹ Hermann Imre és Fónagy Iván: A hangerő önzérlése szokatlan körülmények között. *Magyar Nyelv*, 1963, 59, 317–321.

kért cikket. Neki igazán semmi szüksége nem volt arra, hogy 1941–42-ben egy 21 éves zsidó fiútól publikáljon. Így aztán nem lettem germanista, nem lettem német irodalomtörténész.

Milyen szakokra járt Kolozsvárott?

Francia–német szakos voltam.

A zsidótörvények ellenére bejuthatott az egyetemre?

Felvettek egy vagy két diákot... Kertész Manónak¹⁰ volt például olyan privilégiuma, hogy minden évben behozhatott egy zsidó gyereket. És akkor egy bizonyos évben ez én voltam. Kertész Manóval szemben a magyar nyelvészeknek elég rossz volt a lelkiismeretük ahhoz, hogy ezt a privilégiumot megadják neki. Kertész kiváló nyelvész volt, egy tudományterületet nyitott: a szólásmondások kultúrtörténeti beágyazottsága, etimológiája, történeti elemzése. Gyönyörű szép könyv egyébként a *Szólásmondások*...

Munkaszolgálat, ilyesmi nem fenyegette?

Fenyegetett volna, ha én valaha is jelentkeztem volna, de én már az 1938-as katonai behívóra sem jelentkeztem. Tehát én sehol nem voltam számon tartva.

Ezt meg lehetett csinálni?...

Nem. De hát megcsináltam. Illetőleg a legfantasztikusabb akkor az volt, hogy az ember követte a törvényes előírásokat. Ez volt a legkalandosabb választás. Tehát bármi más realisabb volt. Például nem jelentkezni a behívásra.

És akkor nem is keresték?

Nem. Nem tudom másokat megkerestek-e, engem nem kerestek. És akkor 44-ben egyrészt álfrancia hadifogoly voltam, és lejelentkeztem a fűzesgyarmati csendőrségnél, ahol nagy bokacsapkodással fogadtak, mert azt mondtam, hogy francia újságíró vagyok, és hát 44-ben már jobb volt akkor ott csapkodni a bokákat, sem mint egyszerűen kakastollas csendőrnek lenni. Miután bejelentkeztem, egy malomban dolgoztam. Zsákoltam. Miután nem tudhattam jól magyarul... Nagyon erős akcentussal, nagyon törtem a nyelvet, nemigen lehetett mást bízni rám, mint a zsákolást. Ez nem ment könnyen, s így rövid idő után visszautaztam Pestre. Közben Cegléden visszaváloztam Csizmarik Ferencé (apám parádés kocsis volt irataim szerint). Velem maradt a kis barátnőm, Veres Eszter, Teréz. Nagyon csinos lány volt. Meg is csipkedték Terézkét a csendőrök. Fontos volt a „Teréz” név, ezt jól át lehetett írni Ferencre a bejelentőlapon.

¹⁰ Kertész Manó (1881–1942) nyelvész. Munkássága a finnugor nyelvészetre és a művelődéstörténet nyelvi vonatkozásaira terjedt ki. *Szólásmondások* című könyve 1922-ben jelent meg.

Ez a Veres Teréz tulajdonképpen az Ön felesége volt...

Igen. De nem volt házasságlevelünk, tehát úgy éltünk, mint vadházasok.

Tehát akkor ott kanyarodtunk el, hogy mikor, hogyan kezdődött a nyelvészeti karrierje...

Amint mondtam, elég korán 41–42-ben elkezdődött. Azt hiszem jó témát választottam, jó ötlet volt megmutatni, hogy a magyar nyelv a legutóbbi évtizedekben is sokat változott, nem lehet 1941-ben egy slágernek azt a szöveget adni, hogy „Oh, mily bohó valék”. És akkor elővettem az 1900-as *Népszavát*, — tehát, hogy csak egy tényező legyen, az időtényező, amit változtatok —, és megnéztem, hogy 1900-ban mit lehetett leírni, amit 1940-es években már nem lehetett. Többek között azt, hogy „valék”, „gondolám” vagy „halld”, „ama”. A cikk a *Néptanulmányi Egyesület Évkönyvében* jelent meg. Bármit meg lehetett írni ebben a két folyóiratban (a *Műhelyben* és *Évkönyvben*). Nem olvasta senki. A nyelvi változásokról szóló cikkekben megjelent újabban egy francia változata az *Etudes Finno-Ougriennes*-ben. Azt már talán húszan is elolvasták. Így indultam el a nyelvészeti pályán. Közben a Fővárosi Könyvtárban dolgoztam 1945-től, miközben a pesti egyetemre jártam.

A jelenlegi Szabó Ervin Könyvtárban...

A Szabó Ervin Könyvtárban dolgoztam, könyvtári főtiszt voltam. A feleségem is ott dolgozott, később részben ő járt helyettem dolgozni, hogy megírhassam a disszertációm. 1949 végén az Akadémiához kerültem, mint nyelvészeti előadó. A párt tévedése folytán. Kivételesen rossz adminisztrátor vagyok, a saját dolgaimat is nehezen tartom rendben. Hogy hogy kerül ide a párt. Nem mondtam, mert másról beszélünk. Nem mondtam, hogy 44-ben az ellenállási mozgalomban voltam, a Major-csoportban Várkonyi Zoltánnal együtt — nem tudtam akkor, hogy ez a Major-csoport, mert az ember csak egy embert ismerhetett csak —, és akkor én 44-ben vagy 45-ben bekerültem a pártba, úgyhogy a kis piros könyvecskémbe — én kihoztam magammal, vállalom —, abban 44-es dátum szerepel. Úgyhogy én akkor a proletárdiktatúrát gyakoroltam — a párt tévedéséből kifolyólag — az Akadémián tíz hónapig. Megmondtam, hogy én nem tudok szervezni, mondták: ugyan, ugyan, s aztán tíz hónap után mondták, hogy hát igazam volt, én tényleg nem tudok szervezni. De nem az volt a baj, mint később kiderült, mert előkerültek dokumentumok, amelyekből kiderült, hogy az első hónapok után nekik fő céljuk volt az én eltávolításom. Nem tudom miért, igazán nem voltam olyan fontos ember... valamiféle „junktímbe” kerültem, alighanem az akkor titkári hivatal vezetőjével, Erdős Tamással. Mind a ketten megbízhatatlanok voltunk, és mind a kettőnket egyszerre távolítottak el. Holott akkoriban, két szót alig váltottam Erdős Tamással, itt kerültünk össze később Párizsban. Úgyhogy akkor onnan lebuktam, vagy felbuktam az Akadémia Nyelvtudományi Intézetébe. És előbb-utóbb a Nyelvtudományi Intézet fonetikai osztályát vezetgettem, amennyiben itt lehet szó vezetésről, mert két-három munkatársa volt a laboratóriumnak. Tehát a Nyelvtudományi Intézetben

dolgoztam, főfoglalkozású nyelvészként. Aztán átmentem az Irodalomtudományi Intézetbe, mert nem volt jó az atmoszféra, kellemetlen volt, én se jobbról, se balról nem voltam jó. Valahogy nyugalmasabb helyzet volt az Irodalomtudományiban, ahova fiktíve kerültem át tulajdonképpen, amikor már de facto itt voltam Párizsban. 64–65-ben Ford-ösztöndíjjal voltunk kint a feleségemmel, és megismerkedtem többek között Jean Perrot-val, aki a Nemzetközi Hungarológiai Centrumnak a vezetője, ő meghívott egy évre. A meghíváson De Gaulle aláírása szerepelt, mert ő igényt tartott arra, hogy a külföldi vendégprofesszor meghívása az ő kompetenciája legyen, és így nem lehetett visszautasítani. Nem lehetett, mert a magyar–francia kulturális egyezményt egy évvel azelőtt kötötték. És ahogy a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese mondta nekem — nyilván behívták őt a pártközpontba és lehoradták, hogy kerülhetett erre egyáltalán sor —, azt mondta nekem szó szerint: „Nézd! Most az egyszer megadjuk neked az engedélyt, de máskor akkor szólj, amikor még nem vagy meghíva!” Így kerültem Párizsba, meghívást kaptam mint vendégprofesszor, elsősorban fonetikai előadásokra. Akkor még az a Sorbonne egységesen „a” Sorbonne volt. A két vonal, a nyelvészet és az analízis, itt fut egybe. Az analízis akkor már felszínre kerülhetett, és az ember lehetett nyelvész, aki pszichoanalízissel foglalkozik, lehetett olyan analitikus, aki elsősorban nyelvészet iránt érdeklődik.

Ez 64-ben volt?

64–65-ben feleségemmel Amerikában voltunk, és 67-ben jöttünk ki Párizsba, 67 októberében kezdtem előadni, és attól kezdve 70-ig voltam az egyetemen és aztán átkerültem a CNRS-hez. De közben mind a mai napig magyar állampolgár vagyok, és huszonöt éve lettem francia állampolgár is.

Hivatalosan a magyar állása is megmaradt?

Egy magyar állásom nem szűnt meg, a szegedi egyetemnek vagyok elvben nyilvános rendes tanára.

És Magyarországon védte a nagydoktoriját...

Ez tulajdonképpen Király Istvánnak volt a kezdeményezése, akit úgy ismernek elsősorban, mint aki — nem is az utolsó percekig, hanem az utolsó perc utánig — kitartott... Ugyanakkor módosítás nélkül leköszölte szócikkeimet a *Világirodalmi Lexikonban*, jóllehet telis-tele volt analitikus vonatkozásokkal. Nem azért, mert ő az analízissel nagyon jó viszonyban lett volna... Mikor már utoljára beszélünk, és ez a halála előtt talán másfél hónappal volt, akkor szóba került természetesen a rákbaja, és elmondtam neki, hogy Freudnak az első világháború alatt derült ki, hogy gégerákja van, és 39-ig volt rákos. Ez az első rokonszenves dolog, amit Freudról hall — mondta Király. Az egyik lexikoncikkben csináltam egy chiazmust: Marxtól idéztem olyasvalamit, amit nyugodtan írhatott volna Freud, és Freudtól valami olyasvalamit, amit nyugodtan írhatott volna Marx. Ezt akkor a belső szerkesztő úgy korrigálta, hogy Marx benne maradt, Freud meg kimaradt, nem törődve azzal, hogy ezzel se füle, se farka az

egésznek. Király habozás nélkül visszaállította.

Azután megválasztották a Magyar Tudományos Akadémia tagjának...

Igen, de ez jóval később történt. Vagy talán nem is olyan sokkal később, most 95-ben lettem akadémikus. ... Ilyen rövid az élet...

A nyelvészeti pályafutás után térünk rá a pszichoanalitikus karrierre...

Hosszú a kiképzés Franciaországban. Ez azzal is prolongálódik, hogy nem olyan könnyű megfelelő pácienszt szerezni. Amikor én kezdtem praktizálni, akkor már, privát praxis esetében, már az analitikusok álltak sort a páciensnél, szóval megszűnt a boldog időszak. Én bekerültem az Institut de Psychanalyse de Paris Centre de Consultationjába és ott kezdtem praktizálni. Ebben a keretben kezdtem dolgozni, de nem vagyok tagja sem a párizsi, sem a franciaországi egyesületnek. Az egyetlen hivatalos kapcsolatom az analízissel az, hogy a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület tiszteletbeli tagjává választott.

Ez a francia egyesület meglehetősen ortodox...

Hát én is nagyon ortodox vagyok. És azt hiszem, az ortodoxia előbb-utóbb modern lesz. Majd erre rá fognak jönni. Valószínű, hogy Freudnak nincs olyan analitikus tézise, amit analitikus folyóiratokban valahol ne cáfoltak volna. De ez nagyon ritkán hozott tényleg valamit... nagyon ritkán hozott differenciált dolgokat. Sokkal gyakrabban inkább felesleges koncessziókat tettek, már nem tudom kinek? Én egy ideig éjjel azzal szórakoztam, hogy Freud összes műveit, a *Gesammelte Werkét* olvastam végig. Nagyon kellemes olvasmány, és arra gondoltam, hogy ha valaki ezt még egyszer nagyon lelkiismeretesen végigolvassa, abban nagyon sok új dolgot fedezhet fel... Freud nagyon nagy ember volt. És amikor valaki úgy vitatkozik Freuddal, minthogyha ugyanazon a szinten állna, az eleve hamis... Persze, nagyon sok a megoldatlan kérdés, amire Freud felhívta a figyelmet, vagy olyan, amely Freud figyelmét elkerülte. Szóval nagyon sokat lehet csinálni ezeken a kereteken belül. És amikor ezeket a kereteket lazítják vagy módosítják, az nagyon gyakran a múlt felé vezet, afelé, amit annak idején „normál pszichológianak” hívtak. A tendencia ma a lemondás az ösztönléktanról. Egy fiatal analitikusnak mondtam valamivel kapcsolatban, hogy ezt az analízist felől is lehet értelmezni. Azt válaszolta, hogy erről ma nem igen lehet, nem nagyon szokás írni. Kétségtelen, hogy a pszichoanalízis nem szűkíthető le az ösztönléktanra, és hogy a pszichoanalízisre új feladatok várnak. De, úgy érzem, van ebben az attitűdben valami eleve lemondás olyan vívmányokról, melyek lehetővé tették, hogy a lelki tevékenységet, a kultúrát, a művészetet és a tudományt gyökeresen új módon lássuk, hogy a dolgok gyökeréig hatoljunk. Az a benyomásom, hogy a húszas években sokkal forradalmibban új volt a pszichoanalízis, mint a kilencvenes években. Azt hiszem, hogy ha Freud csak arról írt volna, ami az utóbbi húsz-harminc év folyamán jelent meg az *International Journal* hasábjain, Freud Bécs díszpolgára lehetett volna.

Mind a mai napig praktizál?

Nem. Már évek óta nem járok a Centre de Consultationba. Csak gyér privátpraxisom van itthon...

A praxis mellett tanított is...

Igen, előadásokat tartottam és disszertációkat vezettem az utóbbi években, s ez akkor is megmaradt, amikor már nem voltam az egyetemen. Ami leginkább megmaradt, az a tanítványokkal való kapcsolat, de a disszertációvezetést illegálisan is csinálom, jelenleg is társvezetek disszertációt. Szóval ennyiben a kapcsolat az oktatással mindmáig megmaradt...

Hogyan látja a nyelvészet és a pszichoanalízis kapcsolatát?

Hollóssal és a pszichofonetikával kezdődött, de aztán ezen túlnőtt, részben a költői nyelven keresztül, és részben általában a nyelven keresztül, mert a nyelv attól él, hogy van valami benne, ami ősbibb, mint a grammatika. Nekem erre a kedvenc példám az, hogy nem lehet beszédben, tehát élő szóba egyetlen hangot sem kimondani, anélkül, hogy valamit hozzá ne tegyünk, ami gesztusnyelven van mondva. Ha a franciában azt mondjuk, hogy *zső-lő !e (je le hais)*, akkor egy laringális gesztussal — szaknyelven: laringális explozívával — fejezzük ki, hogy ellökünk valakit. Ez ugyanaz a hangbetét, mellyel a csecsemő rosszkedvét, Gutzmann doktor szerint *Unlustlaut*, rosszlétet kifejező, a rosszat kivetni akaró reflex. Később, metaforikus kiterjesztéssel, eltaszító/kitaszító/eltávolító/megsemmisítő gesztus. Ha statisztikázzuk a beszédet, akkor kiderül, hogy az agresszív beszédben ez a laringális hang sokkal gyakoribb, mint egy szelíd, gyengéd beszédben.

És a szelíd, gyengéd beszédnek mik a nevezetességei?

Mindenekelőtt a keménység hiánya. A hangképzés oldott, a beszédszervek mozgása folyamatos, elengedtebb. Ez a gesztusnyelv hangos röntgenfilmek segítségével láthatóvá, mérhetővé, kézzelfoghatóvá tehető. Ez a gégeszinten és a szájüregben folyó gesztusbeszéd ősbibb a nyelvnél. A szimptómák jellé emelésére, metaforikus kiterjesztésére az emberszabású majmok is képesek. Másfelől gépek is programozhatók absztrakt nyelvi teljesítményekre. Ami sajátosan emberi, az a kétfajta közlésmód, az ősi gesztusnyelv és a fejlett nyelv szoros egysége a hangos beszédben. Ami a nyelvet élővé teszi, az a szó szoros vagy tágabb értelmében vett gesztus. A mondat szintjén gesztikulálunk, amikor dühös beszédben „szétszaggatjuk” a mondatot, megkeverjük a szabályos rendjét. A szó tág értelmében gesztus a metafora is, kifejező mozgás a jelenetéstérben. De ez az ősbibb gesztusnyelv eleve a fejlett nyelvre méretezett, a fejlett nyelv keretén belül működik, ha tágítja, módosítja is néha a kereteket.

Ez a szemlélet — a nyelv és a pszichoanalízis összekapcsolása — hozzájárulhat-e más vagy régebbi kultúrák megértéséhez?

Részben nem, részben igen. Anyiban nem, hogy nyelvek között nincsenek — bármilyen messze megyünk vissza az időben, az írásbeliség korában — minőségi különbségek. Sokkal messzebbre vezet vissza az, ami a nyelvben archaikus: a preverbális állapotra és egy átmeneti állapotra. Ennek alapján a nyelv kialakulásáról tudunk valamiféle elképzelést kialakítani. Ugyanakkor az is igaz, hogy számunkra hozzáférhető élő vagy holt nyelvekben vannak olyan archaizmusok, amire nincs tudtommal példa indoeurópai nyelvekben. Az óegyiptomi *kha-* olyan képzetek, fogalmakat von össze, melyek a tudatos gondolkodás számára egymástól idegenek: „ház”, „test”, „anya-méh”, „sír”. Egy bantu nyelvben (a pangwe-ben) ugyanaz a szó jelent „kígyó”-t és „pénisz”-t, egy másik „vulvá”-t és „gyümölcs”-öt. Geneviève Calame-Griaule könyvéből tudom, hogy a dogon szókinés hajlamos, Hollóst követve, azonosítani a nyelvi és a szexuális tevékenységet. Európaiak csak álomnyelvben azonosítják a péniszt és a kígyót, csak álomban szimbolizálják gyümölcscsel a női nemi szervet. Ennyiből archaikusabb az óegyiptomi, a *pangwe* vagy a *dogon* szemantika. Feltehető, hogy az indoeurópai ősnyelv is liberálisabb volt a mai indoeurópai nyelveknél.

Hogyan fogadták Önt a francia analitikusok?

Ilse Barande fordította le németből és jelentette meg a *Revue Française de Psychanalyse*-ben a beszéd ösztönalapjairól szóló dolgozatomat. A cikk megjelenése után kérészt fel Pierre Lucquet és telefonált Grünberger Béla. Feleségével, Janine Chasseguet-Smirgellel együtt látogatott meg. Mindhármukkal mind a mai napig igen jó a kapcsolat. 1967-től haláláig jó barátom volt Abrahám Miklós, és felesége, Török Marika. A Budapestről, Ferenczi és Hermann hazájából jövőnek szólt a meleg fogadtatás.

Franciaországban sokan vannak Magyarországról kikerült analitikusok. Ön, Grünberger Béla, Judith Dupont és mások. Újabban nagy kultusza van Ferenczinek Franciaországban...

Ez egyrészt nagyon sokban személyes kapcsolatoknak is köszönhető — mert ha nem így lenne, akkor egy időben Angliában is megjelent volna —, másrészt Ferenczi hozott valamit, ami a francia értelmiségieknek szubjektíve megfelelőbb volt, könnyebben elfogadható volt, szívhez szólóbb volt, mint Freud ösztönelmélete.

Mi volt az, ami ennnyire megragadta Ferencziben a francia értelmiséget?

Amit olyan szépen kivenni a *Thalassából*. Freud mindig jóindulatúan mosolyogva mondta erről a könyvről, hogy ez messze megy, jóval túlmege azon, amit ma tudományosan igazolni lehet, de nagyon szép. Szóval Freud nem vetette el Ferenczi elméletét, hanem egy nagyon merész álmódosásnak tekintette, egy analitikus fantáziájának. És ez nagyon megfelelt a franciáknak, akikre jellemző valamiféle ellenzékiség is a szűk értelemben vett freudi elmélettel szemben, Ferenczi tehát szembeállítható volt Freuddal... De hát nagyon messze vagyunk attól, hogy ilyen kultúrpolitikai kérdésekről tudományosan lehessen vitatkozni... Ennekem egyébként Ferenczi egyértelműen pozitív. Minden írásában. Akkor is, ha olyat hoz, amit Freud eleve nem hozhatott volna, mert az ő gondol-

kodásrendszeréhez az nem tartozott hozzá, és számára egy kicsit idegen is volt. De... Grünbergernek volt sokkal élesebb Ferenczi-kritikája. Én mindig azt keresem, hogy mit hoz ez nekem. És ha nekem hoz valamit, akkor sokkal kevésbé érdekel, hogy hol tér el ez attól, ami a klasszikus analitikus elméletnek megfelel. Minden ortodoxiám ellenére.

Évtizedes vita folyt arról, hogy Ferenczi elmebeteg volt-e vagy sem. Arról is sokat vitakoztak, hogy a Franciorszámban ugyancsak jól ismert József Attila elmebeteg volt-e vagy sem. Van-e ennek — Ön szerint — jelentősége a pszichoanalízis fejlődése szempontjából?

József Attila és Ferenczi esetében nagyon különböző a helyzet ilyen szempontból. Egy költőnél az, hogy ehhez vagy ahhoz a metaforához hozzásegítette-e egy latens szkizofrénia vagy sem, az csak annyiban érdekes, hogy a metafora olyan eszköz, amely lehetővé teszi olyan tudattalan vagy féltudatos tartalmak kifejezését, amelyeknek kifejezésére nincs más eszköz, és amire a pszichózis kényszeríti rá esetleg a beteget. Hogy József Attilát hozzásegítette-e a szkizofrénia ahhoz, hogy nagy költő legyen, erre vannak ellenpéldák. Mert nagyon sok nagy költő van, aki nem volt szkizofrén, akinek a költészet esetleg lehetőséget adott, hogy másképp oldja meg a dolgot. Egy irodalomtörténésznek nyilvánvalóan fontos ez a kérdés, mert életrajzban az is lényeges, hogy kivel volt viszonya, hogy szereti-e a sajtókat... De ami az olvasót érdekli, az az, ami a kötetben van. A Ferenczi-ügy egészen más, mivel neki az élete végén állítólag volt egy pszichotikus fázisa. Hermann, aki végig közeli kapcsolatban maradt Ferenczivel, azt mondta — én beszéltem vele erről —, hogy erről szó sem volt, s azzal, amit Jones Ferenczi halála után mondott és írt, az csak alátámasztja, hogy Ferenczi aggályai jogosak voltak és nem paranoiás fantáziák.

A franciáknak volt egy másik ellenzéki figurájuk is, Lacan...

Benne már kifejezetten azt szeretnék, ami eltérő volt. Mindebből keveset tudtam a magam számára hasznosítani. Ami Lacan nyelvelméletét illeti, Grünbergerrel értek egyet abban, hogy a nyelvet kell minél jobban megismerni a pszichoanalízis segítségével, és nem a tudattalant a nyelvből kiindulva. Van ebben a megfordításban valami védekezésféle is. A tudattalant ártalmatlanabbá teszi, ha visszavezethető a nyelvre, melyet jól ismerünk, és lényegében urai vagyunk. Megismerkedhettem még személyesen Lacannal, de ez a találkozás nem hozott hozzá közelebb. Egy ízben felhívott Lacan, nagyon megtisztelő módon meghívott, és akkor két dolog volt, amit számomra egy analitikus soha nem mondhat. Az egyik az volt, hogy azzal kezdte a beszélgetést, hogy ő most Pestre megy, de nem azért hívott meg, hogy ezzel kapcsolatban kérdéseket tegyen fel, és akkor természetesen feltette azokat a kérdéseket, ami nagyon természetes volt, csak aki ismerte már Freudnak a tagadásról szóló cikkét, az ezt nem mondhatja. Ez volt az egyik. Ez volt, amikor érkeztem. A másik, amikor elmentem... nem, nem, nem. Közben volt egy rövid megszakítás, egy nő jött, akihez nagyon barátságos volt, kedves és tiszteletteljes — egy bizonyos korú hölgy volt —, és amikor a hölgy kiment, akkor valami ilyesmit mondott Lacan: „Milyen borzasztóak ezek a nők!”

Páciens volt ez a hölgy?

Azt hiszem... Teljesen mindegy. Hollós mondta egyszer — mintha ezt előre látta volna —, hogy sohasem szabad ilyesmit mondani, mert az illető rögtön transzponálja: és hogyha én kimegyek! Tehát ez volt a két mondat, amit igazi analitikus, szerintem, nem mond.

Lacan sokszor hivatkozik Roman Jakobsonra,¹¹ akivel Ön is is jóban volt...

Igen, nagyon jóban voltunk, illetőleg nagyon sokat köszönhetek neki. Jakobson nagyon megtisztelő módon meglátogatott a Gábor Áron utcában, szeretettel fogadott Bostonban, és igen sokat segített. Jakobson többször is ír „tudattalan”-ról, de ezen hol „szubliminális”-t, hol „tudatelőttes”-t ért, amikor például a költők szubliminális (metrikai, fonetikai) kompetenciájáról ír. Jakobsonnak a pszichoanalízishez lényegében az a kapcsolata, hogy azt hiszem volt egy húga vagy nővére, aki analitikus lett, és akivel olyan rossz viszonyban volt, hogy ő, mármint Roman, nem „c”-vel írta a nevét, hanem „k”-val...

Edith Jacobsonról¹² van szó?

Azt hiszem. Nekem valaki azt mondta, hogy van egy analitikus, aki Roman Jakobsonnak testvére, és akivel olyannyira ellentétben áll, hogy a nevét is másként írja. Jakobson részéről nem volt meglepő, hogy számára az, ami a pszichoanalízisből elfogadható, az nyelvi mechanizmusokkal rokon, mint a metaforában és a metonímiában. De ez egy analitikus részéről ma nem fogadható el. Nem lehet a metaforából és a metonímiából levezetni a tudattalant.

Lacan pedig Ön szerint ezt teszi végül is...

Igen. Nagyon érdekes, hogy a nyelvnek vannak olyan struktúrái, amelyek a primér mechanizmusoknak felelnek meg, és nem a szekunder mechanizmusoknak. A metafora és metonímia és a tudattalan közt van átfedés. A metafora, a metonímia játszik a primér mechanizmussal és merít a tudattalantól. Ezek az alászállások a tudattalantól, ezek a visszatevések a nyelvvelőtti múltba biztosítják a nyelv elevenségét. Így alakul, változik szüntelenül a nyelv, anélkül, hogy nyelvmódosító értekezleteket kellene összehívni.

Már legelső cikkében is a nyelvi változás problémájával foglalkozott...

Igen. Izgatott, hogy a nyelv a hátunk mögött változik. Mert nem mi változtatjuk a nyelvet, észre sem vesszük, hogy változik. Ez természetes és jól megmagyarázható pa-

¹¹ Roman Jakobson (1896–1982) orosz származású amerikai nyelvész, a nyelvtudomány prágai iskolájának egyik megalapítója.

¹² Edith Jacobson (1897–1968) németországi születésű amerikai pszichanalitikus (valószínűleg nem rokona Roman Jakobsonnak).

radox jelenség. Amikor azt a bizonyos cikket leadtam, többen mondták, hogy ez abszurd, mert hiszen 1900 óta semmit nem változott a nyelv...

Pedig 1997-ben is egészen más nyelvet beszélünk, mint 1943-ban...

Valószínű. Olyannyira, hogy a feleségem olvassa a mai irodalmat, gyakran talál olyan szavakat, amit csak a kontextus segítségével ért meg. Magam is észleltem és le is írtam a jelenben folyó hanglejtésváltozást.

Mindaz, amivel Ön foglalkozik, mennyire van benne a nemzetközi nyelvészet, illetve pszichoanalízis vérkeringésében?

Nincs, nincs benne. Van, akinek hiányérzetet okoz ez. Egy-két angol analitikussal beszéltem, akit éppen azért érdekeltek egyes publikációk, mert úgy látták, hogy itt egy hatalmas hiány van, amit érdemes lenne előbb-utóbb betölteni, mind a nyelvészet, mind a pszichoanalízis érdekében.

Most jött Svájcból egy nyelvészeti kongresszusról...

Egy ikonisztikai kongresszuson voltam. A kérdés az volt, mi az, ami a nyelvben motivált, vagy — ha nem is így mondják, vagy nem is gondoltak rá — mi az, ami a nyelvben egy nagyon ősi kommunikációnak felel meg. Mert hát ami a nyelvben grammatika és szigorú értelemben véve nyelvi, az lényegében önkényes jeleken alapul. Nincs szükség rá, hogy az „apa” szó hasonlítson valamiféle módon is az apára, az apaságra. Erre nincs is semmi szükség, de ha véletlenül így van, a nyelvészt ez nem is érdekli. A mesterséges nyelv talán beérhetné önkényes jelekkel és önkényes nyelvi szabályokkal. Addig, amíg a gépek gépekkel beszélnek. Eleven embereknek élő nyelvre van szükségük, és az ikonicitás, a jelek és a jelzett jelenségek közötti természetes kapcsolaton alapul a nyelvek elevensége, valamin, ami a grammatikánál ősbibb. Ezen a kongresszuson szóba nem került pszichoanalízis. És ha szóba került volna — valamennyire közvetve szóba került —, az a résztvevők többsége számára idegen lett volna. Ott nem volt analitikus orientációjú nyelvész. Nem nagyon kedvelt téma ez. Egy modern nyelvész úgy viszonylik a pszichoanalízishez, mint egy ősdí, elavult, múlt századi valamihez... Lehet, hogy az amerikai vagy európai nyelvészeti társaságokban vannak analizált nyelvészek, de analitikus elméletnek vagy felfogásnak nyoma sincs a publikációkban. Ez nem így volt, vagy úgy látszott, hogy nem így lesz a húszas-harmincas években. Nem is így volt. Az *Imago* nagyon komoly fórum volt. Fórum volt, a szó legszorosabb értelmében, ahol találkoztak, ahol sétáltak fel-alá nyelvészek, irodalomtörténészek, etnográfusok és analitikusok.....

És fordítva? Vannak-e nyelvészeti orientációjú pszichoanalitikusok?

Vannak. Elsősorban Amerikában és Franciaországban. Értékes analitikus cikkek jelentek meg a metaforáról, a metafora és a szimptóma közötti különbségről. Ezek a cikkek közvetve, a metaforán, vagy éppen a viccen keresztül foglalkoznak a nyelvvel.

Viktor Rosen dr. New Yorkban nyelvvel foglalkozó analitikus munkaközösséget szervezett és „panel”-t rendezett „Language and Psychoanalysis” címmel. A *Psychanalystes de langue française des Pays Romains* keretében 1987-ben Pierre Lucquet kongresszust szervezett, melynek a nyelv volt a központi tárgya, és éveken át szemináriumot vezetett „pszichoanalízis és nyelv” tárgykörben. Az angol Pszichoanalitikus Egyesületben Riccardo Steiner lelkes nyelvész, akit főleg a hanglejtés érdekel. Bátran mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis és a nyelvészet kapcsolata aszimmetrikus. Az analitikusokat jobban érdekli a nyelv, mint a nyelvészeket a pszichoanalízis.

Az a tudományterület, amivel Ön foglalkozik, bizonyos fokig marginálisnak mondható, de mégis, számos tanítványa van, sokan olvassák könyveit, cikkeit. Beszélhetünk-e „Fónagy-iskoláról”?

Nem hiszem. Ez nem álszerénység a részemről. Az én legközelebbi tanítványaim jó része nem analitikus orientációjú. De azért vannak meglepetések. Az írás egy nagyon furcsa, paradox kommunikáció... Ülünk a komputerrel szemben, és monologizálunk. És akkor a legnagyobb meglepetésünkre néha jön valami visszacsatolás. De ez azért nagyon messze van olyasmitől, hogy valamilyen irányféle lenne. Volt egy francia költő, a legnagyobb meglepetésemre Pestről írt, hogy mindenképpen találkozni akar velem. Mikor Pesten voltam, kétszer is, két óráig együtt voltunk, hogy elmondjam neki, hogy én hogy látom éppen a nyelvnek ezeket a vonatkozásait. Soha nem gondoltam volna.

Lehet, hogy mégiscsak ez a jövő útja? Elképzelhető, hogy Ön egy úttörő...

Ami az úttörést illeti, először is, sajnálatos véletlen, hogy Hollósnak nem jelent meg a könyve. Én nagyon szeretném, ha a töredékes kézirat megjelenne. Ez a pszichoanalízis történetének fontos fejezete. A mű alapgondolata, a felemelkedés ösztönnyelvtől a nyelvig, új perspektívát nyit, mind analitikus, mind nyelvészeti szempontból. A másik utat, a logika felé, Hermann Imre törte. Aztán említhetném Hans Sperbert, a német nyelvészt, aki analitikus lett, és írt egy könyvet a jelentésváltozás és az ösztönelmélet vonatkozásairól. Úgyhogy itt többen törtek utat, csak azt lehetne talán mondani, hogy még nem lett ebből főútvonal. Persze lehetne főútvonal is... Nagyon sokat hozna a nyelvészetnek, a nyelvtörténetnek, a leíró nyelvészetnek, hogyha ezt az irányt komolyan vennék. Előbb-utóbb nyilván sor is kerül rá. Kétségtelen, hogy analitikusoknak elméletileg is, gyakorlatilag is sokat jelent a nyelv és a nyelvtudomány. Freud azt írja valahol, hogy az analitikus képzés során nyelvészettel is kell az eljövendő analitikusnak foglalkoznia. Archeológiával, nyelvészettel, irodalommal, ezt Freud nagyon világosan látta.

Hogyan látja Ön az analitikus elméletet ma, vannak-e benne irányzatok? Fejlődik-e még a pszichoanalitikus elmélet, vagy már lezárul a fejlődés?

Nem vagyok sem illetékes, sem képes erről „nyilatkozni”. Úgy hiszem, a fejlődés legkevésbé sem zárult le. Ha lezárult volna, nem lehetne országoként, egyesületen-

ként más és más a pszichoanalízis helyzete és jellege. A francia analitikusok felfogása, az irányzatok, a hozzáállás, a stílus a folyóiratokban legalább annyira különbözik egy amerikai analitikus folyóiratban olvashatóktól, mint bármilyen más tudományban. Valószínűleg sokkal inkább, mint a biológiában, de legalább annyira, mint a nyelvészetben. Amerikában döntő irányzat ma a kognitív pszichoanalízis, de Franciaországban nem az. A kognitív pszichoanalízis azt jelenti elsősorban — még mielőtt a kognitívizmus bekerült minden tudományba —, hogy analitikus szempontból foglalkozunk az énnel, a gondolkodással, olyasvalamivel, amivel elsősorban — ahogy Freud hívta annakidején — a „normál pszichológia” foglalkozott. Hermann lényegében kognitív analitikus volt, amennyiben ő a logikának az ösztönlélektani alapjaival foglalkozott, de az amerikai irányzatok nem ilyenek. Ők nem ösztönlélektani alapon foglalkoznak gondolkodással, hanem gondolkodás-lélektani alapon, de mint analitikusok. Mondok egy példát, mert azt a családból tudom, tehát itt közvetlen ismereteim vannak. Péter fiának, aki pszichoanalitikus Londonban, főleg határesetei vannak, és nevet szerzett, egyebek közt, a határesetek kezelésében. Neki az volt az egyik lényeges tapasztalata, hogy majdnem minden határesetre jellemző, hogy egy döntő fejlődési korszakban, a gyerek nem kapta meg a szülőtől azt a visszasugárzását önmagának, ami az öntudata fejlődéséhez nélkülözhetetlen. Vegyük például azt az esetet, amikor a gyerek a szülő számára nehezen elfogadható. Például olyan testi vagy szellemi fogyatékoságai vannak, ami a szülő számára nehezen viselhető el, vagy más okból veti el magától a gyereket, ilyen esetekben lehetetlenné válik a gyerek számára, hogy a szülő szemével lássa magát és a világot. Ez a traumatikus élmény tartósan gátolja a lelki motivációk felismerését, másnál és önmagánál. Ilyen felismerések új utat nyitnak a pszichoanalízis számára. Nem ez az egyetlen új perspektíva. Olvastam, úgy is mint családtag, súlyos cukorbetegségek párhuzamos — biokémiai és analitikus — kezelésének eredményességéről. A pszichoanalízis ugyanakkor keresi az analitikus meglátások és az idegfüziológiai folyamatok közötti kapcsolatot. Azt hiszem, több mint két évtizedes az az amerikai folyóirat, *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, ahol az ilyen kapcsolattereső cikkek jelennek meg. Nagyon bízom abban, hogy kialakul, előbb vagy utóbb, a kognitív pszichoanalízis és az ösztönlélektan szintézise, a szintézis különféle formái.

Milyenek a francia irányzatok?

Ezúttal is azzal kell kezdenem, hogy illetéktelenül szólok hozzá a kérdéshez. A franciaországi pszichoanalízis periferiáján mozgok. Nem látom be, közel sem, a teljes területet. Keveset tudok az egyesületek munkájáról. Az analízis és a nyelv kérdéseivel foglalkozó szemináriumokon vettem csak tevékenyen részt. Innen a periferiáról úgy látom, hogy ami domináns, legalábbis a *Revue*-t olvasva, az a pszichoanalízisnek a poetizálása a szó pozitív és negatív értelmében. Az, hogy az ember költői nyelven beszél analitikus kérdésekről, a költői nyelvnek minden előnyével és hátrányával. Statisztikailag meg lehetne vizsgálni, mondjuk, hogy hány metafora szerepel egy francia cikkben és egy amerikai cikkben. Gyakoriak a gondolatalakzatok, mint például az antitézis, a chiazmus, a gradáció, tehát a klasszikus retorika egész készlete. A *Revue Française de Psychanalyse*-ben ez statisztikusan jelentős mértékben gyakoribb, mint bár-

melyik angolszász analitikus folyóiratban. Ami engem bizonyos szempontból zavar, az az, hogy nekem az a meggyőződésem, hogy a pszichoanalízisnek kell a költői nyelvvel foglalkozni, nem pedig a költői nyelvnek a pszichoanalízissel. Én ezt egy egészségtelen irányzatnak tartom. A metaforának persze minden tudomány fejlődésében rendkívül jelentős szerepe volt. De ezeket a cikkeket nem lehetne elhelyezni egy angolszász folyóiratban. Ez nagyon neves francia analitikusok cikkeire is vonatkozik. Hallottam egy nagyon neves francia analitikusról, aki előadott Angliában, és nem tudták őt követni. Azt kérdeztem, hogy nem beszél-e jól angolul? Dehogynem, mondták, kitűnően beszél angolul, de nem értik, hogy mit mond. Hogy itt nem nemzeti vagy nyelvi kérdéstről van szó, arra bizonyíték, hogy ez megvan az olasz analitikus egyesületen belül is. Amit én olvastam a *Piccolo Hans* című olasz analitikus folyóiratban, az teljesen olyan, mint ahogyan a franciák írnak. Minden mondat többértelmű, ennek az esztétikai előnyeivel és a tudományos hátrányaival.

Mindez hogyan hathat az analitikus munkájára?

Az, hogy ki milyen módon írja a cikkeit, annak semmiféle nyoma nincs az analitikus munkában. Az analitikus kapcsolat olyan intenzív, olyan sajátos, hogy a tudományos stílus nem interferál az analitikus kapcsolattal. Az analitikus értelmezéseiben nyilván szerepe van, hogy ő egy Klein-iskolában végzett, vagy az Anna Freud-féle gyermekanalízis elveit követő irányzat híve. De az, hogy ő költői nyelven írja a cikkeit, annak semmi nyoma nincs az analízisben.

Mit mondana befejezőként?

Egy most készülő tanulmányom a befejezésről szól... hogy verset, tudományos cikket hogyan lehet befejezni, ennek következtében én erről nem tudok beszélni.

Reméljük, a tanulmányból megtudjuk azt is, hogyan lehet egy interjút befejezni. Professzor úr, köszönjük a beszélgetést.

EGY KEGYELETSÉRTÉS TÖRTÉNETE*

Judith Dupont

Egy magánlevelezés publikálása nem történhet kockázat nélkül. Senki sem érezheti magát mentesnek attól a büntudattól, még az összes lehetséges mentség ellenére sem, amelyet a kizárólag egyetlenegy személynek intézett írás olvasása vagy közlése közben érez.

Ez a büntudat sarkallta Ernst Falzedert, a Freud–Ferenczi-levelezés egyik szerkesztőjét arra, hogy a Heinrich Heine visszaemlékezéseiből származó alábbi idézetet tegye a könyv elejére (amely mottó az angol nyelvű változatban nem jelent meg): „Tiltott és erkölcstelen akár egyetlenegy sort is közölni olyan írásokból, amelyek szerzője azt nem a nagyközönségnek szánta; ez különösen igaz magánszemélyeknek írott levelek esetében. Az az ember, aki megjelenteti ezeket, megvetésre méltó árulást követ el.”

E szigorú ítélettel szemben nem könnyű felvenni a harcot. Védelmünkben viszonylag kevés érv hozható fel: Ferenczi özvegyének, Gizellának állt szándékában, hogy kiadassa ezeket a leveleket, azonban ő nem tartozik a szerzők közé. Történeti szempontból érdekes kérdés: vajon hány évnek kell eltelnie addig, amíg egy élet történelemmé válik? Ki döntheti ezt el? A történelemtudomány iránti tisztelet engedélyt ad-e egy ilyenfajta kegyeletsértésre?

Ferenczi, akit egész életében érdekeltek a spiritualista kísérletek (mint utóbb kiderült, eredményeket is ért el e téren), egy vele folytatott beszélgetés után minden bizonnyal hozzájárult volna a levelek közléséhez. Az azonban kevésbé biztos, hogy Freud ugyanígy döntött volna. Nem ő fogalmazott-e úgy valahol, hogy nem szándékozik segédkezni nyújtani az életrajzíróinak? Tudásunk van olyan esetről is, amikor Marie Bonaparténak sikerült megvásárolnia a Fliesshez intézett leveleit, és Freud fi-

* Első francia nyelvű megjelenése: „L’histoire d’une transgression: La Correspondance Freud–Ferenczi”, a *Quarto* belga kiadásában: *Bulletin de l’École de la Cause Freudienne en Belgique*, vol. 47, 1992. május. 87–93. A fordítás az angol fordítás alapján készült: „The story of a transgression”. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 43/3, 823–834.

zetett neki azért, hogy semmisítse meg azokat. Hálásnak kell lennünk, amiért a hölgy kitette magát a „megvetést érdemlő, hűtlen alak” vádjának azzal, hogy ennek a kívánságnak nem tett eleget.

Míg egyfelől zavaros és megkérdőjelezhető mentségeket találunk, addig léteznek tökéletesen világos motivációk is. Hadd említsek legalább egyet: a szülők intim élete iránti elfojthatatlan kíváncsiságot. Ebből a szempontból teljesen meggyőző például a levelezés első kötetének középső epizódja, amely azt az időszakot idézi föl, amikor Ferenczi a nőülés kérdésében hosszú időn át képtelen volt dönteni Gizella — aki közel tizenöt évig a szeretője volt — és Gizella lánya között. De nem a kíváncsiság-e a leghatalmasabb erő, amely a tanulás, a megértés és a fejlődés irányába vezet?

Nos, bennünket is terhel a levelek kiadásával járó felelősség. A következőkben ennek a kegyeleltértésnek a történetét meséljük el, egészen a kezdetektől.

Hosszú évekig tartó tárgyalási és szervezési munka után végre elindul a Freud és Ferenczi közötti monumentális levelezés közreadása. A francia Calmann-Lévy kiadó publikálta az első kötetet a három közül, amelyek a Freud, valamint barátja és tanítványa, Ferenczi Sándor között cserélt, összesen 1250 levelet tartalmazza. Ezt angol és német nyelvű kiadások követték, és az anyagot folyamatosan fordítják több más nyelvre is.

Sokan furcsállják, hogy miért kellett az olvasóknak olyan hosszú ideig várniuk e hatalmas levelezés megjelenésére, hiszen igazán ritka eset az, amikor a két levélíró levelei egy kézben, Bálint Mihály gondozásában voltak Londonban.

Amikor Bálint 1939 januárjában elhagyta Magyarországot, Gizella, Ferenczi özvegye, megbízta őt férje klinikai naplójának, valamint azoknak a leveleknek a kezelésével, amelyeket Freud írt neki barátságuk huszonöt évén keresztül. Ezt követően, a háború éveiben, amikor Magyarország még semleges volt, Elmának sikerült édesanyját kivinnie az országból Svájcba. Elma, aki feleségül ment egy amerikai állampolgárhoz Hervé Laurvikhoz (akitől hamarosan elköltözött, bár sohasem vált el), ebben az időben a berni amerikai nagykövetségen dolgozott.

Gizella gyakran került kapcsolatba a gyermek Anna Freuddal. Ezekben az években olyan meghitt viszony alakult ki kettejük között, hogy barátságuk később is megmaradt. 1948-ban Gizella írt Annának egy levelet, amelyben arra kérte, hogy küldje el neki férjének publikálásra szánt leveleit, és kifejezte azon kíváncsiságát, hogy lányai, Elma és Magda tartják meg az eredetiek tulajdonjogát. Egy, valószínűleg 1948 márciusában Annához intézett keltezés nélküli levelében a következőket írja:

Kedves Anna!

Nagy örömmel töltött el a hűséges barátomtól, Dr. Bálinttól kapott hír, mely szerint ő megállapodott Veled, kedvesem, a professzor és Sándor közötti levelezés kiadásának előkészületeiről.

Nem szükséges elmondanom Neked, hogy mennyire boldog vagyok attól, hogy felajánlottad Neki segítségemet a levelek szerkesztésével kapcsolatban. Majd meglátjuk, mennyit lehet belőlük közölni, és milyen formában. Ezek a levelek rendkívül sok, engem személyesen érintő dolgot tartalmaznak, ezért nem szeretném látni, hogy azok bárki más kezébe kerüljenek a Tiéden és az enyémen kívül.

Minden hálám mellett, amit csak képes vagyok érezni irántad, szeretnék még kérni Tőled valamit. Egész életemre szóló — amely nem fog már sokáig tartani — nagy elégtételt jelentene, ha a Sándor leveleit két gyermekemnek átadhatnám, legfőképp pedig azokat, amelyeket a professzornak írt.

Szóval, a kérdésem és kérésem is egyben: egyetérteneél-e Te és apád többi örököse azzal, hogy nekem adjátok ezeket a leveleket, amint a publikáció előkészületei véget értek?

Az a tény, hogy férjem intim, szellemi és baráti kapcsolatot tartott fent korunk egyik legnagyobb emberével, nagy eszmei értékkel bír, és mivel nekem semmi egyéb nem maradt, vigaszt és megkönnyebbülést jelentene számomra és gyermekeimnek az, ha ennek a két fontos embernek eme kézírásos emlékművét a magunkénak tudhatjuk.

Ha lennél olyan kedves, hogy beleegyezésedet adod, és megszerzed a többi örökös hozzájárulását is, gyermekeim és én nagyon hálásak lennénk érte. Úgy gondolom, egy, az örökösök által aláírt, ezt tanúsító dokumentum elegendő lenne ennek igazolásául.

Bármilyen történéj is, kedvesem, fogadd hálás köszönetemet előre is. Remélem mihamarabb találkozunk.

*Hű barátsággal:
Gizellád*

A dokumentum tervezete elveszett, de úgy tűnik, hogy Gizella írt egy másik levelet. Kérését Anna azzal a feltétellel fogadta el, ha bátyjai is egyetértenek. Április 2-án egy gépelt, többé-kevésbé hivatalos levelet intézett Gizellához:

Kedves Doktornő!

Mostanában beszéltem bátyáimmal levedről, és mindannyian egyetértettünk abban, hogy elküldjük férjed édesapámnak intézett leveleit, hogy lányaid megkaphassák. Megkérdezem Dr. Bálintot, hogy áll a dolog, hamarosan megsznek a másolataink itt, Londonban, amelyeket használni tudunk, amint elkészülnek, férjed eredeti levelei a tulajdonodba mennek át. A bátyáim úgy gondolják, hogy semmiféle formális megállapodásra nincsen szükség közöttünk ebben az ügyben.

Másrészt fontos, hogy rendelkezésünkre álljanak édesapám levelei, lehetőleg jó átírásban. Még egyszer beszélni fogok Bálint úrral arról, hogy mi a továbblépés legjobb útja, mert úgy gondolom, hogy a jelenlegi talán túl sok időt vesz igénybe.

Remélem, jól vagy, és azt is, hogy ezt a levelet még Svájcban megkapod. Az egész család és én üdvözetünket küldjük:

Anna Freud

Bálint Mihály azonban aggodalmát fejezte ki amiatt, hogy egy ilyen tranzakció pusztán informálisan zajlik, és erőteljesen szorgalmazta egy, a mindkét fél megállapodását tanúsító dokumentum elkészítését. Ezzel kapcsolatban április 26-án Anna írt egy másik, most már kézzel írott és sokkal személyesebb hangvételű levelet Gizellának, amelyben tájékoztatja őt az új fejleményekről.

Kedves Doktornő!

Nagyon köszönöm leveledet. Én maximálisan biztos voltam megállapodásunk felől, Dr. Bálint azonban nem hitt nekem, és tett néhány észrevételt az ügygel kapcsolatban. Könnyebb lenne neki, ha hallana erről az észrőről Tőled is.

*A legjobbakat kívánom Neked:
a te Annád*

Gizella ezután Bálint észrevételei nyomán készített egy hivatalos leiratot, nagyon valószínű, hogy Anna Freud és testvérei ezt aláírták, ugyanis nem történt több levélváltás ebben az ügyben.

Dr. Ferenczi Sándornénak

Alulírottak, Sigmund Freud professzor örökösei, közös megegyezéssel átadjuk Dr. Ferenczi Sándor végrendelezőkhöz intézett összes levelének és más hasonló jellegű írásának kizárólagos tulajdonjogát Mrs. Ferenczinek, Ferenczi Sándor özvegyének és két gyermekének.

A levelek átadására rendszerezésüket és publikálásukat követően jelenlegi felelősük, Dr. Bálint Mihály közvetítésével kerül majd sor, és ezzel egy időben megtörténik a tulajdonlással együtt járó minden jog átruházása is.

Amennyiben a levelek rendszerezése és publikálása most valamilyen okból nem történhet meg, a fent említett írások átadására e feltétel teljesülése után kerülhet sor.

Végül a levelezést soha nem küldték el Svájcba. Feltételezésem szerint Gizella halála után, kilenc hónappal később Elma és Magda az egészet Bálint Mihály gondozásában hagyta. Nála voltak már azok a levelek is, amelyeket Freud írt Ferenczinek, és ő volt az, aki elkészítette a levelezés első gépelt formáját. Hogy ez milyen óriási feladat volt, arról bárki meggyőződhet, aki csak egy pillantást is vet Freud gótikus írására és Ferenczi összevissza javított leveleire.

Ezzel egyidejűleg Bálint feldolgozta Ferenczi klinikai naplójának kézzel írott részét, és az egész naplót lefordította angolra.

Ferenczi Gizella 1948-ban halt meg. Két lánya és Bálint Mihály mindent megtettek, amit lehetett azért, hogy előbbre vigyék a levelezés kiadatását. Bálint a levelezést és a naplót egyszerre szeretne volna megjelentetni, ugyanis véleménye szerint azok kiégszítették és magyarázták is egymást. Ám Anna Freud, akinek ki kellett volna választania a közreadandó leveleket, és jóváhagynia a publikációt, képtelen volt döntést hozni. Bálint néhány alkalommal próbálta őt ösztökélni, ámde sikertelenül.

Ezalatt Ernest Jones nekilátott monumentális Freud-életrajzának megírásához, és megkérte Bálintot, hogy adja kölcsön a Freud-Ferenczi-levelezést. Lehetetlen lett volna visszautasítani.* Jones számára roppant nehéz lehetett, hogy végigolvassa

* Paul Roazen szerint, aki a Bálint-Jones levelezéssel összefüggésben vizsgálta Ferenczi személyiségét és szerepét, Bálint kivette azokat a leveleket, amelyek a legkínosabb megjegyzéseket tartalmazták Jonesról. (Forrás: személyes beszélgetés.)

Ferenczinek, aki egyben analitikusa és riválisa is volt, valamint Freudnak, nagyrabecsuült mesterének a levelezésében található, reá vonatkozó megjegyzéseket. Ez, legalábbis részben, talán magyarázatul szolgálhat arra a fajta rosszindulatra, amellyel Ferenczit mutatja be az életrajzban: úgy tűnik, mintha Jones az összes negatív dolgot Ferenczire ruházta volna annak érdekében, hogy megvédje Freud imázsát. Végül, amikor a levelek visszajutottak Bálinthoz, hat vagy hét hiányzott közülük. Soha nem kerültek elő, úgy tűnik, örökre elvesztek. Mind 1924-ben íródott.

Bálint éveken át minden lehetséges variációt kipróbált — a levelek kiválogatásától kezdve azoknak az éveknak a kiválasztásáig, amelyek szerint egységbe lehet rendezni a leveleket stb. — anélkül, hogy sikerült volna Anna Freudot bevonni a munkába. Végül 1966-ban úgy gondolta, megtalálta azt a megoldást, ami mindenkinek megfelelő. Olyannyira biztos volt a dolgában, hogy újra anyagot kezdett gyűjteni Ferenczi életrajzához, amelyet vagy külön kötetként, vagy pedig a levelezés bevezetőjeként szeretett volna publikálni.

Ennek megfelelően vallomásra bírta Ferenczi még élő, közvetlen családtagjait, barátait és más közeli rokonait, valamint megszerezte Ferenczi Bernát összes gyermekének születési anyakönyvi kivonatait, a Fränkelről Ferenczire változtatott családnevet bizonyító dokumentumokat, továbbá információkat gyűjtött magáról Ferencziről és a Bécsben folytatott orvosi tanulmányairól stb.

Mivel a levelezés sok embert említett azok közül, akik 1966-ban még életben voltak, néhány kényes probléma továbbra is megoldásra várt.

A levelezés első kötete, amely az 1908–1914 közötti időszak emlékeit tartalmazza, felfedi Ferenczi Sándor házasságának szenvedéseit, amely ennek az időszaknak meghatározó eleme volt, és egészen 1918-ig eltartott. A történet röviden annyi, hogy Ferenczi 1900 óta udvarolt Pálos Gizellának, egy férjes, de férjétől külön élő asszonynak, miközben végzetesen beleszeretett Elmába, annak legidősebb lányába. Mindez Elma analízisének ideje alatt történt, amit Ferenczi végzett a lány édesanyjának kérésére. A levelezés olvasói a történetet annak minden részletében végigkövethetik. Bálint azonban, tekintetbe véve a dráma főszereplőjének érzéseit, ennek a kényes afférnak egy objektívebb változatát szerette volna közreadni, így megkérte Elmát, saját maga mesélje el emlékeit. 1966. április 28-án a következőket írta Elma Laurviknak, született Pálosnak:

[...] Annával megállapodásra jutottunk, így a Sándor és Freud közötti levelezés kiadható. Minthogy a teljes levelezés 2500 levélből áll (ez egy meglepő tévedés, ugyanis Bálint megduplázta a levelek számát — a szerző), úgy gondoltuk, nem lenne bölcs dolog az egész anyagot egyben kiadni. [...] Végül úgy döntöttünk [...], az anyagot két teljesen különálló kötetben jelentetjük meg: (a) Az első a válogatott írásokat tartalmazná, úgy körülbelül 400–500-at. [...] (b) A második kötet, amelyet én írnék, Freud és Sándor baráti kapcsolatának történetét és annak végső összeomlását mesélné el

Mindez az Ön és Sándor kapcsolata tekintetében nehéz problémát vet fel. Úgy megírni Sándor történetét, különösen az első világháborút közvetlenül megelőző és azt követő éveket, hogy az Ön életében betöltött szerepe említetlenül maradjon, a valóság meghamisí-

tása lenne, vagy legalábbis „*suppressio veri*.” Továbbá, Ön is elképzelheti, bizonyos emberek ismerik (hallomásból), ennek a történetnek jó néhány változatát, és amennyiben a hivatalos életrajz hallgat ezen a ponton, ez még több szóbeszédnek és pletykálkodásnak adna teret.

Az első kötet munkálatai [...] azonnal elkezdődhetnek. [...] A második köteté nem indulhatnak meg az Ön hozzájárulása nélkül. Így arra szeretném Önt kérni, hogy gondolkozzon el ezen a nagyon személyes és kényes kérdésen, és tudassa velem ezzel kapcsolatos érzéseit. [...]

1966. május 7-én Elma válaszolt:*

Kedves Misi!

Bocsánat, hogy magyarul válaszolok [...] de ezúttal könnyebb így.

Ha Sándor-Freud levelezésére gondoltam, mindig féltem, h. valahol én is szerepelhetek benne, és reméltem, h. csak halálom után fog megjelenni. De íme...

Én elsősorban azt szeretném ha az az áldatlan szerelem Sándor életében, az az epizód mely köztünk történt, elhallgatható lenne, de úgy olvasom ki soraiból, h. ez nem lenne etikus és a történeti hűség kedvéért erről nem is lehet szó.

Másodszor azt szeretném, h. ne essen több csorba Sándoron, mint amennyit már Jones zúdított rá. Ellenségei ne találjanak több okot őt részben nem beszámíthatónak tartani.

Harmadsorban a maga tapintatára bízva magamat, illetve, ha ez az epizód elég fontos ahhoz, h. Sándorról teljes képet kapjon az utókor, fel kell áldoznom érzelmeimet és a maga által írandó biográfiába beleegyezni. Remélem, mire megjelenik, én már a másvilágon leszek.

Mama mit szólna ehhez? Ő egy tiszta lelkű igazmondó volt az bizonyos.

Vajjon kik azok, akik tudnak ezen privát ügyről és akik számon tartanák, ha ez az epizód hiányozna a biográfiából?

Miután maga olvasta Sándor erről írt leveleit, többet tud róla, mint én, aki már csak kevés részletre emlékszik. Úgy látszik ubw. nagyon el akartam felejteni, mert csak egyes jelenetere emlékszem. Nem is tudom mikor volt, 1911-ben v. 1912-ben? Közvetlen azelőtt, 1909-ben éltem át életem legigazibb szerelmét, Párizsban, utána pedig férjhez mentem. Már nem is lehettem valami fiatal, 23 v. 24 éves (de lélekben még éretlen voltam, hiú és szereleméhes). Különben azt hiszem, ez közvetlen azután volt, mikor egy francia fiatal ember, egy pesti bank francia levelezője, öngyilkos lett miattam. Búcsúlevelében azt írta, h. ő szegény és nem méltó hozzám (?) viszont nem tudná elviselni h. én máshoz menjek férj-

* E levél szövegének eredeti, magyar nyelven írt változatát adjuk itt közre, amely már megjelent a *Thalassa* 1991/1. számában (21–22. old.) Haynal André „A Freud–Ferenczi viszony és jelentősége napjaink pszichoanalízisében” című cikkének függelékeként.

hez, tehát... Ez az eset hosszú időre összerázott úgy, h. mama jónak látta engem Sándorhoz küldeni analízisbe, körüti lakásába.

Viharos lelkű fiatal lány voltam, mint valószínűleg minden lány. Gonosz elcsábító voltam, csak magamra gondoltam és nem az áldozataimra. De az is lehet, h. nem gonosz voltam, hanem a természetnek kiszolgáltató rabszolgája. Hiszen az ubw. formálta lelke-met, igaz?

No aztán alig néhány ülés (azaz fekvés) után, Sándor felkelt mögöttem lévő székéről, leült mellém a díványra és látható felindultsággal összecsókol és izgalommal mondta, mennyire megszeretett és tudnám-e én őt szeretni? Hogy igaz volt-e v. nem, nem tudom, de azt feleltem, h. „igen“ és ezt — remélem, hittem is.

Kíméletlenül mondtuk meg mamának h. mi történt, aki megdöbbsent, de önuralmával azt felelte, h. ha az a két ember, akit ő legjobban szeret a világon egybekel, úgy ő annak örülni fog. Örült, h. Sándornak is lesznek gyerekei... Később, Zsukának kitárhatta a lelkét, mert Zsuka egy szép napon azt mondta nekem, h. ehhez a viszonyhoz, mármint mama és Sándor viszonyához, nem lett volna szabad hozzányúlnom... Igaza volt.

Hogy miképp mondtuk meg szegény apámnak, arra nem emlékszem, de az ő részéről, aki tudott és szenvedett mama és Sándor viszonyáról és viszonyától, óriási megdöbbenést kelthetett. Bizonyára összecsapta a kezét és szégyenlősen nevetett — amit gyakran tett, és továbbra is szerencsétlen, süket és gyenge lelkű ember volt.

Hogy aztán hány nap vagy hány hét múlva — mialatt Sándor naponta feljött hozzánk ebédelni, mint vőlegény — jöttem rá, h. már kevésbé szeretem Sándort, mint ahogy analízis közben hittem, nem emlékszem. Mindenesetre a szakítás rémes lehetett úgy Sándornak, mint nekem. Az egész családi helyzet minden szempontból pokoli lehetett. — Ha jól emlékszem, azután kerültem Freudhoz analízisbe Bécsbe, 6 hónapra.

A természet kénye-kedve szerint lökdösött engem. Mondhatom fiatalságom állandó szenvedés volt. Jött a sokféle szerelem, melyet nem követett szeretet, pedig úgy tudtam, h. ennek természetszerűleg jönni kell. Az érzések múlandósága, életem legnagyobb csalódása. Még férjemet tudtam legjobban szeretni, de ő egy Peer Gynt volt, aki elhalandzszáta életünket. No de messze elkalandoztam...

Mikor visszakerültem Budapestre, mama és Sándor már férj és feleség voltak. Mikor először láttam viszont Sándort, mind a ketten kissé elfogódottak voltunk, de idővel természetessé vált helyzetünk. Ha néha kettesben voltunk, odasúgott nekem valami kedveset, néha, néha közeledett hozzám, de szerencsére én szentelen maradtam, már közben lekopott rólam az a gonoszság.

Hát ennyit tudok mondani. Hogy ezekből az adatokból maga fel akar-e használni valamit, Sándor tisztázása (?) szempontjából — azt ezennel magára bízom.

Nem volt könnyű leírni ezeket az emlékeket.

Szeretettel öleli::

Elma

Bálint Mihályt nagyon megérintette a vallomás nyitottsága, és azonnal válaszolt Elmának (május 11-én):

Kedves Elma!

Mélyen megérintett gyors és érthető válasza. Igazán át tudom élni, mennyi emlék — némely kedves, némely fájdalmas — ébredt Önben a kérésem kapcsán, és végtelenül tisztelen azért, ahogyan szembenézett a helyzettel.

[...] Nagyon óvatosan kezelem az ügyet, és kizárólag azokra az emlékekre szorítok, amelyek elengedhetetlenül fontosak Sándor személyiségének megvilágításában.

Elma mindezek ellenére aggódott. Május 14-én ezt írta Bálintnak:

Még mindig izgatott vagyok a múlt felelevenítése miatt [...] Ön még mindig nem válaszolt arra a kérdésemre, hogy az engem érintő epizódok nyilvánosságra hozatala által nem sérül-e meg Sándor emléke? Nem ad-e ez új vítaalapot ellenségeinek? Nagyon keserűen érintene, ha...

Bálint minden tőle telhetővel próbálta megnyugtatni. Május 20-án így írt Elmának:

Minden, amit Sándorról írni fogok, természetesen azt a célt szolgálja majd, hogy személyiségét a megfelelő megvilágításba helyezzem annak érdekében, hogy az ő nagyszerű képességeit és jellemvonásait ne homályosítsa el az a róla szóló torz leírás, amelyet Jones adott Freud-életrajzában. [...] Remélem, most már ismét megnyugodott. [...]

Ahogy ma már tudjuk, a levelezés és a klinikai napló kiadását még egyszer el kellett halasztani. Bálint Mihály 1970. december 31-én meghalt anélkül, hogy teljesíthetne volna azt, amivel 1948-ban, huszonkét évvel korábban Ferenczi Gizella megbízta.

Elma Laurvik és nővére, Ferenczi Magda (Sándor fiatalabbik öccsének, Ferenczi Lajosnak az özvegye) korábban arra kérték Bálintot, hogy úgy intézkedjék, hogy halála esetén én legyek Ferenczi irodalmi hagyatékának rendezője. Ennek megfelelően kerültek hozzám a klinikai napló és a levelezés Bálint által készített másolatai a hetvenes években, és velük együtt az összes, kiadatásukkal kapcsolatos probléma.

Bálintnak igaza volt abban, hogy a két anyagot egyszerre kellett volna megjelentetni, mivel kiegészítik és magyarázzák is egymást. A levelezést azonban Anna Freud jóváhagyása nélkül nem lehetett megjelentetni, így egy csoport francia analitikussal együtt elhatároztuk, hogy lefordítjuk franciára a klinikai naplót anélkül, hogy bármelyik kiadóval megegyeznénk, és meglátjuk, mit tehetünk azután.

Eközben az analitikus közösség Ferenczi és munkái iránti hozzáállása fokozatosan megváltozott. Hosszú ideig a Jones Freud-életrajzában leírt állítások nyomán sok analitikus szilárdan meg volt győződve arról, hogy Ferenczi egy megnyerő különc, a pszichoanalízis fenegyereke, az elfojthatatlan megszállottság rabja, aki szerelemmel, netalántán csókkal, vagy Isten tudja, még mivel akar gyógyítani. Az emberek felismerték, hogy korai munkáiban magyarázta és továbbfejlesztette Freud nézeteit, de azokat miért olvassák el, tették fel maguknak a kérdést, amikor rendelkezésükre állnak

a Mester eredeti munkái is? Azzal is tisztában voltak, hogy Ferenczi olyan, többé-kevésbé megkérdőjelezhető kutatásokba kezdett — az aktív technika, a relaxáció technikája és az engedékenység stb. területén —, amelyekkel végül ő maga hagyott fel. Utolsó munkái az elmebetegek vad fantáziáival foglalkoznak, közülük az egyik a paranoiás erőszakos rohamok témájába illeszkedik. Erről a „deviánsról” gondolták azt, hogy felbomlott kapcsolata Freuddal és a pszichoanalízissel. Voltak, akik úgy tudták, hogy az 1930-ban történt Freuddal való szakítás után a levelezés is megszakadt, mások azt állították, hogy Ferenczi öngyilkosságot követett el. Röviden, a legabszurdabb pletykák hódítottak és kaptak hitelt. Mindezek ellenére Bálintnak sikerült Ferenczi munkáit németül (többségének eredeti nyelvén) kiadatnia, és legtöbb írása angolul is megjelent.

Ezt követően, az 1960-as évek elején a Payot francia könyvkiadó elkezdte publikálni Ferenczi teljes életművét. Röviddel utána követték spanyol és olasz fordítások, és egy új kiadás Németországban és Angliában. Ezeket a munkáit olvasván az analitikusok felfedezték a megdöbbentően modern szerzőt, különösen legutolsó és egyben legvitatottabb írásaiban, amelyek pont a pszichoanalízisben épp akkor felbukkanó problémákat tanulmányozták. Tovább már nem tűntek olyan megbotránkoztatónak Ferenczi technikai kísérletei. A traumáról szóló elméletei hirtelenjében inkább újító szelleműnek minősültek, mintsem elavultnak.

Ebben az új légkörben tovább már nem látszott lehetetlennek a klinikai napló kiadatása, még a levelezés nélkül is. Amint a francia fordítás elkészült, a Payot ki is adta, amit később az eredeti német, majd az angol fordítás követett.

A klinikai napló nagy érdeklődést keltett. Senki előtte nem merte gondolatait, érzéseit, gyakorlatát, tapasztalatait olyan őszinteséggel és nyitottsággal leírni, ahogyan azt Ferenczi tette ebben a nem teljes egészében bizalmi célokra szánt szövegben. Ferenczinek, bizonyára publikációs célokat szem előtt tartva, megvolt írásai 80 százalékanak gépelt másolata. A fennmaradó húsz százalékban főként a Freuddal való kapcsolatáról ír: tiszteletet érdemlő érthetőséggel elemezte barátságukat, kapcsolatukat és jellemvonásaikat, illetve ismét helyet adott sérelmeinek. Újra felelevenítette az 1914-ben és 1916-ban Freuddal történt analízisét, amelyről Freud úgy nyilatkozott, hogy „vége, de nincsen befejezve”. Ezt a témát Freud szintén elővette öt évvel később, Ferenczi halála után a „Befejezett és vég nélküli analízis” című tanulmányában.

A klinikai napló fordításán dolgozó francia fordítócsoport hozzáfért a levelezéshez is. Ebben bizonyítékok találhatók arról, hogy Freud és Ferenczi kapcsolata egészen Ferenczi haláláig tartott, és teljes szakítás sohasem történt. Természetesen a legutolsó három év fájdalmas konfliktusokban telt — ezt az időszakot elemezte Bálint *Az őstörés* című könyvében —, de kapcsolatuk soha nem szakadt meg. S amint Freud megértette, hogy barátja mennyire beteg, leveleinek hangneme újra meleggé és barátságossá vált.

Amint kiadták a klinikai naplót, a francia csoport elkezdte fordítani a levelezést. Abban az időben, Anna Freud 1982-ben bekövetkezett halála után nem volt több kétség a levelezés kiadatása felől. Megszűnt minden morális és jogi korlát. Egyébként a levelezés publikálása után könnyű volt megérteni Anna Freud ellenállását: családjának teljes magánélete került a nyilvánosság elé. Valószínűleg nehéz volt látnia, hogy

édesapja, a csalhatatlan és bizonyos mértékben mitikus hős — ahogyan sokak, így az ő számára is létezett — hogyan válik ezekben a levelekben egyszerű emberré.

A nehézségek azonban itt még nem érnek véget. Bizottságot kellett felállítani abból a célból, hogy az előrelendítse a munka kiadatását, és megoldja a különféle gyakorlati problémákat. A levelek Bálint-féle átírását ki kellett javítani (ezt a feladatot Ingeborg Meyer-Palmedo vállalta el), alapítványt kellett létrehozni a szerkesztői munkák finanszírozására, hozzáértő szerkesztőket kellett találni, valamint végül olyan kiadókat, akik elég lelkesek ahhoz, hogy elvállaljanak egy ilyen költséges és nem éppen nyereséget hozó publikációt. A Payot kiadónak nagy volt a lelkesedése, de a pénze annál kevesebb, így végül a Calmann-Levy vállalta el a levelezés francia nyelvű közreadását, amely sokkal hamarabb megjelent, mint az eredeti, német nyelvű kiadás.

A levelezés és kiadásának története tehát tele van szerencsével és szerencsétlenséggel, kétségekkel, várakozásokkal, önfújósággal és akadályokkal, lelkesedéssel és kételyekkel, mint ahogy mindez általában történni szokott azoknál a vállalkozásoknál, amelyek sok embert megmozgatnak. A kiadás sikeresen halad az útján, az etikai probléma azonban megoldatlan maradt: jogunk van-e felfedni azoknak az embereknek a magánéletét, akiknek már nincsen lehetőségük erre engedélyt adni?

Tóth Angelika fordítása

PSZICHOANALÍZIS KELET-EURÓPÁBAN

**AZ OROSZ SZÁZADELŐ KULTÚRTÖRTÉNETE
ÉS A PSZICHOANALÍZIS**

Bevezetés A. Etkind tanulmányához

Alekszandr Etkind, a szentpétervári kultúrtörténész és pszichológus könyve, a *Lehetetlen Erőszó. A pszichoanalízis története Oroszországban* (1. kiad.: 1993, 2. kiad.: 1994) igazi bestsellerré vált az orosz könyvpiacra. Etkind könyve ugyanis jó példa arra, hogyan lehet ideológiai elfogultságok nélkül izgalmas tanulmánykötetet írni az orosz mentalitásról, melynek történetében a XX. század első két évtizedében a pszichoanalízis jelentős szerepet játszott. Etkind könyvében párhuzamosan vizsgálja az irodalom, tudomány és a politika jelenségeit, szemléletének átfogó jellegét a *Lehetetlen Erőszó* előszavában a következőképp indokolja: „Az orosz hagyományban ismeretlen volt és mind a mai napig ismeretlen a szakterületek nyugaton szokásos egymástól való elszigeteltsége: a tudományt és a művészeteket egy és ugyanazon szellemi áramlatok és politikai eszmék táplálták és forrasztották egységbe. A pszichoanalízis történetének Oroszországban nem csak orvosok és pszichológusok voltak a résztvevői, hanem hozzájuk hasonló mértékben a dekadens költők, a vallásfilozófusok és a hivatásos forradalmárok.”

A *Lehetetlen Erőszó*ban Etkind tehát nem csak az oroszországi pszichoanalízis történetét vizsgálja fel, hanem bemutatja annak tág, kulturális környezetét, a szimbolista költőktől kezdve a bolsevik kísérleteken át *M. Bahtyin* és *M. Bulgakov* munkásságáig. Természetesen, figyelme középpontjában a nemzetközi pszichoanalitikus mozgalom oroszországi résztvevői állnak, legyenek azok analitikusok, illetve betegek. Freud híres esettanulmányának, a Farkasember hőséneke, *Szergej Pankejev*nek az élettörténete is szorosan kapcsolódik a századelő kultúrtörténetéhez, az *Ezüstkor* (így nevezik Oroszországban a XX. század első évtizedét, amikor addig soha nem látott szellemi izzás jellemezte az orosz intellektuális életet) mentalitástörténetéhez. A könyvben Pankejev sorsán kívül megismerkedhetünk a szintén orosz származású *Lou Andreas-Salome* „életével és munkásságával két világ és korszak határán”, akiről köztudott, hogy nagy szerepet játszott Nietzsche és Freud életében. A tehetséges analitikusnő, *Szabina Spielrein* tragikus élettörténete, Junggal és Freuddal való kapcsolata, szovjetunióbeli sorsa az immáron orosz archívumokból nemrég előkerült dokumentumok fé-

nyében kap új értelmezést. Kultúrtörténeti szempontból különösen érdekes Etkind tanulmánya az orosz szimbolizmus és a freudizmus kapcsolatáról: az orosz modernizmus népszerű, nietschei eredetű mitológemáját, *Dionüszoszt* a freudi *Ödipusszal* konfrontálva olyan új következtetésekre jut, melyek differenciáltabb megközelítést tesznek lehetővé *Andrej Belij* és *Vjacseszlav Ivanov* művei motívumrendszerét illetően.

Vitathatatlan tény, hogy az 1910-től a harmincas évek végéig az orosz intellektuális élet egyik legfontosabb összetevője volt a freudizmus. Oroszországban a freudizmus befogadását alig kísérte ellenállás, sőt az első világháború után népszerűbb volt, mint akár Franciaországban vagy Németországban. A tízes és húszas években alakult ki az orosz analitikus iskola, melynek olyan képviselői voltak, mint *Ny. Oszipov*, *Tatjana Rozental*, *Mojszej Vulf*, *Leonyid Droznesz* és mások. A bolsevikok kezdetben, voltaképpen Trockij bukásáig — ahogy Etkind könyve bemutatja, Trockij viszonylag közeli kapcsolatba került az analízissel —, támogatták az orosz analitikusokat, felhasználva őket saját utópisztikus eszményeik megvalósítására. Az „új ember” nevelésében, s a specifikusan szovjet tudomány, a *pedológia* megteremtésében az analitikusok tevékeny részt vállaltak. Az 1920-as években jelentős hatással volt az analízis a későbbi kiemelkedő szovjet pszichológusnemzedékre: *A. Lurijára*, *L. Vigotszkijra*, *P. Blonszkijra*. 1930-tól egészen a nyolcvanas évekig a Szovjetunióban, mint közismert, a pszichoanalízis tiltott tudomány volt. Lényegében A. Etkind könyve az első „hazai” tanulmánykötet — az orosz analízis történetét eddig külföldön írták — e fontos mozgalomról.

Szőke Katalin

NEURÓZIS A FORRADALMÁROK NEMZEDÉKÉBEN*

Szergej Pankejev, a Farkasember

Alekszandr Etkind

Ernest Jones, Freud hivatalosnak tekintett életrajzírója is tanúsítja, hogy Freud bécsi betegeinek többsége Kelet-Európából, elsősorban Oroszországból jött. Ezért szinte természetes, hogy Freud esettanulmányai közül a leghíresebb honfitársunkról szól. Jones ezt az esettanulmányt a „maga nemében vitathatatlanul a legjobbnak tartotta.”¹ Napjaink történésze is „rendkívül izgalmasnak és tartalmasnak”² nevezi. A beteg önmagát szintén „Freud leghíresebb esetének”³ mondta.

A legjobb esettanulmány a maga nemében

Freud orosz betegének sorsa úgy alakult, hogy hosszú élete folyamán mindvégig megőrződött kapcsolata a pszichoanalízissel (vagy függősége tőle). Freudot követően „Szergej P.”-t több pszichoanalitikus kezelte, és ennek eredménye, hogy a róla szóló irodalom nagyobb, mint bárki másé az analízis történetében. Ez az érdekes anyag fontos annak megértéséhez, hogy a nyugati analitikusok miként fogadták és értelmezték az orosz beteget; vajon mi lehetett az különleges kórtörténetében, ami a Másság szerepével kapcsolatos — az idegen, egzotikus kultúrához való tartozásával; és vajon miért kellett Freudnak klasszikus „esete” megírásához éppen egy orosz beteg?

Jones, mikor könyvében Szergej P. kórtörténetének befogadására készíti fel az olvasót, lelkesen nyilvánítja ki érzelmeit: „Freud akkortájt önnön lehetőségeinek tetőpontjára ért, mint az általa alkotott módszer magabiztos mestere. Az a technika, me-

* Részlet a szerző *Erosz nyevozmozsnovo. Isztorija pszihoanaliza v Rosszii* című könyvéből. Moszkva, 1994, 80–105.

¹ E. Jones: *The Life and Work of Sigmund Freud*. New York: Basic Books. 1953–1957. vol. 2, 274.

² P. Roazen: *Freud and his Followers*. London: Allen Lane, 1975, 170.

³ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*. London: Routledge, 1980, 167.

lyet a hihetetlenül bonyolult anyag interpretációjában és szintézisében alkalmazott, minden egyes olvasóját elragadtatásra kell, hogy készítse.”⁴ Döntse el maga az olvasó, hogy így van-e vagy sem. Már önmagában is érdeklődést vált ki egy olyan ember élete, aki átélte a század viharos eseményeit, és a pszichoanalízisnek és önmagának köszönhetően megőrizte emberi integritását, és nemcsak azért, mert Freud kifejezése szerint „a pszichoanalízis egy darabja” volt. Az élő anyag, mellyel megismertet bennünket, az analízis, egyaránt értéket képvisel azok számára is, akik hisznek interpretációjában, és azok számára is, akik kritikusan viszonyulnak hozzá. A beteg sorsára rárepedőnek analitikusai nézetei és cselekedetei, és mindez így együtt valóban „elragadtatásra készlet”, mint az emberi történelem csodálatra méltó kis mintadarabja.

„A személyes sajátosságok és a számunkra nehezen érthető nemzeti jelleg jelentős nehézségeket okoztak a beteg jellemébe való beleélés szükségszerű mozzanatában” — így jellemezte ezt az esetet Freud az *Egy gyermekkori neurózis története* című esettanulmányában. És a következőkkel folytatta: „nagy szakadék van a beteg kedves, készsége személyisége, csillogó intellektusa, nemes gondolkodása és teljesen fékezhetetlen ösztönkitörései között...”⁵ Vajon Freud minek tulajdonítja ezt az oly ismerős „szakadékot” — a személyes tulajdonságoknak vagy a nemzeti jellegnek?

A Dnyepermenti nemesi birtokon született Szergej Pankejev (1887–1979) ahhoz a körhöz és ahhoz a nemzedékhez tartozott, mint Nyikolaj Bergyajev, Mihail Bulgakov vagy például Borisz Szavinkov, a terrorista és tehetséges író. Am ifjúságának több mozzanatával különösen Alekszandr Blokra emlékeztet. Vajon benne is élt a bloki „zene szelleme”? Mindenesetre sem a művészet, sem a politika nem voltak tőle idegenek. Pankejev egész életében tájképeket festett, érdeklődött az irodalom iránt, visszaemlékezései is jó íráskészségről árulkodnak. Az orosz századelő egy tipikus értelmiségijének portréja bomlik ki előtűnk.

Pankejev alig fiatalabb *Az ismeretlen orosz férfi szexuális gyónásának* — Havelock Ellis *Studies in the Psychology of Sex* című művében publikált, 1912-ben francia nyelven írt erotikus tartalmú kézirat, melyet nagyra értékelt V. Nabokov⁶ — szerzőjénél. Több dologban hasonlítanak egymásra. A könyvhöz írt rövid előszóban Ellis a szerzőről mint „dél-oroszországi, jó családból származó, művelt és tehetséges fiatalemberről” ír, kinek „számos honfitársához hasonlóan, jó érzéke van a lélektani elemzéshez”. Lehetséges, hogy amiatt választotta ki Freud Pankejevet, mint fő esettanulmányának hő-

⁴ *The Life and Work of Sigmund Freud*, vol. 2, 274.

⁵ S. Freud: Iz isztorii odnovo gyetszkovo nyevroza. In: *Pszihologicseskije etjudi*. Minszk, 1991. 179–268. Idézet a 195. oldalon. Freud e művére történő későbbi hivatkozások is ezen orosz nyelvű kiadásra vonatkoznak. A mű eredeti címe: *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose*. 1918. G. W. XII. 199. Pankejev esetének alapvető forrásai: Freud monografikus esettanulmánya, melyet 1914–1915 telén írt s a későbbiekben kiegészített és jegyzetekkel látott el; magának a „farkasembernek” a visszaemlékezései, melyet 1938-ban írt; és néhány kórtörténet, melyet Freudot követően a beteget kezelő pszichoanalitikusok készítettek. Ezeknek az anyagoknak nagy része a következő könyvben van összegyűjtve: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. London: Karnac Books, 1989. Szintén fontosak azok az interjúk, melyeket Pankejevvel készítették már a 70-es évek végén: K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Year Later*. London: Routledge, 1980.

⁶ *Confession sexuelle d'un anonyme russe*. Paris: Usher, 1990.

sét, mert akkori betegei körét tekintve, tipikusnak számított ez a kifejező eset. Pankejev élete és élményei az orosz történelemben oly tragikus szerepet játszó nemzedék számára egyáltalán nem különlegesek, és ha Pankejev sorsa valamiben különbözik e nemzedék tipikus sorsától, csupán abban, hogy ő megérhette az öregkort.

Szergej apja, Konsztantyin Pankejev, a gazdag herszoni földbirtokos az alkotmányos-demokrata (kadet) párt tagja volt, befolyásos dél-oroszországi szárnyának egyik vezetője és a *Déli feljegyzések* című liberális újság kiadója. Az orosz történelem szempontjából az egyik legfontosabb időszakban, az 1905-ös forradalom után a kadéto, a gyártulajdonosok és professzorok pártja a cári rezsimmel szembenálló fő politikai erőként lépett színre. Az 1917-es februári forradalom után a kadéto hatalomra kerültek, és ekkor világossá vált végzetes gyengeségük.

1917-ben a fiatal Pankejev szintén belépett az alkotmányos-demokrata pártba. De őt komolyan nem érintette meg a politika. Csupán egy, ám ugyanakkor mindent átható érzést sugallt neki, és ez tetteit élete folyamán valóban alapvetően meghatározza: a szeretetet, amely függőséggé változik át. Pankejev neurotikus viselkedésének ezt a formáját Freud „a nőhöz való menekülésnek” (*proriv k zseninye*) nevezi. Szenvedélyeinek hófokán Pankejev néha Jurij Zsivagóra hasonlít. Egyébként másokkal mindig besületes és önmagát állandóan becsapja, kifinomult kultúráját a reális élettel való összeütközések során mintegy védőpajzsul használja fel, lázad az absztrakt hatalom ellen és személyes függésre törekszik. Pankejev az orosz olvasót leginkább Klim Szamginra emlékezteti, Gorkij befejezetlen regényének hőisére, akiben az író a kortárs értelmiségi „tipikus figuráját” rajzolta meg.

Éppen ilyen éretlen és függőségre vágyó intellektüelnek tartotta a nagyon fiatal Gorkijt is Erik Erikson híres esszéjében, amely Freud és Pankejev találkozására után negyven évvel íródott. „Sem Luther, sem Kálvin nem mutattak neki új szellemi térségeket; és nem voltak pionírok és alapító atyák, akik ismeretlen kontinenseket tártak volna fel előtte, ahol legyőzhetette volna benső és külső rabságát.” Ám a kiemelkedő amerikai pszichoanalitikus nézőpontjából a dolog nem volt teljesen reménytelen. Erikson Gorkij életében rátalált „az új orosz világnézet, az orosz individualizmus formálódásának csomópontjaira”, és az orosz történelmet egészében úgy képzelte, mint a „keleti protestantizmus késleltetett kialakulását”, melyben szintén győzni fognak az egyéni felelősség és kezdeményezés univerzális értékei: „El kell érünk, hogy a világ összes Aljosáját meggyőzzük az ő és a mi protestantizmusunk — ami egy és ugyanaz — hosszú távú perspektívájáról.”⁷

A Karamazov testvérek örököse

Szergej Pankejev rokonságában többször előfordultak a melankólia, az öngyilkosság és különféle egyéb, a földbirtokosokra jellemző elmeháborodottság esetei. Mikor például Nyikolaj nagybácsi nősülésre szánta el magát, kiderült, hogy apja ugyancsak ko-

⁷ E. H. Erikson: *Childhood and Society*. New York: Norton, 1950, 323.

molyan igényt tart fia választottjának kezére. A lány a fiatalabb Pankejevét részesítette előnyben. Erre Nyikolaj nagybácsi apja, Szergej nagyapja, akit a legnemesebb érzéseiben sértettek meg, megfosztotta fiát az örökségtől. Ennek ellenére később Nyikolaj nagybácsi az Állami Duma tagja lett. Ennél jóval szomorúbb történet játszódott le Pjotr nagybácsival, akit Szergej minden rokonánál jobban szeretett. A hírhedt különc gazdag ember remeteként élt haláláig, krími házába csak teheneket, disznókat és más élő állatot engedett be. Halálhírét ilyen és ehhez hasonló címekkel közölték az újságok: „A milliomost felfalták a patkányok” (Blok édesapja más, de szintén extrém körülmények között lelta halálát). Szergej édesanyja a férje részéről való rokonokat „Karamazov testvéreknek” nevezte.

Az örökletes tényezők ellenére Szergej testileg egészséges, bár ideges gyermek volt. Négyéves korában félt a farkasoktól; később gyakran kínozta a háziállatokat, és néha minden ok nélkül dühöngés fogta el; dajkája jelenlétében maszturbált, és nővérel szexuális játékokat játszott; mikor nagyobb lett, gyakran incselkedett a cselédlányokkal és a parasztlányokkal; nagyon szerette Lermontovot; 18 vagy 19 éves korában gonorrhoeát kapott (hasonló epizód szintén volt Blok fiatal korában)... Keveset tudunk gyermekkori és serdülőkori sajátosságairól, noha Freud róla szóló munkájának címe: *Egy gyermekkori neurózis története*. Freud gondolatmenetét, amely egy különleges, a beteg élettrajzához nem közvetlenül kapcsolódó térben bomlik ki, még fel kell idéznünk. Addig viszont utalunk még néhány tényre.

1905-ben Szergej kitűnő eredménnyel befejezte a gimnáziumot, és felvették az odesszai egyetemre. Anyjával és nővérel, Annával, aki két évvel volt idősebb nála, nyári utazást tett Európában. Odessza akkoriban nyugtalan város volt: sztrájkok folytak, amelyek az első orosz forradalom néven kerülnek majd be a történelembe.

Miután visszatértek Európából, Anna a Kaukázusba utazott. Ő is, mint a családban mindenki, szerette Lermontovot. Verseket írt, amelyeket apja Lermontov verseihez hasonlított. Miután meglátogatta a költő halálának színhelyét, megmérgezte magát, és iszonyú kínok közepette két hét múlva meghalt.

Szergej számára az az időszak köszöntött be, melyet jóval később ő maga a „tudatalan bánat” állapotaként ír le. Ahogy tudomást szerzett nővére öngyilkosságáról, egyáltalán nem érzett szomorúságot, ám néhány hónappal később elutazott Pjatyigorszkba, és ott zokogott a költő pusztulásának színhelyén. Egyetemi foglalatosságaival próbálta magát lekötöni, ennek ellenére rosszul mentek a dolgai.

Apja ajánlatára Szergej Behtyerevhez fordul, „depressziós” panaszokkal. Behtyerevet akkoriban leginkább az foglalkoztatta, hogy összeszedje az anyagiakat későbbi intézete alapításához. Szergej apja pedig lánya emlékére hajlandó volt az odesszai pszichiátriai kórház építését finanszírozni. Behtyerev, akinek várószobájában több fontos úr és hölgy várakozott, Szergejt soron kívül fogadta. A diákot hipnózissal gyógyította, és azt sugallta neki: „Holnap frissen és egészségesen ébred. Érdeklődéssel fog tanulni, és sikeresen leteszi vizsgáit... Győzze meg szüleit arról, hogy, áldozzanak némi anyagiakat a Neurológiai Intézet építésére.” Szergej kitűnően megjegyezte Behtyerev szavait, és annyira meglepte a hirtelen témaváltás, hogy elmesélte apjának. Többet

nem járt a hipnóziskezelésre.⁸ Szülei a híres Kraepelinhez küldik, akit a korabeli tan-
könyvekben „a modern pszichiátria atyjának” neveztek. Annak idején ő kezelte
Szergej apját is.

Menekülés a nőhöz

A kórtörténetet Freud, Jones és más analitikusok által leírt változataiból nem iga-
zán tudjuk meg, hogy ebben az időszakban mi is volt Szergej P. betegsége. Saját
visszaemlékezései szerint az élet akkoriban üresnek tűnt számára, a vele megtörtén-
tek irrealitásnak, és az őt körülvevő emberek viaszfiguráknak vagy megrajzolt báb-
figuráknak tetszettek. A korszak számos dokumentumában gyakran találni ehhez ha-
sonló érzéseket. 1903-ban Blok, aki csak néhány évvel volt idősebb Pankejevnél,
ezt írta menyasszonyának: „Most olyan korban élünk, amikor mindenütt a bizonyta-
lanság érzése fogja el az embert, bosszantóan összekuszálódznak az emberi viszonyok
egészen az apróságokig, temérdek fantazmagória lát napvilágot; ha akarod, akár a
spárgán rángatott bábfigurák is eszedbe juthatnak és fájdalmasan nyugtalaníthat-
nak.”⁹

Ugyanakkor azt jól tudjuk, mivel foglalkozott Pankejev a bajor szanatóriumban,
ahová Kraepelin helyezte el. Az intézet falain belül rendezett álarcosbálon meglátott
egy török lánynak öltözött nőt, aki a Teresa névre hallgató ápolónő volt. A beteg álla-
pota jelentős mértékben megváltozik, most az élet csodálatosnak tűnik neki. „Ám csak
a feltétellel, ha Teresa meg akar ajándékozni engem a szerelmével”¹⁰

A szanatóriumba frissen érkezett betegek nem éppen egyszerű egy ápolónővel
megismerkednie. Szergej megtudja, hol lakik Teresa, beront a szobájába és randevú-
ra hívja, amire a nő, ha nem is azonnal, de elmegy. A gazdag beteg és a szép nővér
szerelmében gyakran követik egymást a veszekedések. Minden egyes veszekedés után
Szergej el akarja hagyni a szanatóriumot. Kraepelin úgy értelmezi az állapotát, mint a
mániás-depressziós elmezavar egyes fázisainak váltakozását, és kategorikusan megtiltja
a beteg elbocsátását. Végeredményben négy hónapos kezelés után Szergej kikény-
szeríti a hazamenetelt. Párizsba utazik, ahol nagybátyja éjszakai mulatókba viszi, mi-
vel ezt tartja az emlékektől való megszabadulás legbiztosabb útjának. Szergej apja
egyik, Odessza környéki birtokára tér haza, és végre jól érzi magát.

Az 1908-as év nyarán történik mindez — ez az az időszak az orosz történelemben,
melyet a „reakció éveinek” neveznek. Moszkvában hirtelen meghal Szergej apja.
Konsztantyin Pankejev 49 éves volt, nem volt soha beteg, és fia szerint veronál-
túladağolástól halt meg, melyet altatónak szedett. Bármely orvos ilyen esetben azon-

⁸ The Memoirs of the Wolf-Man. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*.

⁹ A. Blok: *Piz'ma k zseno*. In: *Lityerturnoje naszedstvo*, t. 89. Moszkva: Nauka, 178. 112.

¹⁰ The Memoirs of the Wolf-Man. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. 50.

nal az öngyilkosságra gondol. Freud a későbbiekben elfogadta a depresszió diagnózisát, melyet Kraepelin állított fel Pankejevéről.¹¹

Hasonlóan ahhoz, ahogy nővére halála után történt, Szergejt belső vívódás gyöttri — és nem érez szomorúságot. Münchenbe utazik konzultációra Kraepelinhez, és egyúttal Teresával is találkozik. Kraepelin kategorikusan elutasítja a kezelés további folytatását és beismeri, ha hihetünk Szergejnek, hogy az általa korábban felállított diagnózis, a mániás depresszió hibás volt. Miután eltölt egy éjszakát Teresával, mikor felébred, kibírhatatlan bánat kínozza. Kraepelin mégis visszaveszi a szanatóriumba. A heidelbergi intézet specialitása abban állt, hogy minden férfibeteget egy fiatal hölgy gondozott, és mindannyian, Szergej visszaemlékezései szerint, jó családból származtak. Ám az orosz beteget érzései Teresához kötötték. A szeretőjével való újabb találkozásokat viharos elválási jelenetek követik, melyek után Szergej mindig visszatér hozzá.

Teresa Keller majdnem tíz évvel idősebb volt Szergejnél, és volt egy lánya. A szanatóriumban lelkiismeretes ápolónőként tartották számon. De a különc orosz, akinek egész életében nagy sikerei voltak a nőknél, széttörte a Teresa által meghatározott kereteket.

Pankejev rövid időre ugyan, de ismét visszatért Odesszába. Szergej édesanyja, akit felizgatott a lehetséges *mésalliance*, mindenáron gyógyíttatni akarta. A különféle orvosok között ellátogat a birtokra egy fiatal odesszai orvos, Leonyid Droznesz. Lelkesítik a pszichiátria új irányzatai, melyekről Dubois és Freud könyveiben olvasott, és Droznesz arra törekszik, hogy alkalmazza ezeket a fiatal, okos és gazdag beteg esetében. Először történik meg a pszichiáterekkel való hosszú kapcsolata alatt, hogy Szergej érdeklődni kezd érzései iránt. Odessza környéki találkozásai nem tartanak sokáig. Droznesznek az az ötlete támad, hogy a beteget az európai hírességekhez küldje. Hármában utaznak külföldre: Pankejev, Droznesz és egy diák, aki mint harmadik, a kártyapartik miatt volt nélkülözhetetlen. Szergej vagyonát, melyet apjától és nagybátyjától kapott örökségül, anyja ellenőrizte. Fia gyógyíttatására azonban nem sajnálta a pénzt.

Négy évig naponta egy óra

Freud olyan nagy hatást tett Szergejre, hogy az nem törlődött ki emlékezetéből még negyven év múlva sem, mikor leírta találkozásuk történetét. Leginkább „okos, sötét szeme, átható tekintete, amely nem keltette egyáltalán a diszkomfortitás érzését” döbbsentette meg. Egyébként Freud, Szergej benyomásait tekintve, nagyjából megfelel annak a képnek, melyet már számos forrásból ismerünk. Pankejev hangsúlyozza kor-

¹¹ Ezzel kapcsolatban nem árt felidézni Freud egy korábbi koncepcióját, melyet a későbbiekben félretett: „a hisztéria, az obszesszív neurozisosk stb. komoly eseteinek több mint felében, melyeket pszichoterápiával gyógyítottam, határozottan kiderült, hogy a beteg apja szifiliszos volt” — Részlet a *Három értekezés a szexualitás elméletéről*, melyet Freud 1905-ben írt, s ezt az idézetet kihagyta a későbbi kiadásokból. idézi: P. Roazen: *Freud and his Followers*, 127.

rekségét, egyszerű és magabiztos viselkedését, öltözete szolid voltát, benső rendezettségét. Egészében „Freud viszonyulása az emberekhez, és ahogy hallgatott engem, megdöbbentő módon különbözött híres általam ismert kollégáitól”.¹²

Magától értetődő, ezek a visszaemlékezések megfelelnek — mint közvetett tanúságtevés — a beteg állapotának az analízis kezdetén. Freud úgy jellemezte ezt az állapotot, mint csődhelyzetet, mint a másoktól való teljes függőséget.¹³ Jones, miután közli, hogy az első üléseken Szergej viselkedése abszolút mértékben nem volt adekvát, példaként hozza fel sokkoló, durván kifejezett vágyát az analitikussal való homoszexuális kapcsolatra.¹⁴ Maga Pankejev élete végén tagadta ezeknek a tényeknek a valóságát. Különbösen is úgy látszik, hogy eltérnek attól is, amit Freud betegéről mesélt: neki tényleg nem lett volna semmi oka rá, hogy enyhítse a beteg pszichikumának felkavart állapotáról adott információt a kezelés kezdetén, amely az ő szempontjából sikeresen fejeződött be.

Hihetetlenül sok időt töltöttek el egymással. Négy évig minden nap fogadta Freud Pankejevet, a vasárnapok és a nyári szabadságok kivételével. Freud azt írta, hogy kevésbé ideális körülmények között az analízis bizonyára jóval előbb megszakadt volna, és nem lett volna eredménye. A hasonló esetekben a terapeuta, Freud kifejezése szerint, az „időn kívüliség” állapotában kell hogy legyen, hasonlóan ahhoz, ahogy a tudattalan is az időn kívül létezik.

Az analízis első éveiben a beteg állapotában nem következett be jóformán semmiféle változás. Szergej, Freud szavai szerint, „csak figyelt, értette, miről van szó és hozzáférhetetlen maradt”. Az a törekvése, hogy kibújjon az önálló létezés súlya alól „erősebb volt, mint a betegség okozta kellemetlenségek”. Ahogy egy kis megkönnyebbülést érzett, a beteg abbahagyta a munkát, hogy elkerüljön bármi további változást. Végül Freud úgy döntött, hogy azzal győzi le a beteg ellenállását, hogy kijelöli az analízis befejeződésének időpontját. Éppen ekkor, a négy év elteltével és az analízis elkerülhetetlen befejezését várva, „aránytalanul rövid időtartam alatt az analízis feltárta azt az anyagot teljes egészében, amely elengedhetetlen volt... a tünetek megszüntetéséhez.” Egészében, Freud úgy gondolta, az analízis eredményei nagyon is kielégítőek. Több feltárt tény azonban annyira hihetetlennek tűnt számára, hogy kétségei voltak afelől, érdemes-e arra kérni más embereket, hogy higgyenek bennük.¹⁵ Freud háromszor is visszatér ezekhez a kétségeihez Pankejev *története* során.

¹² The Memoirs of the Wolf-Man, 137.

¹³ S. Freud: Egy gyermekkori neurózis története. (Iz isztorii odnogo gyetszkogo nevroza.) *Pszihologicseskijje etjudi*. Minszk. 1991. 179–268.

¹⁴ E. Jones: *The Life and Work of Sigmund Freud*, vol. 2, 274.

¹⁵ S. Freud: Egy gyermekkori neurózis története 181.

Farkasok a diófán

Az analízis legelején a beteg elmesélte azt az álmát, melyre gyerekkora óta emlékezett. Az álom interpretációjához több év kellett. Ennek az álomnak kulcsszerep jut a kórtörténet szempontjából; vele érvel Freud a betegről alkotott ítéleteiben; és erről az álomról kapta Szergej Pankejev furcsa, semmi mással nem magyarázható nevét, mellyel, mint Farkasember bevonult a pszichoanalízis történetébe. Íme az álom:

„Azt álmodtam, hogy éjszaka van, és én az ágyamban fekszem. (Az ágyam végénél volt az ablak; az ablak előtt kis diófaliget volt. Emlékszem, hogy ezt egy téli éjszakán álmodtam.) Hirtelen magától kinyílt az ablak, megijedtem, mert azt láttam, hogy néhány fehér farkas ül a nagy diófán, egyenesen az ablak előtt. Hatan voltak vagy heten. A farkasok majdnem teljesen fehérek voltak, és inkább hasonlítottak a rókákra vagy a juhászkutyákra, mivel nagy farkuk volt, mint a rókáknak, és fülüket hegyezték, mint a kutyák, mikor figyelnek valamire. Rémületemben, hogy a farkasok felfalhatnak, felkiáltottam és felébredtem.”¹⁶

Szergej ezt az álmot azzal az emlékével kapcsolta össze, mikor nővére a mesekönyvben a farkas képét mutatta neki, hogy megjessze. Valószínű, hogy a Grimm testvérek Oroszországban nagyon népszerű mesekönyvéből a *Piroska és a farkas* mese képére gondolt. Különbözik abban egyetértett Freuddal, hogy lehet, egy másik mese — *A farkas és a hét kecskegida* — illusztrációjáról volt szó. Akkor tulajdonképpen érthető, miért volt hét farkas a fán. A két mese kapcsán Freud megjegyzi, hogy köztük sok közös motívum található: a farkas felfalja a hősöket, a has felvágása, majd a felfalt kislány, illetve a hét kecskegida kiszabadulása ... Ugyanakkor a farkasok egyszerűen csak ültek a fán és bámultak, és éppen ez ijesztette meg úgy a beteget.

Folytak a mindennapos találkozások több éven át, és a beteg egyre bővítette a szörnyű álom értelmezését, új részletekkel kiegészítve azt. Így például egyszer arra a következtetésre jutott, hogy az ablak, amely álmában kitárult, saját szeme. Freud hozzátette, hogy ez azt jelenti, nem a farkasok nézték olyan figyelmesen a beteget, hanem ő, a kisfiú látott valami szörnyűt...

Freud a Szergejjel folytatott munka közben dolgozta ki a pszichoanalízis egyik kulcsfogalmát, az „ősjelenetet”, ami azt jelenti, hogy a gyermek szemtanúja a szülők neki aktusának, és az kasztrációs szorongást vált ki benne. Akkoriban Freud azt gondolta, hogy éppen az „ősjelenet” szemlélése van meghatározó hatással a neurotikus beteg további sorsára.

A farkasok fehérek voltak, mert fehér volt apja és anyja ágyneműje, mikor előtte szeretkeztek. A farkas a mesekönyv képén, amellyel nővére Szergejt ijesztgette, azért volt rémisztő, mert ugyanolyan pózban állt, mint akkor az apa — teljesen kiegyenesedett, és előrenyújtotta a mancsát. Ezeknek a teljesen közvetett jelzéseknek alapján az analitikus, a detektívhez hasonlóan kielemezte a koitusz pozícióját, amely a fixáció tárgya volt, és amely a későbbiekben a felnőtt Pankejevnek is kedvelt pozíciójává vált;

¹⁶ Uo. 196.

amikor megtörtént az „ősjelenet”, s lejátszódtak azok a körülmények, melynek köszönhetően a kisgyerek szemtanúja volt szülei nemi életének — Szergej másfél éves volt. Az a következtetés, melynek kapcsán Freud hangot ad kétségeinek, hogy az olvasó nem fog hinni neki, a következő: a négyéves korban látott álom a farkasokkal a diófán — tudattalan emlék a szülők kilesett nemi aktusáról másfél éves korban.

A kép akkor válik egyre kevésbé hihetővé, amikor az olvasó tudomást szerez arról (a betegnek a szövegben erről az asszociációjáról nem történik utalás), hogy az ominózus 1908-as év egy nyári napján a Pankejev szülők a kisgyerek jelenlétében... egymás után három nemi aktust hajtottak végre.

A józan ész és jó ízlés furcsa hiánya, mellyel ez utóbbi részlet igazolást nyer, zavart kelt. Noha abban, hogy Freud lehetségesnek tartotta ennek igazságértékét, és abban, hogy a későbbiekben a kutatók sem vonták kétségbe e feltevés valószínűségét, az „orosz sztereotípiák”¹⁷ nem adekvát volta tükröződött — vagyis az, ahogy a nyugati emberek elképzelték az egzotikus Oroszországot, ahol a leghihetlenebb túlkapások is megtörténhetnek, akár szexuális, akár politikai értelemben.

Miként Freud írta, „semmiképp sem kizárható”, hogy a kisgyermek szülei nemi aktusának tanúja volt, és ez „nem csak a proletár családokban” történik meg.¹⁸ Könnyen elképzelhető, hogy a házaspárt, akiknek hálószobájában véletlenül vagy betegség miatt ott alszik a másfél éves kisfiú, elragadta hirtelen a vágy, és szeretkezni kezdtek. Az viszont, hogy a gyermek jelenlétében megengedjenek maguknak a hatalmas úri kúriában, ahol temérdek cseléd és dajka van, ilyen többrészes szexuális orgiát, eleve elképzelhetetlen...

Feltételezhető, hogy a másfél éves korban a tudattalanban elraktározott képek négyéves korban realizálódnak az ijesztő álomban, és tünetekké alakulva követik a beteget egész életében. Azt azonban lehetetlen elhinni, hogy a másfél éves gyermek a hosszú szexuális jelenetet végigkövette volna mindaddig, amíg kiáltásával végre nem szakította volna félbe azt, illetve, hogy tudattalanja el tudta volna egymástól választani az aktusokat és háromig elszámolt volna.

Egyéb változatok

Nem ezek az egyedüli képtelenségek, melyeket a „Farkasember” gyermekkori neurozisének története tartalmaz; ám ezek a végsőig fokozzák a kép más elemeinek ki-módoltságát. Látható módon magát Freudot szintén izgatta mindez akkor is, mikor írta az *Egy gyermekkori neurozisz történetét*, és a könyv megjelenése után is még egy ideig. Mikor Freud a *Történetet* írja, még feltétlenül hisz abban, hogy Szergej valóban látta az ősjelenetet, és később elferdített és rejtjelezett formában „emlékezett rá” álmá-

¹⁷ J. L. Rice: Russian Stereotypes in the Freud–Jung Correspondence. *Slavic Review*, v. 41, 1, Spring 1982, 13–35.

¹⁸ S. Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat, 1986.

ban. Ám egy kissé később, a nem kevésbé híres *Bevezetés a pszichoanalízisbe* előadásában Freud elismeri, hogy egy ilyen durva feltételezés nem biztos, hogy helyénvaló. Az ősjelenet-típusú gyermeki visszaemlékezések „az esetek többségében nem hitelesek...”, sőt bizonyos esetekben a történet igazságával egyenesen ellentétesek”.

Ezt a kiegészítést, amelyet bele kellett foglalnia az analízis elméletébe, Freud megdöbbenőnek és zavarba ejtőnek nevezi. Tulajdonképpen ez a kiegészítés radikálisan összezavarja a képet, amely, ha a tények megerősítették volna, olyan meggyőző erővel rendelkezett volna, mint egy fizikai törvény. Valójában „az analízis folyamán a visszaemlékezésekben rekonstruált vagy konstruált gyermekkori élmények egyszer vitán felül állóan hamisak, és máskor pedig minden kétséget kizáróan igazak, az esetek többségében ugyanakkor az igazság és a hazugság keverékét tartalmazzák.” (uo.) Az ősjelenet néha tényleg azt foglalja magában, hogy a beteg szemtanúja a szülők nemi aktusának, ám néha nem más, mint a beteg fantáziája, amely tudattalanjában üledett le, s melyre jóval később, az analízis különleges helyzetében, úgy emlékszik, mint valóságra.

Mindezek után Freudnak még egy következtetést kellett levonnia, amely eltávolította őt attól a világtól, mellyel kutatásait kezdte. A fantáziának szintén van pszichikai realitása. „Fokozatosan kezdjük megérteni, hogy a neurózisok világában meghatározó a pszichikai realitás, és éppen ezért a fantáziát, jelentőségét tekintve egyenlőként kell kezelni a valóságos eseményekkel”.¹⁹ Freud most azt gondolta, hogy az ilyen események, mint a szülők nemi aktusának figyelése, a gyermek felnőtt általi megrontása és a kasztrációs fenyegetettség esetében alapjában véve mindegy, hogy valóban megtörténtek-e, vagy „utalásokból álltak össze és kiegészítette őket a fantázia”, az eredmény — egy és ugyanaz: a neurózis. Nem sikerült megállapítanunk a különbségeket a következményeket illetően arra nézve — állítja a pszichoanalízis megalapítója —, hogy „ezekben a gyermekkori eseményekben a fantázia működött-e vagy a realitás”. Az emberre jellemző az ilyen események átélésének veleszületett mechanizmusa, és ha a valóság nem szolgál velük, akkor meg kell elégednie a fantáziával.

Freud, miután újból visszatér az *Egy gyermekkori neurózis története* írásához, olyan kiegészítéseket kénytelen tenni, melyek jócskán ellentmondanak a szövegnek. Most azt feltételezi, hogy a szülők közötti nemi aktus képe (abban a korábbiakhoz hasonlóan nem kételkedik, hogy éppen a szülők koitusza volt a farkasokkal való álom tartalma) annak következménye volt, hogy Szergej valamikor látta a juhok párzását az apai földbirtok juhakoljában. Az is lehet, hogy nem a juhokét, hanem a juhászkutyákét. Így érthető, honnan valók a fehér farkasok. Vagyis a kis Szergej háromszor látta a juhászkutyák koituszát... Mindez tiszteletet ébreszt a szerző intellektuális állhatatosságát illetően, de nem tesz hozzá semmi újat az interpretáció hihetőségéhez. Ezen a helyen az interpretáció alapvetően elveszti azt a klasszikus világosságát és tisztaságát, mellyel Jones jellemezte, maga Freud ugyanakkor nem hiszem, hogy elfogadta volna Jones jellemzését.

Egyébként maga a juhokkal kapcsolatos ötlet azt mutatja, hogy Freud nem tudott

¹⁹ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 219. és a továbbiakban

megbékélni azzal a kompromisszummal, melyre az *Előadásokban* jutott... Lényegében, ha tényleg mindegy, hogy a beteg a valóságban vagy a fantáziájával látta az ősjelenetet, akkor személyisége egész történetének, melyet felépít a pszichoanalitikus, megszűnik a verifikációs lehetősége. Nem lehet igazolni vagy elvetni a Freud által annyira kedvelt a „detektív” módszer segítségével, amely alaposan megvizsgálja minden tény valódiságát, és belőlük bogozza ki az ellentmondások nélküli egészt: nem véletlenül közli róla Pankejev visszaemlékezéseiben, hogy szerette Conan Doyle-t. Freud híres antikszobor-gyűjteményét hasonló megfontolásokkal magyarázta Szergejnek: a pszichoanalitikus olyan, mint a régész, aki az apró részletek alapján rekonstruálja az egészt... Ám a résznek ténynek kell lennie, nem fantáziának. A fantázia abban különbözik a realitástól, hogy nem lehet hinni valódiságában. Amikor Freud a juhokról beszél, részletesen bebizonyítja, hogy Szergej éppen azokban az években valóban látott juhnyáját, amely az apja tulajdonában volt. Azt az állítást viszont, hogy Szergej kora gyermekkorában pusztán képzelgett a szülei közti szexuális viszonyról, lehetetlen ellenőrizni: magán Szergejen kívül nincs kit megkérdezni erről. Fantáziálását nincs mivel szembeállítani, és semmiképp sem lehet annak igazságát eldönteni, mikor és milyen életkorban történhetett mindez.

Vigyázz, „dióra” fogsz térdepelni!

*Fenyősor aranyban lobog,
milyen karácsonyi a tájék;
bokrok közt mint megannyi játék:
a szörnyű szemű farkasok. —*

(Zsávolya Zoltán fordítása)

A fenti sorokat Oszip Mandelstam 1908-ban írta. A vers nagyon hasonlít Pankejev álmára: Freud Pankejev álmát elemezve, hajlott arra, hogy karácsonyfát lásson játékfarkas díszekkel, noha mindkettőjüknél, Mandelstamnál és Pankejevnél is a farkasok az erdőből nézik borzalmasan a kisgyermeket (és ezenkívül nem csinálnak semmit). Vajon miért voltak annyira fontosak a farkasok és a karácsonyfák a tizenkilenc éves költő számára, hogy ez a vers lett nyitóverse első kötetének? Az álomhoz hasonlóan, a verses tartalmazzák interpretációjukat. „Úgy várjuk a halált, mint a mesebeli farkast” — írta Mandelstam. Netán egy és ugyanazon képek születnek meg a költők rímes soraiban és a betegek szabad asszociációiban?

A karácsonyfa a természet és kultúra egymásra hatásának különleges esete, és szimbolikus jelentését bármely orosz kisgyerek érti: az erdőből hozzák a házba, ajándékokat rejt gallyai között, egyáltalán nem fenyeget, és hasonlóan a télapó átöltözéséhez, azzal, hogy áthelyeződött természeti környezetéből, az év fő ünnepének karneváli értelmét valószínűleg meg. Az ideges gyerekek, akikből később költők és betegek lesznek, nem fogadják el a felnőttek szokványos metaforáját, hanem visszaadják annak szó szerinti értelmét: az erdő az erdő, a farkasok a fenyőfán szörnyű farkasok, annak ellenére, hogy játéksze-

rek. Mandelstam rövid versében nagyon szemléletesen mutatkozik meg ez az infantilis elutasítás, a természet és a kultúra, az erdő és a ház szembeállításában.

Ám Pankejev a farkasait nem a karácsonyfán, sőt, nem egyszerűen egy fán látta. „Diófán” látta őket. Úgy látszik, az álomnak ez az egyetlen részlete, melyet Freud nem interpretált, ellentmondva saját módszertani elvének, aminek alapján az álomelemzés szempontjából éppen azok az elemek a legfontosabbak, melyek értelmetlennek tűnnek, és nincsenek kapcsolatban az álom tartalmával vagy az álmot látó ember libidó-élményeivel. Éppen egy ilyen elemét Pankejev álmának — azt, hogy az ominózus fa diófa volt — Freud, miután megemlíti, később ignorálja.

Nehéz egy csaknem száz évvel ezelőtti álmot újból interpretálni. Még ennél is értelmetlenebbnek tűnik megkísérelni Freud elemzésének kiegészítését vagy korrigálását, hiszen az interpretáció egészének van jelentése. 1926-ban Otto Rank, rögtön a Freuddal való konfliktusa után, Pankejev álmát a saját interpretációjában ismertette. A farkasok a fán — ez Freud hat közeli tanítványa fényképeinek tükröződése az álomban, akik az úgynevezett Bizottság tagjai voltak (beleértve magát Rankot is). A beteg Freud nappalijában látta a fényképeket, és utána álmodott a farkasokról, tehát az álom nem gyermekkorából való. Freud újból kénytelen volt kifaggatni Pankejevet, hogy ismét erősítse meg, hogy ezt az álmot valóban gyermekkorában látta.²⁰

²⁰ Sajnos, csak könyvem befejezése után ismerkedtem Nicolas Abraham és Maria Torok fontos munkájával: N. Abraham–M. Torok: Cryptonimie: *Le verbiere de L'Homme aux loups*. Paris. Flammarion, 1976; az angol kiadáshoz J. Derrida írt előszót: N. Abraham–M. Torok: *The Wolf-Man's Magic Words*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986. A Farkasember története ebben a könyvben egyáltalán nem szokványos módon értelmeződik, az értelmezés előfeltevését tekintve néhány dologban egybeesik a mi elemzésünkkel, ám az egészszet figyelembe véve, teljesen más következtetésekre jut. A szerzők Pankejev többnyelvűségét tekintik kiindulópontnak az álom megfejtéséhez és általában egész élete magyarázatához. Azt a nyelvi anyagot, ami Pankejev után maradt és Freud elbeszélésében németül ismert, oroszul és angolul (Szergej egyik nevelőnője angol volt) „hallgatják” és a hangzás alapján „fordítódik le”. Például, a farkas szó, a „Wolf” német hangzását oroszul — a szerzők véleménye szerint —, mint „gul'fik” fogja fel a gyermek. S ez éppen azt jelenti, feltételezik a szerzők, hogy a gyermekkorban „gul'fik”-ként észlelt szó teljes szimbolikájával elfojtódtott a tudattalanban, és onnan manifesztálódott elferdített (elsőször németre, majd a képek nyelvére) formában a farkasos álomban. A *dió* (oroszul: „oreh”) szót az álomból a szerzők mint *bűnt* (oroszul: „greh”) olvassák, és az öreg diófaligethen pedig a régi bűnök sorát látják... A farkasos álom tartalma a szerzők nézőpontja szerint nem a szülők kilesett nemi aktusa, hanem egy kihallgatott botrányos veszekedés Szergej orosz anyanyelvű édesanyja és az angol nevelőnő között, Szergej és nővére erotikus játéka miatt. Ez a bonyolult elemzés több erőszakolt belemagyarázást és az orosz fül számára nyilvánvaló képtelenséget tartalmaz. Maga a „gul'fik” szó, annak ellenére, hogy megtalálható az orosz nyelv szótáraiban, ritkán használatos és ahhoz a lexikai réteghez tartozik, melyről majdhogynem lehetetlen, hogy egy kisgyermek ismerje; a „hat” („sesztyero”) — farkas — szót a szerzők hasonló hangzásúnak találják a „nővérel” („sesztra”), noha ezek a szavak még annal is kevésbé hasonló hangzásúak, mint ahogy ezt a szó-tári transzkripció jelzi. Miután a szerzőket annyira magukkal ragadta új módszerük iránti lelkesedés, még Szergej vezetéknevének cirill változatában is felfedezik Rank nevét — habár erről arra a következtetésre lehetne jutni, hogy maga Pankejev sem más, mint Freud fantáziájának terméke a Rankkal való konfliktusa pillanatában. Általában olyan benyomása támad az embernek, hogy a három nyelv szavaival folytatott játék bármely irányban adhat kombinatorikus lehetőségeket. Ám ugyanakkor a szerzők végkövetkeztése érdekes. A Szergej által tabuként kezelt orosz szót, a „tyerety” („dörzsölni”) érinti, amely a nővérellel folytatott játékot jelenti és elfojtódtott a tudattalanban mint semmit sem jelentő szótárgy, illetve

Mindenesetre van egy momentum, melyet meg szeretnék említeni, már csak azért is, mert a nyilvánvaló technikai okok miatt Freud nem tudhatott róla.

Azt tudjuk, hogy Szergejt egy bizonyos Herr Riedel tanította németre, aki a nyári hónapokra utazott a déli birtokra, Pankejevékhez, több éven keresztül. Az óráknak az lett a végük, hogy beleszeretett Szergej akkor tizenöt-tizenhat év körüli nővérebe, aki kikoszarazta. Ez azt jelenti, hogy Szergej tízéves korától kezdett németül tanulni. Ennek ellenére, még hatvan évvel a Freuddal való találkozása után is — noha ezt a hatvan évet Bécsben élte le — németül enyhe orosz akcentussal beszélt.²¹

A pszichoanalízisben különböző vélemények vannak arról, hogy le lehet-e folytatni az analízist olyan nyelven, amely nem anyanyelve a betegnek. Elméletileg erre a válasz nemleges. Ha elfogadjuk Lacan híres meghatározását, amelynek értelmében a tudattalan úgy strukturált, mint a nyelv, az adott esetben így pontosíthatunk: a tudattalan úgy strukturált, mint az anyanyelv.

A gyermekkori történésekhez kapcsolódó szimbolikus anyag egésze az anyanyelv burkában őrződik meg. Kianalizálható az emlékezetből, ahogy a pszichológus mondaná, vagy a tudattalamból, ahogy az analitikus mondja — az azonban mindenki számára világos, hogy ez a nehéz folyamat, mikor a kisgyermekkorról van szó, még azzal is bonyolódik, hogy a beteg kénytelen ezt az anyagot saját „gyermek”-nyelvről lefordítani egyik „felnőtt”, jóval később elsajátított nyelvére. Minden nyelvnek megvannak a maga törvényei, és az állandósult szókapcsolatok, közmondások vagy a hanghatáson alapuló asszociációk szövevényes rendszere, melynek oly nagy a jelentősége az analízis szempontjából, egyszerűen nem fordítható le az egyik nyelvről a másikra. Ez a folyamat rokon a versfordítással, melyre, gyakran nagy nehézségek közepette csakis a szakember képes. Furcsa dolog lenne elvárni egy betegtől ilyen tevékenységet.

A pszichoanalízis ugyanakkor gyakorlati tevékenység, és ha mondjuk Freud ehhez hasonló elveket képviselt volna, tanítása megmaradt volna a német nyelv határain belül. A valóságban az effajta kérdések eldöntése csak tisztán gyakorlati elképzelések alapján kivitelezhető. S ezzel együtt sohasem lehet kizárni, hogy bizonyos anyag, melyet a beteg az anyanyelvről fordít le az analitikus nyelvére, és annak ily módon kizárólagosan csak tartalmi interpretációja lehetséges, a beteg anyanyelvén más értelmezésekhez vezethetett volna.

Az orosz nyelvben létezik egy rendkívül elterjedt állandósult szókapcsolat, melyet minden gyermek ismer: „Dióra (vagy mogyoróra — oroszul az „oreh” szó tulajdonképpen mindkettőt jelentheti — a ford.) térdepeltetek!” (vagy még, szó szerint: „Majd adok neked, ha rossz leszél, kapsz majd dióra!”) (Magyarul kb.: Kukoricára térdepel-

(20. folyt.) a szerzők terminológiájával élve „kriptonima”, és a későbbiekben Szergej több álomképét, tünetét és cselekedetét befolyásolta: ösztönös vonzódását a padlót feltöltő („truscisje”) nőkhöz, a *Terek* csúcsára való felmászást, s miután nővére higannyal (oroszul: „truty”) megmérgezte magát, szerelme tárgyául egy *Teresa* névre hallgató nőt választott, aki egy orrán levő heg („natyertosztjy” — „feldörzsölés” — így értelmezik a szerzők) miatt volt paranoid.

²¹ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*, 5.

tetek vagy lesz majd nemulass!) Ezt az anya, az apa, a nagymama vagy a dajka mondhatja, ha dühöseket a gyerekekre és büntetéssel akarják fenyegetni. E köznépi kifejezés eredete ismeretlen; az a sajátossága, hogy általában az egészen kicsi gyerekeknek mondják. Maga a kifejezés tulajdonképpen alogikus; oroszul: „polucsis na orehi” / szó szerinti fordításban: „kapsz dióra”, vagyis „kapsz pénzt, hogy diót vehess rajta”. Valójában fenyegető értelme idiomatikus, szó szerint lefordíthatatlan. Több, mint valószínű, hogy a két-hároméves Szergej, aki, Freud tanúsága szerint, gyengéden szerette dajkáját, és engedetlenséggel bosszulta meg, hogy az elhárította érzelmi kitérésait, gyakran hallhatta tőle: „Most rögtön dióra térdepeltetek!” A diófaliget, Szergej visszaemlékezései szerint, egyenesen hálószobája ablaka előtt volt.

Freud azt írja, hogy hozzátétlenül ezekben az években Szergej dajkája jelenlétében játszott a péniszével, és, „hogymás más esethez hasonlóan, mikor a gyermekek nem titkolják el a maszturbációt, ezt az esetet is úgy kell értékelni, mint csábítási kísérletet”. Válaszképpen, ahogy Freudnak tudomása volt róla, a dajka azt mondta a fiúnak, hogy azoknál a gyermekeknél, akik ezt csinálják, az a hely „kisebesedik”. Mennyivel előbbnek és természetesebbnek tűnik az a jelenet, melyben a dajka, látván, hogy a kisfiú a péniszével játszadozik, azzal fenyegeti meg, hogy lesz majd nemulass, „dióra térdepelteti”. A büntudattal és szorongással küzdő fiúcska azt találhatja, hogy ott a diófán történik-e meg vele ez a szörnyűség, és álmodik, s az álomban megkapja a számára legérthetőbb választ.

Pankejev álma ennek az idiómának összefüggésében úgy is interpretálható, mint a büntetéstől való rettegés realizációja, amely a szokványos fenyegetést, a „dióra térdepeltetek”-et egyszerű látványszimbólumban fejt ki: a farkasok — a legszörnyűbb lények, melyeket az életből és a mesékből ismer — a diófán ülnek. Figyelembe véve mindazt, amit Freudtól tudunk Szergej gyermekkoráról, ezt az álmot úgy is lehet érteni, mint a kasztrációtól való rettegés tükröződését, melynek kiindulópontja a dajka őrajta összpontosult libidója.

A dajkával töltött gyermekkor

Az orosz kultúra bővelkedik dajkában és nagymamában, legalábbis Puskin híres-nevezetes dajkájától, Arina Rogyonovnától kezdődően. Az orosz gimnazisták és a szovjet diákok tömegeinek tudatába alaposan belevésődött abszurd figurája, mint a nagy költő igazi Múzsája, ihletője és nevelője. A dajka intézménye és az elődök nemzedékéhez való különleges kötődés az orosz nemzeti hagyományban mélyen gyökeredzik. Az a pszichológiai struktúra, melyet alapjaiban e hagyomány alakított ki, s amely annyira különbözött a nyugat-európaiktól és különösképp az amerikaiaktól, ahogy Oroszországról gondolkodni kezdtek, azonnal megragadta a pszichoanalitikusok figyelmét.

A pszichoanalitikusok oroszokról szóló két klasszikusnak tekinthető tanulmánya — Freud monográfiája Pankejevéről és Erikson esszéje Gorkijról — a dajka témáját az egyik fő témaként kezelik. Szergej korai visszaemlékezéseinek hősei az orosz dajka és a francia és angol nevelőnők váltakozó sora. Freudnál a dajka — a kis Szergej szexu-

ális vonzódásainak alapvető tárgya. A dajka személyében nem csak Szergej libidója összpontosul, hanem megjelenési formái felett is hatalmat gyakorol: miután a dajka megfenyegette, abbahagyta a maszturbációt, ami Freud sémája szerint a kisgyermeket visszavetette a jóval korábbi, analízis-szadisztikus fázisba.

Eriksonnál a kis Aljosa környezetében a nagymama a meghatározó figura. Az analitikus benne az elvesztett paradicsom, az időn kívüli létezés képét látja, melyet az oroszokra nagyon jellemzőnek tart. A nagymama — Oroszország politikai apátiájának szimbóluma, mozdulatlan lényegiségének kifejezője, népe gyermeki hiszékenységének forrása.²² „Lehetséges, hogy benne rejlik az a jó, melyben a Kreml reménykedik, ám az orosz embereknek még sokáig kell erre várniuk” — ezt a szarkasztikus megjegyzést tette Erikson 1950-ben. Véleménye szerint a paraszti Oroszországra jellemző volt az „anyaság diffúziója”, vagyis a gyermek óvakodott „az anyai fixáció kizárólagosságától”, és ennek eredményeképp kapta meg „az anyaképet helyettesítő és egyben frusztráló képek egész repertoárját” — a nagymamákét, dajkákét, nagynénikét, szomszédasszonyokét stb. Mindennek következtében „a világot jóval reményteljesebb otthonnak lehet látni, hiszen az anyaság ebben az esetben nem függ a sérülékeny emberi viszonyoktól, hanem mintegy szétárad a légkörben”.²³

A dajka a nevelés szakembere, miként a prostituált a szexé. Munkájához mindenképp szükségeltetik a hozzáértés, ám a szeretet nem kötelező.²⁴ Monopolhelyzetben történő szakmai ellenőrző tevékenysége jóval hatásosabb, mint a saját ügyeikkel foglalkozó és egymással nem egyező szülőké. Öreg és nem nélküli, nincs meg benne sem az anya erotikus vonzereje, sem az apai libidó, amely ösztönzi a fejlődést és versenyre készlet. Csupán egy dolgot tud adni a gyermeknek, de ezt nagyon hatásosan és célravezetően csinálja: hozzáférhetővé teszi számára a tradicionális paraszti kultúra értékeit. A dajka funkciója lényegében a hagyományos kultúra közvetítése az egyes nemzedékek között. Miután gyengíti és tompítja az értelmiségi szülők kulturális devianciáit, a dajka minden nemzedéket arra készlet, hogy útkereséseit előlről kezdje — a megkövesedett paraszti hagyomány nullpontjáról.

„Nem az egyetemek nevelték fel az igazi orosz embert, hanem a jó írástudatlan dajkák” — állapította meg nem kis meglepéssel Rozanov. Egy más hangulatában pedig mint védőangyalokhoz fordult hozzájuk: „Kedves, öreg nagymamák, védjétek meg az oroszok igazságát. Védjétek meg: nincs más többé aki meg tudná védeni”.²⁵ A. Belij így emlékezett arra, hogy négyéves korában egy időre dajka nélkül maradt: „most már nem véd meg senki: nincs se dajkám, se bonnám; csak a szüleim vannak; és ők két-felé szaggatnak engem; szorongás és szenvedés tölti ki minden percemet”.²⁶ Még egy

²² Erikson: *Childhood and Society*, 353.

²³ *Ibid.*, 325.

²⁴ Egyébként Pankejev dajkáját Freud úgy jellemzi, ahogy az iskolai tankönyvekben írtak Arina Rogyionovnáról: „a népből származó műveletlen öregasszony, aki kimeríthetetlen gyengédséggel viseltetett iránta. Szergej korán elvesztett fiát helyettesítette neki”.

²⁵ V. V. Rozanov: *Opavsije listyja*. — *Ujeginyennoje*. Moszkva: Politizdat, 1990. 184. 351.

²⁶ A. Belij: *Na rubesze dnuh sztoletij*. Moszkva: Hudozsesztvennaja literatura, 1989, 184.

dokumentumértékű tanúságtételre hivatkozunk, Gyagilev portréjára, L. Bakszt képére, amely remekül tükrözi e nemzedék vonásait. A híres kozmopolita, homoszexuális impresszárió figurája nem a tapsoló színházterem vagy a röpdőső táncosok háttérben jelenik meg a képen. Az erőt sugárzó, jól öltözött férfi mellett a sarokban ott ül ráncos arcú, töpörödött dajkája.

A dolgok logikája szerint, ha az anyaság nem individualizált, akkor az apaság egyszerűen nem létezik; ha az anyaság fokozatai elmosódnak, feloldódnak a légkörben, akkor az apaság — nem több, mint szimbólum. Freud leírásának megfelelően, Szerjzsa libidója a dajkától akkor került át az apához, mikor az hosszú ideig nem volt otthon.²⁷ Más helyen Freud a hatéves Pankejevéről azt meséli, hogy egyszer Szergej több hónapon át nem látta az apját, anyja megígérte, hogy elviszi magával a városba a gyermekeket, és olyat mutat nekik, aminek majd megörülnek. A gyerekeket a szanatóriumba vitte, ahol találkozott az apával: „az apa rosszul nézett ki, és a fiú nagyon megsajnálta”.²⁸

Teljesen kizárt, hogy Ödipusz magára ismert volna egy olyan helyzetben, mikor az anyai elv fel van osztva a nagymamák és a dajkák között, az apai pedig sajnálatra méltó. Kit kell a fiúnak akarnia, kitől kell megszabadulnia és kiért kell harcolnia, amikor csak egyedül a dajka állandó szoros kontrollja alatt áll, és az öreg testét látja nap mint nap? Dionüszosz remekül érezte volna magát a kis Szergej és Aljosa helyében. Bármennyire is furcsa, ez éppen az ő világa, a nagymamák meséinek világa az örök újjászületésről és a nem nélküli szerelemről. A férfielv tagadásának különféle formáit Pankejev olyan kortársainak munkásságában, mint A. Belij, V. Ivanov, Ny. Bergyajev könnyebb megérteni, ha ebben nem a női, anyai erotika, hanem a nagyanyai aszexualitás elveszett paradicsoma iránti ösztönös vonzódást látjuk. Az is meglehet, hogy azok a gyermekkori történetek, melyek az orosz szimbolisták dionüszoszi elvében és az orosz neoplatonikus filozófusok androgin-elméletében valósultak meg és nyertek igazolást, nem is különböztek annyira az *Egy gyermekkori neurózis történetétől*.

Oroszország a Szfinx!

Freud orosz betege legjellemzőbb vonásának az ambivalenciát tartotta, és nem sajnálta az erős jelzőket erre vonatkozóan használni. Pankejev ambivalenciája Freudnak „különösen jól kifejezettnek, intenzívnek és hosszadalmasnak”, sőt, „hihetetlennek” tűnt.²⁹ Orosz kollégája, Szabina Spielrein Freudnak szintén „nem normálisan ambivalensnek” tetszett.³⁰ Ebben kétségtelenül a kulturális sztereotípiák hatása van jelen. 1920 októberében Freud megosztja nézeteit S. Zweiggel: „még azok az oroszok is, akik nem neurotikusok, igen nagy mértékben ambivalensek, hasonlóan Dosztojevszkij regényeinek hősei-

²⁷ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 195.

²⁸ Uo. 226.

²⁹ Uo. 194., 267.

³⁰ *The Freud–Jung Letters*. W. McGuire (ed.). London: Hogarth, 1974, 494.

hez.” És ugyanebben a levélben így folytatja: „az érzések ambivalenciája az őseember lelki életének öröksége, ami az oroszoknál jobban és a tudat számára elérhetőbb formában őrződött meg, mint más népeknél. Néhány évvel ezelőtt bemutattam ezt egy orosz beteg részletes kórtörténetében”.³¹ Dosztojevszkijről szóló munkájában Freud körülbelül ugyanezeket ismételi: „Aki, hol állandóan vétkezik, hol állandóan bűnbánatot gyakorol és magas erkölcsi célokat állít maga elé... a barbárookra emlékeztet... Így tett Rettegett Iván is; ez az alkudozás a lelkiismerettel — jellemző orosz vonás”.³²

Pankejev másik jellemző vonása a „nagy erejű” nárcizmusa. A harmadikat Freud szintén felfedezte mindkét orosznál — akikkel foglalkozott —, Pankejevnél és Dosztojevszkijnél. Az utóbbinál „jól kifejezett biszexuális hajlamot” talált, az elsőnél „homoszexuális beállítódást... amely oly makacsul jelentkezett, mint tudattalan erő”.³³ Ezenkívül Freud megemlíti, hogy Pankejev analízisének kezdetétől fogva „az egész munka arra irányult, hogy feltárjam előtte tudattalan viszonyát a férfihoz”. Homoszexualitása elfojtásával magyarázhatóak a Szergejt kínzó tünetek közül például olyanok, hogy lehetetlen volt számára hosszán hűségeseknek maradnia egy nőhöz.³⁴

Pankejev latens homoszexualitásával kapcsolja össze Freud a beteg újjászületésről való fantáziáit. Éppen ebben az időszakban Jung, aki Freudtól visszatalált Nietzschehez, az újjászületésről szóló fantáziáról kezdett beszélni, mint a neurotikus ember tudattalan életének alapvető tartalmáról. Freud Pankejev esetét elméleti vitára használta fel: vagyis az újjászületési fantáziák szintén az „ősjelenetből” erednek. Ám azok, akik nem tudnak ettől szabadulni, magukat e jelenetnek nem az aktív, hanem a passzív elvével azonosíthatják — nem az apával, hanem az anyával. Pankejev esetében is ez történt: a fantázia értelme abban rejlik, hogy behelyezkedjen a nő helyzetébe, önmagával helyettesítse be az anyát, kielégülést nyerjen az apától és gyermeket szüljön neki. „Az újjászületés fantáziája ebben az esetben csak eltorzított volt, cenzúra alá került a homoszexuális vágyfantázia újbóli megjelenése által”.³⁵

Freud esettanulmányában szintén jelentős helyet foglalnak el a négy-öt éves Szergej első vallásos élményei, azzal a megjegyzéssel, hogy kezdetben alig hihető, hogy a beteg következtetéseit, melyeknek éleselméjűsége egy felnőtt emberhez méltó, Szergej gyermekkorára vonatkoztatta. Freud ezt a datálást igaznak fogadja el, mivel elméletét igazolja. A fiú, miután tudomást szerzett Krisztus szenvedéseiről, fel volt háborodva az Atya viselkedésén. „Ha azt mondják róla, hogy mindenható, akkor az ő bűne, hogy az emberek rosszak és kínoznak másokat... Jónak kellett volna neki teremteni őket; ő maga felelős minden rosszért és minden szenvedésért”.³⁶ Ekkor fejlődik ki Szerjzosa szadizmusa az állatokhoz való viszonyában. Szadizmusában az Atyának érezte magát; mazochizmusában — Krisztusnak. A fiú káromolta Istent, s utána a ke-

³¹ Oroszul megjelent: in: S. Freud: *Az „Ősvalami” és az „Én”* („Ja” i „Ono”) c. gyűjteményes kötetben, t. 1. 395.)

³² S. Freud: Dosztojevszkij és az apagyilkosság. In: Freud. *Az „Ősvalami” és az „Én”*, t. 2. 408.

³³ S. Freud: Egy gyermekkorai neurózis története, 267.

³⁴ Uo. 266.

³⁵ Uo. 252.

³⁶ Uo. 222.

reszt jelével levezelte bűnét. Ebben a pillanatban mélyen be és ki kellett lélegeznie, ily módon vonva be a játékba a Szentléleket is. Ám ugyanakkor mindez az Isten iránti teljes közönnyel fejeződött be (tízéves korban); ekkor fogadták fel a fiúhoz a fiatal német nevelőt: „a vallásosság együtt tűnt el az apától való függéssel, akit felváltott egy másik, jóval beszédeesebb apa”.³⁷

Pankejev vallásossága a nők (anya, dajka) hatására alakult ki, a férfihatás azonban segített benne, hogy felszabaduljon alóla — jegyzi meg Freud,³⁸ és arra a következtetésre jut, hogy Szergej harca a vallás ellen egyenesen összefügg az elfojtott és nem adekvát módon szublimált homoszexualitással. Az erős homoszexualitás elfojtása lelki életének ezt a legfontosabb részét túlságosan mélyre, a tudattalanba vitte le. „A betegek éppen ezért nem volt társadalmi érdeklődése, amely tartalmat ad az életnek. Csak akkor, mikor a gyógyítás folyamán sikerült kiszabadítani a homoszexualitásnak ezt a bémító kötöttségét... a homoszexuális libidó mindenegyes felszabadított része arra törekedett, hogy helyet találjon magának az életben, és, hogy köze legyen az emberiség nagy, társadalmi életéhez” — fejezi be Freud váratlanul patetikus hangon ezt a részt.³⁹

Ennek a szövegnek az lett volna a rendeltetése, hogy körtörténet legyen. Ugyanakkor benne rendre megjelennek az érzelmileg színezett momentumok is. Előttünk egy olyan eset van, melyet Freud számos más, valami miatt szintén fontos és érdekes esetből választott ki. Miért éppen Szergej P. történetét választotta ki a pszichoanalízis megalapítója monográfiája számára? Netán véletlen, hogy kedves betege és kedves írója egyaránt oroszok voltak? Nem arról tanúskodik-e a „jellemző orosz vonások” emlegetése, amely Freud szövegeiben többször előfordul, hogy hasonlóan ahhoz, ahogy Pankejev „előszeretettel viseltetett a német elem iránt” (és ez, Freud szavai szerint „az indulatáttétel szempontjából végtelenül előnyös volt a gyógyításban”) — Freud „az orosz elemhez” vonzódott, és az orosz anyag bizonyos előnyt jelentett számára a megértésben és a kifejtésben?

Végeredményben az oroszok jellemző vonásai, melyekre Freud itt utal — az ambivalencia, az alkudozás a lelkiismerettel, a biszexualitás — bármely neurotikus jellemző vonása is egyben. Lehetséges, hogy Freud azért szerette annyira Pankejevet és Dosztojevszkijt, mert az ő esetükben, néhány számára ismert orosz sajátosság folytán, a tudattalan univerzális mechanizmusai elérhetőbbnek mutatkoztak a tudat számára. Az oroszokról alkotott hasonló elképzelés, mint olyan lényekről, akik különösen közeleiek a tudattalanhoz, elterjedt volt az orosz kultúra befogadását illetően, mind annak határain kívül, mind azon belül. Emlékezzünk arra, Rilke úgy vélte, hogy „az igazi oroszok — olyan emberek, akik a szürkületben mondják azt, amit mások a nap világánál tagadnak”, és Oroszországban a jóserővel bíró álmok földjét látta.⁴⁰ Alekszandr Blok, kinek verseiben az álmok majdhogynem olyan gyakran szerepelnek, mint Freud elemzéseiben, 1911-ben a következőket írta Andrej Belijnek: „Mély és fenyegető ál-

³⁷ Uo. 226., 228.

³⁸ Uo. 266.

³⁹ Uo. 229.

⁴⁰ R. M. Rilke: *Worpswede*. Moszkva: 1980, 60.

mokban élünk és állandóan fel kell ugrálnunk az éjszaka közepén és elhessegetni ezeket az álmokat”⁴¹

1918-ban, mikor Freud hozzákezdett Pankejev második analiziséhez, Blok megírja a híres *Szkíták* című versét, amely a mai olvasónak nemcsak zseniálisnak, de egyben vészjóslónak is tűnik. Blok Oroszországot a Szfinxszel hasonlítja össze, az európai Nyugatot pedig — Ödipusszal. Örökkön való és nem nélküli, mint minden szfinx, ugyanakkor éppen szeretete folytán annál rémisztőbb. Az Ödipusz-Nyugathoz szólva Blok ezt írja:

*Oroszország a szfinx. Sír és kacag,
fekete vérrel van befenne,
csak néz téged, néz, s gerjed szíve nagy
gyűlöletre és szeretetre.
Ahogy mi szeretünk, közületek
nem szeret úgy régóta senki.
Ti már nem is tudjátok, hogy lehet
emészton, perzselőn szeretni*⁴²

(Lator László fordítása)

A bloki metafora ellentétes a szokásos Freudi metaforával, melyben Ödipusz aktív és ambivalens; tulajdonságait itt a Szfinx kapja meg. A Szfinx képe népszerű volt, és az oroszoknak ezt a klasszikus szituációt úgy volt kedvükre való interpretálni, hogy nem Ödipusszal, hanem éppen a Szfinxszel azonosították magukat. Vjacseszlav Ivanov írta erről: „Önmagunknak a Szfinx vagyunk, mint teljes egység”. Ám Blok ennél jóval messzebbre jut.

A bloki Oroszország úgy viszonyul a Nyugathoz, mint a freudi tudattalan a tudathoz: nem ismeri az időt („Egy kurta óra csak nekünk, ami / egy évszázad tinéktek”); érzéketlen az ellentmondások iránt („Sír és kacag” stb.); nem ismeri a mértéket és határokat („Ti: milliók. Mi: parton fővény!”); nem tesz különbséget, nem felejt, nem ismeri az elfojtást („Mi szeretünk mindent... Agyunk mindent megőriz, nem feled... A hús színét-ízét szeretjük”); és nárcisztikusan összekeveri az „ént” a „mivel”. Sőt a versben Blok többször hangsúlyozza az érzelmek ambivalenciáját: a gyűlölet és szeretet, a sírás és kacagás egybemosódnak. Az ilyen szeretet, melyet a nyugati ember „régén” elfelejtett, a halálba visz:

*A fullasztó, halálos hússzagot,
a hús ízét-színét szeretjük.
A mi bűnünk, ha csontotok ropog,
ha gyengéd mancsunk ráeresztjük?*

(Lator László fordítása)

⁴¹ A. Blok: *Szocsinyenyija* v 2-h tomah. Moszkva: GIHL, 1955, t. 2. 653.

⁴² A. Blok: *Szocsinyenyija*, t. 2. 716.

Tehát az orosz Szfinx fő talánya — az ambivalencia a szeretetben, amely a vad szkítákra jellemző és a nyugati ember számára érthetetlen. Lényegében Blok, bármennyire is furcsa, gyakorlatilag arra gondol, amiről Freud írt Zweignek, vagyis, hogy az érzések ambivalenciája az ősember öröksége, amely az oroszoknál jobban őrződött meg, mint más népeknél.

Noha igaz, hogy Freud azon állítása, mely szerint az ambivalencia azoknak az oroszoknak is sajátossága, akik nem neurotikusok, az adott esetben nem állja meg a helyét. A „Szkíták” ötletével Blok éppen akkor kezdett foglalkozni, mikor Ju. Kannabih felfedezte neuraszténiáját és brómmal kezelte. Tizenöt évvel korábban, eljövendő feleségével való viszonya hajnalán, amely semmivel sem alakult könnyebben, mint Pankejevnek feleségével való kapcsolata, Blok már akkor érezte magában és maga körül, hogy „végtelenen kiélezett és kegyetlen formában tör elő minden emberi lélek megkettőződöttsége, melyet le kell győzni”. Blok itt a „minden” szóra helyezte a hangsúlyt, az őt nyugtalanító megkettőződöttségnek nem beteges, hanem általánosan elterjedt jellegét emelte ki. De akkor még (ellentétben későbbi, forradalom utáni korszakával) Blok valójában távol állt attól, hogy büszkélkedhessen vele; éppen fordítva, „le kell győzni”, és „mindennek nem lehet más vége, csak az állandó harc”, melynek eredményeképp a boldogsághoz „nem máshogy, csak tudatosan lehet eljutni”.⁴³

A két forradalom között, ugyanazokban a hónapokban Mihail Csehov is súlyos idegösszeroppanást kapott. Pszichiáterek, hipnotizőrök és pszichoanalitikusok kezelték, ám végeredményben a kiemelkedő színésznek magának sikerült önmagán segítenie. Azt az érzületet, melynek segítségével, véleménye szerint, sikerült kilábalnia a válságból, így írja le: „A jót és a rosszat, a helyest és a helytelent, a szépet és a rútát, az erőt és a gyengét, a beteget és az egészségest, a hatalmast és a kicsinyt valamiféle egyszerűségnek fogtam fel... Nem hittem az egyszerű és egysíkú pszichológiáknak... Ezek nem tudtak arról, embernek lenni azt jelenti, hogy ki kell békíteni az ellentéteket.”

Az embernek erre a valóban „szkíta” meghatározására Csehovot, ahogy ő gondolta, az orosz élet a maga kontrasztjaival tanította meg. Például, mikor iskolás volt, a család minden lépését ellenőrizte, ám alkoholiista apja, aki könyvet írt az iszákosság ártalmairól, három rubelt adott neki, hogy költse prostituáltra. Hasznos volt számára Dosztojevszkij olvasása is. A. Belij Csehovhoz nagyon hasonlóan alkotta meg a maga „dialektikáját” abból a gyermekkori igényből, hogy legyőzze az „ollót” önmaga és szülei között, apja és anyja között, és a különféle tekintélyek között.⁴⁴ Az ilyen „dialektikát”, amely az élet ellentéteit kibékíti és összemosza, mintha azok nem is léteznének — ezt hívják az érzések ambivalenciájának, ami Freudot annyira meglepte az oroszokban. Nem is kellett olyan sok időnek eltelnie ahhoz, hogy éppen ez a „dialektika” annak az intellektuális önkénynek az alapjává és igazolásává váljék, amely a szovjet államiság formáját őrli magára.

Egyébként azok a specifikus motívumok, melyeket Freud Pankejev esetének leírásába belefoglalt, érzékelhető módon rokon vonásokat mutatnak az „orosz eszme” alap-

⁴³ A. Blok: *Pis'ma k zsenye*, 112

⁴⁴ A. Belij: *Na rubezse dnuh sztoletyj*, 194. és a továbbiak

motívumaival, melyek Pankejev kortársainak a beteg gyermek- és ifjúkorában írott regényeiben, poémáiban és filozófiai értekezéseiben hangzanak fel. Ezek, többek között, a vallás racionalisztikus kritikája, amely összefér egy meghatározhatatlan miszticizmusmal; a halál és újjászületés problémáinak fixációja; különleges elmélyülés a homoszexualitás, a szodómia, s az androginia problémáiban; és a külső szemlélt csodálatlalt eltöltő intenzivitása a szellemi életnek, s ezzel egyidejűleg a reális, társadalmi érdeklődés majdhogynem teljes hiánya...

Nem tudjuk és sohasem fogjuk megtudni, tulajdonképpen mi mehetett végbe a Freud által elemzett Pankejev lelkében, miként azt sem tudjuk, hogy általában mi ment végbe az „ezüstkor” filozófusai és költői által leírt orosz léleekben. Ami a rendelkezésünkre áll — csupán az irodalmi portrék és önarcképek; ám ha a különböző képek egybeesnek, ebből kiolvasható a valóság. Hogy melyik szinthez tartoznak ezek az egybeesések — netán az adott kultúra befogadásának sztereotípiáihoz, illetve e kultúra önreflexiójához vagy egy mélyebb, különböző szinteken egyaránt megjelenő azonosságról lenne szó? Vajon azok az emberről alkotott képek, amelyeket az egy gyermekkori neurózis freudi pszichoanalízise, az orosz szimbolizmus költészete és az orosz vallásfilozófia mutattak be, egységes és reális szindrómát alakítottak ki? Az akkor élt emberekre jellemzők voltak-e ennek a szindrómának egyes vonásai abban az értelemben, melyben ezekről a szociológia és a statisztika tudománya beszél?

E kapcsolatban tanulságos Szergej Pankejev és Alekszandr Blok egymással való összehasonlítása, mind a párhuzamokat, mind a különbségeket tekintve. Pankejev az orosz Ódipusz alakját valósítja meg, aki megbékél azzal a helyzettel, melybe a nyugati Szfing helyezi, és hosszú élete folyamán nem valami nagy sikerrel próbálja kifürkészni annak racionalisztikus rejtélyét. Blok a titokzatos és megkettőződött, csillogó elméjű és zavaros gondolkodású, a fenyegető, de leginkább önmagára veszélyes orosz Szfing sorsát mutatja be. Blok, aki „testével, szívével és teljes öntudatával” a forradalmat hívta, megírta evangéliumát, a Művelődésügyi Népbiztonságon funkciót vállalt, nemsokára meghal pszichotikus krízisben, melyet csak Nietzsche szörnyű halálával lehet összehasonlítani.

Mind a pszichoanalízisből, mind a kultúra történetéből jól tudjuk, hogy az egybeesések sohasem véletlenek. E témák valóban fontosak voltak és közel álltak az akkori orosz értelmiséghez, s miután Freud jól ismerte betegeinek ezt a körét, kiválasztott közülük egy reprezentatív figurát. Ezzel telibe talált. Az *Egy gyermekkori neurózis* pszichoanalízise feltárta azokat a kulcsproblémákat és jellemző vonásokat, melyek egyben a kultúra leggazdagabb rétege fejlődésének végeredményét reprezentálták. A kis Pankejev tudattalanjában olyan motívumok tárultak fel, mint kultúrájának felső, professzionálisan szublimált szintjein.

Az orosz filozófusok sem zárkoztak el hasonló párhuzamoktól, melyek manapság lehet, hogy túlságosan direktnek tűnnek. Fjodor Sztjepun szavai szerint: „személyes érzéseink váratlanul a végső erkölcsi, sőt, teológiai kérdések feltevéséhez vezettek minket”.⁴⁵

⁴⁵ F. Sztjepun: *Bivseje i nyebivseszja*. („Ami megtörtént és ami nem történt meg”) New York: izd.-vo Csehova, 1956. t. 1. 319. — Lásd még: E. V. Barabanov: *Russzkaja filozofija i krizisz identsnosztyi*. — *Voproszi filozofii*, 8, 1991. 102–116.

Ám az is lehetséges, hogy „a még nem neurotikus oroszok” specifikus vonásairól alkotott elképzelések — nem többek mint a reflexió és az önreflexió illúziója, melyet a történelmi helyzet szült, s az etnokulturális sztereotípiák hatása, amely alól még a legprecízebb kutatók is nehezen vonják ki magukat. Különben Freud hiteles vagy hibás elképzeléseinek az oroszokról nem volt, amennyire ismert, semmiféle nem intellektuális következménye. A „Szkíták” ugyanakkor eljátszotta a maga szerepét az eurázsianizmus népszerűségében, amely a harmincas években az NKVD „súlyos, gyengéd mancsaiba” juttatta az orosz emigrációt.

Talán érdemes Oroszországra vonatkoztatni Tyutsev más alkalomból mondott szavait, melyek valószínűleg Blok versének kiindulópontját jelentették:

*A természet — Szfinx. És ha csábít,
Az emberre pusztulás vár.
Sosem volt titka, mégis ámit,
Ürességét rejtve némán.*

Természetesen, ebben az értelmezésben is ugyanaz az orosz zavarosság, dialektika és ambivalencia rejlik. Vajon mivel, milyen csábítással és ámitással vonz magához és pusztít el az orosz Szfinx, melynek nincs titka? Példának okáért, ebben az esetben mi-ért érdekelték az oroszok Freudot?

Önnön kezdetétől oly különböző századvégünk az „orosz eszmének” éppen ilyen értelmezését sugallja. Ha egyetértünk ezzel, nem marad más hátra, minthogy jóval pragmatikusabban próbáljuk megmagyarázni Freud „vonzódását” az orosz „elemhez”. A bonyolult és az igazságértéket nélkülöző konstrukciókat könnyebb befogadni — mellesleg még magának a szerzőnek is — az egzotikum talaján, még inkább akkor, ha ez a talaj előzetesen a már meglévő sztereotípiákkal elő van készítve. Az „orosz anyag” Freud számára meghatározott értéket képviselt és bizonyos előnyöket nyújtott. Pankejev történetét jelentős mértékben döntő érvként írta meg az ellen a kritika ellen, mellyel elvetették az „ősjelenet”-elméletét a Freudtól eltávolodó tanítványok. A cselekménynek egy egzotikus országban való lokalizációja, melyről keveset tudnak, és ezért ott minden lehetséges, többször segítségére volt már a radikálisan gondolkodó értelmiségieknek abban, hogy az elbeszélésnek bizonyos fokú hitelességet adjon. Ily módon — szándékosan távoli példákat hozok fel — az orosz romantikusok hőseiket a cigányokhoz vagy a Kaukázusba küldték; Montesquieu eszméi megvalósulásának helyéül Perzsiát választotta; Nietzsche szintén ott találta meg felsőbbrendű emberét; Bogdanov távolabbra, a Marsra helyezte társadalmi ideálja megvalósítását; Lévi-Strauss a vad indiánok között lelte fel eszméjének megalapozását. Freudot nem a társadalmi utópiák érdekelték, hanem a pszichológiai elméletek és a konkrét emberi sorok, melyek ezeket az elméleteket igazolják; az egzotikus anyag funkciója azonban egy és ugyanaz maradt. Akkor volt szükség az egzotikumra, mikor az eszme fejlődése azal fenyegetett, hogy túllépi a valószínűség határait.

Emlékezések a pszichoanalízisre

A későbbiekben a Farkasemberből híresség lesz. A régi és új világ mind több pszichoanalitikusa keresi majd a vele való találkozást, Freud betegével való beszélgetés lehetőségét. Visszaemlékezéseinek két része egy könyvben jelenik meg Freud az *Egy gyermekkori neurózis történetéből* című esettanulmányával és két másik pszichoanalitikus Szergejnek szentelt cikkeivel. Élete utolsó éveiben, a hetvenes évek végén, felkeresi őt egy bécsi újságíró, aki halála után egy, a *Farkasemberrel* készített interjúkat tartalmazó könyvet publikál. Pankejev benne hol Freudról mesél, hol utolsó szeretőjéről... Egy olyan ember hangját halljuk, akit megtört különös élete, ám kulturális világában nincs semmi figyelemre méltó: hosszú életének nagy részét emigrációban töltötte, a fiatal és kíváncsi bécsi nőnek Kerenszkijről és Leninről, Oblomovról és Sztavroginról, Paszternakról és Szolzsenyicinről beszél. Néhány megjegyzése azonban felettébb érdekes: például, felfedezi a hasonlóságot Tolsztoj otthonról való elmenekülése és halála és Dosztojevszkij *Ördögök* című regényéből Verhovenszkij menekülésének és halálának körülményei között... De bennünket, természetesen, más érdekel — első sorban az, miként értékelte Pankejev élete végén a pszichoanalízis rá gyakorolt hatását.

Mellesleg, eléggé szkeptikus volt. „Ami rossz a pszichoanalízisben, hogy az ember egy másik ember utasításainak megfelelően kezd el élni. Az mondanám, a pszichoanalízis elgyengíti az embert. Valószínű, hogy fel tudja szabadítani az idet, de az ego szenved, mert alá van rendelve a tekintélynek”.⁴⁶ Egy más helyen elégedetlenségét másképp fogalmazza meg. A pszichoanalitikusok „mind egyformák. Csak azt csinálják, amit Freud felfedezett. Ugyanazok az elvek és módszerek és semmi más rajtuk kívül. Azt olvastam Leninről, sikere alapja az volt, hogy mindig együtt haladt az idővel. Például, egyszer azt mondta: „Minden hatalmat a szovjeteknek”. És két hónap múlva azt mondta: „Ez már többé nem fontos, megváltoztak az idők. Semmit sem érünk el, ha a régi elvekhez tartjuk magunkat”. A pszichoanalitikusok pedig nem haladnak, mindig egy és ugyanazt csinálják. Ma már én jóval kritikusabban viszonyulok a pszichoanalízishez”.⁴⁷ Mindez csak kuriózum volna, ha nem egy olyan ember szájából hangzana el, aki magával Freuddal annyi időt töltött el együtt... Egy olyan emberéből, akit Freud tréfásan „a pszichoanalízis egy darabjának” nevezett, és kinek meggyógyításában, legálábbis úgy tűnik, nem kételkedett.

Maga Pankejev két tényezőt emelt ki, melyeket a maga szempontjából hasznosnak tartott: Freud pozitív viszonyát Teresához és a rögtön kialakult apai indulatáttételt — Freud iránti érzelmei hasonlóak voltak apjához fűződő érzelmeihez.

Pankejev visszaemlékezéseiből megtudjuk, hogy az első kérdés, amelyet Freudnak feltett, Teresát érintette: elvegye-e feleségül vagy ne nősüljön? „Ha Freud professzor, mint más doktorok, akikhez jártam, azt mondta volna, hogy »nem«, otthagytam volna”. De Freud másképp válaszolt: igen, lehetséges, csak visszatérünk erre néhány hónap

⁴⁶ K. Obholzer: *The-Wolf-Man Sixty Years Later*, 139.

⁴⁷ *Ibid.*, 137.

múlva, mikor befejeződik az analízis. Az analízis, mint tudjuk, négy év múlva fejeződött be. Ez alatt az idő alatt Szergej levelezett és időnként találkozott Teresával. „Én azonnal elvettem volna feleségül, ha ez a tettem nem lett volna ellentétes Freud professzor szabályaival”.⁴⁸ Végül a professzor szokatlan lépésre szánta el magát — beleegyezett, hogy találkozzék Teresával, aki megtetszett neki. Jóval később, 1970-ben Pankejev úgy gondolja majd, hogy éppen ez a megígért és izgatottan várt döntés tartalmazta azt az alapvető tényezőt, melynek köszönhetően a gyógyítás sikeres volt.

Teresával ellentétben, Szergej apja és az apával való viszonyának a megvitatása Pankejevvel, állt minden valószínűség szerint Freud figyelmének középpontjában. Pankejev visszaemlékezéseiben elismétli néhányszor Freud szavait, melyeket tényleg lehetetlen elfelejteni: „Szerencséje volt, hogy meghalt az apja. Ellentétes esetben nem lenne esélye a gyógyulásra”.⁴⁹ Pankejev eléggé egysíkúan értette meg Freudot: „Ő arra gondolhatott, ha apám nem halt volna meg, nem sikerült volna az indulatáttétel”. Az indulatáttétel intenzív volt és az orosz beteg egyaránt érezhette önmagán ennek a pszichoanalízis által feltárt jelenségnek pozitív és negatív hatását. Élete végéig mély hálával viseltetett Freud iránt, ám ezzel egy időben őt okolta több bajáért.

Analízistől analízisig

A végéhez közeledett a négyéves analízis Freud által kikötött befejező időpontja. A beteg kora gyermekkorra traumáira való visszaemlékezéseiben egyre produktívabbá vált. Az analitikus megismerkedett a beteg szeretőjével és áldását adta házasságukra. Mindketten elégedettek voltak egymással.

Az utolsó analitikus óra 1914 június 29-re esett. Nem sokkal azelőtt volt, hogy Szarajevóban megölték Ferdinánd trónörökösét és feleségét. Miután elbúcsúzott betegétől, Freud megjegyezte, ha Ferdinánd kerülne hatalomra, Ausztria bizonyára háborúba keveredne Oroszországgal.⁵⁰ Mint ismeretes, mindez megtörtént, csak éppen fordítva. A még annyira okos emberek is, mint Freud, nem biztos, hogy pontosan értik, mi történik körülöttük.

Az *Egy gyermekkori neurózis története* című műhöz írott rövid utószavában Freud ezt írta Szergej analízisének befejezéséről: „Néhány héttel az 1914-es nagy háború megkezdése előtt vettem tőle búcsút, és gyógyultnak nyilvánítottam; nem láttam mindaddig, amíg a háború szeszélye folytán a közép-európai hatalmak nem érték el Dél-Oroszországot”.⁵¹

Néhány órával azután, ahogy Szergej átlépte az orosz határt, megkezdődött a háború. Teresa Keller lányával, Elsával még Münchenben maradt. Mikor Szergej hazatért,

⁴⁸ *The Memoirs of the Wolf-Man*, 75, 89.

⁴⁹ *Ibid.*, 32.

⁵⁰ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*.

⁵¹ Ez az utolsó hiányzik az orosz kiadásból. L. Freud: *From the History of an Infantile Neurosis*. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. London: Karnac Books, 1989, 262.

édesanyja fia szerencsés gyógyulása alkalmából istentiszteletet tartatott. Az odesszai pópa köszönetet mondott Istennek Szergej gyógyulásáért és megáldotta orvosát, „Sigismundot”. Mellesleg a vőlegényt és a menyasszonyt a frontvonal választotta el egymástól. A fiatal Pankejevet, mint az egyetlen férfit a családban, nem hívták be katonának. Odesszai birtokán remekül érezte magát. Az anya ellenállása ellenére, megkezdődött Teresa számára, mint ellenséges állam állampolgára számára az orosz vízum beszerzése körüli sürgés-forgás, és Szergej ebben is nagyon sikeres volt. Teresa Románián keresztül érkezett meg, lányát Münchenben hagyta. Összeházasodtak. Ebben az időszakban Szergejnek még a felvételi vizsgát is sikerült magánúton letennie az odesszai egyetem jogi karára. Minden jól alakult, ha csak nem számítjuk Teresa és új anyósa közti konfliktusokat.

1918-ban Odesszába bevonultak a német–osztrák csapatok. Ukrajnában kikiáltották a hetmani köztársaságot. Elsa tuberkulózisban megbetegszik. Teresának sürgősen el kell utaznia hozzá. Szeptemberben megkapja a vízumot, és Kijeven keresztül hazautazik. Novemberben a Központi Hatalmak Szövetsége teljes vereséget szenved. Odesszát angolok, franciák és lengyelek foglalják el. A rubel inflációja katasztrofális. Leég az orosz bank odesszai fiókja, ahol Pankejevék tőkéjét őrizték. A megmaradt pénz elmegy valutaszerezésre és az elutazásra.

1918 május 29-én Freud arról ír Lou Andreas-Saloménak, hogy valaki Odesszából egy levelet adott át neki. (Még tartott a háború!) „Az a fiatalember, akit 1914. július 14-én gyógyultan hazaküldtem, és nem is sejtettem, hogy mindössze két hét múlva az ellenségem lesz és megölheti az idősebb fiamat”, új találkozást kér. Nem közölve Lounak az okokat, Freud arra kéri, „az Ön hat fiútestvére nevében, akik mindig jók voltak Önhöz”, hogy jöjjön Bécsbe és foglalkozzon helyette az ő régi betegével.⁵² Lou azonban nem jött Bécsbe.

A hasonló szituáció, mikor az analitikus a beteggel egy kiélezett személyes (az adott esetben számára politikai jelentéssel bíró) helyzetben találkozik, rá vetíti ki reális alapokat nélkülöző szorongását, a ellenáttételnek nem klasszikus, ám nagyon jellemző esete. Természetesen, ennek kell hogy legyen bizonyos jelentősége a terápiában is. Ugyanakkor Freud soha többé nem beszélt azokról az érzéseiről, melyekben az általa „kigyógyított” orosz beteg ártó módon összekapcsolódott volna az orosz fronton harcoló fiával. Bár igaz, hogy az *Egy gyermekkori neurózis története* egyik metaforájában Pankejev nehéz és lassú analízisét egy olyan hadsereg lassú előrenyomulásával hasonlítja össze, amely heteket és hónapokat veszteget arra, hogy legyőzzön egy akkora távolságot, melyet békeidőben néhány óra alatt meg lehet tenni, és az ellenséges hadsereg pedig éppen előtte tette meg néhány nap alatt.⁵³ Mindaz, amit erről az esetről tudunk, csupán annyi, hogy Freud kianalizálatlan érzései csak abban a következetes próbálkozásaiban jelentkeztek, hogy a beteget másik analitikushoz akarta küldeni. Ebben az összefüggésben még az a meglepő, hogy ezeknek a próbálkozások alanyai

⁵² L. Andreas-Salomé: *Correspondance avec Sigmund Freud*. Paris: Gallimard, 1970, 104.

⁵³ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 183.

először is nők voltak, akikről tudvalevő, hogy nem hadkötelesek, másodszer pedig nemzetiségüket tekintve az „ellenséges” hatalmakhoz tartoztak, mint például az orosz Lou Andreas-Salomé és az amerikai Ruth Mack Brunswick...

1919 áprilisában Pankejev végre eljut Bécsbe. Freud megajándékozta könyve, az *Egy gyermekkori neurózis története* egy példányával és barátian dedikálja neki. Pankejevnél feltárja a „kianalizálatlan anyag egy kis maradványát”, és maga folytatja a gyógyítást. Ez alkalommal 1919 szeptemberétől 1920 húsvétjáig tart az analízis. Most már Freudnak kell időről időre pénzt adnia betegének. Később Szergej talál magának egy egyszerű hivatalnoki munkát egy biztosítótársaságnál, ahol végig dolgozott, egészen osztrák nyugdíjának megszerzéséig.

Az új analízist bizonyos emésztőszervi problémák miatt kellett lefolytatni. Szergej a sikertelen kezeléssel magyarázta őket, mellyel Odesszában gyógyította ugyanaz a Doznesz doktor, aki most állatorvosi gyógyszerekkel látta el őt. Freud máshogy értelmezte ezeket a tüneteket: „Megérkezett Bécsbe és közölte, hogy kezelése befejezése után azonnal szenvedélyes vágy fogta el, hogy megszabaduljon az én hatásomtól. Néhány hónapig tartó munka után az indulatáttételnek az az eleme, amelynek leküzdése mind ez ideig még nem volt sikeres, megoldódott. Ezután a beteg jól érezte magát, és viselkedésében sem volt semmi furcsaság, annak ellenére, hogy a háborúban elvesztette házáat, teljes vagyonát és az összes családi kapcsolatát. Lehetséges, hogy éppen ez a szerencsétlenség, kielégítvén büntudatát, segítette elő egészsége stabilizálódását.”⁵⁴

Később Pankejev úgy véli, ha akkor, mikor Odesszát elfoglalták az angol csapatok, hazautazhatott volna, megmenthette volna vagyona egy részét. Freud nem engedte el, hazatérési vágyát neurotikus ellenállással magyarázta. Mikor azonban Freud véleménye szerint Szergej problémái az áttétellel és a perisztaltikával kapcsolatban megoldódtak, Odesszába bevonultak a vörösök.

1926-ban a majdnem teljesen elszegényedett Pankejev újból — immár harmadszor — paranoiával határos hipochondriás panaszokkal Freudhoz fordul. Az orrüregben végzett kis operáció után úgy képzelte, hogy orra szét fog bomlani — hegeket, repedéseket és ehhez hasonlókat érzett benne. A bőrgyógyászok nem tudtak segíteni, mindent rendben találtak.

Ez alkalommal Freud mégis átküldi Pankejevet kollégájához — Ruth Mack Brunswickhoz, aki akkoriban Bécsben élt. Nehéz megmondani, mi játszhatott szerepet ebben az elhatározásában — az ellenáttétel-e és az ezzel kapcsolatos büntudat, vagy netán az, hogy Freud csalódott az oly sikeresen kigyógyított és publikált esetben, illetve túlterheltsége, más betegek kezelése vagy az anyagi nehézségek. A hetvenéves professzor éppen 1926-ban csökkentette betegei számát hatról ötre, és ezzel egyidejűleg felemelte az analitikus órák díját húsz dollárról huszonötre. Másfelől, Pankejev azt írja visszaemlékezéseiben, hogy Freud megkövetelte tanítványaitól, hogy legalább egy beteget ingyen kezeljenek. Valószínű, hogy Brunswick ezen az alapon vállalta el Szergejt. Ami Freudot

⁵⁴ Freud: *From the History of Infantile Neuroses*, 262.

illeti, noha ő is megszenvedte az osztrák korona háború utáni inflálódását, sok éven keresztül segítette anyagilag, külföldi betegeitől kapott honoráriumából átadott néhány fonttal vagy dollárral volt betegét. P. Roazen úgy véli, hogy ebben Freud bűntudata jelenik meg, hiszen Pankejev részben miatta vesztette el vagyonát.

Brunswicknál az analízis öt hónapig tartott. Ő a diagnózisban egy cseppet sem kételkedett: hipochondriás üldözési mánia. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kórtörténet ebben az esetben jóval kevesebb tisztelettel viseltetik a beteg iránt, mint Freud az *Egy gyermekkori neurózis története* című esettanulmánya. Brunswick maga is bevallja, hogy az analízis kezdetén nehéz volt elhinni, hogy a Freud által megörökített, okos és becsületes Farkasemberrel van dolga. Egy pszichotikus beteget látott, akinek alapvető vonásainak a képmutatást, a nárcizmust és a fukarságot tartotta. Vajon miről lehetett szó — a személyiség megváltozásáról vagy a ellenáttétel illúziójáról? Roazen, aki alaposan átvizsgálta a Brunswick által készített kórtörténetet, arra a következtetésre jutott, hogy Brunswick, aki maga is hosszú ideig Freud betegei közé tartozott, tanító mestere volt kedvencében vetélytársat látott.⁵⁵

Pankejev visszaemlékezéseiben arról ír, hogy nemcsak a paranoia diagnózisa háborította fel, hanem az is, hogy nem maga Freud kezelte, ezért jobbnak látta, ha mielőbb meggyógyul. A pszichoanalitikus, M. Gardiner, aki időről időre találkoztatott Pankejeggel és évtizedeken keresztül támogatta, 1927-ben ismerkedett meg vele: Pankejev oroszórákat adott neki. Úgy jellemzi, mint remek beszélgetőtársat, aki egészséges és teljesen rendezett ember benyomását kelti.

Teresa Keller rejtélye

Teresa büszke volt spanyol gyökereire. 1914-ben Oroszországban, a németellenes hangulatok közepette, miután nem tudott sem oroszul, sem franciául, nem volt könnyű neki: csak az húzta ki a bajból, Pankejev emlékei szerint, hogy egyáltalán nem hasonlított a német nőkre, inkább a spanyol vagy az olasz asszonyokra emlékeztetett külseje. Freud szépnak tartotta őt, sőt azt mondta róla: „igazi királynői alkat”.

Teresa Oroszországból való hazatérése és lánya halála után megváltozott. Furcsa lett a viselkedése, fukarrá és emberkerülővé vált. Szergej végül azt sem tudta meg róla, hány évvel idősebb nála: iratait még Oroszországba való érkezése előtt elvesztette. Panaszkodott, hogy gyorsan öregszik, noha Pankejevnek továbbra is tetszett. Különben Szergej rendszeresen megcsalta őt.

Az Anschluss után, 1938-ban, mikor a nácik erőszakkal a birodalomhoz csatolták Ausztriát, a bécsiek az eseményekre különbözőképpen reagáltak. Mint mindig, a ki-sebbségnek sikerült emigrálnia; az otthon maradtak között járványként terjedt az öngyilkosság. Pankejev megfigyelés alatt állt. Egy náci zaklatta és kifaggatta életéről, családjáról... Szergej megmutatta neki apja fényképét. Erre az azt felelte — most már

⁵⁵ P. Rozen: *Freud and His Followers*, 172.

megnyugodott —, Szergej apja pontosan úgy néz ki, mint a cár. És beismerte, azért jött, hogy kiderítse, nem zsidó-e ez az orosz emigráns. Pankejev a maga részéről azt ajánlotta feleségének, hogy kérje ki szülővárosából, Würzburgból azokat az iratokat, melyek bizonyítják árja származását. Teresa erre „furcsán nézett”, s ezt a tekintetet Pankejev egy életre megjegyezte.

E napokban Teresa azt javasolta Szergejnek, hogy kövessenek el együtt öngyilkosságot. „Megőrültél? — felelte neki Pankejev — Mi nem vagyunk zsidók.” 1938. március 31-én Szergej Pankejev otthon holtan találta feleségét. Gázzal megmérgezte magát.

Miért van az, hogy sem Pankejev, sem a vele foglalkozó analitikusok, sem a történészek végeredményben nem mondták ki ezt a nyilvánvaló feltételezést: Teresa Keller valószínűleg zsidó volt. Bizonyára éppen ez volt az egyik oka annak, hogy Szergej anyja, vagy például Kraepelin annyira ellenezték házasságukat, melyet *méssaliance*-nak tartottak. Ez volt az oka Teresa spanyol származásáról szóló legendának is, amelyet a romantikus Szergejnek sikerrel sugallt (aki még visszaemlékezéseiben is a Teresához fűződő szerelem történetét leíró fejezetnek a „Spanyol kastélyok” címet adja). Természetesen nem a szép spanyol legenda megőrzésének vágya, hanem Teresa zsidó származása volt az oka annak, hogy „furcsán nézett”, mikor férje származását feszegette...

Egy évvel felesége öngyilkossága után, Szergej, akit, ahogy általában nála a veszteségek után lenni szokott, hajtott a nem feldolgozott gyász, felkutatta Münchenben Teresa fiútestvérét. „A nagyanátok tényleg spanyol nő volt?” — kérdezte csak úgy véletlenül. „Nem volt az — felelte a testvér és hozzátette: — de a nagyanánknek viszonya volt egy bajor nemes úrral”.⁵⁶

A pszichózis és a realitás

Ezt a csapást is Pankejev az analitikusok segítségével élte túl. Gardinerhez rohan, aki, miután Nansen-útlevelet szerez neki, elküldi a németek által elfoglalt Bécsből Londonba, Ruth Mack Brunswickhoz... Az analízis új órái és hónapjai következnek, és Szergej vég nélkül azt kérdezi az üléseken: „Miért történt meg mindez velem?” Majd Pankejev visszatér Bécsbe. 1979-ben bekövetkező haláláig előbb a bécsi kishivatalnokok, majd a nyugdíjasok csendes és láthatóan egészséges életét éli, s időről időre furcsa és eléggé terhes kapcsolatokba keveredik a nőkkel. Keres valamennyi pénzt visszaemlékezéseivel, és hasonlóképp rajzaival is, amelyeket mint „az a bizonyos” híres betege Freudnak bocsát áruba az Amerikai Pszichoanalitikus Társaságon keresztül.

A feltételezett „paranoiának” csupán egyetlen kiújulása ismétlődik meg 1951 nyarán. Pankejev mappájával véletlenül besétál Bécs szovjet megszállási övezetébe. A szovjet katonák letartóztatják és börtönbe zárják. Többórás kihallgatásnak vetik alá, azzal vádolják, hogy katonai létesítményekről készített vázlatokat, és egyébként is fe-

⁵⁶ The Memoirs of the Wolf-Man, 119.

hér emigráns, hazaáruló. Német feleségére hivatkozva próbálja igazolni magát, noha érzi, hogy értelmetlen mindenfajta védekezés. Hasonlóan teljesen normális honfitársainak millióihoz, akik azonos helyzetekbe kerültek, hasztalanul igyekeznek felvenni a harcot bűntudata és szorongása bénító erejével. Negyednapon elengedik, és arra kötelezik, hogy három hét múlva jelenjen meg összes rajzával együtt. Kezdetét veszi a pszichózis, „éppen olyan formában, mint mikor Brunswick doktornőhöz jártam, csak akkor fizikai rendellenességeket éreztem, most pedig erkölcsieket”.

Miután felfogta Pankejev, könnyen meglehet, hogy soha többé nem tér haza, pontosan 21 nap leteltével mégis jelentkezik a szovjet zónában. Az a tiszt, aki kihallgatását vezette, már nincs a stábnál, és Pankejevre többé senkinek sincs szüksége.

Mikor ezt elmesélte Gardinernek, végül a következő, egész történetére oly jellemző kérdést tette fel: „Mit gondol a doktornő minderről? Vajon lelki betegségem kényszerített arra, hogy olyan komolyan reagáljak erre az incidensre?”⁵⁷

Szóke Katalin fordítása

⁵⁷ M. Gardiner: *The Wolf-Man in Later Life*. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*, 328.

A PSZICHOANALÍZIS A JELENKORI PSZICHOLOGIA FŐ IRÁNYAINAK TÜKRÉBEN*

Rövid áttekintés

Alekszandr Lurija

Előszó

E kis könyvnek nem célja, hogy bárminő új és eredeti elemekkel gyarapítsa az ember személyiségéről és élményeiről szóló elméletet. Mindössze arra törekszik, hogy főbb vonásaikon keresztül bemutassa napjaink pszichoanalízis elméletének kiindulópontjait. Áttekintésünk közben mindvégig arra fogunk törekedni, hogy a pszichoanalízis alapvető elveit a jelenkori általános pszichológiai gondolkodás fő tendenciáival összefüggésben mutassuk be, szem előtt tartva a legfontosabb idevágó szakirodalmat, egyszersmind bemutatva, hogy mi a pszichoanalízis helye manapság a személyiség neuropszichikai működéssel foglalkozó tudomány egészén belül.

A szerző e cél érdekében mindenek előtt az újabb német és amerikai pszichológiai és pszichoanalitikai szakirodalom 1920–1922 között megjelent részére támaszkodik.

A könyvben ismertetett anyagot a Kazanyi Pszichoanalitikai Körben tartott előadásokon már ezt megelőzően is használtam.

Kazany, 1923 májusában

A. L.

* Alekszandr Romanovics Lurijának, a világhírű orosz pszichológusnak (1902–1977) ez a korai munkája 1923-ban jelent meg Kazanyban „Pszichoanaliz v szvetye osnovnih tendencij szovremennoj psihologii” címmel. Lurija, aki később L. Sz. Vigotszkijjal és A. N. Leontyevvel együtt a szovjet pszichológia „kultúr-történeti” és „tevékenységelvű” iskolájának egyik vezéralakja, s a neuropszichológia egyik legnevesebb művelője lett, 1922-ben Kazanyban pszichoanalitikus egyesületet alapított. A kazanyi, valamint a Mojszej Vulf és Ivan Jermakov által alapított moszkvai egyesület képezte az alapját az ugyancsak 1922-ben alakult Orosz Pszichoanalitikus Egyesületnek, amely a húszas évek végéig működött. Lurija tanulmányát helyenként rövidítettük, a kimaradt részeket szögletes zárójellel jeleztük. (A szerk.)

I. Napjaink pszichológiája és a pszichoanalízis

Amennyiben az elmúlt évek nyugat-európai és — részben — amerikai pszichológiai gondolkodásában valamilyen különösen jellemző tünetre akarunk rámutatni, aligha lehet kétséges, hogy ez a *pszichoanalízis* gyors ütemű fejlődése. A kísérleti pszichológia az utóbbi esztendőkből súlyos válságba került: erre sok szaktekintély utalt már. A kísérleti pszichológia, miközben csupán a lelki élet egyes különálló „elemeit” vizsgálta, keveset foglalkozott azzal, hogy ezek az „elemek” a valóságos emberi személyiségben miként állnak össze funkcionáló egésszé. Hovatovább teljesen elhanyagolta a személyiség tetteinek, viselkedésének, összetettebb élményeinek és dinamikájának kutatását. Éppen ezek miatt az okok miatt vált képtelenné arra, hogy hasznavehető válaszokat adjon azokra a kérdésekre, amelyeket az elmúlt években az olyan alkalmazott tudományterületek vetettek föl, mint a pszichotechnika, a pszichoterápia, és — leginkább — a pedagógia, mely teljes egészében a viselkedéskutatásra épít. „A mozaikszemcsékre összpontosító kísérleti pszichológia elérkezett lehetőségeinek szélső határaiig. „A pszichológia most új korszaknak néz elébe, amelyik kétségkívül termékenyebb lesz majd” — olvashatjuk az egyik neves német pszichológus, Oswald Bunke áttekintésében a pszichológia és a pszichiátria helyzetéről.¹

Ez lesz az az időszak Bunke véleménye szerint, amelyik fölvaltja a régi, mozaikszerrű kísérleti pszichológiát, s ehelyett *az egész emberi személyiségnek*, közelebbről pedig ez utóbbi dinamikájának, motívumainak és szükségleteinek, az emberi viselkedésnek, az ember tudatos és tudattalan „komplexusainak”, magatartási szabályozóinak és reakcióinak stb. a vizsgálatára fog összpontosítani.²

Ez a tendencia, amelyet Bunke az egész mai pszichológiára jellemzőnek érez, mindössze azoknak a gondolatoknak a továbbfejlesztése, amelyeket itt, Oroszországban mi is jól ismerünk, s amelyeket olyan kiváló tudósok neveivel jelezhetünk, mint I. P. Pavlov és V. M. Behtyerev akadémikusok (a feltételes, illetve másodlagos reflexek elmélete az egész személyiségre vonatkoztatva), A. F. Lazurszkij (kivált *A személyiségek osztályozása* című munkájára gondolunk), K. Ny. Kornijilov (az emberi reakciók elmélete), de melyeket már a háború előtt jól tükröztek az olyasféle megközelítések, amelyek szerint a pszichológia az emberi viselkedésről szóló tudomány, s végül, Sigmund Freud, Alfred Adler, C. G. Jung és mások pszichoanalitikai tanai is.

Ezek a tendenciák adnak magyarázatot arra a kérdésre is, hogy a pszichoanalízis fejlődése miért gyorsult föl a háború esztendeiben. „Freud elméletének viharos ütemű fejlődése — mert aligha túlzunk, ha sikereit akár rendkívülieknek is nevezzük — írja ugyancsak Oswald Bunke) — azért volt lehetséges, mert a hivatalos tudományosság nagyon elszakadt a valóságtól; láthatólag annyira kevés mondanivalója volt a valóságos lelki élményekről, hogy ha valaki a lelki életre vonatkozó kérdéseivel fordult feléje, értelmes válaszok helyett csupán a levegőt markolászhatta.”³

¹ Oswald Bunke. Psychologie und Psychiatrie. *Klinische Wochenschrift*, 1922, N° 5, 201–204.

² O. Bunke, i.m., 202–203.

³ Bunke, i.m., 202.

Ez a magyarázat világossá teszi, miért fejlődhetett a pszichoanalízis olyan ütemben, hogy az elmúlt néhány év alatt az üldözött pszichológiai iskolák egyikéből immár klasszikus pszichológiai elméletté alakult át. A szélesebb tudományos közvélemény nyolc-tíz évvel ezelőtt még csupán úgy ismerte a pszichoanalízist, mint a neurológia és a pszichiátria egy sajátos irányzatát, mint néhány pszichikai megbetegedés diagnosztizálásának és gyógyításának módszerét. Napjainkban ellenben a pszichoanalízis sokkal több ennél: a személyiség lelki életének, mély (tudattalan) viselkedési indítékainak, élményeinek és alkotó képességeinek általános elmélete, s a tudomány Európában és Amerikában éppen mint ilyenről foglalkozik vele.⁴

Ez az a kiinduló helyzet manapság, amelyik kijelöli a legtöbb pszichoanalitikai munka irányát. Ezekben a munkákban — függetlenül attól, hogy már ma egész sor pszichoanalitikai irányzat létezik — közös a kiinduló alapelvek, amely ugyanazon cél felé tereli valamennyit. Ezt az alapelvet nagyon szépen fogalmazta meg dr. Alfred Adler, a mai pszichoanalízis egyik igen eredeti irányzatának alapítója, aki az individuálpszichológia elméletéről és gyakorlatáról írott, 1920-ban megjelent könyvében a pszichoanalízis fő feladatát az egész személyiségnek és „a személyiség bensejében zajló lelki életnek” az immanens kutatásában határozza meg.⁵

[...] Azokat az alapelveket, amelyek az újabb pszichológiára és a pszichoanalízisre egyaránt jellemzők, korábban már említettük; lényegük, hogy egységesen egész biológiai pszichológia az eszményük, amely alkalmas az emberi magatartás dinamikusan tanulmányozására és megértésére.⁶

Fentebb már utaltunk rá, hogy a régi pszichológia válságára számos szerző fölhívta a figyelmet; az újabb pszichológiai irodalom azonban a kritikai észrevételek mellett arra is törekszik, hogy kijelölje az új pszichológia várható jövőbeli fejlődési irányait. Ezek oly erősen emlékeztetnek a pszichoanalízisre, hogy helyénvalónak érezzük, ha őket is megemlíjük. E. Kretschmer, az utóbbi évek egyik legnevesebb és legkiválóbb német pszichológus-pszichiátere, az új pszichiátria útjairól szólva annak a nézetének ad hangot, hogy „ennek jövőjét a pszichikus folyamatok egészsként való szemlélete, bi-

⁴ Erwin Stransky írja „Psychoanalyse und Kritik” (*Wiener Klinische Wochenschrift*, 1921, N° 16) c. tanulmányában: „A pszichoanalízisnek, mint az emberi psziché mélyrétegeit vizsgáló módszernek, tudományunk egészén belül meg kell adni a teljes polgárjogot”. K. Kronfeld pedig arra mutat rá, hogy a pszichoanalízis nagy előrelépés az egész tudomány szempontjából. („Über neuere grundsachliche Auffassungen in der Psychotherapie”, *Monatschrift Psychiatrie u. Neurologie*, 1922, H. 5–6.)

Általánosságban megállapíthatjuk, hogy az utóbbi esztendőknben a pszichológia elvi kérdéseivel egyetlen nagyobb kutatás sem foglalkozott anélkül, hogy utalt volna a pszichoanalízis által elért eredményekre.

⁵ Dr. Alfred Adler. *Theorie und Praxis der Individualpsychologie*. München, Bergmann, 1920, S. 1. (Előszó): „Az individuálpszichológia (Adler így nevezi saját irányzatát) az emberről szóló tudás elmélyítésére törekszik, ám ez csupán úgy lehetséges, ha előzetesen tisztázzuk az ismeretbővítés e válfajának viszonyát saját szociálisan meghatározott feladatához... Az emberi személyiség egész struktúrája a viselkedés ilyen *mélyen fekvő* meghatározóin alapszik... Az individuálpszichológia az egész emberi személyiség fejlődésének immanens logikáját tárja elbénk.”

⁶ Ezt a megfogalmazást a *Psychoanalytic Review* 1922-es kötetének alcíméből vettük át: „A journal devoted to an understanding of human conduct”.

ológiai és nyilvánvalóan szisztematikusan felfogása fogja jellemezni”.⁷ Ugyanez a véleménye egy szintén híres svájci pszichiáternek, E. Bleuernak, aki azt írja, hogy a pszichológiai kutatások középponti tárgyává a személyiséget, a személyiség mint egész külvilágra adott reakcióit (s ezzel együtt vonzalmait, különféle beállítódásait) kell megtenni.⁸

Az egységes egésznek fölfogott személyiségben látja a pszichológia fő tárgyát Kurt Lewin is.⁹ Őszerinte az új pszichológia igazi feladata nem a pszichikai folyamatok egyes elemeinek kutatása és ezek összegezése, a személyiség ugyanis nem elemeinek összege, hanem olyasmi, ami több ennél: az egyes elemek szintézise — ezért az új pszichológiának a személyiséget mint szintetikus rendszert kell megértenie. Walter Fuchs pedig számos cikkében azt fejtegeti, hogy az új pszichológia alapvető elvévé kell megtenni a személyiségnek és a személyiség belső „tervének” teleologikus kutatását. Végül, a Max Wertheimer és Wolfgang Köhler vezette új „berlini pszichológiai iskola” a régi pszichológiával és annak mozaikszerűségével egyfajta organikus pszichológiát állít szembe, amely nem egymástól elkülönített érzeteket, képzeteket stb. vizsgál, hanem a személyiség vonzalmait és komplexusait, tudattalan indítékait, és — mindenekfölött — „a személyiségnek mint egésznek a szerkezetét”.¹⁰

Rokon gondolatokkal igen sok, más-más irányból jövő, s a közelmúltban megjelent munkában találkozunk még. [...] Bár a munkák szerzői jobbra egészen más irányzatokat képviselnek, mégis, a pszichológiai gondolkodáson belül szorosan egybefűzi őket az a közös vonás, hogy mindannyian a teljes emberi személyiségnek, a személyiség tudatos és tudattalan pszichikai életének szerkezetét és megnyilvánulásait szeretnék kutatásaik középpontjába állítani.

2. A pszichoanalízis kiinduló elvei

A jelenkori pszichológia korábban említett tendenciái oda vezettek, hogy az elmúlt években a pszichoanalízis rendkívül intenzív fejlődésnek indult; a pszichoanalízis szakirodalmában a háború és a forradalom esztendei alatt terjedelmében is tekintélyessé duzzadt,¹¹ éppen ezért a továbbiakban arra szorítkozunk a pszichoanalízis jelenkori fő

⁷ E. Kretschmer. Die psychologische Forschungen und ihr Verhältniss zum heutigen Stand der Psychiatrie. — *Zeitschrift f. d. gesamte Psychiatrie u. Neurologie*, 1920, Bd. 57, s. 232 ff.

⁸ E. Bleuer. *Zur Naturgeschichte der Seele*. Berlin, 1921.

⁹ J. Lewin. Neue Wege u. Zeile d. psychopathologie — *Centralblatt f. Nervenheilkunde u. Psychiatrie*, 1920, H. 2, s. 50 ff.

¹⁰ Vö. Hermann Imre (Budapest) előadásával a VII. pszichoanalitikai kongresszuson: Die neue Berliner Psychologische Schule und die Psychoanalyse. — *Int. Zeitschrift f. Psychoanalyse* 1922, H. 4, s. 481, továbbá ld. a csoport orgánumat: *Psychologische Forschungen*, szerk. K. Koffka, W. Köhler, M. Wertheimer, K. Goldstein, N. Gruhle. B. I. 1921.

¹¹ Egy igen értékes kiadvány, amely a pszichoanalízis irodalmát mutatja be az 1915–1919. közti öt év folyamán (*Bericht über die Fortschritte d. Psychoanalyse in der Jahren 1914–1919*, szerk. Dr Otto Rank, — Internat. Psychoanal. Verlag. Leipzig–Wien–Zürich, 1921.), közel 1260 olyan munka címét tünteti föl, ami ezalatt az idő alatt a pszichoanalízis irodalmának tárgykörében megjelent, — ebből 346 az angol cím).

fejlődésvonalainak bemutatása során, hogy csupán ezen irodalom kis részét használjuk, azt, amelyik kifejezetten elvi jelentőségű. Ez kivált azért fontos, mert az utóbbi időben a pszichoanalízis számos igen lényeges, elvi jelentőségű új szemponttal gazdagította az emberi psziché kutatását.

Sok ilyen új szemponttal és alapelvvel jelentkezett mindenekelőtt — mint azt már tőle megszokhattuk — a pszichoanalízis megteremtője, egyben Európa egyik legnagyobb elméje, Sigmund Freud professzor. Mindaz, ami tőle az utóbbi években megjelent, újra meg újra csak ámulatot vált ki belőlünk éles szemű elemzéseivel, munkahipotéziseinek eredetiségével — ami persze korábban is jellemzője volt gondolkodásának;¹² azóta, hogy 1893-ban lefektette a pszichoanalízis módszerének alapjait (*Studien über Hysterie*, J. Breuerral közösen), föltartóztathatatlanul jut egyre messzebb, szükség esetén nem riadva vissza attól sem, hogy átalakítsa vagy tökéletesítse rendszerét.¹³

Azok a problémák, amelyek munkásságának kezdetén foglalkoztatták Freudot, alig keltettek komolyan érdeklődést. Olyan apró, „véletlenszerű” pszichikai jelenségek voltak ezek, melyekkel más komoly tudósok bizonytalannal nem sokat vesződték volna: az elszólások és az elírások, az álmok és a lelki betegek álomlátásai, viccek és az elvétések — ezek pedig olyan jelenségek benyomását keltették, amelyeknek a személyiség pszichikai életében nincsen komolyabb szerepük.

Mégis, éppen ez az aprólékos, vésnöki munka vezette el Sigmund Freudot azokhoz a következtetésekhez, amelyeknek ma már oly nagy elvi jelentőségük van? Freud már korai munkáiban észrevette, hogy az effajta „apróságok” nem véletlenek, hogy az elszólásokat és a elvétéseket, a felejtést és az álmodást ugyanaz a közös alapelv vezérli, s hogy ennek az elvnek nagy jelentősége van a személyiség egész élete szempontjából is. Véleménye szerint mindent áthat az a mozzanat, hogy az ember nem csak kívülálló szemlélője a rajta kívül folyó életnek, hanem *elszakíthatatlanul* össze van nőve az általa föl-fogott kívülről érkező hatásokkal (ingerekkel), s hogy végül egész lelki aktivitását meghatározza egyfelől az *kielégülésre* való törekvés, másfelől aktív elhárítása mindannak, ami neki kellemetlenséget, kínt, szenvedést okozhat. E köré az alapelv köré épül föl a személyiség egész pszichikuma, ez szabályozza figyelmét, észleléseit, emlékezetét, viselkedését stb. Az élet azonban az embernek nem mindig adja meg azokat az ingereket, amelyek megfelelnek ennek az elvnek: az embert éppen ez készíteti arra, hogy olyan *saját* világot teremtsen, amely megfelel kielégülésre irányuló törekvésének — és ez a vágyak és fantáziaképek világa. Ebben a világban nyilvánul meg az ember a maga egészében: ilyenek a gyermekkori fantáziaképek, az álmok, gyakran akár a lidérces gon-

¹² Freud újabb (háború utáni) művei közül itt csupán a legfontosabbakat említjük meg: *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 3 Bde. Új kiad.: 1922; *Das Unbewusste* (*Intern. Zeitschrift f. ärztl. Psychoanalyse*, 1915, H. 4,5); *Triebe und Triebesschicksale* (id. 1915, H. 2.); *Zur Einführung des Narzissmus* (*Jahrbuch f. Psychoanalyse*, VI, 1914.); *Metapsychologische Ergänzung zur Traumlehre* (*Int. Zeitschrift f. ärztl. Psychoan.*, 1917); *Totem und Tabu* — 1920; *Jenseits des Lustprinzips*, 1921; *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921; *Das Ich und das Es* — 1921.

¹³ Mellesleg erről ír egyik munkájában A. I. Storfer (*Psychoanalytische Krise?*, *Wissel und Leben*, Zürich, 1920, H. 11.)

dolatok; mindezeket az szabályozza, amit S. Freud örömelvnek nevezett el.

Ugyanakkor az élet azt is megköveteli, hogy az ember alkalmazkodjék a követelményekhez, adekvát reakciókkal válaszoljon a feléje érkező ingerekre. Ennek következményeként alakul ki a pszichikai tevékenységet szabályozó másik alapelv, a *valóság-elv*. Ez utóbbi elv kompromisszum a vágyak és a valóság között, s e tulajdonsága révén alkalmas rá, hogy megszerezze az ember viselkedését a külső világban, alkalmazkodását a külső világhoz. A valóságelv arra kényszeríti a személyiséget, hogy egyes vágyairól, amelyek nem egyeztetethők össze egyéni vagy társadalmi életberendezésével, lemondjon; az ilyen vágyak ennek következtében kiszorulnak a tudatosság szférájából, hogy aztán belőlük képződjék a *tudattalan* világa, amelyben tovább élhetnek, ahonnan tovább hathatnak, ám oly módon, hogy közben láthatatlanok mind a megfigyelő, mind a szubjektum számára, ami viszont mit sem változtat azon, hogy át- meg átjárják a személyiség egész pszichikai életét.

Az ilyen megállapítások nyomán jutott a pszichoanalízis el ahhoz (a fentiekben ezeket persze csak erősen leegyszerűsítve mutattuk be), amit Freud a pszichikum „dinamikus felfogásának” nevezett.¹⁴

E dinamikus szemléletnek megfelelően a személyiség összes élményét bizonyos, a személyiség lelki életének mélyrétegeiben rejtőz *vonzalmak* szabályozzák, s amelyek, mint ilyenek, egyszerre passzív és aktív élmények. A pszichoanalízis elmélete ilyen vonzalmi elemeket (az aktivitás elemeit) tulajdonít minden pszichikai aktusnak, és elutasítja a régi pszichológiának azt a nézetét, hogy az emberben egyáltalán léteznek tisztán passzív élmények is (befogadás, passzív emlékezés stb.).¹⁵

*Minden élményünk alapja a személyiség viszonya a világhoz, a világ vágyása vagy elutasítása; e tételezés révén kerül be a pszichológiába az a pszichoanalízisben alapvető jelentőségű mozzanat, mely szerint minden pszichikai élmény teleologikus jellegű; s a pszichológia ezzel a pszichikus jelenségek leírásának stádiumából új stádiumba, ezek magyarázatának stádiumába lép át.*¹⁶

Ily módon az életben minden pszichikus jelenségnek értéke, értelme van; ez az értelem az adott jelenség alapján rejlő (akár tudattalan) vonzalmakból ered; a jelenség magyarázatához mindössze meg kell találni és a felszínre kell hozni ezeket a vonzalmakat: ennyiben foglalhatjuk össze a mai pszichoanalízis alaptételét. *Freud* a pszichoanalízis gondolatrendszerének ezeket az elvi alapjait nevezte *metapszichológiának*.

*

Szakítsuk egy időre félbe a pszichoanalízis kiinduló alapelveinek teoretikus kifejlesztését, és próbáljuk őket nyomon követni a pszichológián belüli egyik legfontosabb alkalmazási területükön, a gondolkodás kutatásában.

¹⁴ Sigmund Freud, *Das Unbewusste* (Int. Zeitschr. f. Psychoan. III. n. 3–4.)

¹⁵ Vö. F. Alexander, „Metapsychologische Betrachtungen” (Zeitschrift f. Psychoanalyse, Bd. VII, 1920, s. 275 ff.)

¹⁶ Vö. I. Hermann, *Raubemergungen zum Wiederholungszwang*, Int. Zeitschr. f. Psychoan., 1922, H. 1., S.: „Die Grundidee der Psychoanalyse ist die Idee des ‚Verborgenen Sinnes’”.

A régi gondolkodáspszichológiának mindig volt két kiküszöbölhetetlen hibája: egyfelől az, hogy minden ízében logisztikus volt (vö. a képzetekről, gondolkodási szabályokról, következtetésekről szóló tanításával), másfelől az, hogy mozaikszerűség jellemezte (a gondolkodás „elemeinek” egymástól különvált sora benne nem kapcsolódott össze a személyiséggel, a személyiség szándékaival és érzelmeivel, és egészében nem állott össze egységes gondolkodási folyamattá). A pszichoanalízis azonnal meghatározta a saját viszonyát a gondolkodáspszichológiához, mégpedig úgy, hogy miközben leszögezte, feladatát nem korlátozza a tudatos folyamatok tanulmányozására, a tudatot mint „a személyiség szervét” határozta meg, amely azt teszi lehetővé, hogy a személyiség a lehető legnagyobb mértékben összpontosíthasson arra, ami őt vonzza, ami tőle különleges alkalmazkodást igényel, s ami által a tudattalan tartományába szoríthatja ki mindazt, ami számára ártalmas vagy kellemetlen; tehát a tudatot és annak legfontosabb mozzanatát, a gondolkodást a pszichoanalízis úgy fogja föl, mint a *személyiségnek* — az összes vonzalmával és szükségletével, érzelmével és beállítottságával együtt egységnek tekintett személyiségnek — a *funkciót*. A pszichoanalízisben értelmét veszti a gondolkodás régimódi, mozaikszerű fölfogása; a pszichoanalízis többé már nem a külvilággal kapcsolatos érdekektől, a valósághoz való alkalmazkodástól (valóságelv) függetlenül vizsgálja a gondolkodást; a képzetek kialakulását mint olyan bonyolult folyamatot kezdi kutatni, melynek alapja kétségtől irracionális — a személyiség lelki struktúrájának és vágyainak alkalmazkodása az életéhez¹⁷ —, ezáltal elveszíti látszólagos logikusságát és objektivitását; a pszichoanalízis az intelligencia fokát kezdi úgy vizsgálni, mint a személyiség azon képességének a fokát, hogy helyesen oldja meg életbeli feladatait, gondolkodásával alkalmazkodni tudjon ahhoz a helyzethez, amelyben mint „egész személyiség” éppen jelen van.¹⁸

Tehát, mint látjuk, a mai pszichoanalízisben a gondolkodás nem több, mint a *személyiség egyik problémája*; összhangban ezzel, tudományos vizsgálatában a fő helyet az a probléma foglalja el, hogy a gondolkodás miképpen irányul bizonyos emocionálisan (a pszichoanalízis kifejezésével szólva „libidózusan”) színezett konkrét objektum-sorra (a gondolkodás „beállítottsága”), hogy mi módon alakulnak ki a gondolkodáson belül olyan kiemelkedő emocionális középpontok, amelyek a sokféle képzetet egységbe fogják és áramlásuk irányát szabályozzák („komplexusok”), hogy hogyan fojtódnak el egyes gondolatok (amelyek nincsenek összhangban a személyiség általános jellegével és konkrét vonzalmaival), és miként bontakoznak ki, erősödnek meg mások, melyekhez viszont a személyiségnek érdekei fűződnek. Apránként így alakult ki az utóbbi időkre a pszichoanalízis tanítása a gondolatok, gondolatrendszernek és világnézetek szerkezetéről, a fantáziáról mint a személyiség egyik legfontosabb megnyilvánulásáról, röviden szólva a pszichoanalízis egyik legbonyolultabb és legizgalmasabb részéről, az alkotásról, amelynek alapjait a pszichoanalízis szerint a mögötte meghúzódó rejtett indítékok tisztázásával lehet megmagyarázni.

¹⁷ P. Schilder. *Monographien aus dem Gesamtgebiete d. Neurol. u. Psychiatrie*. Wahn und Erkenntnis, 1918 (15. Hefét d. *Monographien aus dem Gesamtgebiete d. Neurol. u. Psychiatrie*).

¹⁸ Dr. I. Hermann. Intelligenz u. tiefer Gedanke. *Int. Zeitschrift f. Psychoanalyse*, 1920, S. 194, 196/7.

Mielőtt átmenetileg elhagynánk ezt a területet, szögezzük le, hogy a gondolkodás új — pszichoanalitikus — elméletére a következő vonások a jellemzők: 1. a gondolkodás személyiséghez kötött jellege, 2. a gondolkodás tartalmainak és a mélyében rejlő tudattalan motívumoknak a kutatás központjába állítása, és 3. az, hogy minden intellektuális rendszer kifejlődését dinamikusan magyaráz, vagyis az individuuum életén belüli értéke szempontjából vizsgál,¹⁹ s e három együttesen (az ismeretelmélet szavával szólva) sajátosan *relativizálja* az emberi gondolkodást.

3. A pszichoanalízis tanítása a személyiségről és a személyiség ösztöneiről

Említettük, hogy a személyiség valamennyi élménye és cselekedete csupán a kielégülés iránti rejtett ösztön belső harca, továbbá hogy a pszichoanalízis feladata fölkuatni ezt az ösztönt azok alatt a pszichikus jelenségek alatt, amelyek elfedik.

Melyek azok a tipikus ösztönök, amelyek egész pszichikai életünket meghatározzák? Amikor erre a kérdésre keressük a választ, a mai pszichoanalízis legalapvetőbb és legnehezebb kérdésére, az ösztönök elméletére térünk át.²⁰

Az ösztönökről és ösztönsorsokról szóló nevezetes tanulmányában²¹ Freud az ösztönt úgy határozza meg, mint a szervezetben jelenlévő, állandó és „belülről” kiinduló ingert, amely olyan válaszcselekedeteket igényel, melyek révén a személyiség eljuthat a kielégülésig. Minden fajta ösztön és pszichikai energia ősképe Freudnál a *nemi ösztön*, mint a személyiség egyik legfontosabb ösztöntörekvése. Freud a szexuális ösztön biológiai jelentőségének vizsgálatán túllépve rámutat arra, hogy sok lelkiállapot elemzése arról győzte meg őt, hogy mélyükön igen gyakran rejtett szexuális ok búvik meg, amely gyökereivel a korai gyermekkorba nyúlik vissza, és hogy a nemi ösztöntörekvés konkrét típusában az egész személyiség jellege tükröződik.

Persze a nemi vonzalmat nem lehet minden esetben nyersen, leegyszerűsítve érteni. Az újabb pszichoanalitikai szakirodalom vezette be a „céljaikban gátolt ösztönök”²² fogalmát. Néha azok az ösztöntörekvések, amelyek alapját például a legközönségesebb szexuális élmények alkotják, bizonyos ponton megtorpannak és nem lépnek tovább a közvetlen kielégülést eredményezhető szexuális aktus irányába; lefékeződnek és olyan élményekké alakulnak át, amelyeknek látszólag semmi közük az ilyen közvetlen érte-

¹⁹ A kérdés terjedelmes irodalmából itt mindössze két igen érdekes könyvre hívom föl a figyelmet: Prof. E. Bleuler, *Das autistisch und disziplinierte Denken in d. Medizin*, Springer, 3. Aufl. 1922, és I. Varendouck, *Über das vorbereitete fantastische Denken, Internation. Psychoanal. Bibliothek*. Bd. XI, 1922, h. 3, S. 358–362.

²⁰ A Triebe und Triebchiksale (*Int. Zeitschr. f. ärztl. Psychoan.*, 1915, S. 80 és kk.) c. tanulmányban Sigmund Freud maga mutat rá azokra a tisztázatlanságokra, amelyek a ösztöntörekvésekről szóló tanítás területén még ma is uralkodnak.

²¹ S. Freud, *Triebe u. Triebchiksale*.

²² Ezt a fogalmat Freud a következő munkáiba vezette be: *Triebe u. Triebchiksale*, 1915, i. h. S. 87., *Jenseits des Lustprinzips*, 1921; *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, 1921, S. 79 kk.

lemben vett szexualitáshoz, mert mint szeretet, barátság, anyai szeretet jelennek meg. Továbbá, ezek a vonzalmak különféle újabb átalakulásokon is keresztülmehetnek, egyre inkább elvesztve szexuális jellegüket, míg nem átalakulnak azoknak a magasrendű élménytípusoknak a forrásaivá, amelyek csupán legfeljebb távoli genetikai összefüggésben állnak a szexualitással („a vonzalmak szublimációja”). E folyamat következtében — amit mi legszívesebben *a szexuális ösztön irradiációjának* neveznénk — az embernek a külvilághoz és a külvilág objektumaihoz való viszonya affektív színezetet kap. Alig marad olyan tárgy, amely az egyén számára abszolút közömbös volna, többségük vagy mint kellemes, vonzó (a pszichoanalízis kifejezésével „libidínózus”), vagy mint taszító, elriasztó jelenik meg előtte. Ily módon alakul ki az újabb pszichoanalitikai szakirodalomban a *libidó* fogalma, amelynek elvi jelentősége van az emberi pszichikum fölépítésének kérdésében (vö. a tömeg lélektanáról, államról, a vallásról stb. szóló pszichoanalitikus tanítással), és amely több szerző véleménye szerint Platón Erősz-fölfogására emlékeztet.²³ Ezúttal mi csak arra szeretnénk fölhívni a figyelmet, hogy szerkezetiileg ez az elmélet erősen emlékeztet egy eredeti gondolkodó, L. I. Petraszickij orosz pszichológus elméletére az appulzív és a repulzív érzelmekről, amelyek — úgy mond — a pszichikus élmények fő típusai és a társadalom életének fontos momentumai.²⁴

Mint említettük, a nemi ösztön adott típusában az egész személyiség tükröződik, s viszont, ezzel a típussal jellemezni lehet a személyiség egész struktúráját. A pszichoanalízis elmélete a libidó megnyilvánulási formáiról sok új lehetőséggel gazdagítja azoknak az értelmezésnek a körét, amelyekkel magyarázatot adhatunk az ember külvilághoz, illetve az ember önmagához való viszonyának alapvető válfajaira. Különösen fontos hangsúlyozni, hogy a pszichoanalízisen belül éppen ez a részelmélet kísérli meg az ember jellemét a korai gyermekkor élményeiből megmagyarázni, jó példát adva a pszichikum dinamikus értelmezésére.

A szexuális ösztön normális típusa, miként ezt gondolni szokás, valamilyen konkrét szexuális tárgyra irányul. A pszichoanalízis elmélete szerint ilyen a szülők iránti szexuális ösztöntörekvés (a fiúknál az anyák, a lányoknál az apák iránt), melyet a gyerekek egészen kiskorban tapasztalnak meg, amikor a nemi ösztöntörekvés a szó közkeletű értelmében még éppen csak kezd kialakulni az ún. „részösztönökből”;²⁵ szerelem, a nemi ösztöntörekvésből fakadó szeretet, s ilyen a másikkal kötöttségnek azok a formái is, melyeket korábban már említettünk. A pszichoanalízis a libidónak ezt a megnyilvánulási formáját igen sokoldalúan vizsgálta a tárgyakhoz fűződő szeretetről, a tárgyválasztásról stb. szóló gazdag irodalomban.

²³ Vö. Nachmansohn, Freud`s Libidotheorie vergleichlich mit der Eroslehre Platos. (*Intern. Zeitschr. f. artz. Psychoan.*, III. 1915, S. 65. és kk.)

²⁴ Ld.: L. I. Petraszickij, *Vegyenije v izucsenyje prava i nravszvennosztyi. Osznovi emocionalnoj psihologii.* — Szentpétervár, 1908, 3. kiad. Nagy kár, hogy a Petraszickij által javasolt fogalomhasználat eleddig nem honosodott meg az orosz pszichológiában.

²⁵ Parciális nemi ösztönt: olyan ösztöntörekvés, amely nem a genitáliák szférájára lokalizálódik, hanem egyéb szervekhez kapcsolódik; a gyermekkori nemi ösztöntörekvés e típusa 1–3 életév között jellemző. V.ö.: S. Freud: *Tyeorija polovovo vlecsenyija.* A pszichoanalitikai könyvtár kiadása, Moszkva, 1912; Bevezetés a pszichoanalízisbe.

Mi itt csak a libidó megnyilvánulásának egyetlen olyan formájára szeretnénk felhívni a figyelmet, amivel a pszichoanalitikai szakirodalom alaposan foglalkozott, mivel ennek különösen nagy szerepe van a társadalmi életben: a *pszichikai homoszexualitásra* gondolunk. Ezt a formát nem okvetlenül kell úgy tekintenünk, mint közösleges nemi eltévelyedést. Gyakran mindössze azokat az élményeket soroljuk ide, melyekben a másik nem iránti szeretetet háttérbe szorítja a pajtási kötődés, a barátság, a közösségi tevékenység (olyan egynemű személyek közösségében, amelyen például napjainkban a „férfikultúra” társasága). Az ilyen szexuális beállítódásból egész sor igen fontos jellemvonás származhat, s gyakorta úgy tereli az embert, hogy egész életét és minden cselekedetét olyanná tegye, ahol a közösség fontosabb a családnál — s ennek az alapelveknek a jegyében alakítsa ki legfontosabb társas kapcsolatainak egész sorát. Az ilyen emberek viselkedését csak akkor érthetjük meg világosan, ha megismerjük rejtett és minden egyebet meghatározó kiinduló vonzalmukat.²⁶

Az utóbbi időkben a pszichoanalitikai szakirodalomban gyakran találkozunk azonban utalásokkal az ember szexuális jellegének egy másik típusára vonatkozóan is, arra a típusra, amelyik nem annyira mind a libidó sajátos irányultsága miatt érdemel figyelmet, hanem azért, mert benne egyben egy igen fontos *személyiség típus* nyilvánul meg. E személyiség típusra — melyet az utóbbi években a pszichoanalitikusok *narcisztikusnak* neveznek²⁷ — az a jellemző, hogy a személyiség libidója itt leválik minden külső objektumról és magára az adott személyiségre irányul; a narcisztikus személyiség önmagához viszonyul úgy, mint szexuális vágyainak tárgyához: a kielégülés külső objektumai a háttérbe szorulnak, s közben az önelégültség, az önszeretet foglalja el a fő helyet. Az ilyen jellemek figyelme és érdeklődése elsődlegesen tulajdon személyiségükre, saját cselekedeteikre, saját élményeikre irányul. A személyiség ilyen önmagára összpontosítottasága az egoizmus egy neme, és a narcizmus, szexuális értelemben, mindössze egyik sajátos megnyilvánulási módja a személyiség ilyen általánosan egocentrikus beállítottságának.²⁸

Ennek a sajátos jellemnek a kutatása nagy helyet foglal el a pszichoanalízis újabb irodalmában; mint sok munka megállapítja, a narcizmus azáltal szabályozza a szeretet objektumának megválasztását, hogy a személyiséget olyan objektum keresésére sarkallja, amelyik megfelel annak, amivé a személyiség maga szeretett volna válni (vagy

²⁶ A kérdéssel foglalkozó (egészében hatalmas terjedelmű) szakirodalomból a homoszexualitással és a homoszexualitás megnyilvánulásának formáival foglalkozó közelmúltban megjelent munkák közül a legérdekesebbek: S. Freud, Über einige neuritische Mechanismen bei Eifersucht. Paranoia u. Homosexualität. (*Int. Zeitschr. f. Psychoanal.*, 1922, H. 3. 256–258.) F. Boem. Beiträge zur Psychologie d. Homosexualität. — (*Intern. Zeitschr. f. Psychoan.* 1920. H. 4, és 1922, H. 30.) M. Nachtmansohn. Die Psychoanalyse eines Falles von Homosexualität. (*Int. Zeit. f. Psychoan.*, 1922, H. 1.)

²⁷ A terminust a pszichopatológiába P. Naeke vezette be 1899-ben, és mibenlétét részletesen Freud fejtette ki a „Zur Einführung des Narzissmus” c. tanulmányában (*Jahrbuch F. Psychoanalyse*, 1915, B. VI.)

²⁸ *Zur Einführung des Narzissmus*, klny. 1, valamint *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*, 3. Aufl., 1921, Bd. III.; M. Senf, *Narzissmus. Sexual-Probleme*, 1913.

ami volt),²⁹ hogy feldolgoz néhány neurotikus tünetet,³⁰ igen nagy szerepet játszik a családi viszonyoknak és az egyes családtagok viselkedésének az értelmezésében,³¹ a társadalmi életben (mint az a mozzanat, amely hozzásegíti a tömeg vezérét a szükséges pozíció meghódításához és a tömeg fölötti teljes hatalom megszerzéséhez³²), és végül, megmagyaráz egy sor fontos, és első pillantásra érthetetlennek látszó tulajdonságot a személyiség jellemében és cselekedeteiben. Ezek után már világos előttünk, hogy a személyiség szexuális beállítódási típusának kutatása miért kapott oly nagy helyet az utóbbi időben a pszichoanalitikai irodalomban: sok esetben ez a kutatás adja meg a kulcsot olyan bonyolultabb pszichikus élmények megértéséhez, amelyek elemzéséig a régi pszichológia még csak el sem jutott.

Am a szexuális vonzalmak említett típusaival távolról sem merítettük ki az emberi szükségletek és vágyak gazdag világát. A pszichoanalízis ugyanis velük párhuzamosan egy másik szükségletcsoportot is fölállít, és ez a *személyiség önvédelmi és önigazolási vágya*. Ez a törekvés, amely a létért folytatott harc biológiai talaján keletkezett, Freudnál az „énöszton” nevet kapta, s az ösztöntörekvések szempontjából a személyiség már nem csupán egy szem az életláncolatban, hanem biológiai öncél; szükségletek egész sorát foglalja magában, kezdve az elemi éhségtől az életfenntartás igényétől, és végezve a hatalom, az erő, az önigazolás akarásán. A vonzalmaknak ezt a csoportját különösen behatóan tanulmányozta az egyik legnagyobb pszichoanalitikai iskola, dr. Alfred Adler iskolája. Műveiben Adler abból a föltevésből indul ki, hogy a személyiséget tevékenykedni, harcolni, mozogni kényszerítő belső erő a pszichikai kisebbség érzése. Ez az érzés a pszichikai életben azért kerül előtérbe és szül elégedetlenséget, mert az egyik, emberre leginkább jellemző ösztöntörekvés az önigazolásnak és a befolyási övezet kitágításának, az agresszióknak a vágya. Ez az ösztöntörekvés kialakíthat sajátos jellemet, létrehozhat különleges lelki komplexusokat, pl. a magukat a férfiakhoz mérten alacsonyabb értékűnek érző asszonyoknál a férfiasság utáni vágy komplexusát (amennyiben azok megakarnak szabadulni ettől a kellemetlen érzéstől). Újfont hangsúlyozzuk, hogy ennek a vonzalomcsoportnak a megléte módot ad a felnőttek, gyermekek és neurotikusok egész élmény- és cselekvésciklusainak megértésére, továbbá arra, hogy az adott egyén említett törekvések hatására kialakult „életterve” szempontjából interpretáljuk ezeket az élményeket és cselekedeteket.

Ha azonban valóságos személyiségben gondolkodunk, aki nem rendelkezik ideális erővel és hatalommal, könnyen belátjuk, hogy ezek a vágyak teljességgel soha nem elégíthetők ki; a pszichoanalízis ezért ezen a ponton új fogalmat vezet be, amelynek a

²⁹ *Zur Einführung des Narzissmus*, klny. 44. és kk.; Th. Reik, *Zur Psychoanalyse der Narzissmus im Liebesleben des Gesunden*, *Zeitschr. f. Sexualwissenschaft.*, B. II., S. 44. és másutt.

³⁰ Így pl. Freud a nárcizmus szempontjából vizsgálja meg egy szkizofrén pszichológiáját (*Zur Einführung des Narzissmus*, S. 8. és kk.)

³¹ Vö. pl. Th. Reik. *Über Vaterschaft und Narzissmus*. *Intern. Zeitschrift f. Psychoanalyse*, Bd. III., 1915, S. 330.

³² A nárcizmus ragyogó szociológiai elemzését adja Freud a *Massenpsychologie und Ich-Analyse* (1921, VI. fejt.) c. munkájában.

személyiségkutatásban rendkívül nagy szerepe van, és a pszichikai élet legmélyebb vonásait teszi föltárhatóvá: s ez a fogalom az „énideál” (*Ich-Ideal* Freudnál, „fiktív életcél”, *fiktives Lebensziel* Adlernál).

A magával és önnön tökéletlenségével elégedetlen ember ezt az érzését úgy kompenzálja, hogy megalkotja képzeletében saját eszményített alakját, egy olyan alakot tehát, amilyen lenni szeretne. Ez az alak válik vezető életcéljává („fiktív életcél”), gyakran egész önszeretete ehhez a „személyiségeszményhez” kötődik; sajátosan narcisztikus beállítódás alakul ki.³³ Ez a „személyiségfokozat”, ahogy Freud nevezi,³⁴ az emberi pszichében egészen fontos szerepet tölt be; az ember, miközben tudattalanul összehasonlítja tetteit a „személyiségeszménnyel”, az előbbieket az utóbbi követelményeivel összhangban szabályozza; amennyiben cselekedetei elszakadnak a „személyiségeszménytől”, konfliktus keletkezik, amely a kisebbrendűségi érzés és a kielégületlenség fokozódását eredményezi; röviden szólva megjelenik az, amit a mindennapi életben lelkiismeretnek nevezünk,³⁵ ha viszont a tettek közel vannak a „személyiségideálhoz”, az előbbivel ellentétes, pozitív érzés jelenik meg — vagyis előttünk van a narcisztikus hangoltság minden jellemző vonása. A személyiségeszmény megnyilvánul a tömeg életében is; jó példa erre az egyház, ahol annak vezére, Krisztus helyettesíti a hívók saját „személyiségeszményét”, vagy a sereg, ahol ugyanezt a funkciót — az „identifikáció” révén — a parancsnokoló vezér tölti be.³⁶

A pszichoanalízis nem éri be azzal, hogy megállapítsa, melyek az alapvető ösztöncsoportok, hanem bő teret szán mechanizmusaik tanulmányozásának is. Számunkra különösen érdekes, hogy az újabb pszichoanalitikai irodalom olyan nézőpontból világítja meg ezt a kérdést, amelyik módfelett közel áll a *Pavlov és Behtyerov* által kidolgozott feltételes reflexelméletéhez. S. Freud már régebbi munkáiban is utalt rá, hogy a psziché a reflex modellje szerint épül föl; ezt a gondolatot a legutóbbi munkáiban is továbbfejlesztette; a mi szempontunkból különösen tanulságosak azok a helyek, ahol a pszichoanalízis a maga sajátos módszerei segítségével jut el azoknak a mechanizmusoknak a föltárásáig, amelyekről tőle függetlenül a reflexológia beszél; nem csak arra gondolunk, hogy a pszichoanalízis elmélete a cenzúráról, a tudattalan „élménynyomok” elfojtásáról és életre keltéséről fölépítésében a reflexológia modelljét követi (inger — reakció vagy gátlás), hanem a pszichoanalízis olyan, az utóbbi időben klasszikussá vált tanítására is, mint a neurózisok mechanizmusának alapját alkotó „áttétel” elmélet.

Különösen szembeszökő ez a reflexológiai struktúra Freudnak az *ösztönök mechanizmusáról* szóló tanításában. Freud szerint a ösztöntörekvés valamilyen, a szervezetten belülről kiinduló inger érzékelése. Kielégülése, melyre akkor kerül sor, ha a ösztöntörekvésnek nem áll útjába cenzúra vagy elfojtás (gátlás), vagy ha nem alakul át olyasmivé, amit Freud „céljában gátolt ösztönnek” nevez, végső soron reflex, amely arra irányul, hogy kiválsa *egy már korábban volt állapot megismétlésének* reakcióját.

³³ S. Freud. *Zur Einführung des Narzissmus*, i.h. klny. S. 18. és kk

³⁴ S. Freud. *Massenpsychologie und Ich-Analyse*, XI. fej. „Eine stufe im Ich.”

³⁵ S. Freud. *Zur Einführung des Narzissmus*, S. 19

³⁶ S. Freud. *Massenpsychologie u. Ich-Analyse*, s. 48 ff.

Ez az „ismétlési kényszer”, melyre Freud a legutóbb megjelent munkájában úgy utal,³⁷ mint arra az alapvető mechanizmusra, alapvető elvre, amely meghatározza az egész pszichikai élet fölépítését, és amely rákényszeríti a személyiséget, hogy egyforma vagy hasonló ingerekre ugyanolyan reakciókat (élmények, cselekedetek stb.) adjon. Megnyilvánulásait Freud a neurózisokban (kivált az áttétel jelenségében, a gyermekek pszichológiájában stb.) látja.

Egyelőre álljunk meg ennél az új és termékeny fogalomnál, amely csak nemrég jelent meg a pszichoanalízisben, s helyett kövessük nyomon, milyen egyéb módon kísérelték meg a pszichoanalitikusok az utóbbi idők irodalmában alkalmazni a pszichoanalízis módszereit a személyiség és a kultúra kutatásában.

4. A pszichoanalízis alkalmazási kísérletei a személyiség és a társadalom életének kutatásában

a.) A pszichoanalitikus karakterológia

Egyes konkrét személyiségeknek, életüknek és munkásságuknak a tanulmányozása már régóta foglalkoztatja a pszichoanalízist; képviselői éppen ezen a területen lették föl a legalkalmasabb anyagot az élő emberi psziché dinamikájában ható egész sor mechanizmusnak a földolgozásához és napvilágra hozatalához.

Lucile Dooley 1916-ban megjelent áttekintése azokról az életrajzi vázlatokról és alkotáselmzésekről, amelyek a pszichoanalízis módszereivel vizsgálják tárgyukat, már több mint 20 ilyen munkát számlált elő.³⁸ Olyan alkotók lelki életéről jelentek meg pszichoanalitikus vizsgálódások, mint Leonardo da Vinci (S. Freud), Giovanni Segantini (K. Abraham), Andrea del Sarto (E. Jones), Dante (A. Sperber), Nicholas Lenau (I. Sadger), H. F. Kleist (I. Sadger), Gogol (O. Kaus), R. Wagner (M. Graf és O. Rank), Napóleon (C. Jekels), Louis Bonaparte (E. Jones), Schopenhauer (H. Freimark) stb. Napjainkban e sort olyan életrajzi tanulmányokkal egészíthetjük még ki, mint a Nagy Sándorról (Boven),³⁹ a Lev Tolsztojról (Ny. J. Oszipov),⁴⁰ a Dosztojevskijről (Alfred Adler),⁴¹ a Pál apostolról (O. Pfister),⁴² és sok más nagyságról a közműltban megjelent munkák.⁴³

³⁷ S. Freud. *Jenseits des Lustprinzips*. 1921. S. 34. és másutt. Vö. I. Hermann. Randbemerkungen zum Wiederholungszwang. *Int. Zeitschr. f. Psychoanal.* 1922. S. 1–14.

³⁸ 45. Lucile Dooley — The psychoanalytic Studies of Genius. *Americal Journal of Psychology*, 1916, July, 363–416.

³⁹ Boven. *Alexander der Grosse, Imago*, 1922, H. 4.

⁴⁰ N. Oszipov. *Tolstois Jugendserinnerungen*. Intern. Psychoan. Verlag, 1923.

⁴¹ Alfred Adler. *Theorie u. Praxis d. Individualpsychologie*. München, 1920. *Dostojewsky*. S. 193–205.

⁴² O. Pfister. Die Entwicklung des Apostols Paulus. *Imago*, 1920

⁴³ Vö. pl.: L. P. Clark. A psychoanalytic Study of the Epileptic Personality of Genius. *Psychoanalytic Review*, 1922, N. 4, October; R. W. Harlow. A psychoanalytic Study of S. Adams (u.o.); G. Stragnell. F. M. Liliem (u.o., 1922, N. 1.), stb.

Föltehetjük a kérdést: milyen eredetét hozott a pszichoanalízis a személyiség életének és munkásságának tanulmányozásába, mi sarkallta az említett szerzőket arra, hogy életrajzokat a pszichoanalízis szempontjából vizsgáljanak meg?

Korábban már utaltunk a pszichoanalízis egy lényeges mozzanatára, és most újfent erre kell hivatkoznunk. Arról van szó, hogy a pszichoanalízis törekvése mindig a pszichikus jelenségek *magyarázata* rejtett értelmük föltárása és belső gyökereik fölkutatása révén. Az általános pszichológia az emberi jellemet elsődlegesen leíró módon tárgyalta (W. Stern, Paulhan, Malapert, Lazurszkij munkái); az életrajzok beérték azzal, hogy megállapítsák, melyek voltak a vizsgált személyiség életének legfontosabb jelenségei. E vonatkozásban a leíró pszichológia Margis E. T. A. Hoffmannról szóló híres munkájában és az ún. pszichográfia módszerében jutott el a csúcra.⁴⁴

A pszichoanalízis ebben a tekintetben egészen más úton járt. A személyiség életének és munkásságának a tényeire kérdezett rá, és azt tűzte ki célul, hogy föltárja belső indítékeit, *dinamikus magyarázatot adjon a személyiség életére és munkásságára*.

E cél elérésében sokat segítettek neki azok az elméleti tételek, amelyeket korábban említettünk. A pszichoanalízis megállapította, hogy az ember fejlődésében és jellemének alakulásában óriási szerepet játszik ez a közege, amelyben a *korai gyermekkorban*, életének első éveiben nevelkedett — s ezen belül különösen fontos a *családi* körülmények szerepe.

A pszichoanalitikus irodalom korábban is sokat foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy milyen hatása van a családnak a gyermek jellemének kialakulására.⁴⁵ Freud és iskolája már régen megállapította, hogy a szülőket és a gyermeket bensőséges érzelmi kapcsolat fűzi össze, amelynek (a korábbi ismertetett értelemben) libidinózus természete van. Így a kisfiúk mindenekelőtt anyjukhoz kötődnek, akiben egyszerűen pszichéjük alaptermészete következtében libidójuk első objektumát látják; ez a forrása fantáziájuknak, anyjuk iránti szeretetüknek, aki első, még csak bizonytalanul ébredő szexuális vonzalmuknak az objektuma;⁴⁶ azonban bensőséges affektív viszony fűzi őket apjukhoz is, akiben saját eszményüket látják, melynek hatalma uralkodik felettük. Ez a kötődés sokféle alakot ölthet, attól függően, hogy milyenek az egyéni feltételek és — mindenekelőtt — milyen a szülők természete és családi élete; mindez igen nagy mértékben tükröződik a gyermek jellemének alakulásában, és — a későbbiekben — nyomtatott vagy egész életén és munkásságán is.⁴⁷

Ily módon egészen konkrét következményeket von maga után, ha a gyermek a családban szeretetlenül nevelkedik.⁴⁸ Az ilyen környezet súlyosan deformálja az ember

⁴⁴ Az ún. „Hoffmans-Psychogramm”. *Beiheft zur Zeitschrift f. angewandte Psychologie*.

⁴⁵ Itt még csak futólag sem térhetünk ki a „családi komplexussal” foglalkozó hatalmas régebbi irodalomra, mindössze egyetlen új és érdekes munkát említünk meg, amely rendszerezi a pszichoanalízis felfogását a családról és hatásáról: I. C. Flügel. *The psychoanalytic Study of the Family*. London, 1921.

⁴⁶ 53. Vö. Freud olyan korábbi munkáival, mint A nemi vonzalom elmélete. — *Az álmefjtés*. A kérdés irodalma roppant nagy.

⁴⁷ Vö. Beatrice Hincle szép munkájával: *The Study of Psychological Types*. *Psychoanalytic Review*, 1922, N. 2., April.

⁴⁸ Ld. I. Sadger. Von ungeliebtem Kinde. *Fortschritte der Medizin*. 1916–17.

jellemét, zárkózott, agresszív típusú teszi őt. Minden további nélkül elképzelhető másfajta összefüggés is a családban nevelkedő gyermek feltételei között. Itt először azt az esetet kell megemlítenünk, amikor a goromba és hatalmaskodó apa mellett, hogy szűk korlátokkal gátolja a gyermek fejlődését, az anyával is rosszul bánt, s ezzel rombolja a gyermek és az anya közti affektív kapcsolatokat is. Ebben az esetben minden esély megvan arra, hogy kialakuljon a jellemvonásoknak az az együttese, amit a pszichoanalízis már régóta *Ödipusz-komplexusnak* nevez.⁴⁹ A gyermekben agresszív viszony alakul ki apja iránt, s e viszony tartalma, hogy a gyermek öntudatlanul apja halálát kívánja, mert maga szeretné anyja mellett elfoglalni az ő helyét. Az ilyen gyermeki élmények azonban (Freud iskolája szerint ugyanis ezek szintén a korai gyermekkorban alakulnak ki) később sem tűnnek el nyomtalanul, hanem áttérelődnék a tudattalan szférájába és ott hatnak tovább.

Próbáljuk ezt érthetőbbé tenni az életrajz némileg leegyszerűsített pszichoanalitikus értelmezésének a példájával. Az egyszerűség kedvéért Nagy Sándor élményeinek elemzését választottuk példának. Dr. William Boven tanulmánya,⁵⁰ amely a pszichoanalízis szemszögéből elemzi Nagy Sándor életrajzát (az egyik utolsó hozzánk is eljutott munka erről a kérdéstről 1922 októberében jelent meg), azt a kérdést teszi föl, hogy mivel magyarázható Nagy Sándor roppant belső erejének a talánya, továbbá mivel magyarázható az, hogy ez a hatalmas energia éppen a hódítási vágyban (*Eroberungszug*) tört magának utat. A szerző emellett feladatának tekinti, hogy Sándor viselkedésének azokra a kisebb furcsaságaira is magyarázatot adjon, amelyeket indítékaik előzetes föltárása nélkül nehéz megérteni: pl. azt a különös gyengédséget és tartózkodást, amivel ez a korhely és véres légkörben élő zsarnok a nőkhöz viszonyult, azt a „mániáját”, hogy másokkal istenként tiszteltette magát. Mellőzük itt az életrajz minden kulturális és szociális mozzanatát, és csak e jelenségek individuálpszichológiai összefüggéseivel foglalkozunk.

Sándor nem normális családban nevelkedett; apja, a zsarnoki természetű Makedón Fülöp még gyermekkorban elszakította tőle az anyját. A fogékony és energikus kislány egész gyermekora abban a megalázó helyzetben telt el, amelybe őt és az anyját az apa hozta. Apja engedelmes, alázatos fiút szeretett volna belőle faragni, anyjának séggyenét pedig újabb nőszüléssel, majd száműzetéssel növelte. Ez a körülmény Sándort már korán arra kényszeríti, hogy anyja mellé álljon, és másfelől erős gyűlöletet támaszt benne apja iránt, vagyis kialakul benne az a jelenség, amit mint Ödipusz-komplexust már ismerünk. Lágyabb természetű embernél ez a komplexus kétségkívül vagy teljesen elhalványodott volna az apai nyomásra, vagy másmilyen hatásokat eredményezett volna, mint amilyeneket itt látunk.

Ám az erős és tehetséges Sándor nem csak azt tűzte maga elé célul, hogy megszabadul apja igájából, hanem azt is, hogy fölébe kerekedik, elhomályosítja őt. Húsz éven ke-

⁴⁹ A Freud által először az *Álomfejtésben* (1900) tárgyalt Ödipusz-komplexus irodalma nagyon bő; úgyszólván minden pszichoanalitikus munkában vannak hivatkozások a jelenségre. Ennek oka az Ödipusz-komplexus rendkívüli elterjedése és fontossága az ember életében. Az egyik szerző megjegyzi, hogy napjainkban a gyermekek több mint háromnegyede szenved ettől a komplexustól.

⁵⁰ Korábban már idéztük; ld.: *Imago*, 1922, H. 4., S. 418–439.

resztül elnyomott energiái apja halála után (Fülöp meggyilkolásában Sándor szerepe tisztázatlan) az elnyomatás éveitől való bosszú vágyában törtek maguknak utat; de Sándor nem csak az apai elnyomást, hanem az apai tekintély eszméjét akarta megtorolni; számára az apai tekintély megsemmisítője a nagy hatalmú monarchia szimbóluma, ezért további életében minden energiáját arra fordítja, hogy a kor leghatalmasabb királya, az apjával egyidős, határtalan erejű perzsa Dareiosz ellen harcoljon, s közben őrá vigye át mindazokat az érzéseket, amelyeket korábban apja iránt táplált.

Indulatainak még Dareiosz halála sem tud gátat szabni; mint Arrianosz írta, „a világban nem találván újabb ellenséget, a szívében rejtőzködővel fordult szembe” (Arrian. VII, 1.); ez, ahogy mi mondanánk, az apagyűlölet gyermekkortól beidegződött reflexe volt, amely újabb feltételes ingereket keresett magának. Az apa fölülműlésének vágya teljesen érthetővé teszi számunkra azt is, hogy miért akarta Sándor mindenáron az istenektől származtatni magát (mellőzük most mesterének, Arisztotelésznek a józan hatását, amely végül is fölülkerekedett rajta), s miért akarta az apaságból kitagadott Fülöp helyére Zeust állítani stb. Végül, ha visszagondolunk élményeinek kiindulópontjára, anyjához való libidózus kötődésére, világossá válik számunkra az is, honnan származik az a tiszteletteljes gyengéd viszony a nőkhöz, ami Sándort jellemzte, és amit teljesen megmagyaráz, hogy Sándor valamennyi nőre kiterjesztette azokat az érzéseket, amelyeket eredetileg az anyja iránt táplált. A gyermekkori körülmények és benyomások, amelyek vágyak egész sorát hívták életre benne, megmagyarázzák számunkra annak az erő kifejtésnek a nagyságát és irányát is, ami Nagy Sándor egész későbbi életútját meghatározta.

Azonban a pszichoanalízis nem csak a gyermekkori körülményekkel vet számot, hanem a különféle hatásoknak kitett ember egyéniségével is. Jó példa lehet erre olyan Sándor, aki mind orosz volta miatt, mind a kor szempontjából, amelyben élt, jóval közelebb van hozzánk: I. Sándor.⁵¹

Gyermekkori körülményei, amelyek közel álltak az általunk az előbb leírtakhoz, olyan viszonyt alakítottak benne ki a beteg és zsarnok apa iránt, ami nagyban emlékeztetett a korábban bemutatotthoz, és Sándor egy gyenge (vagy egy erős) pillanatában beleegyezett abba (vagy nem állt neki ellen, mivel a történelem ezt máig sem tisztázta), hogy megölje I. Pált. Azonban mivel I. Sándor gyenge és érzelmektől irányított természet volt, nála ez, eltérően Nagy Sándortól, nem eredményezte energiák föllobbanását, sőt még további bosszút sem, hanem az apai tekintély eszméje ellen agresszív viselkedést — kiszorította az erős apai tekintély újbóli keresése, mert elhatalmasodott rajta saját gyengeségének („kisebrendűségének”) és az erős apai tekintély hiányának az érzése. Ehhez kapcsolódott a belső konfliktus (a bűnbánat az apa meggyilkolása miatt) — és máris előtűnik van az a mozgató, ami őt uralkodásának vége felé éles fordulattal a reakciós politika irányába térítette, és egyben értjük azt is, honnan eredt Sán-

⁵¹ Nem ismerek olyan pszichoanalitikus kutatást I. Sándor személyiségéről, ami komoly érdeklődésre tarthat számot; ezért csak D. Sz. Merezkovszkij kiváló regényére, az *I. Sándorra* utalok, amely nagyon jól tárja föl az itt jelzett mechanizmusokat.

dor furcsa és az első pillantásra bensőségesnek tűnő viszonya Arakcsejevhez, a durva zsarnokhoz, akit ő a saját apjával azonosított, és akire minden érzését átvitte, ami benne meggyilkolt apjának alakja iránt élt.⁵²

Amivel a pszichoanalitikus munkák közelebb visznek az emberi viselkedés magyarázatához, azzal elősegítik az emberi alkotótevékenység magyarázatát is. Nem fér hozzá kétség, hogy az alkotás és annak motívumai csak visszatükröződései, lenyomatai a személyiségnek és a személyiség élményeinek. Ha föltárjuk a művekben, a filozófiában, a stílusban stb., hogy milyen élmények mozgatták az alkotót, kezünkben van a mű lényege. A filozófia pszichoanalitikus vizsgálatának jó példája E. *Hitschmann* Schopenhauer-ről írott munkája.⁵³

Schopenhauer filozófiáját csak úgy érthetjük meg igazi mivoltában, ha tanulmányozzuk tudattalan alapját, azaz a gondolkodó gyermekkorának körülményeit. Apja ideges és nehéz ember volt; anyja hideg, érzéketlen asszony; Schopenhauer már igen korán elviselhetetlennek érezte a vele való együttélést. Ő úgy reagált erre a közegre, hogy jelleme komor és pesszimista lett, és szüleivel való viszonya majdnem kizárólagosan ellenséges arculatot öltött. Ezt tekintetbe véve már megérthetjük pesszimista filozófiáját, nőellenességét, és azt a gondolatát, miszerint a világ az ördög műve (az apával való azonosulás, akit gyűlölt és rettegett). Innen való az az egész életén végigkísérő szorongás is, melynek kettős gyökerei voltak. Egyfelől Schopenhauerbe gyermekkorába belenevelték az apjával szembeni rettegést, másfelől belső konfliktus élt benne amiatt, hogy apja halálát kívánta (ez összevethető azzal, amit Freud a szorongásos neurózisok kialakulási mechanizmusáról mondott). De a szerző gyermekkorából eredeztethető híres akarattelmélete is (mely az apa ellen irányult), valamint állatszeretete (mely az apa kárára kívánt fájdalom, illetve az apa halálának kívánsága okán keletkezett feszültség kompenzációja). Csupán futtában támaszkodtunk Hitschmann megállapításaira, mert elsősorban a módszert akartuk bemutatni, mellyel a pszichoanalízis az élet feltárása és a személyiség alkotó erejének forrásai felé közelít.

b.) A kultúráról és a társadalomról szóló pszichoanalitikus tanítás

Szeretnénk megmutatni a pszichoanalízis alkalmazásának még egy másik területét is, mely az utóbbi években különösen fejlődésnek indult: arról lesz szó, hogy a pszichoanalízis miként alkalmazható társadalmi-kulturális jelenségek vizsgálatára.

A tömeglélektanról szóló érdekes könyvében Sigmund Freud utalt rá, hogy a tömegben és kultúrában ugyanolyan törvényeket találunk, mint a személyiségben.⁵⁴ Ez a megállapítás szolgált kiindulópontul ahhoz, hogy a pszichoanalízist társadalmi jelenségek tanulmányozásához fel lehessen használni.

⁵² Vö. Merezkovszkij. *Alekszandr I. Volf* kiad., 1913., 54, 76, 96, 99. és kk. 1.

⁵³ E. Hitschmann. Schopenhauer. Versuch einer Psychoanalyse des Philosophen. *Imago* II., 1913, s. 100–107. Azért foglalkozunk csak ezzel a művel, mert frissebben megjelent nincs a kezünk ügyében.

⁵⁴ Sigmund Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. 1921. 1.

Korábban már utaltunk annak az elemzésnek néhány mozzanatára, mely elemzésnek Freud alávetette a társadalmat. Ebben a teljesen új pszichoanalitikus tanításban legjellemzőbbnek azt a már egyébként említett gondolatot kell tartanunk, mely szerint a társadalom és a tömeg tagjait libidinózus kapcsolatok tartják össze. Ez a libidinózus kapcsolat különösen világosan mutatkozik meg olyan társadalmakban, illetve csoportokban, amelyek csak egy képviselőből állnak, s ezek a csoportok a rendkívüli összeforrottság példáit szolgáltatják (Schurz férfiszövetségei, lovagrendek, katonai és egyéb csoportok stb.). Ezekben a csoportokban a tagok között létesülő kölcsönösen libidinózus kapcsolatok (melyeket Petrazsevszkij „appulzív” kapcsolatoknak nevez) maximális intenzitást mutatnak. Ezek a kapcsolatok ragyogó példáit szolgáltatják azoknak az emberi vonzalmaknak, amelyek során az emberek azonosulása olyan fokot ér el, hogy saját érdekeiket a csoporttársak érdekeivel azonosítják, és önmagukat csoporttársaikkal azonosítják. (Freud ezeket a vonzalmakat „Zielgehemmte Triebe” névvel jelölte).⁵⁵ Azonban vannak pillanatok, amikor ezek az érzelmi kapcsolatok eltűnnek, és velük együtt eltűnik a csoport lényegi eleme. A csoport ekkor elpusztul. Ennek a körülménynek példájaként a *pánikot* hozhatjuk föl.⁵⁶ Azonban a csoportot még egy másik típusú kapcsolat is összefűzi, s ez a tagok alárendelődése egy közösen elfogadott vezérnek. Ezt a kapcsolatot a pszichoanalízis minden csoportra nézve jellegzetesen előfordulónak tartja. A csoport minden egyes tagjának tudatában (pl. a katona, párttag, hívő tudatában) van egy meghatározott személyről alkotott kép (aki egy akár képzelt, akár valóságos vezér), és ez a személy egyben a „személyiségeszmény” helyét is elfoglalja. Ezen a módon képes azután a tömeg tagjait feltétlen engedelmességre és alávetettségre bírni. Ez a „közös vezérnek való alávetettségi kapcsolat” a tömeglélektanban különösen nagy szerepet játszik, mivel e kapcsolat révén érthető az a működés, mely a csoport tagjait arra kényszeríti, hogy egyetlen személynek, a legerősebb és leginkább „narcisztikusan” hangolt személynek vessék alá magukat.⁵⁷

Az utóbbi évek pszichoanalitikus irodalma azonban nem korlátozódik csupán ezeknek a könnyen hozzáférhető és konkrét társadalmi jelenségeknek a vizsgálatára. A pszichoanalitikus vizsgálódás mélyebbre ás a történelembe, amikor is olyan kérdések megválaszolására vállalkozik, amelyek a kultúra történetére, a társadalom keletkezé-

⁵⁵ *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. 79. ezen kívül vö.: Blüher, *Die Rolle der Erotik in der männlichen Gesellschaft*. 2.kötet. Jena, 1917. Büher, H. *Familie und Männerbund*. Leipzig, 1918. Vö. a fentebb adott bibliográfiával a pszichikus homoszexualitásról. Különösen: F. Boehm, *Beitrag zur Psychologie der Homosexualität (Intern. Zeitschrift f. Psychoanalyse, 1920.)* H. 4. valamint: A. Kolnai, *Psychoanalyse und Soziologie*, Internationale Psychoanalyt. Bibliothek. Bd. 9. 1921. valamint Kolnai — *Zur Psychoanalytischen Soziologie. Imago, 1920.* 242–250. H. Kelsen, *Der Begriff des Staates und die Sozialpsychologie. Imago, 1922.* 97–141. különösen: 10–104.

⁵⁶ S. Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. K.II. Felszeghy, *Panik und Pan-komplex. Imago, 1920.* /VI/

⁵⁷ *Massenpsychologie und Ich-Analyse*. K.X. és mások. H. Kelsen, *Der Begriff des Staates und die Sozialpsychologie* (idézett hely, 117. és 132.)

sére és az első társadalmi formákra vonatkoznak. Ezekre a kérdésekre eredeti pszichológiai válaszokat kapunk.⁵⁸

Azonban nem célunk most, hogy ezekre az érdekes, de még nagyon új kérdésekre is kitérjünk. Csupán röviden annak megvilágítására fogunk szorítkozni, hogy a modern pszichoanalitikus irodalom miként alkalmazható a népi alkotóerő olyan termékeinek vizsgálatára, mint a mítosz és a vallás.

A vallás és a mítosz kérdéseinek pszichoanalitikus felfogásának mélyén a pszichoanalízis *szimbólumtana* áll.⁵⁹ A szimbólumképzés a pszichoanalízis szerint az emberi gondolkodás egyik formája. A pszichoanalitikus vizsgálódás eredményeképpen a gyermeki gondolkodást, a neurotikus gondolkodást, valamint az álomlátást alapvetően szimbolikusnak tarthatjuk. Ez a szimbolikus tendencia különösen élesen jelenik meg azokban az esetekben, amikor a tudatos szférából kitessékelt gondolatok, vágyak nem találják meg az utat vissz az ember tudatos életébe, s megnyilvánulásuk érdekében más utak választására kényszerülnek. A pszichoanalízis egyik alapvető tanítása úgy szól, hogy „minden élmény önnön kifejeződésére tör”. E tanítás értelmében a különút a tudattalan vágyak szimbolizációján át vezet — a szimbólumok ugyanis az eszmék közvetlenségéhez képest könnyebben juthatnak be a tudatos szférába. Az ilyen szimbólumképzés példájaként az álomlátás szimbolikáját említhetjük meg, melyet a pszichoanalízis igen részletesen kimunkált.⁶⁰ Ugyancsak példaként említhető meg a neurotikus tünetek szimbolikája, amikor is a beteg tettei és gondolatai csak a mélyebben fekvő, tudatból kiszorított motívumok szimbólumai.

Korábban már említettük, hogy a pszichoanalízis a társadalom életében nem ismer más törvényeket mint a személyiség életében. Emiatt ezeket a törvényeket tökéletesen át lehet vinni a vallás és a mítosz vizsgálatára is.

Ezekben a pszichoanalízis a kollektív gondolkodás teljesítményét látja, amikor a kollektív gondolkodás a szimbolikus szakaszban volt, a távolmúltban. Amikor a pszichoanalízis a maga szimbólumértelmezési módszerével közelít a valláshoz és a mítoszhoz, akkor törekvése arra irányul, hogy megtalálja e társadalmi képződmények gyökereit, tudattalanul jelen lévő pszichológiai értelmét. A vallási kultuszokban és mítoszokban a pszichoanalízis feltárja azok szimbolikáját, mely szimbolikát számos belső élmény irányítja. Az élmény java része gyermekkori. A pszichoanalízis a vallásban a

⁵⁸ Különös figyelmet érdemel az az elmélet, mely szerint az elsődleges hordát kiszorította egy másik társadalmi forma, amikor is az átalakulás az „apa feláldozása” útján történt meg. Ugyancsak érdekes a totemizmus és a társadalom klanfelépítése kapcsán adott magyarázat. Vö.: Freud, *Massenpsychologie und Ich-Analyse, Totem und Tabu*, valamint említést érdemel két kiváló pszichoanalitikus, Theodor Reik és Róheim Géza idevágó munkássága. Különösen Róheim, G. 1923. *Nach dem Tode des Urvaters. Imago*. H. 1.

⁵⁹ A hatalmas irodalomból csak E. Jonesra hivatkozom: *Die theorie der Symbolik — Intern. Zeitschrift f. Psychoanalyse*. V. 244 és 1922. VIII. 259–280. Silberer és G. Groddek számos művet írt a szimbolikáról. *Der Symbolisierungszwang. Imago*. 1922. 67–81. (Ez a mű kiválóan fejt ki a szimbolikus gondolkodás pszichológiai mibenlétét.) W. White, *Symbolism. Psychoanalytic Review*. III. 1916.

⁶⁰ Különös figyelmet érdemel egy nemrég megjelent könyv, mely kimerítően tárgyalja a kérdést: K. Abraham, *Die Sprache des Traumes*. 1921.

gyermeki gyöngesség visszatükröződését látja, s miként a hívő támaszkodik az isteni tekintélyre, úgy támaszkodik a gyermek az atyai felsőbbbségre. A vallás az ember pszichikus életének szükségszerű kiegészítése, melynek során egy ideálisan erős lény feltételezése és az ily módon megteremtett lényhez való kötődése révén az ember kárpótlást nyer. A kárpótlásra az ember azért szorul rá, mivel kora gyermekkorában kialakul az Ödipusz-komplexus, miként a törzsekben az apa iránti ellenséges érzület.⁶¹ A középkori Mária-kultuszban, valamint az antik világ istennőinek kultuszában a pszichoanalízis a gyermekkorban szokásos „anyakomplexus” visszatükröződését látja.⁶² A tudattalan lelki élet szokásos működésmódjaival összhangban jelentkező tipikus álmok és vágyak szimbolikusan áttételeződve jelennek meg a mesékben és mítoszokban. A hősök szörnyeket ölnek meg (vö. Ödipusz-komplexus), csodálatos születésük van stb.⁶³ A vallástörténet és a mítosztörténet területén nyert pszichoanalitikus eredmények alapján a kérdés egyik legnagyobb szakértője, Theodor Reik azt a megjegyzést tette, hogy azok az eredmények, amelyeket a pszichoanalízis ezen a területen felhalmozott rendkívül rövid idő alatt, nemcsak a kutatási anyagot gazdagították, hanem — és ez a lényeg — eredeti és értékes kutatási módszer kialakulásához vezetett. E módszer alapja az a vizsgálati eljárás, amely az individuális, konkrét pszichológiai anyag tanulmányozásának eredményeként alakult ki.⁶⁴ A vallás pszichoanalitikus tanulmányozásának egyik legérdekesebb eredménye minden bizonnyal az, hogy rámutattak a vallási élményvilág mély belegyökerezettségére az egységben. Ugyancsak a fontos eredmények sorába tarozik, hogy a pszichoanalitikus kutatók munkáiban, valamint Pfister⁶⁵ és mások individuálszichológiai vizsgálataiban kimutatást nyert, hogy egyes vallási szimbólumok tudattalanul szexuális jelentéseket hordoznak magukban.⁶⁶ Ezek a munkák megnyitják az utat a vallás- és néplélektan analitikus megközelítése felé, ami minden kétség nélkül a jövőben kiszorítja azokat a megközelítéseket, amelyek e jelenség pusztá történeti leírására vállalkoznak.

⁶¹ Dr. Kinkel, Zur Frage der Psychologischen Grundlagen des Ursprungs der Religion. *Imago*. 1922. H. 1. és 2. M. Eitingon, *Gott und Vater*, *Imago*. III. 1914. és számos más mű.

⁶² Dr. I. Kinkel im., 55. K. Abraham, Einige Bemerkungen zum Mutterkultus und seine Symbolik. *Centralblatt für Psychoanalyse*. 1911. I.

⁶³ O Rank, *Inzestmotiv in Dichtung und Sage*. 1912., *Der Mythos von der Geburt des Helden* 1922., *Psychoanalytische Beiträge zur Mythenforschung*. 1921. Említést érdemelnek még Levy, Silberer és Th. Reik művei.

⁶⁴ Dr. Th. Reik, a valláspszichológiai területén végzett pszichoanalitikus kutatásokról szóló beszámoló, *Bericht über die Fortschritte der Psychoanalyse im Jahre 1914–1919*. Int. Psychoan. Verl. 1921. 215. Az utóbbiról lásd különösen: S. Freud, *Totem und Tabu* 1913. *Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. III. köt. 21. előadás.

⁶⁵ O. Pfister, *Die Frömmigkeit des Grafen Ludwig v. Zinzendorf*. 1910. Die Entwicklung des Apostel Paulus. *Imago*. 1920. G. Lomer, *Ignatius Loyola, from Erotic to Saint*. 1913.

⁶⁶ A vallási szimbólika hatalmas irodalmából megemlíjtük: Th. Reik, *Probleme der Religionspsychologie*. I. *Das Ritual*.. Bibl Int. Psychoan. No. 5. 1921.

Levy, J. Cikkek a vallási szimbólika szexuális jelentéseiről. *Zeitschrift f. Sexualwissenschaft*, I. 1914., II. 1915, III. 1916/17. *Imago*, 1917 és 1919 és mások.

E. Jones im. és más cikkei az *International Journal of Psychoanalysis*-ben.

A fenti szemle elégtelenségeivel magunk is nyilvánvalóan tisztában vagyunk. Számos problémát és pszichoanalitikus területet nem világítottunk meg, így például nem foglalkozunk a gyermeklélektannal, a szexualitás és a libidó megnyilvánulásainak formáival, nem beszéltünk a tudattalan és néhány tudattalan működés kérdéseiről. Nem érintettük a szublimációt tanát és az áttétel jelenségét. Ugyancsak nem beszéltünk a pszichoanalitikus technika kérdéseiről, valamint nem foglalkoztunk azzal, hogy a pszichoanalízis mit tanít a neurózisokról. Ezekben a problémákban és kérdésekben ugyanis e sorok írója nem tartja önmagát illetékesnek. Végül meg kell említenünk, hogy nagyon felületesen érintettük a pszichoanalízis számos fontos tanítását, különösen azokat, amelyek újnak tekinthetők. Ennek az az oka, hogy még nem volt elég időnk arra, hogy megismerkedjünk ezekkel az új tanításokkal. [...]

Könczöl Csaba fordítása

A PSZICHOANALÍZIS A SZOVJETUNIÓBAN*

Wilhelm Reich

A Szovjetunióban nem lehet olyan „pszichoanalitikus mozgalomról” beszélni, mint Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban. Moszkvában létezik ugyan egy társaság, amely a pszichoanalízis elméletével foglalkozik, s amelynek égisze alatt rendszeresen tartanak tudományosan magas szintű üléseket, ám igen kevés orvos van, aki a pszichoanalitikus módszert alkalmazza. A Szovjetunióban szerzett első benyomás mindenképpen a nyílt elutasítás. Igaz, 1925-ben a szexualitás problémáiról beszélve Szemasko egészségügyi népbiztos a tudattalanról beszélt és nyilvánosan támogatta a szublimáció elméletét. Sok befolyásos közéleti személyiség azonban kifejezetten a pszichoanalízis ellen foglal állást, míg mások, például Buharint és Radekot érdeкли ugyan a dolog, ám különösebb erőfeszítést nem tesznek, hogy meg is védjék. Időről időre eleven viták folynak arról, hogy el kell-e ismerni a pszichoanalízist vagy sem. Az ellenfelek azon az alapon vetik el, hogy idealista tudomány. Azt mondják, hogy 1922-ben és 23-ban a szovjet kommunista ifjúságot erősen érdekelte a pszichoanalízis. Ekkor beavatkozott a párt, mert a pszichoanalízisről folyó viták gátolták a politikai munkát. Mindez azt jelenti vajon, hogy a munkás-paraszt államban nincs helye a pszichoanalízisnek? Vajon elvileg vetik el a pszichoanalízist, ahogy például a polgári tőkés országokban a hivatalos tudomány? Első pillantásra mindenképpen úgy látszik, hogy erről van szó. Ha viszont a felszíni vélemények és kijelentések mögé nézünk, ha megpróbáljuk komolyan tárgyalni és elemezni ennek az elutasításnak a természetét — s különösen ha vesszük magunknak a fáradságot és tanulmányozzuk Marxot, Lenint és az orosz forradalom történetét —, akkor azt fogjuk találni, hogy a pszichoanalízissel szembeni magatartás a Szovjetunióban igencsak sajátos. Lényegében csak úgy érthető meg, ha figyelembe vesszük egyrészt Szovjetország egész szerkezetét, másrészt a pszichoanalízis általános világhelyzetét.

* Reich e beszámolója eredetileg 1929-ben jelent meg a *Die psychoanalytische Bewegung* című folyóiratban. A fordítás alapjául szolgáló szöveg: *Psychoanalysis in the Soviet Union*. In: L. Baxandall (ed.): Wilhelm Reich: *Sex-Pol Essays*, 1929–1934. New York: Random House, 1972. 75–88.

Ha meg akarjuk érteni a pszichoanalízis helyzetét a Szovjetunióban, fel kell tennünk a kérdést: mi az, amit elutasítanak a pszichoanalízisben, és miért? Mielőtt válaszolhatnánk ezekre a kérdésekre, röviden ismertetnünk kell a Szovjetunió jelenlegi helyzetét.

1917 februárjában megdöntötték a cárizmust; ugyanezen év októberében pedig a polgári kormányzatot (régí időszámítás szerint). Minden hatalom a munkás és paraszt szovjetek kezébe ment át. A forradalmat a bolsevikok — régi, jól képzett ortodox marxisták — vezették, élükön Leninnel. A marxizmus, a társadalom történetét kormányzó törvények tana, nemcsak az az elmélet volt, amely Lenin által következetesen és a gyakorlatban alkalmazva győzelemre vezette a forradalmat; a forradalom után ez vált a hivatalos és egyedül elismert mintává a társadalomnak a megtervezett gazdaság eszméjével összhangzó átalakítására. Mivel a marxizmus oly sikeresnek bizonyult mint a társadalmi forradalom emeltyűje, érthető, hogy ma a proletárvezetők el akarják kerülni, hogy más elméletek és tanok megrontsák. Tisztán akarják megőrizni a marxizmust.

A marxizmus azonban több, mint társadalomelmélet. Egyúttal az általános gondolkodás filozófiai módszere is, s a marxista társadalomelmélet a dialektikus materializmusnak az emberi társadalomra alkalmazásából született. Mivel pedig eredményei jobban megfelelnek a proletariátus, mint a burzsoázia osztályérdekeinek, gondolkodási módszere az osztálytudatos proletariátus világfilozófiájává vált. A marxista politikai, közgazdasági és társadalomelmélet, a marxista módszer és világnézet ily módon egységes rendszert alkotnak, de olyan rendszert, amely más rendszerektől eltérően, sohasem válik merevvé, hanem dialektikus módszere következtében mindig dinamikus, mindig mozog, s alkalmazkodik a természetben és a társadalomban zajló folytonos mozgáshoz és változáshoz. Ez a rendszer nem engedi meg a társadalomtörténet vagy akár a társadalmi jelenségek pszichológiai magyarázatát, mert például a kapitalizmus pszichológiai magyarázatának szükségképpen elvontnak és idealistának kell lennie, mivel a társadalomtörténet gazdasági indítóróit pszichológiaiakkal helyettesíti, különösképpen olyanokkal, amelyek az egyes egyéneknél jelentkeznek. Ennélfogva a történelem minden pszichológiai magyarázata elkerülhetetlen és bármiféle közbülső megoldás lehetősége nélkül ellentétes Marx materialista történelemértelmezésével, amely azt tanítja, hogy az egyén akaratát és cselekedeteit — amennyire konkrét tartalmukról van szó — csak adott társadalmi szerkezet termékeinek kell tekinteni és nem fordítva. Marx mégis világosan kimondja, hogy az emberek (nem mint egyének, hanem mint közösség) maguk csinálják történelmüket, noha csakis adott és szükséges gazdasági feltételek mellett. Bárki, aki például Franciaország történelmét a XVIII–XIX. század fordulóján Napóleon személyiségéből eredezteti, vagy aki az 1914–18-as világháborút II. Vilmos nagyzási hóbortyából és hatalomvágyából magyarázza, élesen szemben áll a történelmi materializmus tanításával, s a materialista gondolkodásmódot idealistával váltja fel. Történelmi materialista szempontból a lángeszű egyén csupán társadalmi irányzatok végrehajtó szerve; burzsoá-idealista nézőpontból viszont ő maga a történelem hajtóereje. Az előbbi nézet szociológiai-materialista, az utóbbi pszichológiai-idealista.

Vegyük most röviden szemügyre a Szovjetunió mai politikai és gazdasági helyzetét. A társadalmi átalakulás folyamata az októberi forradalom után a világháborúban nagy megrázkódtatást szenvedett gazdaság talaján indult meg. Ezen átalakulás során Orosz-

ország nemcsak elszigetelt volt, hanem pusztá létéért is harcolnia kellett a tőkés hatalmak és a fehér hadsereg intervenciója ellen a három évig (1919–1922) tartó polgárháborúban. A termelés ennek következtében katasztrófális mértékben csökkent, s gazdasági újjáépítés időszaka csak a polgárháború győzelmes befejezése után kezdődött meg.

1927-re a gazdaság legfontosabb ágazataiban már felülmúlták a termelés háború előtti szintjét. 1928-ban életbe lépett a Legfelső Gazdasági Tanács terve, az ötéves terv. E terv fő célkitűzése az, hogy kiszabadítsa a Szovjetuniót a gazdasági bekerítettségből, vagyis az öt év alatt oly módon alakítsa át a gazdaságot, hogy a Szovjetunió teljesen független ország lesz más országoktól. Az ipari termelésnek többszörösen felül kell múlnia a háború előtti termelést, a mezőgazdaságot pedig iparosítani kell.

Az ötéves terv teljesítése, amelynek a Szovjetuniót a modern tőkés országok szintjére kell fejlesztenie (s amely, ha csak háború nem szól közbe, a terv első éve — 1928–29 — alapján ítélve eléri célját), az Oroszország rendelkezésére álló erőkkön kívüli megfeszítést igényli. A környező országok ellenséges beállítottsága a legszigorúbb belső fegyelmet követeli meg; de nem csak ez a fontos. Fontos megőrizni és szigorúan alkalmazni a tudományos módszert is, amely — a kommunisták megítélése szerint — egyedül alkalmas arra, hogy segítségével felépüljön a szocializmus. Nem annyira arról van szó, hogy az oroszoknak nincs idejük azon a modern pszichológián vitatkozni, amelynek szintén lenne némi mondanivalója a társadalmi fejlődés alanyáról. Inkább egyszerűen nem látják szükségét, s bizonyos tapasztalatok valóban arra tanítják az orosz marxistákat, hogy a társadalmi problémák pszichológiai értelmezése reakciós veszéllyel jár. Így elvetik ezt az egész tudományt, noha az csupán csíraformában tartalmazza a nagy ügy sikerét fenyegető veszélyt.

Azt lehetne erre mondani, hogy a pszichoanalízis nem lép fel az általam említett igényekkel — hogy megelégszik azzal, hogy egyfajta pszichológiai módszer vagy rendszer, ahogy maguk a pszichoanalízis megalapítói is hangsúlyozzák. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű. A pszichoanalízis, sok szószólójának megnyilvánulásaiban, túl lépett saját területén, s e szószólók kijelentéseivel és cselekedeteivel a pszichoanalízis világában senki sem szállt szembe. Az oroszok szakadatlanul harcolni kénytelenek egy ellenséges világgal, hogy biztosítsák és beteljesítsék forradalmuk sikerét, s ezért nem hajlamosak könnyedén kezelni az ilyen dolgokat. Komolyan veszik a pszichoanalízist, nemcsak azért, mert modern tudomány, hanem azért is, mert a burzsoázia szereti kijátszani a marxizmussal szemben.

A burzsoáz országokban történtek kísérletek arra, hogy „pszichologizálják” a szociológia tudományát. Hendrik de Man például, aki korábban marxista volt, *A szocializmus pszichológiája* című könyvében félreértett pszichoanalitikus kifejezések jegyében támadja a marxizmust. Még a pszichoanalízis egyes képviselői is ismételten megkísérlik pszichoanalitikusan magyarázni a szociológiai tényeket és jelenségeket. Kolnai Aurél például, akit egy ideig pszichoanalitikusnak tekintettek, a kommunista forradalmat és általában a kommunizmust úgy magyarázza mint neurotikus visszatérést az anyához. Más körökben az 1918-as német forradalmat úgy értelmezik, mint a fiúk felkelését az apa (a császár) ellen, és így tovább. A „Pszichoanalízis mint természettudomány” címen tavaly szeptemberben a moszkvai Kommunista Akadémián tartott előadást követő

vitából világosan kitűnt, hogy az oroszoknak semmi kifogásuk a pszichoanalízis mint pszichológiai diszciplína ellen, s csak az úgynevezett „freudizmussal” állnak szemben, amelyen a „világ pszichoanalitikus szemléletét” értik. Fontos megkülönböztetés ez. A fenti okok miatt a *Totem és tabu* (mivel a kultúra eredetét az Ödipuszkomplexussal magyarázza) és *A tömegpszichológia és én-analízis*¹ elvetik mint „nem marxista”, idealista műveket. Másfelől viszont Sapir, az akadémia egyik hivatalos képviselője, nyíltan mint fontos és értékes dolgokra hivatkozott a tudattalan, az elfojtás, a gyermekkori szexualitás stb. elméleteire. Az emberek Oroszországban sokat beszélnek a *pereklyucsenyjéről*, azaz a szexuális energia munkává való átalakításáról. Teljes mértékben elismerik Freud szublimáció-elméletét.

A pszichoanalízis elleni hadjárat gyakran módszertani zavar eredménye marxista oldalról: például azzal vádolják a pszichoanalízist, hogy individualista pszichológia, amely nem foglalkozik a szociálpszichológiával. Az ilyen vádra nyilvánvalóan az a válasz, hogy a pszichológia bármely formája szükségképpen csak az egyén pszichológiája lehet. Hatóköre nem terjed ki társadalmi jelenségekre, például az osztálytudatra, a sztrájkolás akaratára stb. A pszichoanalízis bírálóí azonban, amikor ezt a vádat emelik, gyakran arra gondolnak, hogy a pszichoanalízis figyelmen kívül hagyja az egyén osztályhelyzetét.

Egy másik szemrehányás szerint a pszichoanalitikus elmélet a társadalmi oldal rovására túlhangsúlyozza a személyiség biológiai oldalát; következésképpen a társadalmi teljesítményt — például az alkotó vagy teremtő munkát — teljesen az ösztönöknek tulajdonítja.

Ez az ellenvetés azon az elven alapul, hogy a pszichológusok eddig még nem próbálták meghatározni, hogy mekkora a társadalmi, illetve a biológiai tényezők hatása. Az is igaz továbbá, hogy a pszichoanalitikus irodalomban találkozunk azzal a véleménnyel, amely szerint, függetlenül minden külső indítéktól, egyedül az ösztönök számítanak. Ez a nézet azonban nem szerepel a freudi pszichológiában, amely nagyon világosan leszögezi, hogy a pszichológiai fejlődés annak köszönhető, hogy az ösztönöket a külső hatások formálják. Még az ödipális viszony sem biológiai, hanem társadalmi jelenség, amelyet a család patriarchális szerkezete határoz meg. Bizonyára sem a marxistáknak, sem a pszichoanalitikusoknak nincs ellenvetésük azzal a nézettel szemben, hogy a pszichés fejlődés az egyéni szükségletek és a társadalmi korlátok közötti konfliktus (amely magába foglalja az Ödipusz-kor konfliktusait is) eredménye.

Egy másik vitatott terület az, hogy melyik illetékes az ideológiák magyarázatában. A vallást például szociológiailag vagy pszichológiailag kell-e magyarázni? A marxisták szerint a vallás társadalmi jelenség, amelynek eredete bizonyíthatóan a konkrét termelési viszonyokban található. A freudista az állítja, hogy a vallás magyarázható a gyermek apjával kapcsolatos beállítottságából; az isteneszme egyértelműen apaeszme, s hasonlatosságok találhatóak a vallásos dogma és bizonyos kényszerképzetek között.

¹ A pszichoanalízis tagadja a kollektív psziché vagy kollektív tudattalan létezését; így nem nyújthat olyan magyarázatokat, amelyek feltételezik ezeket a fogalmakat. Ám — mint Freud tette — fényt deríthet egy tömeg egyéneinek viszonyára vezérükhöz és egymáshoz.

Ebben a kérdésben gyakorlatilag nincs lehetőség kompromisszumra, pusztán módszertani tisztázásra. A pszichoanalízis nem tehet egyebet, mint hogy megmagyarázza: miként, milyen indítékok alapján sajátítja el a gyermek azokat a vallási fogalmakat és eszméket, amelyeket bizonyos formában környezetében lel fel. Azt nem képes megmagyarázni, hogy bizonyos vallás mint társadalmi jelenség miért jön létre és nyer teret meghatározott történelmi korszakban. S a pszichoanalízis soha nem azt állítja, hogy képes lenne a vallás egészét megmagyarázni. Ahol viszont az egyazon társadalmi helyzetű egyének többsége hasonló rítusokkal él, ott a pszichoanalízis feltárhatja ezeknek a rítusok jelentését, ahogy az jellegzetesen megnyilvánul mindazoknál, akik ezeket a rítusokat gyakorolják. Nem kétséges, hogy egyedül a marxizmus képes megmutatni, hogy a zsidó vallás jellegében miért különbözik a kereszténytől, s mindkettő a buddhistától; kapcsolatokat képes találni a zsidók (vagy a keresztények vagy az indiaiak) társadalmi és gazdasági létmódjával, s így magyarázza mindegyik vallás sajátos mivoltát. Hasonlóképpen, a pszichoanalízis csak akkor tudja megmagyarázni a vallás megszűnését a szocializmusban vagy a vallási inkvizíció jelenségét a középkorban, ha ezeket a jelenségeket értelmezve marxista szempontokat alkalmaz, ekkor viszont már nem tisztán mint pszichológiai elmélet érvényesül.

A szimbolika problémájának kezelése néhány szerző részéről — ami, még tisztán pszichoanalitikus szempontból is helytelen vagy legalábbis rendkívül egyoldalú — sokat ártott a pszichoanalízis ügyének Szovjetországban. A primitív népek mezőgazdaságával foglalkozó bizonyos pszichoanalitikus írások például azt a benyomást keltik, hogy a földművelés csupán szimbolikus cselekvés, semmi több. Az ilyenfajta szimbolikus spekulációk még a legjobb indulatú marxisták szemében is le kell hogy járassák a pszichoanalízist, mert a kívülállótól nem várható el, hogy különbséget tegyen pszichoanalízis és ál-pszichoanalízis között. A teljesen materialista beállítottságú marxista gondolkodás nem a szimbolizmussal önmagában, hanem az azzal való visszaéléssel száll szembe; de ugyanezt teszi gondolkodásában a klinikai pszichoanalitikus is. Minden tárgynak és minden tevékenységnek racionális jelentése van; válhat szimbólummá, de semmiképpen sem kell azzá válnia. A tárgyak és tevékenységek létezésüket nem szimbolikus jelentésüknek köszönhetik, hanem annak, hogy mint használati cikkek vagy áruk értékesek — vagy, a tevékenységek esetében annak, hogy termelő munkásként van értékük. A repülőgépeket és vasutakat nem azért készítik, mert ösztönesezmék szimbólumai, hanem mert termelési feltételek mellett feltalálták és létrehozták őket. Hogy a tervező tudattalanjában mi játszódik le miközben tervezi őket, az csak akkor fontos, ha mint beteg jön hozzánk. S még ha az általa feltalált repülőgépnél van is számára bizonyos fallikus jelentősége, ez nem azt jelenti, hogy a szimbólum volt a repülőgép elkészítésének indítéka. Az ötödik században a fallikus eszmék miben sem különböztek a maiaktól, ugyanaz az ember mégsem tervezhetett volna repülőgépet. El kell ismernünk, hogy ez a marxisták által gyakran előterjesztett érvelés objektíve hibátlan.

Nem kívánjuk itt részletesen bemutatni, hogy ilyen esetek — esetek, amelyekben a pszichoanalízis túlmegegy illetékességi körén és módszertanilag rosszul alkalmazták — néha előfordulnak, s teljesen téves nézetekre vezetnek az ortodox marxisták között a pszichoanalízis igazi mibenlétét illetően. Amikor azután a pszichoanalízist egyszer

csak helyesen mutatják be, a marxisták nem hajlandók elismerni, hogy ez a „freudi” pszichoanalízis. *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* című dolgozatomban megpróbáltam kifejezni a pszichoanalitikus elmélet alapelveit, a hangsúlyt a tisztán freudi — vagyis a klinikai — pszichoanalízisre fektetve. A *Pod Znamenjem Marksizma* című moszkvai folyóirat szerkesztőbizottsága — a dolgozat itt jelent meg — kötelességének érezte, hogy a cikkhez szerkesztői jegyzetet csatoljon, megjegyezvén, hogy nem ért egyet a pszichoanalízisről szóló beszámolómmal. Két kommunista annak a nézetének adott hangot, hogy amit cikkemben írok, az nagyon meggyőző, de nem az a freudi pszichoanalízis, amelyet ők ismernek.

Ez két dolgot jelent: először, hogy a pszichoanalitikus elmélet fejlődése az utóbbi néhány évben elhomályosította a pszichoanalízis tiszta, empirikus és tudományos támadhatatlan vonásait, úgy hogy manapság szinte kétfajta pszichoanalízisről beszélhetünk; másodsor, hogy a marxistáknak nincs kifogásuk a tudományos pszichoanalízis ellen. Sapir abban a cikkében² amelyben az enyémre válaszol, elismeri a tudattalan, az elfojtás, az ösztönök elméletét és a pszichoanalízis egyéb központi jelentőségű elemeit. Sapir részben olyan tételeket támad, amelyeket a pszichoanalízis sohasem terjesztett elő, részben pedig azokat a túlzott illetékességényeket, amelyeket a társadalmi folyamatok különböző pszichológiai értelmezései kapcsán ismertettem.

Általános benyomásom az volt Moszkvában, hogy a marxista teoretikusok elfogadják a pszichoanalízist, ha annak tisztán tudományos magyával kerülnek szembe, vagyis a pszichoanalízis dialektikus materialista alapjaival, s ha világos választóvonalat húzunk ezek és a pszichoanalízis különböző idealista és alkalmazásai között. Íme ez a különbség a pszichoanalízis helyzete között a burzsoá országokban és a Szovjetunióban: Németországban és Amerikában a pszichoanalízist csak akkor kezdték elismerni, mikor nem materialistává vált, vagyis — néhány fontos vonatkozásban — idealistává (eltérés a libidóelmélettől, a halálvágyelmélet kialakulása, a pszichológia — nézetem szerint — helytelen alkalmazása a szociológiára és a kultúrtörténetre stb.). A Szovjetunióban a pszichoanalízisnek éppen ezeket az oldalait kifogásolják, míg a pszichoanalitikus elmélet magvát készséggel elfogadják. Jurinyec, a pszichoanalitikus elméletet bírálva, valóban az eredeti, tudományos pszichoanalízis egyfajta „hanyatlásáról” beszél.

Hozzá kell tennem, hogy sok marxista — részben mert nem ismerik eléggé a pszichoanalízist, részben személyes ellenállás okán — bírálatában nem tárgyilagos. Ezek a bírálatok bizonyos mértékig olyan idősebb orvosoktól származnak, akik sem a pszichológiai gondolkodásban nem jártasak, sem módszertanilag nem képzetek. Tájékozatlanságuk nagyfokú megerősítést nyer azáltal, hogy a pszichoanalitikusok elméleti kérdésekben ma nem egységesek. Az igazi marxistát azonban az étellel és a társadalommal kapcsolatos általános beállítottsága oly tárgyilagosan igazítja el, annyira érintetlenül hagyja a miszticizmus vagy az idealista gondolkodás minden formája, hogy végül is biztosan teret nyernek a pszichoanalízisre vonatkozó tiszta tények. Zalkind, aki a Kommunista Akadémián megpróbálta megtámadni előadásomat, végül is csak annyit

² Sapir: „Freudizmus, szociológia, pszichológia”, *Pod Znamenjem Marxizma*, 1929, 7–8. sz.

tudott mondani, hogy igen diplomatikusan szóltam; a pszichoanalízisről beszéltem mint tudományról, de nem az úgynevezett freudizmusról. Befejezésül magát Freudot idézhettem, aki ellenezte a pszichoanalízisnek világfilozófiaként való értelmezését, vagyis burkoltan a marxisták által támadott úgynevezett freudizmust.

A marxisták számára valamely elmélet csak akkor érdekes, ha gyakorlati jelentősége is van. Újból és újból felteszik a kérdést: mi a pszichoanalízis gyakorlati jelentősége a szocializmus szempontjából? Az első válasz, nyilvánvalóan, a pszichoterápia. Abban azonban bizonyára minden pszichoanalitikusnak egyet kell értenie, hogy a pszichoanalízis nem lehet tömeges gyógy mód, s természeténél fogva nem is lehet az sohasem. Igaz, Rosenstein professzor moszkvai neurológiai intézetében, más módszerek mellett pszichoanalitikus terápiát is folytatnak. Az intézet hivatalos pszichoanalitikusa dr. Friedmann, a moszkvai Pszichoanalitikus Társaság tagja. A pszichoanalízist az intézetben más terápiás formákkal együtt alkalmazzák. Rosenstein doktor megmutatta nekünk a „pszichoterápiás szobát”, amelynek falán Freud képe függ. Megelégedettséggel nyugtázhattuk azt is, hogy mind a nemibeteg-gondozóban, mint a pszichoneurológiai intézetben sok fiatal orvos tökéletes megértéssel és megbecsüléssel viseltetik a pszichoanalízis iránt, s eseteket értékelve a gyakorlatban is alkalmazzák. Rosenstein professzor, az intézet vezetője saját bevallása szerint nagy barátja a pszichoanalízisnek. A pszichoanalízis fő gyakorlati jelentősége azonban nem a terápiában rejlik.

Az egész szovjet orvostudományra jellemző, hogy egyre több figyelmet fordít a tömeges megelőzésre. Valamennyi intézetben kiterjedt és érdekes statisztikai s egyéb vizsgálatokat folytatnak abból a célból, hogy fejlesszék ezt a kutatási területet. A tömegek szexuális életéről már rendelkezésre állnak bizonyos statisztikák, s a kérdések olyanok, amilyenekről a nyugati országokban még csak nem is álmodhatnánk, lévén hogy „megdöböntönek” tartanak őket. Hangsúlyozni kell hogy ezt a munkát tudományos testületek, s nem magán emberek végzik. Igen nagy érdeklődés mutatkozik a neurózisok megelőzése iránt, s a pszichoanalízisnek e tárgykörrel kapcsolatban konkrét kérdéseket tesznek fel. Nálunk, mivel az egyéni terápiára összpontosul, a megelőzés kérdésével még nem foglalkoznak. Nagy figyelemmel hallgatták azt a kijelentésemet, hogy a neurózis megelőzésének alapjait csak olyan neuróziselmélet nyújthatja, amely oksági vizsgálatokat végez,³ de még várják a konkrét eredményeket.

A nemibeteg-gondozóban (igazgatója dr. Batkin) nagy érdeklődést mutattak az iránt is, hogy milyen gyakorlati alkalmazásai vannak a pszichoanalízisnek a munkások és tisztviselők szexuális tanácsadó irodájában, Bécsben.

A harkovi Marx–Lenin Intézetben végeznek pszichoanalitikus kutatásokat, de a személyes kapcsolat hiánya miatt semmit sem mondhatok ezek értékéről vagy tartalmáról. Ám az a tény, hogy miután elküldtem egyik pszichoanalitikus dolgozatomat, az

³ A kérdést „Pszichoterápia vagy a neurózisok megelőzése” című előadásomban taglaltam, amelyre a pszichoneurológiai intézet kért fel.

intézet válaszul felkért arra, hogy legyek rendszeres közreműködő a pszichoanalízis terén és levelező tagnak nevezett ki, jelentős aktív érdeklődésre vall.

Zavarodottság uralkodik ezzel szemben a szexuálpszichológia területén. Ebben a tekintetben nem vehetünk észre semmilyen különbséget a Nyugat-Európában uralkodó körülményekhez képest. (Meg kell itt jegyezni, hogy a pszichoanalitikus Vera Schmidt által vezetett gyermekotthont nem tiltották be, mint azt Nyugaton jelentették; az otthon igazgatója maga döntött a bezárásról, mert — mint személyesen elmondta nekem — felismerte, hogy az ilyen munkához még nem teremtődtek meg a szükséges feltételek.)

Az a rémhír is terjed nálunk, hogy Freud *Egy illúzió jövője* című művét Szovjet-országra betiltották. Ezen, és sok más területen azt találtam, hogy a munkásállammal szembeni politikai ellenszenv (különösen a többé-kevésbé fehér meggyőződésű orosz emigránsok részéről) tudatos hazugságok terjesztéséhez vezet. Freud vallásról írott könyvét nemcsak hogy nem tiltották be, hanem valójában 1928-ban lefordították oroszra. A moszkvai Pszichoanalitikus Egyesület elhatározta, hogy a fordításból küld egy kötetet Freud professzornak mint konkrét bizonyítékot arra, hogy az állítás nem igaz.

Mindent egybevetve az utamon szerzett ellentmondásos benyomások nyomán azt a következtetést vontam le, hogy a pszichoanalízist tisztán empirikus formájában végül is el fogják fogadni mint pszichológiai elméletet, de csakis azzal a feltétellel, hogy megszabadul minden idealista és klinikumon kívüli kinövéstől. Ez az elfogadás azonban — s ez világos következménye a Szovjetunió egész szerkezetének — nem magánjellegű, hanem hivatalos lesz, mihelyt enyhül a gazdasági nyomás, véget ér a kapitalista országok részéről történő ellenséges bekerítés, s a szocialista állam vezetői felismerik, hogy a neurózis sürgető tömegprobléma. A pszichoanalízist ekkor helyezik majd vissza jogaiba mint gyakorlati pszichológiát, amelynek különösen a neurózis megelőzésében van szerepe.

Ma tizenöt kilométeres semleges zóna helyezkedik el a Szovjetunió és Lengyelország, illetve Románia között. Romániával egyáltalán nincs vasúti összeköttetés, a lengyel határon pedig szögesdrót-kerítések és lövészárkokon keltünk át. A Szovjetunió ostromlott erőd, s akik ezt az erődöt védelmezik, szigorúan ellenőriznek minden bejuttató árut, beleértve a tudományos eszméket is. Teljes bizonyossággal akarják tudni, mit nyerhetnek vagy veszhetnek egy tudományon, amelyet a burzsoázia egy része új kultúrfilozófiának tart. Csak ezt szem előtt tartva reménykedhetünk abban, hogy megértjük a pszichoanalízis helyzetét a Szovjetunióban.

Berényi Gábor fordítása

SUGÁR MIKLÓS ÉS A SZERBIAI PSZICHOANALÍZIS FEJLŐDÉSE*

Petar Klajn



Sugár Miklós (Nikola Šugar) a jugoszláv pszichoanalízis sajátosan titokzatos alakja, azon három orvos egyike, akik a második világháború előtt Jugoszláviában gyakorlatban foglalkoztak pszichoanalízissel. Akik őt ismerték, szinte mindannyian meghaltak, vagy természetes halállal, vagy a háború áldozataiként. Az élők kevéssé emlékeznek, illetve távol élnek Jugoszláviától, felkutatásuk nehézségeibe ütközik. Ezért Sugár Miklós személyiségének, munkásságának és életének rekonstruálása nagy türelmet igényel, éppúgy, mint a meglelt mozaikok összeillesztése, amelyek így csontkák és haloványak.

Az ötlet, hogy Sugár Miklósról írjak, Matics professzortól származik, aki Sugár tanítványa volt. Gondoltam, hogy Szabadkán, ahol élek, felfedezem Sugárt, aki szintén szabadkai volt. Már a kezdeti lépések (Matics professzor nyilatkozata, Sugár egyes ismerőseinek közlései) megmutatták, hogy érdekes emberről, kutatóról és eredményes nevelőről van szó, akiről ennél a szemináriumi dolgozatnál többet és részletesebben kellene írni. Matics professzorral folytatott beszélgetéseink során úgy döntöttünk, hogy Sugár Miklóst megilleti egy fejezet az „A pszichoanalízis fejlődése Szerbiában” című munkában.

* E tanulmány szerzője a néhány éve elhunyt Petar Klajn (Klein Péter) szabadkai pszichológus. A tanulmány eredeti címe: Pionir — Nikola Šugar. In: Petar Klajn: *Razvoj psihoanalize v Srbiji* (k. n., é. n.). A cikket Sugár Miklós Budapesten élő unokahúga, Surányiné Kun Anna újságíró nézte át és egészítette ki, ő bocsátotta rendelkezésünkre Sugár Miklós fényképét is.

Az adatgyűjtés útjának és módjának meghatározása különösen nehéz feladatot jelentett. Saját tapasztalatomból semmit sem tudhattam Sugárról, mert öt évvel a halála után születtem. Az első tájékozódó lépések azt mutatták, hogy akik legjobban ismerték, már régen meghaltak, az élők többsége vagy elfeledkezett róla, vagy közülük sokan Jugoszlávián, sőt Európán kívül élnek. A kutatást a szabadkaiaknál, Sugár orvos kollégáinál, kortársainál, ismerőseinél és pácienseinél kezdtem. Egyik beszélgetőtársam a másikhoz küldött, így két év alatt a Sugárt különböző úton-módon ismerők láncolatát fedeztem fel.

Sugár munkáiban önéletrajzi vonatkozásoknak semmi nyoma nincs. A legjelentősebb előrehaladást annak köszönhetem, hogy felleltem Belgrádban, Magyarországon és Izraelben Sugár viszonylag közeli rokonait, sőt Jugoszláviában és az Amerikai Egyesült Államokban olyan embereket is, akik magánemberként, illetve szakemberként is jól ismerték őt. Ezekből a részletekből állt össze dr. Sugár képe, amely azonban nem teljes. Ám levonható a következtetés, hogy dr. Sugár igen jelentős szerepet játszott a pszichoanalízis fejlődésében Szerbiában és Jugoszláviában.

Sugár más pszichoanalitikusokhoz hasonlóan nem fejlesztett ki új pszichológiai struktúrát, nem alkotott új elméletet, nem alkalmazott önanalízist sem, de a munkáiból látható, hogy sikeresen törekedett módszereinek és a körülötte zajló eseményeknek az elemzésére. A terápiái, oktatási és tudományos munkájának jelentőségét a következő oldalakon részletesen mutatom be. Korán, a 48. életévében bekövetkezett halála, amikor még nagyban hozzájárulhatott volna a gyógyításhoz és a tudományhoz, továbbá a személyes tulajdonságai is — rendkívül tartózkodó, visszavonult és magáról nem beszélő — szerepet játszottak abban, hogy a róla készült munka nem lehet teljes, személyiségének csak körvonalait vázolhatja fel.

Sugár Miklós 1897. augusztus 25-én született Szabadkán, és 1945. május 15-én hivatalosan halottá nyilvánították. Perl Paula és Sugár Béla divatáru-kereskedő négy gyermeke közül a legfiatalabb. Sugár Miklós születésekor apja 40 éves volt, aki Magyarországon, Mezőkövesden született, és 1934-ben halt meg. Miklós édesanyja Szabadkán született, és Auschwitzban lelte halálát. Legkisebb gyermekét huszonöt éves korában hozta a világra. Polgári — hol jobb, hol rosszabb anyagi körülmények között élő — nem vallásos családjának atmoszférájáról, a szülők egyéniségéről, Sugár Miklós gyermekkoráról, első iskoláiról, szüleihez fűződő kapcsolatairól nem sikerült adatokat szerezni. Mindössze annyit tudtam meg, hogy apja jól beszélt németül, édesanyja gyengén, de beszélt, írt, olvasott németül és franciául.

Sugárnak egy bátyja és két nővére volt. A bátyja a deportálás során éhen halt, anyja és egyik nővére a második világháború áldozatává vált.

Sugár az általános iskolát és a gimnáziumot Szabadkán végezte, kitűnő tanuló volt, ami hozzásegítette ahhoz, hogy a szüleit rábeszélhesse tanulmányai folytatására. A szüleinek ugyanis anyagi nehézséget jelentett a továbbtaníttatás. Sugár, mint sok más szabadkai fiatal, abban az időben az osztrák–magyar központok felé orientálódott, az orvosi karra kívánt beiratkozni (a szülei később nem lelkesedtek, hogy a pszichiátriát választotta). Sugárt Budapesten a „numerus clausus” miatt nem vették fel az egyetemre, és Bécsben is elutasították. Az orvosi fakultáson a felvételi alkalmával Haberda dé-

kán valamennyi jelölttel személyesen elbeszélgetett. Sugár abban az időben még nem tudott elég jól németül, és ez nem tett kedvező benyomást, továbbá Sugár kollégáinak emlékezete szerint Haberda híres volt arról is, hogy korlátozta a fakultáson a zsidó hallgatók számát. Sugárt végül is nem vették fel a bécsi orvostudományi egyetemre. Ez a második frusztráció sem csüggesztette el, és beiratkozott Prágában a Német Egyetem orvosi fakultására, ahol 1923-ban szerzett diplomát.

Sugár következő állomása Berlin-Charlottenburg volt. Berlinben már akkor jelentős pszichoanalitikus központ működött, ahol Abraham, Eitingon, Fenichel és mások tevékenykedtek; Sugár itt az új tudomány, a pszichoanalízis iránt érdeklődött, ugyanakkor a neuropszichiátriára specializálódott. Két évig kiképző analízisen volt Felix Boehmnél, aki a nácik hatalomra kerülése után Eitingontól átvette a Berlieni Pszichoanalitikus Egyesület vezetését.

Sugár 1925-ben kiképzett pszichoanalitikusként tért vissza Bécsbe, tovább specializálódott Wagner-Jauregnál és hallgatta Freud előadásait (egy alkalommal említette, hogy személyesen is találkozott Freuddal). Bécsben Sugár kapcsolatba lépett az ottani pszichoanalitikusokkal, és 1933–1938 között a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület tagja volt, 1938-tól pedig a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület tagja lett.

Bécsben Sugár együtt dolgozott Paul Schilderrel, erről tanúskodik a „Zur Lehre von den schizofrenen Sprach-Störungen” című közös cikkük, amely 1926-ban, a *Zentralblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie* című lapban jelent meg. Az a tény, hogy Sugárt közvetlenül az iskolai analízis befejezése után elfogadták a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület tagjának, és a tekintélyes Paul Schilder munkatársának választotta, arra utalt, hogy rátermettségét a nála idősebb, jobban érvényesülő kollégái is nagyra értékelték. A Schilderrel való együttműködés azért is érdekes, mert Schilder (1886–1940) a bécsi Egyesület tagja volt, a csoportban mindenkit ismert, magáévá tette Freud munkáit és eszméit, de a Egyesület légkörét fojtogatónak érezte és passzívan sem adta meg magát Freudnak úgy, mint a bécsi Egyesület többi tagja. Emellett Schilder 1925-től (tehát a Sugárral való együttműködés idején) a bécsi egyetem professzora és teljesen független volt. Schilder a pszichoanalízisben kritikai szelleművé vált, és az USA-ban, mivel felfogása nem volt elég ortodox, kilépett a New York-i Pszichoanalitikus Egyesületből. Sugárnál tizenegy évvel volt idősebb. Későbbi munkáiban megemlíti, hogy Schilder hatása alatt állt, illetve osztozott vele a Freudtól eltérő nézetekben és kérdésekben. Itt meg kell jegyeznünk, hogy Sugár írt a pszichózisról is (ez abban az időben igen ritka pszichoanalitikus téma volt), és egy rövid cikkben (1) jelentős észrevételeket tett a pszichoanalízisnek a gazdasági, társadalmi feltételekkel való összefüggéseinek fontosságáról.

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy Sugár sikeres bécsi pszichoanalitikus karrier előtt állt, 1926 végén azonban mégis visszatért Szabadkára. Ennek a döntésnek az indokai nem világosak. Ehhez minden bizonnyal hozzájárult az a körülmény is, hogy Sugár családja Jugoszláviában élt, bár az is lehetséges, Jugoszláviában kívánta továbbfejleszteni a pszichoanalízist. 1926-tól Sugár egy évig a hadseregben szolgált Petrovaradinban, Montenegróban, de ebben az időben is foglalkozik tudományos problémákkal, figyelemmel kíséri a szakirodalmat. Ott egy alkalommal úgy érzékel-

te: „Azt gondolták, bolond vagyok, amikor ott német tudományos folyóiratokat kaptam”.

Sugár 1927-től Szabadkán magánrendelőt nyitott a jelenlegi Petőfi Sándor utcában. A városban az első pszichiáterek egyike volt, Vajdaságban pedig mindenképpen az első és egyetlen pszichoanalitikus. Magánpraxisa mellett a zsidó kórház konzultánsa, amiért nem fogadott el honoráriumot. Kezdetben nagyon kevés munkája volt, de hamarosan nőtt a klientúrája, melyet mindig behatárolt a provinciális környezet, amelyben Sugár élt. Mégis mindig voltak emberek, akik érdeklődésből vagy kétségbeesésük miatt úgy döntöttek, hogy szerencsét próbálnak annál az orvosnál, aki „szuggesztióval gyógyít”. Sok alkoholista pácienszt kezelte; Szabadkán az elsők között volt, aki az alkoholizmust sajátos pszichikai zavarnak tekintette és komolyan hozzáfogott a gyógyításához. Az orvoskollégák a mai napig is Sugárt az alkoholizmus orvosának tekintik. A páciensei a környékről is (Zombor, Verbász, Kula) jöttek, bár Sugár hetente egyszer Zomborban is rendelt.

Abban az időben még a fiatal szabadkai orvosok sem sokat tudtak a pszichoanalízisről, nem bíztak túlzottan az új tudományban. Hallották, hogy van valami új terápia, ahol „a beteg fekszik és mindenfélét mond, amit akar, az orvos meg csak hallgatja”. Ezért Sugárt gyakran vádolták, hogy „könnyen keresi a pénzt”, mert „ül és hallgat” és „amíg a beteg beszél, addig az orvos újságot olvashat és keresztretjvényt fejthet”. Bár Sugár tartózkodó és zárkózott volt, az ilyen megjegyzéseket humorérzékkel fogadta, és szellemesen válaszolt rájuk.

Sugár a gyógykezelés mellett működésének szabadkai periódusában még két jelentős tevékenységet is folytatott a pszichoanalízis fejlesztésében vidékünkön; élőszóval és tollal propagálta a pszichoanalízist, Schmidt János és Fehér Miklós álneveken írt. Mindemellett Belgrádban egy tanítónőképzőben óraadó tanárként a gyermekek lelki életéről tartott előadásokat.

Bár Sugár tevékenysége alapján sokoldalúnak tekinthető, mégsem volt elégedett a szabadkai eredményeivel és azzal a perspektívával, amelyet az ottani környezet határozott meg. Sugárnak volt ugyan páciensztúrája, de lehetett volna nagyobb is. Mindemeltettség, intellektuális igénye és tudományos hajlama összeütközésbe került a kisvárosi étellel; Sugár egy olyan nagyobb tudományos központba vágódott, ahol a tudását és a pszichoanalízishez fűződő szeretetét még inkább kihasználhatná. Elkezdett Belgrádba utazgatni, rendszeresen, heti két alkalommal, míg végül 1937-ben odaköltözött. Ezeket az utazásait tudományos igénye mellett attól való félelme is motiválta, hogy amennyiben a Vajdaságra is kiterjed a háború (melynek már érezni lehetett az előszelét), azt valószínűleg Magyarországhoz csatolják, ahol az antiszemitizmus már egyre szélesebb teret hódított.

Belgrádban kezdődött Sugár tevékenységének második szakasza, amikor is új ismereteket szerzett és máig érezhető hatást fejtett ki. Itt emlékezzünk arra, hogy Sugár ebben az időben a Bécsi Pszichoanalitikus Egyesület rendes tagja volt; tárt karokkal fogadták Nikola Popovics és a szürrealisták (Kocsa Popovics és a többiek). Belgrádban Sugár a gyakorlatát továbbfejlesztette azzal, hogy gyakran alkoholistákat is kezelte. Sugár Belgrádban azonban már nemcsak önmagának és a pácienseinek élt, hanem annak

a csoportnak az egyik alapító tagja is volt, amely Szerbiában a pszichoanalízis magjának tekinthető. A csoport pszichiáterekből és pszichoanalízist folytató más szakemberekből állt (mindezek az „A pszichoanalízis fejlődése Szerbiában” c. kiadványban is megemlítésre kerültek), akik 1938-ban Belgrádban megalapították a Pszichoanalitikus Egyesületet. Sugár Miklós volt a csoport vezetője. A csoport havonta két alkalommal találkozott a kora esti órákban a filozófiai fakultás dékáni hivatalában, Nikola Popovicsnak, az akkori dékánnak a szobájában. Minden összejövetelen valamelyik csoporttag előadást tartott, melyet vita vagy beszélgetés követett. Két éven át tartották ezeket az előadásokat, amikor is 1940-ben a művelődési miniszter, A. Korosec Popovics dékánnal közölte, hogy „politikailag kellemetlen” a pszichoanalitikus egyesület tevékenysége, ezért a dékáni hivatalban megszüntették az összejöveteleket; ekkortól kezdve ezeket az időszakos találkozókat Sugár lakásán tartották.

Ebben az időben Sugár néhány jövendő pszichoanalitikusnak (V. Klajn, V. Matics) iskolai elemzést tartott és néhány, pszichoanalízissel foglalkozó tankönyvet dolgozott ki.

Sugár Belgrádban négy évet töltött, egészen a Jugoszlávia elleni német támadásig. Bizonyos mértékben értelmetlen feltételezésekbe bocsátkozni, de feltehetjük a kérdést: mi történik, ha nem tör ki a háború, és Sugár Belgrádban dolgozhat tovább. Talán egyetemi professzor lett volna, de lehet, hogy betöltjük a működését. Tény az, hogy Belgrád bombázása után Sugár gyalog érkezett meg Szabadkára, egyetlen kicsi párnával a kezében. Szabadka magyar fennhatóság alatt állt, de a zsidókat ekkor még tömegesen nem deportálták. Sugár gazdag pszichoanalitikus könyvtára (Freud összes műve, Ferenczi, Reik, Sachs és egyéb klasszikusok munkái, évkönyvek és folyóiratok, mindez szépen összerakva és pedánsan megőrizve) Belgrádban maradt. Sugár levelet írt Szabadkáról egyik belgrádi kollégájának és tanítványának, Vojin Maticsnak, és kérte, menjen el a lakására, nézze meg, mi történt az értékes pszichoanalitikus gyűjteményével, valamint az emlékebe kapott órájával. Doktor Matics elment a német parancsnokságra, ahol engedélyt kapott Sugár lakásának a megtekintésére. Kiderült: a lakást kifosztották, az óra eltűnt. Levélben tájékoztatta őt a lakása kirablásáról. Könyvtárának a sorsát nem ismerjük, talán kiégett, vagy a „tiltott irodalom” egyik német kedvelője vette magához.

Szabadkán Sugár magánpraxisba kezdett, egészen 1944-ig rendelt. Volt néhány tanítványa a kiképző analízisben is. Valójában abban az időben a jugoszláv pszichoanalízis magja már összetört, a szervezett pszichoanalízis röviddel kezdete után megszűnt. A belgrádi Jugoszláv Pszichoanalitikus Egyesület nem volt tagszervezete a Nemzetközi Pszichoanalitikus Egyesületnek. Sugárt mégis meghívták Budapestre e társasági ülésre, ahol két előadást is tartott, egyiket az ősi gesztusok ellentétes értelméről, a másikat a jugoszláviai pszichoanalízisről.

1944 májusában Sugár Szabadkáról a szegedi téglagyárba került, ide gyűjtötték a magyar fasiszták a vajdasági zsidókat. Ott ahhoz a csoporthoz csatlakozott, amelyikben nővére és családja és ismerősök voltak (köztük volt az ismert szabadkai gyermekorvos, Wolf Gyula is, aki a hosszú utazás során kiváló szervezőnek és pszichológusnak bizonyult: magatartásával bátorította a többieket, ha csak néhány órára is, de sikerült fedtetni velük, hogy a marhavagonban 74 elcsigázott ember áll. Az ő fia Nikola Wolf, a belgrádi pszichiáter).

Szegedről Sugárt a transzporttal a Bécsújhely közelében lévő Strasshofba hurcolták. A tábor — elosztó tábor — zsúfoltsága miatt nem barakkokban, hanem a szabad ég alatt, a tábor feletti fenyves erdőben szállásolták el, ahol majdnem két hetet töltöttek. Innen a deportáltakat a csehszlovák–osztrák határvidékre, Gross-Sieghartsba szállították, 70–75 emberrel telizsúfolt marhavagonokban. A vonat napokon keresztül vesztegelt a nyílt pályán, így az utazás körülbelül 10 napig tartott.

Sugár a csoporttal egy kis település határában működő, sokoldalú hadiüzembe érkezett. Készült itt gépalkatrésztől ejtőernyő hevederig minden, amire a német hadseregnek szüksége volt. Az üzemekben Európa különböző országaiból elhurcolt deportáltak dolgoztak, egymástól elkülönítve. Belga és francia hadifoglyok is laktak a falu más részén. Azok a férfiak, akik az ipari munkában járatlanok voltak, a földeken dolgoztak, kapáltak, répát, krumplit szedtek, zsákoltak. Sugár a mezőgazdasági munka mellett orvosként is működött. Hívták balesethez, súlyos beteghez, így szerzett kapcsolatokat más épületben lakókkal, más üzemszervekben dolgozókkal. Nyelvtudásának (magyar anyanyelvén kívül szerbül, németül, angolul és oroszul beszélt) és politikai tájékozottságának köszönhetően gyorsan összeköttetést talált a hadifogoly belgákkal, akik titkos rádióvevőt és újságot működtettek. Segítségükkel tájékoztatni tudta a magyar csoportot a front állásáról, a háború eseményeiről, olykor még térképábrázlatokkal is.

Többek — főként fiatalok — kérésére orosz nyelvtanfolyamot indított. Ő maga a fasiszta megszállás elején egy orosz emigránstól tanult meg oroszul, abból a megfontolásból, hogy bizonyosan hasznát veszi még.

A csoport szállása új épületekben, deszkapadlós, nagy emeletes házakból állt. A nőket, gyerekeket külön emeleteken helyezték el, emeletes ágyak, néhány lóca és egy nagy közös asztal képezte a berendezést.

A németek maximális tisztaságot követeltek meg, szabad időben újra és újra felsikáltatták a padlót, kihordatták a szalmazsákokat. De volt lehetőség az alaphigiéniá megőrzésére is. Ruhájukat nem vették el, az emberek a magukkal hozott öltözetben éltek. Életfeltételeik a haláltáborokban lakókéhoz képest összehasonlíthatatlanul jobbak voltak, bár fegyveres őrk álltak a mindenfelé felállított őrtornyokban.

A száraz ételmelet hetenként osztották ki, ezt kellett beosztani reggelire és vacsorára, kevés lekvár, némi margarin, napi hét-nyolc deka kenyér, és a gyerekeknek kis cukor. Néha pár szem főtt krumpli is került vacsorára. Az ételmelet egyben adták oda a csoport vezetőjének, aki kimérte a személyenkénti adagot. Sugár — és mások — gyakran kerültek összetűzésbe a csoport vezetőjével, akit azzal vádoltak, hogy bár az ételmiszert pontosan mérve osztotta szét, de még annak előtte egy részt félretesz magának. 1944 őszére Sugár és az ő köré csoportosulók és a Szegedről származó csoportvezető között az ellentét annyira kiéleződött, hogy kihasználva egy szelektálást, Sugárt mint uszító elemet néhány társával és kisgyerekes „munkaképtelen elemek”-nek minősítettekkel megsemmisítő táborba küldette.

Bármely oka is volt ennek az epizódnak, lényegében ez az áthelyezés okozta Sugár halálát. Ismét jöttek a zsúfolt marhavagonok, de most novemberi hidegben, egynapi étellel.

Egyik szemtanú szerint Sugár elég jó kondícióban volt, de ruházata a téli lágervi-

szonyoknak semmiképpen nem felelt meg: városi öltöny, felöltő, kalap, félcipő, bőrkesztyű.

A kis csoportot egy nagyobb transzporthoz csatolták, ismételt veszteglések után december második hetében érkeztek Bergen-Belsenbe. Észak-Németországban 1943 júliusában nyitották meg a bergen-belseni táborot. Ez lett a keleti lágerek egyik gyűjtőhelye. 1945 tavaszára 42 000-re gyűlt a létszáma, krematóriuma éjjel-nappal működött. Bergen-Belsenben Sugár újra csak elérte, hogy orvosi minőségben ismerjék el. Összekötő volt a léger „kórháza” és az egyes barakk-táborok között, így nyelvtudása folytán kapcsolatot talált a léger illegális segítő szervezetéhez. Sok beteg életét mentették meg a szervezethez tartozó orvosok, ápolók, raktárosok az életveszélyes gyógyszerlopásokkal.

1945 áprilisában a hadi helyzet következtében likvidálták a táborot. A németeknek már nem maradt idejük, hogy a tábor valamennyi lakóját elgázósítsák. A beteget sorukra hagyták, a halottakat temetetlenül halomba rakták, az élőket bevagonírozták, ezáltal részben személyszállításra készült, kiselejtezett vagonokba és elindították az ország belseje felé. A szerelvény napokig ácsorgott a gyakori bombázások miatt, a szétlőtt berendezések miatt, sokszor mellékvágányokon, nagy kerülőkkel haladt. Ezúttal a Wehrmacht tartalékosai kísérték a vonatot. Öregebbek, fáradtabbak és unottabbak, mint a fiatal SS-ek. Bombázások alatt kinyitották a vagonokat és fedezékbe küldték az embereket. Nem számolgatták, hogy visszajött-e mindenki a támadás után.

Sugár egyre többet panaszkodott lábfájásra. Az egyik bombázás során nem futott le a töltésen a közeli erdőbe a többiekkel, hanem fekvé maradt a vagon mellett. Amikor társai visszatértek, azt mondta, úgy gondolja, hogy trombózis van a lábában, mert meg sem bírja mozdítani. Ettől kezdve az utazás során a vonat padlóján feküdt.

Terezinbe (Theresienstadt) érkezve Sugárt hordágyon vitték kórházba, viszonylag elfogadható körülmények közé. A haldoklók, az örültek, a tifuszosok egy szörnyű padlásterben, a földön feküdtek.

Másnap még látták Sugárt az ágyában. Azt mondta, valamivel könnyebben érzi magát, de a háborúnak hamarosan vége, és talán valamennyien hazamehetnek. A rá következő napon már nem találták meg hozzátartozói. A kórházban senki sem tudta megmondani, hogy vajon meghalt, vagy elvitték. Egyes nyilatkozatok szerint Sugár agonizált és tifuszban halt meg, mások szerint hordágyon vitték el, kiütéses tifusz okozta delíriumban. Annyi bizonyos, hogy Terezinben halt meg, valószínűleg trombózis következtében.

Sugár sovány, középtermetű, törekény testalkatú ember volt. Sötétbarna, hullámos, oldalra fésült hajú és kék szemű. Kerülte, hogy lefényképezzék, mert egyik csoportképen sem volt látható. Jellegetes, enyhén görnyedt testtartással járt, a feje kissé jobbra dőlt, a vállát kicsit felhúzta. Az arca kissé aszimmetrikus volt. Sugár a legtöbb ismerőseinek szimpatikus volt. Szép, törekény kezei voltak, amelyek művészelletet sejtettek. Közkedvelt volt mind férfi-, mind női társaságban, többek között a humorérzéke, éles esze, alapos képzettsége és sokoldalú tudása miatt. Ízlésesen öltözködött, és tökéletes úriember benyomását keltette. Sugár nagyon tartózkodó, zárkózott és meglehetősen megközelíthetetlen volt. Introvertáltsága a hallgatagságában, visszafogott nevetésében nyilvánult meg, nem beszélt magáról. Még a legközelebbi ismerősei sem

voltak képesek igazán Sugár természetét pontosan meghatározni. Ritkán nyilatkozott meg, nagyon diszkrét volt a személyét és a pácienseit érintő kérdésekben is. Akik ismerték, úgy látták, mélyrehatóan figyel magára és másokra, olyan ember benyomását keltette, aki sokat törődik a saját pszichikai és fiziológiai folyamataival (valaki úgy emlékezett: Sugár azt tapasztalta, hogy érdekes módon semmilyen fiziológiai szükségletet nem érzett, amikor Belgrádban a bombázások idején hosszú időt töltött egy pincében). Járt ugyan társaságba, de ott passzívan viselkedett. Még a katonai szolgálat idején sem csatlakozott egyik csoporthoz sem, csak „szemlélődött, hallgatott, és az egyik szemével hunyorgott”, anélkül, hogy állást foglalt volna.

Néha elment az orvos kollégáival tekézni, de a játékban általában nem vett részt. A harmincas években Palicsón a „Regata” evezős klub tagja volt. Társasággal időnként elment a Bárány kávéházba. Sugár a mindennapokban egy magányos orvos életét élte. A háztartását házvezetőnő vezette, soha nem nősült meg, többször ugyanazzal a nővel sohasem jelent meg társaságban, így a nyilvánosság nem „kombinálható”. Női körökben nagyon kedvelték, sok hölgypáciense volt, akik „lelki atyám”-nak szólították. Sugár zárkózottsága az analízis során is kifejezésre jutott. Azok a tanítványok, akik kiképző analízisre jártak hozzá, sem tudtak semmit a magánéletéről. Sugár nagyon ortodox módon betartotta azt az alapelvet, hogy az analitikus és az analizált egyén között az analízis idején terápiás kapcsolaton kívül egyéb viszony nem alakulhat ki. Ehhez a visszafogottsághoz a terapeutára kötelező alapszabályon kívül Sugár természetes zárkózottsága is hozzájárult. Mindazonáltal mindannyiunknak, sőt még a pszichoanalitikusoknak is gátlásaik vannak, amelyektől Sugár maga sem volt mentes. Egyik tanítványa, aki kiképző analízisbe járt hozzá, egyik alkalommal szabad asszociációjában említést tett egy cikkről, amely a Szovjetunió helyzetéről negatívan nyilatkozott. A baloldali Sugár, aki analitikusan mindig visszafogott volt, erre a nyilatkozatra nagyon indulatosan reagált: „Ez egy krónikus hazudozó!” (a cikk szerzőjére gondolva).

Sugár zenekedvelő volt. Már Prágában is a diákzenekarban zongorázott, Szabadkán pedig rendszeresen látogatott egy zenei kört, gyakran járt koncertre, ahová a húgát is magával vitte. Hobbija a filatélia volt, csodálatos bélyeggyűjteménnyel rendelkezett. A barátai Mukinak hívták.

A pszichoanalízisnek — bár ebben csak bizonyos korlátokkal bízott — előharcosa volt, hittel kezelte azokat a betegeket is, akiknél szemmel látható volt, hogy szinte semmilyen eredményt sem lehet elérni. Ugyanakkor kész volt elfogadni a sikertelenséget is. Egy ízben középkorú nő volt nála kezelésen, a jobb karjában hisztérikus bénulással. Az asszonyt húsz évvel azelőtt kezelte már egy másik orvos, aki arra törekedett, hogy a betegséget kellemetlen gyógyszerekkel és hasonló eljárással „keresse ki”. Amikor a páciens korábbi kezelőorvosa találkozott Sugárral, gratulált neki, mert hallotta, Sugár milyen szép eredményeket ért el, a bénulás eltűnt a jobb karjából. „Igen — mondta Sugár — de most a bal karjában van.”

Sugár a baloldali mozgalom szimpatizánsa volt. A kommunista párthoz fűződő viszonya nem teljesen világos, de biztos, hogy a háború előtti Jugoszláv Kommunista Pártnak nem volt tagja. Ugyanakkor több helyről megerősítették, hogy anyagilag támo-

gatta az ún. Vörös Segélyt, amely a JKP bebörtönzött munkás aktivistáit pénzzel segítette, részt vett Adolf Singer akcióiban is, aki Szabadkán a második világháború előtt a Jugoszláv Kommunista Párt egyik kiemelkedő tagja volt (1941-ben felakasztották). Egyébként bátyja, Singer Béla Sugár ügyvédje és személyes barátja volt, gyakran képviselte Sugárt a kifizetetlen kezelési költségekért folytatott pereiben. Belgrádból Szabadkára történt visszatérését követően Sugár már nem tartott fenn kapcsolatot a szabadkai kommunistákkal. A szabadkőművesség iránti szimpátiája közismert volt. Singernek és barátainak a kivégzése nagyon megrázta Sugárt.

Gyakorlati terapeutaként Sugár tipikus ortodox freudista volt. A páciens a díványon feküdt és szabadon asszociált, Sugár pedig nagyon röviden, célzottan és személytelenül interpretálta a hallottakat. A jugoszláv pszichoanalízishez Sugár nemcsak a betegek gyógyításával, hanem kiképző analitikusként kifejtett munkájával is hozzájárult. Ő volt az egyetlen kiképző analitikus Szerbiában, akihez olyan befolyásos pszichiáterek is jártak, mint Vojin Matic és Vladislav Klajn. Mindezeket túl, Sugár tudományos kutatóként is dolgozott. Nem épített fel semmilyen új tudományos rendszert, a nevéhez semmilyen pszichológiai teória nem fűződik, pszichoanalitikus és egyéb folyóiratokban megjelent cikkei azonban nevelő hatású, alapos és nagyon szisztematikus szerzőre utalnak. Cikkei „Nikola Sugar” vagy „Nikolaus Sugar” aláírással jelentek meg. Ugyanis, mint tudjuk, Sugár többször változtatta meg lakhelyét, így cikkei az első időben (a húszas évek közepén) Bécsből, később Szabadkáról, illetve Belgrádból származnak. Sugár nemcsak tudományos problémákkal foglalkozó cikkeket írt, hanem a saját környezetének is krónikása volt. Írt egy rövid nekrológot Milly Vosviniéről (2), aki Bécsben és Berlinben munkálkodott. Sugár őt valószínűleg a bécsi és a berlini napokban ismerte meg; méltatta a *Lélekelemzési tanulmányokat*, (3) amely Ferenczi Sándor 60. születésnapjára ajándékkul kiadott könyv volt, ismertette Nikola Popovics *Előadások a pszichoanalízisről* (4), valamint Hugo Klajn *Nevelés az orvosi és társadalmi pszichológia szemszögéből* (5) c. könyvét. Ezek a rövid munkák angazsált megfigyelőnek mutatják Sugárt, aki figyelemmel kísérte a saját környezetében és a pszichoanalízis világában bekövetkezett eseményeket, tájékoztatta a világot a belgrádi pszichoanalitikus körökben történekekről.

Ezeket, a főleg tájékoztató jellegű közleményeken kívül Sugár az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* című, akkor meghatározó jellegű pszichoanalitikus folyóiratban és egyéb, más pszichiátriai kiadványban is jelentetett meg tudományos cikkeket. Ezen munkák közül manapság néhányat már kezdetlegesnek és kevésbé jelentősnek tekinthetünk, de harminc vagy ötven évvel ezelőtt ezek még jelentősen hozzájárultak a fiatal tudományhoz.

Az első ezek közül „A foginger motívumának szerepe a pszichózisban” (Die Rolle des „Zahnreiz“-Motivs bei Psychosen, [6]) az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* c. folyóiratban jelent meg 1925-ben, ahol szerzőként „Nikolaus Sugar, Wien”-t jelölték meg. Itt hangsúlyoznunk kell, hogy a pszichózis pszichoanalitikus megközelítése abban az időben még viszonylag ritka volt, és Sugár foglalkozása ilyen problémákkal bátor kiruccanás a még ismeretlen területre. Érdeklődése egyébként semmi képp sem lehet váratlan, hiszen tudjuk, Paul Schilder munkatársa volt.

Ebben a munkájában Sugár négy olyan esetet említ és magyaráz, amelyben a fogakkal kapcsolatos konfliktusok összefüggtek a pszichés állapottal. Abból az analógiából indult ki, hogy az álom pszichikai mechanizmusa és a pszichózis között kapcsolat mutatható ki, felteszi a kérdést, ez miképpen érvényesül a leírt különféle esetekben. Freud az *Álomfejtés*ben bemutatta, hogy az álomban a kopaszság, a haj levágása, a lefejezés, a fogak kihullása és kihúzása stb. szimbolizálja a kasztrációt. Sugár ebben a művében azt is vizsgálja, milyen szerepet játszik a fogak sérülése, a fogfájás, azaz a „fogtrauma” mint a pszichózist előidéző vagy tartalmazó motívum. Négy esetet mutat be, amelyek közül hármát hipochondriás pszichózisként, illetve paranoid szkizofrénként diagnosztizált, míg a negyedik esetben progresszív paralízisről van szó. Az első esetben a pszichózis a foghúzást követően nyilvánult meg, a másodikban a fogorvosi kezelés idején, a harmadik és a negyedik esetben a fogak csak tartalmilag játszottak meghatározó szerepet. A külső körülmények megakadályozták a szerzőt abban, hogy sokoldalú vizsgálatot végezhesen a teljes analízis és a páciensek betegségstruktúrájának a megértése érdekében. Íme a jelzett esetek:

1. Karl C. 47 éves asztalossegéd. A páciens általában nyugodtnak (csak időnként rémültnek) és tájékozottnak tűnt. A beteg már hónapok óta nem dolgozott, mert a „tüdejében és a beleiben fájdalmak” jelentkeztek. A beteg elmondta, hogy a fájdalmait „apró tűk, enyv és egyéb szemét” okozzák, amelyeket különböző éttermekben kevertek az ételébe. Ezek már régóta a testében vannak, s mindez már oda vezetett, hogy időközönként, néhány napig vagy hétig, beteg. A betegség közvetlen oka az előző évben, éppen karácsony előtt végzett foghúzás („Így keletkezett a gyulladás a belekben és a tüdőben, ahol tulajdonképpen a tűk fekszenek.”). Ezenkívül néhány évvel azelőtt egyik comb operációja során tűk maradtak a testében. A székletében talált „három aranydarabot, egymásba gyömöszölve” (közelebbi felvilágosítást nem adott róla). Az előző héten a páciens „enyvet és festéket” vett be. Ezt valaki ajánlotta neki, de már nem emlékszik arra, ki volt az. Mihelyt megtudja „ki tette”, majd szólni fog. A szexuális életére vonatkozó kérdésre ismét a tűkkel teli beleiről kezd beszélni, és különösen kesereg az elvesztett aranyak miatt. Az orvos biztatására a páciens (gátlásosan) elmondta, hogy már nyolc éve nem volt szexuális érintkezése, de ez őt nem zavarja, hisz „a betegségtől úgyis olyan gyenge”. Ezután ismét eltért a témától, és újra elmerült a hipochondriás képzelgéseiben („belül ég” és ehhez hasonló dolgok). A maszturbációra vonatkozó kérdés után zavartan hallgatott, és hipochondriás szenvelgéseai mögé rejtőzött. A lánya megemlíti, hogy a foghúzásától kezdődően (azaz tavaly decembertől) változott meg. Azóta ágyban fekszik, tüdő- és bélbetegséget képzel be magának. Egyszer minden előzmény nélkül azt mesélte a lányának, hogy látta őt levágott fejjel.

2. Anna J. 37 éves konyhai segédmunkás, hajadon. A munkaadója azt állítja, hogy mióta kezelték a fogát, csak arról beszél. Azt megelőzően semmi feltűnő nem volt a viselkedésében. Félelem és öngyilkosság gondolatát juttatta kifejezésre a fogászati kezelés után, időről időre nagyon izgatott állapotba került. Otthon a fogait a földhöz vágta — ezeknek össze kell törniük, mert a fogorvos büntettet követett el rajtuk. Eleven felgyújtotta őt (ti. a fogorvos), és eközben nevetett: miként a fogakkal végzett, ha-

sonlónak kell vele is történnie. Egy gyermek jelent meg előtte szellem képében. A páciens a klinikán riadt volt, tehetetlen, időről időre hallucinált (éjszakánként egy gyermek ment az ágyához és beszélt hozzá). A páciens megemlítette, hogy az első látásra beleszeretett a fogorvosába. Amikor a fogorvos a közelébe került, különösen a foghúzásnál, ezt a beteg már nemi kapcsolatnak érezte. A fogorvosnak erről semmit se szólt, de ő ezt tudta, hisz ő idézte elő az „érzést”. „Ez az elveszett szív játéka volt, amit kerestem.” A páciens úgy érezte, hogy „a lábát levágták”, „a szíve megnyugodott” stb.

3. Robert S. 39 éves postai alkalmazott. Önként jelentkezett a rendőrségen, mert megijedt, hogy megőrül „az agyába toduló vértől”. A klinikai diagnózisa: „kényszeres neurózis hipochondriás vonásokkal, esetleg kezdődő szkizofrénia”. Tizenkettőtől tizennyolc éves koráig maszturbált, állítólag tudatos fantázia nélkül. A betegség 1912-ben jelentkezett. Akkor a páciens protézist készíttetett magának. Kezdetben minden rendben volt, de egyik nap egy barátja azt mondta: „Milyen nevetséges, ha egy fiatal embernek műfogsora van. Ilyet csak a »meleg fiúk« hordanak.” Attól kezdve a páciens kénytelen volt állandóan arra gondolni, hogy ő talán homoszexuális. Mindenkiné a száját kellett néznie, hogy lássa, van-e műfogsoruk, s arra gondolt, minden ember az ő száját nézi, és azt hiszik, „meleg fiú”. Végül kidobta a protézisét. Az első világháború idején a kényszerképzetei valamelyest háttérbe szorultak, és új műfogakat készíttetett magának. 1918-ban azonban ismét rosszabb állapotba került: amikor műfogsort használó embereket látott, úgy érezte, mintha a vér a fejébe tódult volna, rettenetesen félt, az a kényszerképzete támadt, hogy az emberek észreveszik, amint a szájukba néz; emellett a füle is zúgott és heves szívdobogást is kapott („Ez olyan volt, mint az ekstázis, hatalmas izgatottság”). Láthatóan minden a sikertelen házasságával függött össze. Nem szerette a feleségét, aki szexuálisan nem elégitette ki, mert „hideg” volt és unintelligens. Nem engedte meg neki a cunnilingust, amelyet ő annyira kívánt, és a fellációtól is undorodott. Ezért egyszer a páciens prostituáltakhoz ment el, akikkel cunnilingust végzett. Félt más emberek, különösen a felesége fogától. Nem volt bizonyos abban, a cunnilingustól betegedett-e meg, vagy attól, hogy többször nem gyakorolta. A kielégítetlenség következtében összeszorult a szíve, gondolatelzáródás lépett fel nála, nem tudott gondolkodni és unintelligenssé vált. Ez a szív működésének a leállításához és a halálához vezethet.

4. Egy progresszív paralizisben szenvedő ember egy örült pillanatában négy fogát kihúzta. Néhány órával később a páciens így szólt: „Ha a fogak rosszak, akkor a pénisz is rossz... Kihúztam négy fogamat... hogy a vérem megnyugodjon... A nyelvemet és a fogaimat be akartam fújatni Salvarsannal, de az orvosok ezt nem tették meg... Doktor úr, húzza ki a fogaimat... az agyamat, a nyelvemet, szememet, a herezacskómat, a péniszemet és a fejemet... és adja nekem egy ló, vagy egy másik nagy, erős állat péniszét... Nem tudok rágni, mert kihúztam a fogaimat, a testem nem kap ételt és a péniszem nem ér semmit... Már három éve nem ettem, nem közösültem, csak onanizáltam, mert a feleségemnek fehér folyása van, azaz szifilisz... Azzal tette tönkre a péniszemet... A péniszemet szörteleníteni kell, a lábamat le kell vágni, a lábaimat le kell vágni, elefántlábakat adjanak...” stb.

Az esetek bemutatása után Sugár azok magyarázatára tér rá. Ismételten leszögezi: az

első esetben a foghúzás volt az oka annak, hogy a páciens úgy érezte, mintha a belső szervei „gyulladásban lennének”. A páciens súlyos betegként fekszik az ágyban, mint akinek a teste komoly veszélyben van. Miként az jellemző a hipochondriás pszichózisra, túlzott figyelmet fordít a saját testére, azaz a testébe, illetve meghatározott szerveibe túl sok libidót investál; ezekre a szervekre úgy tekint, mint normális esetekben a genitáliákra szokás. Sugár itt Freud, Ferenczi és Schilder tanulmányaira hivatkozik, amelyek arra utalnak, hogy e szervek hipochondriás szempontból a nemi szerveknek felelnek meg. Az első eset rövid leírása is ezt igazolja. A páciens a szexuális életére vonatkozó kérdés után bélműködéséről és az exkrementumairól beszélt, ekkor különösen sajnálkozik a három aranydarab elvesztésén. A hármas szám szimbolikus értelme közismert (a fallosz szimbóluma), és így feltételezhető, hogy az analóg pénisz elvesztéséről van szó. Sugár ezt valószínűleg Ferenczi és Schilder kutatásaival összehasonlítva feltételezi, amelyek szerint a hipochondriás szerv leggyakrabban a fallosszal azonosítható. A páciens paranoiás képzeleti és mindenekelőtt más emberek (itt saját lánya) levágott fejének optikai hallucinációjára a kasztrációtól való félelméről beszélnek, amely felfelé toldott el, s láthatóan a foghúzásra való reagálást jelenti. Hasonló értelem tulajdonít Sugár a tűknek is, amelyek részben a szájon keresztül, részben a genitáliák táján (comb) végzett operáció útján hatoltak a beteg testébe. A hipochondriás szervek ellen ugyanis olyan tendenciák lépnek fel, amelyek éppen a saját testből való kilökődésre vonatkoznak, és ezzel a szubjektív rész vetítődik a tárgyra (Schilder). Az is feltételezhető, mondja Sugár, hogy itt olyan kasztrációs képzetekről van szó, amelyek a felettes-énből erednek, és szoros kapcsolatban vannak az előző maszturbációval, mivel a maszturbáció gyakran büntudattal jár együtt, a maszturbáló egyénnél gyakori a halasztott kompenzációs igény, hogy minden tekintetben, különösen a szexualitástól tartózkodjék. Ez a páciens megemlítette, hogy fiatal kora ellenére nyolc éve nem volt szexuális kapcsolata, és két éve nem is dolgozik. Ezekkel a rövid analitikai elmélkedésekkel Sugár azt kívánta bemutatni, hogy a foghúzás okozta hipochondriás pszichózisban aktívan közrejátszott a kasztrációs komplexus és a maszturbáció miatti büntudat is.

Sugár a továbbiakban hivatkozik Freud műveire, különösen az *Álomfejtésre*, amelyben kiemeli a foginger és a maszturbáció, a kasztráció és a születés közötti kapcsolatot. Eszerint a szexualitás elfojtása következtében „feljebb tolódás” történik, amelynek köszönhetően hisztéria esetén mindenfajta érzékelés és szándék, amelynek rendesen a genitáliákon kellene jelentkeznie, más testrészekre realizálódik. Mindezeket túl a foghúzásra és a maszturbációra hasonló kifejezések is vannak (a magyar és a német nyelvben). Freud szerint foghúzásról álmodni a nőknél szülést jelent (mindkét jelentés — kasztráció, születés — egyformán a test egy részének elvesztését jelenti).

Sugár megemlíti még egy egyszerű, foghúzással kapcsolatos, Schilder által leírt álmot, amely közvetlenül egy sikertelen coitus követett. A páciens azt álmodta, hogy kihúzzák a fogát. Erre a következőképpen asszociált: „A coituszhoz jó fogak kellenek, hogy azokat az aktus során össze lehessen szorítani, így intenzívebb az erő kifejtés, erősebb az erekció is; így a potenciám növelése érdekében megcsináltattam a fogaimat; a potencia gyengül, ha a fogak kiesnek, a maszturbáció miatt viszont kiesnek a fogak, a fogak és a pénisz egyformán rosszak lehetnek, a péniszre korona kell, protézis, de a

lyukas fog kielégültté is tehet, az étel majszolása ... az asszony gyömöszölése; a tojás-evés jót tesz a potenciának”. A páciensnek ellenszenvesek voltak azok az emberek, akik sokat esznek és gyakran közösjülnek. Mondta, hogy szeretne az étkezésnek határt szabni, néha a vaginát egy darab húsnak vagy állkapocsnak gondolta.

Sugár ezt az álmot a foghúzás kasztrációs képzetével magyarázta. Arra asszociál, hogy a páciensnél a szexuális funkciók és a fog funkciója (összeszorítás stb.) kapcsolatban állnak egymással. Arra a megállapításra jutott, hogy a fog és a pénisz viszonya azonos az evés és a szexuális kapcsolat összefüggésével. A koituszt szadista aktusként értelmezi (az étel morzsolása a fogakkal, az asszony morzsolása a koitusz útján). Ez az elmélet emlékeztet bennünket a „vagina dentata” fogalmára.

Miként Freud az *Álomfejtés*ben a fogorvosi kezeléssel kapcsolatos és más, fogingert előidéző momentumot tartalmazó álmot említ meg, Sugár is a leírt esetekben rámutat a foghúzásra, illetőleg a fogorvosi kezelésre mint a pszichózis kitörését siettető momentumra.

A foghúzásból adódó pszichotikus változások tartalma, összegzi Sugár, az első esetben az anális szülés, a második és a negyedik esetben az orális szülés és a kasztráció, a harmadik esetben pedig mindkettő. A Sugár által bemutatott esetek adalékok a posztoperatív pszichózis pszichológiájához. Schilder is vizsgálódásai során arra a következtetésre jutott, hogy a kasztrációs komplexus fontos szerepet játszik a posztoperatív pszichózisok keletkezésében, és a Sugár által leírt, az előbbieken ismertetett esetek is ezt támasztják alá. Éppen emiatt teszi fel Sugár a kérdést: vajon a kasztrációs komplexusnak, amely a posztoperatív pszichózisoknál és a pszichotikus önsanyargatásnál fontos szerepet játszik, van-e jelentősége egyéb más pszichózisoknál is. Sadger ugyanis már korábban látta, hogy egyetlen betegségnél sem került annyira előtérbe a kasztrációs komplexus, mint a paranoiás állapotban. A kasztrációs komplexus nagy szerepet játszott a szkizofrénia egyik olyan esetében, melyet Sugár és Schilder együtt kísért figyelemmel.

A Sugár által leírt esetek azt mutatják, hogy a „foginger motívum” a pszichózisban ugyanolyan szerepet játszik, mint az álomban. Ezt megerősíti Schilder értelmezése a kasztrációs komplexus szerepéről a posztoperatív pszichózis pszichopatológiájának létrejöttében is. Végző soron Sugár szerint a kasztrációs komplexus kisebb-nagyobb szerepet játszhat egyéb pszichózisoknál, különösen a szkizofréniaánál is.

Sugár következő, figyelemre méltó művei szintén az *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse* c. folyóiratban jelentek meg 1941-ben. Ugyanebben a számban tették közzé két észrevételét, amelyek hozzájárulnak a mimikai reagálás és a nem tudatos, önkéntelen egyetértés megértéséhez tévedés bekövetkezése esetében (7, 8).

Az első cikk „Adalék a mimikai megerősítés és tagadás kérdéséhez” (7). Ezzel a kérdéssel Sugár később is foglalkozott, amikor visszatért Szabadkára, 1942-ben pedig a Magyarországi Pszichoanalitikus Egyesület ülésén hasonló témában tartott előadást („Az ősi gesztusok értelmének ellentmondásai” címen). A cikkben Sugár a finn szerzőtől, Y. Kulovesitől indul ki, aki szerint a mimikai megerősítést és a tagadást kifejező mozdulatok (az első esetben a fej függőleges, a másodikban vízszintes mozgatása) orális alapokon nyugszanak. Kulovesi kiemeli a fejmozdulatokban azt a hasonlóságot,

illetve azonosságot, amely az igenlés és az ivás, továbbá a tagadás és az ételt elutasító gyermek mozdulata között van, a tagadó fejmozdulat gyakran a száj összeszorításával jár együtt. Kulovesi azt a következtetést vonja le, hogy a helyeslés kifejezése eredeti orális introjekció, a tagadás pedig orális védekezés.

Sugár Viktor Franklra is hivatkozik (ő az úgynevezett harmadik bécsi pszichoterápiás iskola mai is ismert képviselője és a logoterápia megalapítója), aki a mimikai helyeslés keletkezéséről két hipotézist állított fel:

1. A rágó mozdulatok az evés szimbólumai, az ösztön az éhségérzetre irányul, onnan arra a törekvésre, hogy valami ehetőt fogyasszon, illetve általában valamilyen tárgyat megragadjon, tehát ezeket a törekvéseket erősíti meg. Emellett a rágó mozdulatok esetén az alsó állkapocs mozgása megváltozik és az egész fej feltűnően megmozdul. Később ezek a mozdulatok (a fejbólintás) általában a helyeslésnek, illetve bizonyos gondolatoknak a szimbólumával azonosulnak.

2. A közösülési mozdulatok kapcsolatosak a szexuális aktussal, a nemi ösztönnel, de a szexuális izgalomra vonatkozó szimbólummal is, így a nemi aktus végrehajtásának kívánságával; majd azzal a törekvéssel, hogy a személy egy tárgyat megszerezzen és így tovább (mint az előző esetben is). Emellett a közösülési mozdulatok mint a fejmozdulatok szimbólumai jelennek meg, tehát más testrészeire tevődnek át.

Frankl a mimikai tagadás keletkezésére egyetlen magyarázatot adott, amely azt állítja, hogy a fej tagadó mozdulata az undor miatt fellépő szimbolikus mozgásból ered (amelynél az alkalmazás kiterjesztése a mimikai helyeslésnél is hasonlóan fennáll).

Ha a fenti két szerzőt összehasonlítjuk, tapasztalható a gondolatok hasonlósága. Sugár egyébként hangsúlyozza, hogy mindkét szerző elmulasztotta egy olyan fontos jelenség vizsgálatát, amely ugyan a problémamegoldást nehezíti és bonyolítja, de figyelmen kívül mégsem hagyható. Nevezetesen Kulosevi és Frankl (nem egyértelműen ugyan) abból a feltevésből indul ki, hogy a fej vertikális mozgása mindig és mindenütt kizárólag a helyeslés kifejezésére szolgál, míg a fej horizontális mozgatása a tagadást juttatja kifejezésre. Sugár másrészt felhívja a figyelmet arra, hogy Macedóniában (tegyük hozzá, Bulgáriában is) általában széles körben elterjedt szokás a helyeslést horizontális, a tagadást pedig vertikális fejmozdulattal kifejezni. Megjelenési formáját tekintve ugyanaz a mozdulat egymással teljesen ellentétes szándék kifejezésére szolgál Közép- és Észak-Európában. A macedón származású emberek ezt a szokásukat még akkor is megtartják, ha évekig olyan környezetben élnek, ahol a helyeslést és a tagadást az Európa többi részén megszokott módon fejezik ki.

Kulosevi és Frankl feltételezése és magyarázata csak akkor világos és logikus, ha a helyeslés és tagadás általuk bemutatott módját általánosnak, a macedóniai formát pedig kivételesnek tekintjük.

Az, hogy a fejmozdulatok leírt módjai egyik vagy másik értelemben hosszabb történelmi korszakokban ugyanannál a népnél azonosak voltak-e, vagy megváltoztak, fontos kérdés és további vizsgálatot igényel. Sugár szerint a helyeslés és tagadás kifejezésére szolgáló mozdulataink éppúgy egy hosszabb fejlődés pillanatnyi állapota, miként pl. valamennyi nyelv nem más, mint annak egy hosszabb fejlődést követő jelenlegi helyzete. A pszichoanalitikus irodalomban elsőként Freud mutatott rá az ószavak

ellentétes értelmére (példák sorával szemléltette az egyiptomi és egyéb régi, de a modern nyelvekben is a gondolatoknak és egyes szavak hangzásának az ellentmondásosságát). Ami érvényes a nyelvre, véli Sugár, érvényes lehet a mozdulatok kifejezésére is. Az ósszavak ellentétes értelméhez hasonlóan szerinte feltételezhető az ősi mozdulatok (ősi gesztusok) ellentétes értelme is; így érthetővé válhat, miért alkalmaznak egyes területeken a helyeslésre és a tagadásra teljesen ellentétes fejmozdulatokat.

Egyik rövid munkájában („A ósszavak ellentétes jelentése”) Freud azt a feltevést fejtette ki, hogy az álom nyelvét jobban és könnyebben meg lehetne érteni, ha többet tudnánk a beszéd fejlődéséről. Így lehetne, állítja Sugár, érthetőbbé tenni a jelenlegi fejmozdulatok formáját és ellentétes értelmét, ha többet tudnánk az ősi gesztusok fejlődéséről. Ahogy Freud az említett munkájában leszögezte, feltételezhető, hogy a beszéd eredeti ellentétes értelme azt a mechanizmust jelképezi, amelyet helytelenül a sokoldalú tendenciák érvényesülése érdekében alkalmaz, Sugár feltételezi, hogy az ősi gesztusok és a kifejező mozdulatok eredeti ellentétes értelme olyan mechanizmusnak felel meg, amely a tévedéseket az ellentétek összefogására a többoldalú vágyakozások szolgálatában alkalmazza. Sugárnak ez a munkája a speciális balkáni szokás valószínűleg első pszichoanalitikus értelmezését mutatja be.

A pszichoanalitikus folyóirat ugyanezen számában jelent meg Sugárnak egy szemléje a nem tudatos megértésről és a „fertőző” szimptomatikus tévceselexvésekről (8). Sugár ebben a cikkében is, mint minden munkájában, más szerzők eredményeiből indul ki, ez esetben Freud, Fenichel, Pfister és Szalai műveire hivatkozik, akik a nem tudatos megértés eseteire mutattak rá. Sugár a szimptomatikus esetek két olyan példáját említi, amelyek adalékok ugyanehhez a kérdéshez. Kiemeli, hogy egyes személyek gyorsan és könnyen tudnak hozzájuk hasonlókat ösztönösen megérteni, továbbá idegekre öntudatlanul reagálhatnak anélkül, hogy a résztvevők közül azt bármelyikük is észrevenné. Úgy tűnik, az ösztönösen (nem tudatosan) viselkedő egyén tudja egy hasonló társát szimptomatikus cselexvessel oly módon provokálni, hogy ennek során az utóbbi személy úgymond az első végrehajtó eszközévé válik. Íme a két példa, amelyeket Sugár a saját tapasztalataiból szerzett, és amelyek őt szigorú deterministaként mutatják, aki a saját mindennapi életéből az első pillantásra banális eseményeket mélyrehatóan magyarázza és vizsgálja.

1. Egy antiszemita nézeteiről híres közép-európai város neuropszichiátriai klinikája főnökének a javaslatára és vezetéseivel egy zsidó asszonynál (Lő. asszony) agycsapolást végeztek. Az arteria meningea sérülése következtében vagy egyéb okokból a páciens a beavatkozást követően meghalt. Az eset megvitatása után, az esemény súlyos nyomása alatt indultak a reggeli vizitre. Az Ul. nevű beteg ágyához érve a főnök így üdvözölte őt: „Jó reggelt, Lő. asszony!” Megdöbbenve a tévedésen Sugárnak rögtön eszébe jutott, hogy ez itt Ul. asszony, és éppen az elhalálozott Lő. asszonnyal együtt ők ketten voltak az osztály zsidó származású betegek. Valószínűleg nagyon élesen nézett az antiszemita vezetőre, mert az azonnal hozzálépett és odasúgta neki: „De én valójában nem kívánom Ul. asszony halálát.” A vizit befejezése után a halálesetről tovább vitakoztak. A beszélgetés alatt az egyébként konzervatív főorvos megjegyezte: „A pszichoanalitikusok veszélyes emberek, de remélem, nem gondolja, hogy meg akar-

nám ölni Ul. asszonyt.” Ugyanebben a pillanatban a főorvos kezében lévő körleírások közül az egyik leesett, azonnal kiderült, hogy az éppen Ul. asszonyé volt. Kicsit ügyetlenül kapott utána, de Sugár is lehajolt a leesett lapért. Akkor a kezük elég erősen ütközött össze úgy, hogy Sugár a hüvelykujja körmével a főnök kézfejeről lekapott egy darab bőrt. A főorvos a fájdalomtól felkiáltott, a seb elkezdett erősen vérezni. Ugyanakkor lehajlás közben a fejüket is összeütötték. A túlzott, túlkompenzált bocsánatkérés alapján Sugár felismerte, hogy ez nem más, mint a tudattalanjának hatására elkövetett ügyes bosszú. Ezeket a sorozathibákat értelmezve Sugár nem állítja, hogy már az agycsapolás indikálása vagy a szerencsétlenül kiválasztott hely azzal a nem tudatos szándékkal jött létre, hogy a két zsidó közül az egyiket a klinikáról és az életből is eltávolítsa, de biztosan látja: a főorvos egyértelműen a másik zsidónak a „halálát kívánta”. A Sugár és a főorvos közötti tudattalan párbajt a következőképpen lehetne megfogalmazni:

A főorvos tudattalanja: „Az osztály másik zsidójának, Ul. asszonynak is kívánom a halálát” (Ul. asszonyt Lö. asszony nevének üdvözölte.). Sugár tudattalanja: „Gyilkos, nem elég, hogy megöltél egy zsidót, még a másikat is el akarod pusztítani?!” (akaratlanul nagyon élesen nézett rá). A főnök tudatosan és tüntetőleg kért tőle bocsánatot: „De én nem kívánom Ul. asszony halálát”. Ez a tudatos, de túlkompenzált megnyilvánulás a tudattalan agresszív kívánsággal kapcsolatos reakció és a büntudatnak is jele. Később kényszerűen, túlkompenzált módon ismétlődött meg ez a meggyőződése abban a pillanatban, amelyben a lapok közül Ul. asszonyé esett ki; mintha a főnök tudattalanja azt akarta volna mondani: „Mégiscsak zavar a másik zsidó, tulajdonképpen forró vágyam, hogy az osztályt megtisztítsam tőle!” Sugár tudattalanja: „Halj meg te, kétszeres gyilkos, megérdemled, hogy megöljelek!” (A fejek összeütközése, karmolás.)

Ettől eltérő a másik eset jellege. Egy fiatal kardvívó megnősült, és a legnagyobb megdöbbenésére megállapította, hogy a házasságban impotens. Számtalan kísérletet tett a koitusz végrehajtására, mert a fiatal felesége előtt indokolni és kijavítani akarta a hibát, de a kísérletek a legtöbb esetben sikertelenek maradtak. Ebben az időben a vívóórákon a következő igen kellemetlen esemény történt: ellenfele, aki elég vadul küzdött, olyan erős csapást mért a péniszére, hogy görcsbe rándulva, tehetetlenül bukott a földre. A péniszén az ütés helyén duzzadt, vörös csík volt látható. Röviddel magához térése után, mikor ismét fel tudott egyenesedni és mozogni, spontán és könnyebbülve mondta az ott lévő barátjának, aki egyben az orvosa is: „Ez most éppen jókor jött nekem.” Aztán elmagyarázta, hogy „e miatt az ütés miatt” nem tud a feleségével közöszlenni, és kérte orvos barátját, aki a kellemetlen esetnek szemtanúja volt, igazolja a sérülését a felesége előtt, így könnyebb lesz kimentenie magát. Néhány perces pihenés után vívott még ezzel a barátjával is, és ekkor történt a legérdekesebb dolog: ettől az ellenfelétől is hasonló sebet, azaz szúrást kapott a péniszébe.

Sugár szerint itt kétségtelenül kiprovokált szimptomatikus cselekvésről van szó, amely a tudatban megformálódó akaratot előzött meg (a szerző kiemeli: akár figyelmen kívül is hagyható az, hogy a provokált szimptomatikus cselekvés kielégíti a kardvívó kívánságát is, valószínűleg egyéb determinánsok is szerepet játszottak — direkt módon büntető csapás a „vétkes” szervre — de nemcsak a kardvívó pszichikai szituáci-

ójának teljes körű magyarázatát kell figyelembe venni, hanem a nem tudatosan viselkedő másik személy útján a szimptomatikus cselekvés provokációjának a lehetőségét is). A provokáció eszköze a szokatlanul ügyetlen testtartás. A nem tudatosan cselekvő ellenfél tette, amely a vívás során a partner ügyetlenségének a kihasználására irányult, azonnal a megfelelő módon reagált, mintha a partnerének a sebesülés utáni nem tudatos vágját értette volna meg. Az ellenfélnek, az orvos barátnak, a nem tudatos provokációját még inkább megkönnyítette, hogy az első sérülésnél jelen volt, és ez a másik szimptomatikus cselekedetet szinte előkészítette. A barát „rávezetését” megkönnyíthette az a tény is, véli Sugár, hogy az orvos korábban is tudott a páciensének — barátjának — az impotenciájáról, így a péniszét büntetésre és megütésre méltónak tekintette.

Ezt az esetet magyarázva Sugár még egyszer hivatkozik Freudra, aki *A mindennapi élet pszichopatológiája* című művében rámutat arra, hogy a balesetek, a kisebb hibák a beszédben, az olvasásban és a megértésben, önsérülések, az ügyetlenség stb. leggyakrabban annak a személynek a nem tudatos szándékán alapulnak, akinél ezek az események bekövetkeznek.

A pszichoanalitikus és pszichiátriai szakfolyóiratokban megjelent munkái mellett Sugár olyan kérdésekkel is foglalkozott, amelyek a gazdasági és politikai események kommentátoraként és alkalmazott megfigyelőként mutatják be őt. „Fehér Miklós” és „Schmidt János” néven különböző, nem pszichoanalitikus kérdésekről is írt. Ezek a cikkek a *Híd* című folyóiratban jelentek meg, és azért említésre méltóak, mert azon kívül, hogy betekintést nyújtanak Sugár politikai nézetébe, emocionális és egyéb kérdésekről alkotott felfogásába, némelyiket a szerző pszichoanalitikus műveltségének a szelleme hatja át.

Az első cikk ezek közül „A nemzetközi hadiipar” (11). E cikkben Sugár a fegyvergyártók nemzetközi kapcsolatairól és azokról a módszerekről ír, amelyek a fegyverek hozzáférhetőségét biztosítják; néha a saját országuk ellensége számára is. Sugár az első világháborúval összefüggő gazdasági, politikai kérdésekről is beszél, és bemutatja, hogy a cikk megjelenése idején (1936-ban) egy „hatalmas, véres internacionálé” működik, amely öt nagy háborús trösztökhöz fűződik (Wicker-Arastrong, Anglia; Schneider-Creusot, Franciaország; Mitsui, Japán; Betlehem Steel Corp., USA és Krupp, Németország). Sugár levonja a következtetést, hogy az akkori krízist sem a fegyverkezés, sem a háború nem tudja megszüntetni, hanem csupán a munkástömegek összefogása, mivel az előtérbe került hadiipar állandó veszélyt jelent a világbékére és hatalmas befolyással rendelkező konszern alkot, amelynek a profitja a háborútól és a háborús kényszerüléstől függ.

A következő cikk sokkal inkább elárulja a szerző foglalkozását, aki ezúttal „Schmidt János” álnév mögé rejtőzött. A „nemi éhség” című cikkről (12) van szó, amelyben Sugár a libidónak abból a tulajdonságából („nemi nyomor”) indul ki, hogy a nemi éhség a maga csillapítására sokkal többféle objektumot tud felhasználni, mint a valódi éhség, hiszen már viszonylag kismértékű szexuális „éhség” esetén is eltérő lehet a nemi ösztön a perverzió irányába. (Ez figyelhető meg a büntetés-végrehajtó intézetekben, hadifogolytáborokban, kolostorokban stb.) A libidó így mindent „felfal”,

ha nem kap megfelelő élelmet, és meg tudja „emészteni” a verést, a megaláztatást és még sok más, ezeknél furcsább dolgot; a normális „étel” hiányának következtében a libidó orientálódhat a homoszexualitás, az elfojtás, az eltolódás stb. felé. Sugár megemlíti azt a biológiai értelmezést is, mely szerint a „szerelem és éhség” (tehát az éhség két formája) mozgatja a világot, azaz táplálják az összes többi motívumot, mint pl. az entuziazmust, vallási fanatizmust, művészi inspirációt, tudásszomjat stb. A libidóval kapcsolatos valamennyi szenvedélynek van valamilyen emberi, társadalmi és egyéni célja. Fontos szerepe ellenére a libidót bizonyos mértékben korlátozni és szabályozni kell, mert egyébként a gátlástalan, szabadjára engedett nemi ösztön a történelem előtti idők állapotába vetne vissza bennünket. Sugár itt Freudnak a szublimációra vonatkozó fogalmát úgy magyarázza, mint „a libidó irányítása a szociálisan hasznos célok felé”.

A tömegek szexuális éhségének okait Sugár szerint két kategóriába sorolhatjuk: a külsők, amelyeket közvetlenül az anyagi egzisztencia gerjeszt és a belsők, amelyek magának a személynek a szexuálpszichológiai struktúrájából adódnak. Az előbbihez tartoznak: a megoldatlan lakásproblémák (hiányoznak a megfelelő helyiségek, ahol zavartalanul lehet szexuális életet folytatni; ez leginkább a szegényebb rétegeket érinti). Az ilyen frusztráció következtében a legszegényebb rétegekhez tartozók gyakran kénytelenek felöltözve, feszült várakozás állapotában vagy harmadik személy jelenléte miatt visszafojtottan nemi életet élni; ezek a körülmények lehetetlenné teszik a teljesen kielégítő szexualitást. Fontos a védekezés kérdése (ami szintén megoldatlan; az abortusz tiltása önmagában nem állítja meg a születési arányszám csökkenését, a védekező eszközök propagálása az általános szociális gondok közegében esetleg megvédheti az asszonyokat a hozzá nem értők által végzett abortusztól) és a prostitúció (amely a szexuális élet korlátozásának a következménye a házasságon belüli szexuális élet vagy az absztinencia közötti választás kényszere miatt). Amint látjuk, Sugár rámutat az akkoriban megoldatlan, szexuális étellel összefüggő szociálpolitikai kérdésekre, amelyek leginkább a „legszegényebb rétegeket” érintik. Ezzel ismét a szerző baloldali orientáltságának megnyilvánulásához jutottunk el. Sugár kiáll az „abortusz paragrafus” eltörléséért, és helyette az óvszereket és a családtervezést, valamint a (kis)városi erkölcs megváltoztatását propagálja.

A „szexuális éhség” másik oka belső jellegű — ez az egyén struktúrája. Ehhez kapcsolódik az, hogy a szülők és a nevelők nem ismerik a gyerekek egyéniségét, nem világos előttük az a tény, amelyre már Freud is rámutatott: már a kicsi gyermekeknek is van szexuális impulzusuk. Figyelmen kívül hagyják a gyermek fejlődésének ezt az alapvető tényezőjét, minden lépésnél — leggyakrabban tévesen — beavatkoznak a gyermek életébe, ez pedig elfojtásra, perverzióra és hasonló dolgokra kényszeríti őt. Ezáltal már a gyermekkorukban elvetik bennük a későbbi neurózis magját, hiszen egyszerűbb szülővé válni, mint tudással és türelemmel felnevelni a gyermeket.

A „Jog és erőszak” (13) c. cikk történelmi, pszichológiai, antropológiai és politikai elemeket tartalmaz. Sugár itt a jogról mint az erőszak közvetlen származékáról beszél, és megmagyarázza, hogy az igazságszolgáltatást az emberek egységes akarata hozta létre az egyéni erőszak elleni harc céljából. A közösségek hatalma a jogban testesül meg

az egyén hatalmával szemben. Ez azonban olyan erőszak, amely az ellen irányul, aki a közösséggel szemben áll; ugyanazokat a célokat követi és ugyanazokat az eszközöket alkalmazza, mint bármely más erőszak-megnyilvánulási forma, itt azonban nem egyéni, hanem közösségi erőszakra van szó.

Az individuális (primitív közösségekre jellemző) erőszaktól a közösségi erőszakhoz (amely a későbbi, fejlett társadalmakat jellemzi) vezető átmenethez tartós, állandó együttműködés szükséges, hogy a közösség kialakuljon. Ha ugyanis az egyesülés csupán egy zsarnok győzelemre segítésének céljából jönne létre, akkor a közösség szétesne, a lázadást előidéző szituáció újra megismétlődne. Ekkortól a nemkívánatos személyek akaratának korlátozása érdekében a közösségnek tartósnak és szervezettnek kell lennie, fennmaradása céljából olyan előírásokat — törvényeket — kell alkotnia, amelyek a szervezetre és a hatalomra egyaránt vonatkoznak, továbbá a jogi erőszak intézményeiről is (bírótság, szabadságvesztés, milícia) gondoskodnak. A helyzet azzal bonyolódik, hogy a közösség eleve különböző erőket (férfiak-nők, felnőttek-gyerekek, győztesek-vesztesek) foglal magába, és így a jog az egyenlőtlen viszonyok kifejezőjévé válik, az erők akaratának megfelelően alakítják, miközben az elnyomottak egyre kisebb jogot kapnak.

Ez a cikk olyan események politikailag képzett megfigyelőjének mutatja Sugárt, amelyek leírásában pszichológiai képzettsége és baloldali nézetei egyaránt kifejezésre jutnak. Egyesült nemzetek még nem valósítottak meg olyan „központi hatalmakat”, amelyekről Sugár beszél, ehhez a koncepcióhoz azonban leginkább talán a Népszövetség áll közel.

A jog és igazságszolgáltatás témája kerül ismét felszínre Sugárnak a „Büntetőjog és alkalmazása” (14) c. cikkében is, amelyben még inkább nyilvánvaló a pszichoanalitikus megközelítés. Sugár itt a büntetés-végrehajtó intézetek céljairól és pszichodinamikájáról ír. Megemlíti, hogy a büntetőjog nevelési tudománynak tekinti magát, mivel hivatalosan lemond a bosszúról és a bűnöző (át)nevelésére törekszik. Az (át)nevelés pozitív módon a jó magaviselet megjutalmazásával vagy a börtönbüntetés időtartama alatti életkörülmények javításával, negatív módon pedig megfélemlítéssel érhető el, amely az ismételt bűnözéstől térít el; ezen a két módon igyekszik a szocializált polgárt a bűnözéstől visszatartani. Az említett eljárások, állítja Sugár, a gyermeknevelés módszereivel azonosak. Ezek a módszerek azonban kevésbé hatékonyak, mivel a bűnözők egy része a társadalmi törvényeket azért szegi meg, mert erre alapvető létszükségletei kényszerítik; a büntetés nem tartja vissza őket a bűncselekmények elkövetésétől (az egyetlen megoldás az lenne, ha a bűnözőknek olyan egzisztenciát biztosítanának, hogy a szükségleteiket ne kelljen erőszakos módon kielégíteniük). A bűnözők másik része a büntetést ösztönösen követi el; a pszichoanalízis kimutatta, hogy a nem tudatos kényszerből elkövetett bűneseteket nem lehet megakadályozni az ember tudatára való ráhatással. Ez a ráhatás a neurotikus vagy pszichopata bűnözőknél éppúgy lehetetlen, mint a nem bűnöző neurotikus egyéneknél.

A büntetett igazából leggyakrabban a fent említett két körülmény együttes következményei, pszichoanalitikus szempontból a tettet az elkövető nem tudatos pszichikai élete és az ösztöneinek struktúrája is befolyásolja.

Ha azonban a büntetőjog képtelen elérni a célját (a bűnözők átnevelését), akkor a társadalomba történő beilleszkedés egyéb más aspektusait törvényekkel és előírásokkal kell létrehozni. Mivel a büntetőjog tárgya nemcsak a bűnöző, hanem az esetleges jövőbeni vétkes is, az eddig büntetlen állampolgár, a jog következképpen ily módon alapvetően minden egyénre elretentően hat. A tömegek azonban hajlandók arra, hogy alkalmazkodjanak a fennálló társadalomhoz, és alárendeljk magukat a vezető réteg akaratának. Ennek a hajlandóságnak a modellje fedezhető fel a gyermekeknek az apjukkal szemben tanúsított magatartásában (reális helyzet az, hogy a gyermek az apjával szemben áll, szükségszerűen fél tőle és csodálja annak szellemi fölényét). A gyermek pszichikai magatartása az apja irányában adekvát az államnak az állampolgáraival szemben támasztott igényt tükröző viszonyal. Az államhatalom mindent megtesz azért, hogy a tömegek szemében az apa imázsát kialakítsa, ennek érdekében különféle eszközöket alkalmaz; ezek egyike a büntetőjog.

A büntetőjognak van még egy fontos feladata: a tömegek egyfajta szadista hajlamát elégti ki, mivel az uralkodó osztály alapvető érdeke, hogy ezt az ösztönt valamilyen más objektumra irányítsa át. Amit a tömegek igazságérzetének neveznek, az nem egyéb, mint a szadista és agresszív ösztönök együttes megnyilvánulása; és teljesen érthető, hogy az állam kész örömmel hivatkozik erre az igazságérzetre, mivel így tudja kockázat nélkül kielégíteni az említett ösztönöket.

Egyik cikkét Sugár a tulajdon nevével jelentette meg („Pillantás a pszichoanalízis jövőjébe”; [1]). Ebben Sugár a pszichoanalízis céljaira és eredményeire utal (a pszichikai életben a törvényesség és jogszerűség kialakítása, a természettudományokon alapuló pszichológia létrehozása, a pszichiátria, a jog, a pedagógia, az etika és a művészet kiegészítése), majd ezt követően hangsúlyozza, hogy a pszichoanalízis céljainak alkalmazkodniuk kell a gazdasági és társadalmi fejlődés folyamataihoz is. A dialektika elveivel összhangban a pszichoanalízis céljai nem maradhatnak változatlanok.

A cikk rövidsége ellenére is kiemelkedő jelentőségű, mivel a szociális és gazdasági tényezőknek a pszichikai zavarban betöltött szerepét is hangsúlyozza; és ebben az értelemben Sugár a környezetében biztosan nem csupán a pszichoanalízis úttörője volt, hanem azon pszichoanalitikus irányzatok korai előharcosa is, amelyek a freudi koncepciót gazdasági és társadalmi tényezőkkel egészítették ki (mint például Erich Fromm). Sugár kiemeli, hogy a pszichoanalízis a 19. század utolsó évtizedének tipikus terméke és a képmutató polgári szexuális erkölcs elleni lázadás is, továbbá azt is hangsúlyozza, hogy a pszichoanalízis során elkerülhetetlen a szociális tényezők felmérése. Nincs olyan neurotikus állapot, amelynek keletkezésében, jelenében vagy múltjában szociális és gazdasági feltételek, családi és házasi élet, a társadalmi hovatartozás és hasonló dolgok ne játszanának valamilyen szerepet. A társadalmi környezet aktuális pszichikai konfliktusainál, amelyek az egyénnek a környezethez való viszonyát annyira megnehezítik, hogy nem tud azokon úrrá lenni, a jelenben, a pszichoneurózisnál a beteg múltjában idézik elő a szociális faktorok a hibás nevelésből adódó neurotikus diszpozíciót vagy magát a betegséget (ez érvényes a hisztérikusokra, megszállottakra, perverzekre, pszichotikusokra is).

Sugár rossz néven veszi a pszichoanalízistől azt, hogy bár elismeri a társadalmi tényezőket a neurózis létrejöttében, mégsem törődik velük és nem ad kellő hangsúlyt azoknak. A neurotikus állapotra vonatkozóan legfontosabb a „szociális higiénia”, ezért a jövőben, állította Sugár negyven évvel ezelőtt, a pszichoanalízis nagy szerepet játszik majd a neurózis megelőzésében, nagyobb teret hódít el a szintén fontos egyéni gyógyítástól. A társadalmi struktúra változása az erkölcsi értékeknek (ezek egyáltalán nem abszolútumok, hanem a konkrét szociális forma visszatükröződései), s ezzel együtt a neurózis megjelenési formájának és magyarázatának a módosulását is eredményezi az új gazdasági rendben. Ilyen módon lehet az Ödipusz-komplexust a kollektív társadalomban egészen másként tekinteni, mint a patriarchális társadalomban, hiszen ha a gyermek nem családban nő fel, hanem kollektív társadalomban pszichoanalitikusan képzett pedagógusok nevelik, akkor megszabadulhatna az Ödipusz-komplexustól és aktívabbá válhatna, több, társadalmilag hasznos energiával rendelkezhetne. Az új nevelési módszertől elvárható a szexuális elnyomás megszüntetése is, a szublimáció tudatos kiépítése a munka során és kreatív tevékenységre irányítás, így ezzel a tehetség kifejlesztése is. A kollektív társadalom a pszichoanalitikus vizsgálatok eredményeinek alkalmazásával nagy horderejű változásokig juthat el a kriminológia területén is, mivel így a bűnözés két fő indítéka — a gazdasági nélkülözés és a szexuális frusztráció — minden esetben tetten érhető lenne.

Érdekesnek mondható, hogy 1940-ben, a náciizmus elterjedése és az európai pusztítás idején, mikor egyre nagyobb volt még Jugoszláviában is a jobboldali orientáció, Sugár olyan cikket jelentethet meg, amelyben nyíltan egy „új gazdasági rend” érkezését vetíti előre, és a „kollektív társadalomban” a pszichoanalízis lehetséges feladatainak szab irányt. Rámutatott a pszichoanalízis időhöz és gazdasági, társadalmi felépítéshez való alkalmazkodásának szükségességére, és ez nemcsak forradalmi, hanem széles látókörű, nyitott tudósnek is mutatja őt. Sugár, bár a terápiában ortodox analitikus, éppen elég szabad volt ahhoz, hogy belássa azt: az új gazdasági és társadalmi viszonyok beköszöntével a pszichoanalízis alkalmazásának új feltételei jönnek létre, a pszichoanalízis már nem korlátozódhat az egyénre, hanem a széles közösség szolgálatába kell állnia. Sugár e legrövidebb cikkében talán legmélyebb meggyőződését hozta nyilvánosságra.

Amikor már elkészült a Sugár Miklósról szóló fejezet, a berlini Freie Universitát könyvtárából egy olyan cikk fénymásolata érkezett, amelyet Sugár Paul Schilderrel írt „A szkizofrén beszédzavarokról” (15). Sugár e korai cikkére irányuló nyomozások nem jártak sikerrel: a bonni Egyetemi Könyvtár azt válaszolta, hogy a cikk nincs benne a megnevezett folyóiratban, a kölni Orvosi Könyvtár, a bécsi Sigmund Freud Társaság és a párizsi Pszichoanalitikus Könyvtár sem rendelkezik ezzel az írással.

Cikkíróként „P. Schilder, Wien” és „Nicolaus Sugár, Subotica” neveket jelölték meg. A szerzők 1925. március 15. és 26. között több alkalommal megvizsgálták egy 38 éves nőllen sörgyári munkást, akit egy rendőr azért vitt be, mert az utcán a rendőrnek azt mondta, hogy megszárták, ami egyáltalán nem látszott. A rendőrségen kijelentette, hogy szellemek üldözték és szurkálták, „kivágták a gyomrát” és ehhez hasonlókat mondott, ezért bevitték őt a pszichiátriai klinikára.

A páciens Schilder és Sugár kérdéseire összefüggéstelenül válaszolt, sokat beszélt arról, hogy az utóbbi három-négy évben az utcán és otthon az ágyban miként szurkálták meg a gyomrát, a hátát, a nyakát és a szívét. A sebeket nem látta, de egyértelműen érezte azokat. A páciens beszéde neologizmusokkal volt teletűzdelve: „Geschlechtsteilgefühlsschmerzen”, „Spürnis”, „Poponöse” stb. Az első koitusza 17 éves korában történt, utána már igen ritkán volt nemi kapcsolata, mert „nem volt ideje és gyakran állt éjszakai szolgálatban”; a vizsgálat előtt hat évvel már teljesen felhagyott a szexuális élettel. Tizenhat éve maszturbál, „de nagyon ritkán”, nővel és ritkán férfival fantáziálva. Elmondása szerint homoszexuális viszonya nem volt. A beteg gyakori akusztikus hallucinációról számolt be.

Schilder és Sugár az esetet a következőképpen diagnosztizálta: szkizofrénia súlyos beszédzavarral. A zavarok az új szavak alkotásában és nyelvtani ismeretek hiányában nyilvánultak meg. A páciens nem mindig manifestálta ezeket a zavarokat. Saját hóbortjáról beszélve gyakrabban alkalmazta az írásos formát, amely az indirekt beszédre jellemző; a mindennapi eseményekről pedig direkt beszédben nyilatkozott. A szerzők ennek alapján azt a következtetést vonták le, hogy a páciens a valóság és a delúziói között különbséget tesz.

Ami a formai aspektust érinti, a neologizmusok részben szokatlan szókapcsolatokban jelentkeztek (mint pl. „Luftbildungen” vagy „Geschlechtsteilgefühlsschmerzen”), egyes kifejezéseket pedig nem a szokott módon alkotott („Spürnis”, „Mordung”, „Nachschauung”). Sajátosan új eredetűek az olyan kifejezései, mint a „Gripps” vagy a „Poponöse”. A beteg ritkán használt mellékneveket, viszont határozószavakat és melléknévi igeneves konstrukciókat annál inkább. A kötőszavakat és a személyes névmásokat gyakran elhagyta, éppúgy, mint a segédigéket is. Az igéket az -ung és -nis toldalékok segítségével alakította át főnévvé, a függő és a nem függő beszéd konstrukciója helyett felváltva alkalmazza őket.

Sugár és Schilder páciensük beszédét paragrammatikusnak minősítik, és az alábbi szempontok szerint hasonlítják össze:

1. a gyermeki beszéddel, mert az a ragokat szabálytalanul alkalmazza; ez a gyermekek beszédfejlődésének egy meghatározott fázisára jellemző;
2. az agrammatizmussal agysérülés esetén, annak távirati stílusa miatt;
3. egy kortárs író sajátos stílusával, mivel az Georg Kaiser német expresszionista író stílusához hasonlít, akinek a prózáját a páciens viszonylag könnyen értette meg;
4. a primitív emberek sajátos beszédstílusával a rendelkezésükre álló etnológiai anyagok alapján, mert a fenti páciens és bizonyos közösségek (pl. az ún. Bahase Balih, „fordított beszéd” Borneón) beszédmódja között hasonlóságot fedeztek fel, továbbá a diákok titkos beszéde között: a szerzők emlékeztetnek a pszichoanalízis azon felfedezésére, miszerint a nem tudatos gondolkodás és a primitív népek gondolkodása között hasonlóság van.

A pszichózis akkor kezdődött, amikor a páciens úgy döntött, hogy megnősül, és az utcán bolyongott azzal a reménnyel, talán így találja meg a „megfelelő hölgyet”. Hamarosan úgy érezte, követik, „meleg fiúnak” vélik. Nyilvánvalóan arról a gyakori esetről van szó, amelyben az egyén a fellépett homoszexuális impulzusok ellen úgy véde-

kezik, hogy túlságosan is előtérbe helyezi a heteroszexualitást; a szerzők feltételezése szerint a páciens szexualitása regrediál a homoszexualitásra, amellyel szemben projekcióval reagál. Késsel szurkálják, kalapáccsal, karddal bántalmazzák a hátsórészét, mellét, szívét, hátát; az említett szerszámok a péniszt szimbolizálják. A páciens elmondta, hogy a valódi végtagjai mellett újak nőttek ki. A szerzők ezt egyébként nem úgy értékelik, mintha kizárólagos genitális-homoszexuális üldözésről lenne szó. A páciens többször beszámolt arról, hogy a végbélnyílásába más emberek féceszét tették be, azaz fécesz útján üldözték; ebben a helyzetben a fécesz más személy nemi szervének tekinthető, és „anális üldözésről” van szó. A páciens panaszai kasztrációs félelemre utalnak (megszúrták a herezacskóját), de a kasztráció nemcsak genitális volt, hanem általában a belső szerveire irányult (kivágták a gyomrát stb.).

Schilder és Sugár a páciens téveszméit a kasztrációs komplexus kifejeződéseként interpretálják, amely három változatban nyilvánul meg: abban az ideában, hogy az elfogyasztott ételt kiveszik a testéből (ez orális elemet tartalmaz); olyan gondolatban, hogy kiveszik a belső szerveit (a nárcizmus mélyebb rétegeivel és a test integritásának megsértésétől való félelemmel kapcsolatos), továbbá olyan megnyilvánulásban, hogy a saját ekrementumaitól elhatárolja magát. A páciens beszélt „gyilkos gondolatról”, azaz arról, hogy késsel, kalapáccsal stb. fécesszel a genitáliák mellett a gondolatait is megsemmisítik (a szerzők emlékeztetnek arra, hogy Ferenczi és Hollós véleménye szerint a kasztrációs komplexus magában foglalhatja az agyat is).

Megfigyeléseikkel a szerzők azt kívánták bemutatni, hogy a paranoiás rendszerek több síkon is működhetnek. Az említett esetben a fő, analízis komponens mellett a nárcizmus és a genitális-homoszexuális viszony elemei is jelen vannak. Ezért az analításhoz, illetve az analízis nárcizmushoz való regresszió nem jelenti a magasabb szintű szexualitás megszüntetését, hanem csupán annak elmozdítását. Az eset a mágiikus gondolkodás tiszta képét nyújtja, amelyben a tárgyak a féceszből, ételből és gondolatokból épülnek fel. A leírt regresszióval együtt a beszéd formájának és tartalmának a regressziója is fellépett. A szerzőkben nem tudatosult, hogy tulajdonképpen a szkizofrén beszédzavarok problémáját magyarázták és fejtették meg, ugyanakkor a megfigyelés és megközelítés módjának olyan példáját is nyújtották, amely a nem pszichoanalitikusok számára visszataszítóan és abszurdnak tűnik.

Az előző oldalakon — legalábbis számomra úgy tűnik — mindent megírtam, amit a mai világ embere Sugár Miklósról tudhat. E sorok íróját, és azt hiszem, az olvasókat is kísérti az a nyomasztó gondolat, hogy még igen sok jelentős momentum kimaradt, illetve feledésbe merült; dr. Sugár haláláról többet tudunk, mint az életéről. Mivel valójában lehetetlen vállalkozás dr. Sugár alakját mindenre kiterjedően bemutatni, meg kell elégednünk azokkal az adatokkal, melyek rendelkezésünkre állnak, és ezen tények alapján vonhatjuk le következtetéseinket róla. Tény az, hogy manapság egyre inkább növekszik az érdeklődés személyisége iránt és az életmű jelentős személyre utal: Sugár Szerbiában a két első pszichoanalitikus terapeuta egyike volt (Hugo Klajn mellett), de a saját szűk környezetében (Szabadka, Vajdaság) első és egyetlen, és az egyedüli olyan pszichoanalitikus Szerbiában a második világháború előtt, aki nemzetközi tekintéllyel rendelkezett. Sugár cikkei nemzetközi szakfolyóiratokban jelentek meg, emellett részt

vett pszichoanalitikus kongresszusokon is, mindezekon túlmenően (mint ahogy azt már említettem) három pszichoanalitikus társaságnak volt tagja, sőt iskolai analitikusként is tevékenykedett. Azok a pszichoterapeuta orvosok, akik Sugár hallgatói voltak, első ízben az ő vezetésével és felügyelete mellett ismerkedtek meg a pszichoanalitikus gyógyítással és a tudattalan értelmezésével. Egykori tanítványai közül néhányan ma nemzetközileg elismert szakemberek és tudósok. Mindezekon túl Sugár pszichoanalitikus szervező, kezdeményező, propagandista és kommentátor is volt; ha életben marad, bizonyára kiemelkedő szerepet játszott volna a pszichiátria és a pszichoanalízis fejlődésében az újjáépített Jugoszláviában. Ezt annál is inkább feltételezhetjük, mert ismerjük baloldali felfogását, továbbá azt a tudatosságot, amellyel a pszichoanalízist az életében és a környezetében alkalmazta. Sugár íróként alapos, szisztematikus, érzékeny volt, de nem minden munkájában tűnt eredetinek.

Érdekes kiemelni, hogy — legalábbis ismereteim szerint — a szerbiai pszichoanalízisnek ez az úttörője soha nem írt szerb nyelven. Sugár nem túl nagy életművében megjelent cikkeit két típusba sorolhatjuk: egyrészt a pszichiátriai és pszichoanalitikus kérdésekkel foglalkozókra, másrészt egyéb népszerű cikkekre, melyekben pszichoanalitikus képzettsége tükröződik valamely társadalmi fogalom értelmezésében. Jelentős momentum Sugár együttműködése Paul Schilderrel, ebből egy közös cikk (6) is született, melyben pszichoanalitikus szemszögből vizsgálják a pszichózisokat, és a posztoperatív lelki zavarok felismeréséhez úttörő módon járulnak hozzá. Éppúgy eredeti Sugár önálló munkája a mimikai helyeslésről és tagadásról (9), amelyben egyéb pszichoanalitikusok látteleit egészíti ki saját következtetéseivel, továbbá az affirmáció és a negáció dél-európai jellegzetes formáját mutatja be. Sugárnak az ősi gesztusok ellentétes értelméről kialakított eredeti felfogása nemcsak a pszichoanalízishez, hanem az antropológiához is hozzájárult; sajnálatos, hogy az értelmezés továbbfejlesztése elmaradt. Sugár egyes cikkeiben ortodox pszichoanalitikusként jelenik meg, másokban pedig a laikus analízis mellett száll síkra, vagy a pszichoanalitikus praxist marxista felfogásával hozza összhangba. A politikai és társadalmi kérdésekkel foglalkozó cikkeiben gyakran már a naivitást súroló idealizmusról tesz tanúságot. Olyan ideákat és gondolatokat sorakoztat fel, melyeket ezekben a népszerű írásaiban nem munkál ki eléggé, így az olvasót gyakran hagyja kétségben egyes tézisek igazi jelentését illetően.

Sugár műve mindenképpen úttörő volt a maga idejében és környezetében, ösztönzően és szuggesztíven hatott más szerzőkre is; egyébként hatása felismerhető a következő oldalakon is, mivel egyénisége és tevékenysége áthatja azoknak a személyiségeknek a karrierjét is, akikkel ez a tanulmány foglalkozik.

Tihanyi Judit fordítása

HIVATKOZOTT IRODALOM

1. SUGÁR Miklós: Pillantás a pszichoanalízis jövőjébe, *Napló*, XII. 25. 1940
2. ŠUGAR, Nikola: Milly Vosviniék, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1934.
3. ŠUGAR, Nikola: Mitglieder der Ungarländischen Psychoanalytischen Vereinigung: Psychoanalytische Studien, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1933.
4. ŠUGAR, Nikola: Lectures on Psychoanalysis by N. Popović, *International Journal of Psychoanalysis*, 1938.
5. ŠUGAR, Nikola: Vaspitanje sa gledita medicinske i socijalne psihologije von Hugo Klajn, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 1941.
6. ŠUGAR, Nikolaus: Die Rolle des „Zahnreiz“-Motive bei Psychosen, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 1925.
7. ŠUGAR, Nikola: Zur Frage der mimischen Bejahung und Verneinung, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 1941.
8. ŠUGAR, Nikola: Zur Frage der unbewussten Verstndigung und der „ansteckenden“ Fehlhandlung, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 1941.
9. ŠUGAR, Nikola: Zur Frage der mimischen Bejahung und Verneinung, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 1941.
10. ŠUGAR, Nikola: Zur Frage der unbewussten Verstndigung und der „ansteckenden“ Fehlhandlung, *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse und Imago*, 1941.
11. FEHÉR Miklós: A nemzetközi hadiipar, *Híd*, 7–8. sz., Subotica, 1936.
12. SCHMIDT, János: A nemi ínség, *Híd*, 10. sz., 1936.
13. SCHMIDT, János: Jog és erőszak, *Híd*, 5 sz., 1935.
14. SCHMIDT, János: Büntetőjog és alkalmazása, *Híd*, 3. sz., 1939.
15. SCHILDER, Paul–Sugár, Nicolaus: Zur Lehre von den Schizophrenen Sprachstörungen, *Zentralblatt für die gesamte Neurologie und Psychiatrie*, 1926.

PSZICHOANALÍZIS ÉS HÁBORÚ*

Renata Salecl

Az Európa-szerte újra fellángoló „posztmodern” rasszizmus (a török vendégmunkások neonáci szkinhedek általi összeverése Németországban vagy a pakisztániaké Angliában) kapcsán nagyon óvatosnak kell lennünk, hogy ezeket az új jelenségeket ne keverjük össze a rasszizmus tradicionálisabb formáival. A régi típusú rasszizmus közvetlen és brutális volt — a „másikak” (zsidók, feketék, arabok, kelet-európaiak) lusták, erőszakosak, összeesküvést szőnek ellenünk, szétmállasztják nemzeti identitásunkat. Az új rasszizmus „körültekintő”, és ezért tud saját ellentétéként, az antirasszizmus formájában megjelenni. Etienne Balibar¹ nevezte el ezt az új attitűdöt „metarasszizmusnak”, az antropológiai kulturalizmus *elméletével* való kapcsolata alapján. Ahogy Balibar megfogalmazta, „nincs rasszizmus elmélet nélkül”. Mivel minden rasszista komplexus „a társas kapcsolatok közvetlen ismeretére irányuló erőszakos vágyat” fejez ki, a tömegek számára könnyen érthető elméleteket kell kialakítani.² Míg a rasszizmus korábbi változata szerint a faji különbség biológiai alapokon nyugszik, a „metarasszizmus” nem tekinti a fajokat elkülöníthető egységeknek, és mindig kész elismerni, hogy azok előre nem látható történelmi körülmények termékei. Balibar szerint ez az új „differenciális” rasszizmus tulajdonképpen „rasszizmus rasszok nélkül”, ugyanis a fajok közötti feszültségeket csak az összeegyeztethetetlen kulturális különbségek, életmódok, tradíciók mentén fogalmazza meg. Azáltal azonban, hogy ezen rasszizmus szerint *maga a kultúra „természetes” meghatározó erőként funkcionál*, a priori módon zárja be az egyéneket és csoportokat kulturális genealógiájukba. A „metarasszizmus” a kultúrákat mozdulatlan entitásként szemléli, és elszántan próbálja fenntartani a „kulturális távolságokat”. Ez a rasszizmus „első ránézésre nem tart igényt arra, hogy bizonyos csoportokat vagy egyéneket másokhoz képest felsőbbrendű-

* E tanulmányt a szerző kéziratban bocsátotta rendelkezésünkre.

¹ Etienne Balibar 1991: „Is there a Neo-Racism?” In: Etienne Balibar–Immanuel Wallerstein: *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*. London: Verso.

² Balibar, id. mű 19.

nek tekintsen, hanem „csak” a határok megszüntetésének veszélyességéről és az életstílusok és tradíciók összeférhetetlenségéről beszél”.³ Ezzel egyidejűleg a neorasszizmus különbséget tesz „univerzális és progresszív”, illetve „partikuláris és primitív” kultúrák között. Az első csoportba tartozó „progresszív” kultúrák általában európai eredetűek, míg a második, „primitív” típusba azok az egzotikus kultúrák tartoznak, melyeket csodálunk, vagy antropológiai érdeklődéssel fordulunk feléjük, azonban ezt mindig távolságtartó módon tesszük.

Hogy reagálna egy „metarasszista” például egy török nők elleni támadásra? Miután kinyilvánítaná ellenszenvét a neonáci erőszakkal kapcsolatban és őszintén elítélné azt, gyorsan hozzátenné, hogy bár sajnálatosak, de ezeket az eseményeket saját kontextusukban kell vizsgálni; azaz ezek természetellenes kifejeződései annak a reális problémának, hogy jelenkori Babilonunkban rohamosan teret veszít az egyén életének jelentést adó, pontosan körülhatárolt etnikai közösséghez való tartozás élménye. Az igazi bűnösök ezért szerintük a „multikulturalizmus” kozmopolitai hirdetői, akik a fajok keveredését támogatják, és ezáltal természetes védekezési mechanizmusokat hoznak elő. Röviden, a „metarasszizmus” az apartheidet mint az antirasszizmus végső formáját legitimálja a faji feszültségek és konfliktusok megelőzésére.⁴ Mivel a „metarasszista” már nem beszél tényleges fajokról, a más kulturális tradíciókhoz tartozókat „bevándorlóknak” nevezi, és a liberális bevándorlási törvények megváltoztatásával az apartheid új formáját próbálja megszilárdítani. Itt azon gondolat példaértékű esetével találkozunk, amelyre Lacan utal, leszögezve, hogy „nincs metanyelv”: a metarasszizmus és a rasszizmus közötti távolság nem más, mint üres tér. A metarasszizmus *egyszerű és tiszta rasszizmus*, és annál veszélyesebb, minél inkább az ellenkezőjét állítja valaki, hiszen így a rasszista intézkedéseket támogatja a rasszizmus elleni harc eszközeivel.

Más szinten, de ugyanezzel a paradoxonnal találkozunk a jelenlegi boszniai háborúról szóló nyugati médiahíradásokban. Szembeszökő az ellentmondás ezek és az 1991-es Öböl-háborúról szóló tudósítások között. Az Öböl-háborúban a riportokat irányadó ideológiai perszonalifikáció jellemezte: az iraki társadalmi, politikai és vallásos trendekkel és antagonizmusokkal kapcsolatos információadás helyett a média a konfliktust a Szaddám Huszeinnel való vitára redukálta. A Megtestesült Gonoszt jelenítette meg ő, a törvénytlen kívülit, aki kizárta magát a civilizált nemzetközi közösségből. Az Öböl-háború valódi célja sokkal inkább pszichológiai jellegűnek volt feltüntetve: Szaddám megalázásáról, „arctalanításáról” volt elsősorban szó, nem csupán Irak katonai erejének megsemmisítéséről.⁵ A boszniai háború esetében azonban, a Milosevics szerb elnököt démonizáló szórványos esetek mellett a kváziantropológiai megfi-

³ Balibar, id. mű 21.

⁴ Vagy egy, a *Newsweek*-ben (1992. október 26-án) megjelent levelet idézve: „Lehet, hogy alapvetően természetellenes a különböző fajok vagy etnikai csoportok együttélése... Bár senki nem bocsáthatja meg a külföldiek elleni németországi támadásokat, a németeknek minden joguk megvan ahhoz, hogy országuk etnikailag egységes maradjon.”

⁵ Az amerikai média Öböl-háborúval kapcsolatos tudósításairól ld. Samuel Webernek az *Alphabet City* magazinban „A média és a háború” címmel 1991 nyarán megjelent írását.

gyelő attitűdje tükröződik domináns módon a híradásokban. Egymással versengve tartanak előadásokat a konfliktus etnikai és vallási hátteréről; arról, hogy évszázados sérelmek jönnek felszínre és játszódnak le újra; mintha a probléma gyökerének megértéséhez nemcsak Jugoszlávia történetével kellene tisztában lennünk, hanem az egész Balkánéval, a középkorig visszamenőleg. Vagy ahogy az egyik újságíró mondja: „A balkáni déli szlávok történelme a tömeges erőszak és barbár mészárlások összekuszálódott tragédiája, olyan etnikai gyűlölet terméke, amit csak egymáshoz közel álló emberek tudnak ilyen hosszú ideig fenntartani.”⁶ A boszniai konfliktusban így nem lehet egyszerűen állást foglalni, megnevezni a gonoszt, kijelölni a bűnöst, hiszen „összébékíthetetlenül hadban álló törzsekkel”⁷ állunk szemben. Csak annyit tehetünk, hogy türelmesen próbáljuk felfogni ennek a véres előadásnak a mi civilizált értékrendszerünkől oly távol lévő hátterét...

Ez a megközelítés még ravaszabb ideológiai misztifikációt tartalmaz, mint Szaddám Huszein démonizálása: a távoli megfigyelő kényelmes szerepét magára öltve és a balkáni vallási és etnikai küzdelmek bonyolultnak mondott kontextusát felidézve a Nyugat számára lehetővé válik, hogy saját felelősségét a Balkánra hárítsa, azaz elkerülje a keserű igazságot, hogy a boszniai háború nem egyszerűen csak egy furcsa konfliktus, hanem egyenes következménye annak, hogy a Nyugat képtelen volt felfogni Jugoszlávia dezintegrációjának politikai dinamikáját. Ennek logikája végső soron ugyanaz, mint a metarasszizmusé: amivel itt találkozunk, az a tolerancia, ami azonban valójában nem más, mint az „etnikai tisztogatás” támogatása ellentétes színben, a pártatlan szemlélő álcájában feltüntetve.

A háború és a szülőföld fantáziastruktúrája

Miként lehetséges az, hogy a háborúban minden emberi kapcsolat eltorzul, és csak a nemzeti azonosságtudat marad fenn? Miben áll valójában a háború logikája? Amint arra Elaine Scarry⁸ rámutatott, a háborút kiváltó legfőbb motívumok (a szabadság, a nemzeti szuverenitás, a területek birtoklásának szükséglete stb.) nem kapcsolódnak magának a háborúnak a logikájához, belső struktúrájához. Bizonyos szempontból ezek a motívumok kívül maradnak a háború körein: másfajta előzmények játszanak szerepet a háború kitörésekor (mintegy annak indokaként, „kifogásként”) és befejezésekor (mi az, ami „létrejött” a háború által), azonban a háború alatt ezek a motívumok másodlagos szerepet játszanak. A háború kezdetekor az ideológiai indokot a megölendő katona teste vagy elpusztítandó épület „testesíti meg”. Elaine Scarry kiemeli, hogy a háború belső logikája

⁶ Craig R. Whitney, *New York Times* (1993. április 11.)

⁷ Ez a kifejezés Leslie H. Gelbnek a *New York Times* 1993. április 8-i számában megjelent kommentárjából való, amely a bosnyákok számára kedvező színben próbált feltűnni, azonban a konfliktusba való erőteljesebb nyugati beavatkozás korlátait esetelte.

⁸ Elaine Scarry 1985: *The Body in Pain: The Making and the Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press. 63.

arról a versengésről szól, hogy ki tud gyorsabban sebet ejteni a másikon. Bár a halál és a sebesülés a háború melléktermékeként jelennek meg, valójában egyedüli céljának tekinthetők. Az ellenség megsebesítésének célja azonban nem elsősorban az anyagi veszteség létrehozása, a területszerzés vagy a politikai rendszer tönkretétele. Az igazi cél az ellenség önészlelésének, identitásformálásának a szétzúzása.

Nem tudok teljes mértékben egyetérteni Elaine Scarry másik tézisével, mely szerint a háború akkor kezdődik, amikor „egy ország fikcióvá válik a lakosság számára”.⁹ Arról van szó, hogy egy ország mindig valamiféle fikciónak tekinthető, ugyanis az nem csak „egy darab föld”, hanem az azzal kapcsolatos narráció is. A pszichoanalízis nyelvében az ország (vagy anyaföld, haza, szülőföld) fantáziaként definiálható. Mit jelent ez?

A lacani pszichoanalízisben a fantázia az élvezet (*jouissance*) strukturálásának módjához tartozik, ahhoz a módhoz, ahogy az emberek egy szimbolizálhatatlan traumatikus elem köré strukturálják a vágyukat. A fantázia biztosítja a konzisztenciáját annak a valaminek, amit „realitásnak” nevezünk. A társas realitás mindig valami alapvető lehetetlenség, valami „antagonizmus” által akadályozott, ami lehetetlenné teszi, hogy a valóság teljes mértékben szimbolizálható legyen. A fantázia az, mely megkísérléni szimbolizálni vagy valamely más úton kitölteni a társas realitás üres terét. A fantázia tehát a társadalom végső inkonzisztenciáját álcázó forgatókönyvként funkcionál.

A szülőföld fantáziastruktúrájában a nemzet (a nemzeti identifikáció értelmében) a szimbolizálhatatlan összetevő. A nemzet az a bennünk lévő elem, ami „több, mint mi magunk”, valami olyasmi, ami meghatároz bennünket, azonban egyszersmind definiálhatatlan: nem tudjuk meghatározni a jelentését, azonban kitörölni sem tudjuk. Azt mondhatjuk, hogy a nemzet a Valós helyéhez kapcsolódik a szimbolikus hálózatban.¹⁰ A lacani pszichoanalízisben a Valós mindig hiányzik, egyszersmind mindig elő is tűnik. Olyan megfoghatatlan dimenzió, amit a társadalom állandóan próbál a szimbolikus rendbe illeszteni és így semlegesíteni, azonban mindig „kicsúszik a kezei közül”. Bár a társas szimbolikus rend mindig homeosztatisz egyensúlyra törekszik, ezt az állapotot soha nem tudja elérni lényegének idegen, traumatikus dimenziója miatt. Pontosan a *szülőföld az, ami kitölti a nemzet üres helyét* a társadalom szimbolikus struktúrájában. A szülőföld az a fantáziastruktúra, az a forgatókönyv, amely által a társadalom homógen entitásként észleli magát.

A háború célja az ellenséges ország fantáziastruktúrájának lerombolása. Az agresszor nem más tesz tönkre, mint az ellenség önészlelését, azt, ahogy nemzeti mítoszokat alkot bizonyos területről, ahogy ezt a területet (vagy politikai rendszert) szentnek, létezése szimbólumának tekinti. Ezért van az, hogy az agresszor nem csupán saját nézeteit kívánja az ellenségre kényszeríteni. Elsődleges célja az ellenség nézeteinek tönkretétele és identitásának szétrombolása. Így amikor a szerbek elfoglalták Horvátország egy részét, elsődleges céljuk nem a horvát terület megszerzése volt, hanem a területhez kapcsolódó horvát fantáziák szétzúzása. A szerbek *nemzeti identitásuk újradefiniálására* kényszerí-

⁹ Id. mű 131.

¹⁰ A Valós fogalmával kapcsolatban ld. Jacques Lacan 1981: *Les psychoses*. Paris: Seuil.

tették a horvátokat, új nemzeti mítoszok megalkotására, és arra, hogy másképp tekintsenek magukra, anélkül, hogy identitásukat a korábbi területekhez kapcsolnák.

A háborúban a fantázia tönkretétele az ellenség megsebesítése által jön létre. Úgy is megfogalmazhatjuk ezt, hogy *a Valós bevésődik a katona által szerzett sebesülésbe*. Amikor az agresszor véghezviszi a támadást, megpróbálja megsebesíteni vagy megölni az ellenséges katonát, akiben valamiféle többlet található, olyan elem, ami ellenséggé, egy más nemzet tagjává teszi. A háborúban megsebesült katona élete későbbi részében rá fog döbbenni, hogy létezése e sebesülés köré szerveződik: ha felgyógyul, a seb emléke lojális polgárrá teszi; hősiessége összekapcsolódik a sebesüléssel, ami az állam részéről elismeréssel jár. Ha a katona maradandóan rokkanttá válik, a sebesülésnek még erősebb szimbolikus jelentése lesz, mert mindig ott lesz, a hazáért vállalt áldozat látható jeleként. És ha elesik a háborúban, a katona hősi halott lesz, halála ezáltal értelmet nyer.

Milyen következtetésekre juthatunk, ha a Bosznia-Hercegovinában dúló háborút vizsgáljuk meg a fenti elméleti apparátus segítségével? Először is fontos megjegyezni, hogy ebben az esetben nem a nemzettel kapcsolatosan szokásos fantáziastruktúrával találkozunk. A háború elején a muzulmánok Jugoszlávia eszméje köré szervezték a szülőfölddel kapcsolatos fantázia-forgatókönyvüket: ők voltak az egyedüliek, akik szó szerint vették a jugoszláv föderáció nemzetek felettségét és hittek a „testvériség és egység” eszméjében. Egyféle értelemben Bosznia és Hercegovina egész létezésével azon szocialista cél megtestesülése volt, hogy a nemzet elemét kitöröljék a társadalmi szerveződésből. A muzulmánok azáltal, hogy nem akarták nemzeti összefüggésben szemlélni, nevén nevezni a támadót, még akkor is fenntartották ezt a transznacionalista attitűdöt, amikor a városaikat lebombázták. Így a háború elején az agresszorokat „bűnözőkként”, „huligánokként” emlegették, és csak sokkal később kapták a csetnik vagy a szerb nacionalista nevet.

A muzulmánok embertelen üldöztetése a szerbek által többek között arra is rávilágít, hogy milyen zavaró lehet az agresszor számára, ha nem találja a haza fantáziastruktúráját az ellenségénél, esetünkben például a muzulmánoknál. Úgy tűnik, mintha a szerbek nem tudnák elviselni, hogy a muzulmánok nem nemzeti alapon strukturálják a szülőfölddel kapcsolatos fantáziáikat. Ezért van az, hogy a szerbek kétségbeesetten próbálják az ellenséget extrém nacionalista és vallási színben feltüntetni, „Dzsihádharcosoknak”, „zöldsapkásoknak”, „iszlám fundamentalistáknak” titulálva a muzulmánokat. A muzulmánok kínzásával a szerbek tulajdonképpen azok fundamentalizmusát próbálják provokálni. A mecsetek lerombolásával és a fiatal muzulmán nők megerőszkolásával pedig vallási identitásukat akarják gyengíteni.¹¹

¹¹ A *Newsweek* 1993. január 11-i számában jelenti, hogy a szerbiai fogolytáborokban megerőszkolt muzulmán nők száma 30 000 és 50 000 közöttire tehető. Olyan esetekről is beszámoltak, amikor hat-hét éves kislányokat erőszakoltak meg. Az erőszak során teherbe esett nőknek később megtöltötték az abortuszt, addig kellett a fogolytáborban maradniuk, amikor már a terhesség megszakítása nem volt többé lehetséges. A nem kívánt szerb gyerekek világra hozásának kényszere egy másik módja annak, ahogy az agresszor lerombolhatja az ellenség identitását, „beszennyezheti a bosnyák vért”.

Míg a háború célja a teljes népesség fantáziastruktúrájának lerombolása, az erőszak és mindenféle más kínzás az egyén fantáziastruktúrájának összezúzását célozza. A muzulmán nők számára az erőszak különösen szörnyű bűnnek számít, hiszen vallásuk szigorúan tiltja a házasság előtti szexuális kapcsolatot, így egy fiatal muzulmán nő szemében az erőszak a szimbolikus halállal egyenlő. Az, ahogy a muzulmán nőket megerőszakolták, és ahogy ez az agresszor katonái számára egyfajta, a fogságba esett asszonyokon végrehajtandó „kötelesség” volt, rámutat arra, hogy miként próbálta az agresszor az egyes nők fantáziastruktúrájának éppen a vallási és nemi identitást érintő aspektusát elpusztítani. A támadás annak a keretnek a szétzúzására irányul, amely által a muzulmán nő a külvilágot és benne saját magát konzisztens létezőként észleli, és annak módját kívánja szétrombolni, ahogy az illető saját és az őt körülvevő világ identitását felépíti. Az erőszak mint a büntetés egy formája mindig az áldozat megalázását és világának lerombolását célozza, azaz Rorty formuláját alkalmazva, *az illető soha többé nem lesz az, aki volt*, és soha nem fogja magát úgy észlelni, mint annak előtte. Ennek érdekében az agresszorok a kínzás legrettenetesebb módozatait találják ki, a nőket szüleik előtt erőszakolják meg, vérfertőzésre kényszerítik őket stb.

A nők elleni erőszakhoz hasonlóan a háború maga is úgy tekinthető, mint az ellenség hazájának — anyaföldjének — a „megerőszakolása”. Erőteljesen patriarchális kultúrákban, mint például Szerbia és Bosznia esetében, az anya képe speciális jelentéssel bír. A szerbek számára az egyik legnagyobb személyes támadást az jelenti, ha valaki az anyjukat szidja. Az anya képe jelen van abban is, ahogy a szerbek a hazájukhoz viszonyulnak. A szerb nemzeti mítoszok és versek állandóan jelenlévő fordulata a „Szerbia-Anya”. Bár a bosnyákoknál nincs jelen hasonló mitológia, a muzulmán közösség szerveződése erősen meghatározott a patriarchális ideológia által. A muzulmán családban erőteljes nemi elkülönülés jellemző: a férfiak irányítják a nőket, akiknek engedelmeskedni kell, ellátni az összes házi munkát, és néha még nem is ülhetnek egy asztalhoz a férfikkal. Mivel a patriarchális muzulmán ideológia szerint a nő alapvetően a férfi tulajdona, a muzulmán nők megerőszakolása egyszersmind a muzulmán férfi megrablását is jelenti. A hagyomány szerint, ha az ellenség felgyűjtja a muzulmán férfi házat, a férfi visszatér és új házat épít, de ha a feleségét megerőszakolják, soha nem tér vissza az asszonyhoz. A szerbek számára a muzulmán nők elleni erőszak tehát az ellenség elpusztítását célzó másik „fegyvernek”, a konfliktusban érintett mindkét kultúrát átható patriarchális rend által speciális jelentéssel felruházott eszköznek tekinthető.

Ha a horvátországi háború esetében az agresszor célja az ellenség nemzeti identitásával kapcsolatos fantáziastruktúrájának szétrombolása volt, Bosznia-Hercegovinában paradoxabb helyzetről van szó, ugyanis a nemzeti identitás hiánya miatt az agresszor a muzulmánok vallási és nemi identitását akarja szétrombolni, eközben azonban erőszakos úton éppen arra kényszeríti őket, hogy megalkossák a nemzeti identifikáció fantáziastruktúráját. Tulajdonképpen a háború hozza létre Bosznia-Hercegovinát mint hazát, és azt a fantáziastruktúrát, ami belső szükségességé teszi a muzulmán katonák számára, hogy meghaljanak a saját országukért.

Fantázia és politikai diskurzus

Az ex-Jugoszláviában kitört háború okait elemezve figyelembe kell vennünk a fantázia egy másik dimenzióját is, ami Milosevics szerb elnök diskurzusában lépett működésbe. A kérdés az, hogy hogyan támogathatta a szerb nép a háborút, miközben a hivatalos diskurzus explicit módon elhatárolta magát attól? Miért azonosultak az emberek Milosevics politikájával?

A Milosevics-féle diskurzus sikerének kulcsát a kimondott és kimondatlanul hagyott szavak közti kényes egyensúly adja. Milosevics tudja, hogy egy ideológiai diskurzus kinyilvánításának hatását mindig fantáziakeretbe kell helyezni valamiféle, az élvezet ökonómiáját szervező kimondatlan fantázia által. A fantázia helyének meghatározásakor Oswald Ducrot¹² francia nyelvész elméletéhez kell fordulnunk, az előfeltevés (*presupposition*) és a feltételezés (*surmise*) közötti különbséghez. Az előfeltevés a beszédaktus integráns része, felelősségét a beszélő viseli. A feltételezés viszont a megszólított helyét jelöli ki a közlésben, ő viseli érte a felelősséget, neki kell kinyernie a közlés jelentését. A feltételezés arra a kérdésre való válaszként jelenik meg, melyet a közlés címzettje szükségszerűen feltesz magának: „Miért beszél így a másik? Miért mondja ezt?” A feltételezés arra vonatkozik, ahogy a megszólítottnak meg kell fejtenie a közlés lényegét, és így szükségszerűen érinti a fantáziát: a vágy lacani ábrájában a fantázia a híres „*Che vuoi?*”, a „Mit akart ezzel mondani?” kérdésre adott válaszként jelenik meg.

Hogyan funkcionál a feltételezés fogalma az ex-jugoszláv háború esetében? Vegyük elsőként szemügyre Milosevicsnek a horvátországi háborút kirobbantó kijelentését: „A szerb nép legitim joga és érdeke, hogy egyetlen országban éljen — ez a kezdet és a vég.” Ez a látszólag semleges kijelentés világos politikai üzenetet hordozott: a szerbeknek mindenáron védelmezni kell ezt a jogot, el kell indítaniuk a háborút. Hasonló jelentést tartalmazott Milosevicsnek a bosznia-hercegovinai háborúval kapcsolatos kijelentése: „Nincs jogunk ahhoz, hogy ne gondoskodjunk szerb testvéreinkről Bosznia-Hercegovinában, és leállítsuk a humanitárius segélyeket. Ez nemzeti kötelességünk. Ha a nemzetet leromboljuk, nem lesz szabadság és prosperitás az egyén számára sem.” A határokon kívüli szerbek rossz sorsa miatti aggodást kifejező szentimentális állítás magában foglalja azt is, hogy minden szerbnek el kell mennie a háborúba. Ezt a feltételezést könnyedén felismeri minden címzett, annak ellenére, hogy nem jelenik meg direkt módon a kijelentésben (azaz a kijelentés nem tartalmazza ezt az előfeltevést, nem tartozik annak frazeológiai erejéhez).

Ugyanezt mondhatjuk el minden más sikeres populista neokonzervatív ideológiáról, a thatcherizmustól kezdve a Reaganizmusig: sikerük valódi oka az ideológiai jelentés (visszatérés a régi családi erkölcsi értékekhez, az önerőből létrehozott teljesítmény dicsőítése) és a fantázia (rasszista, szexuális stb.) szintje közötti távolság volt, ami bár kimondatlanul, de feltételezésként szerepelt és meghatározta azt, ahogy a címzett meg-

¹² Oswald Ducrot 1984: *Le dire et le dit*. Paris: Seuil.

fejtette az ideológiai állítások jelentését. Talán ez az a távolság, ami kijelöli a demokratikus térhez még mindig hozzátapadó neokonzervatív populista ideológiák és az úgynevezett totalitarizmus közötti különbséget: a „totalitarizmus” — legalábbis annak radikális formája — egyenesen és nyíltan kimondhatja, amit más ideológiák csak feltételezésként fogalmazznak meg. Hitler például nyíltan folyamodott rasszista, szexuális és antiszemita fantáziákhoz. A fasiszta diskurzus egyik általános önmeghatározásának éppen az tekinthető, hogy a fasiszta nyíltan kimondja azt, amit mások (kevésbé szélsőséges jobboldali társai) csak sejtetnek a sorok között. Így Hitler nyíltan kimondta, hogy szükségszerű az ellenség (például a zsidók) eliminálása. A fasiszta diskurzusban szereplő feltételezést az ellenség elpusztításának módozatait „leíró” fantázia-forratókönyv képezte.

Visszatérve a Milosevics-féle diskurzushoz, annak egyik különleges jellemzője, hogy Milosevics nem ad neki teljesen totalitáriánus jelleget, hanem ehelyett szövetségeseiket talál a szerb szélsőjobboldaliak között, akik nyíltan megfogalmazzák a fasiszta nézeteket. Milosevicsnek így nem kell bepiszkolnia a kezét: sikerült fenntartania a „semlegesség” pozícióját, amivel a közvéleménynek sokkal könnyebb azonosulni. A látszólagos semlegesség talajára helyezkedve, Milosevics mindvégig csendesen támogatja a szélsőjobbokat az „ellenségeket” provokáló nyílt agresszióját és folyamatosan biztosítja az agresszió kiélésének eszközeit. Ily módon Milosevics pozíciója hasonló a nyugat-európai „metarasszistához”, hiszen mindketten pártatlan szemlélőnek tüntetik fel magukat, a nemzeti küzdelmek kontextusának elemzését szorgalmazzák, és a homogén nemzeti államban látják a nemzeti feszültségek és konfliktusok megoldásának egyedüli útját. Milosevics olyan pozíciót vállal fel, mellyel csendesen támogatja az etnikai tisztogatást, míg a „metarasszisták” hasonló üzenetet közvetítenek, csak udvariasabb formában, amikor némán szemlélik a faji konfliktusokat, vagy amikor elszántan próbálják megreformálni a liberális bevándorlási törvényeket.

Hogyan azonosuljunk a szenvedő másikkal?

A nyugati médiák boszniai háborúról szóló tudósításaiban a bosnyák nő tipikusan tradicionális muzulmán öltözetben, elfátyolozva jelent meg. Ami ebben meglepő, az az, hogy Boszniában nagyon ritkán látunk népviseletbe öltözött nőket. A bosnyák nőket ábrázoló Nyugatra érkező képek többsége a fotó kedvéért felöltözött asszonyokat ábrázol. Szomorú tény, hogy az újságírók nem törődnek azzal, hogy a boszniai nők reális helyzetét mutassák be, nem töreksenek arra, hogy azoknak a nőknek a siralmas helyzetéről tudósítsanak, akik megpróbálnak „normálisan” viselkedni a háborúban, a nőkről, akik törődnek a külsejükkel, csinosan öltöznek még egy olyan helyzetben is, amikor azt sem tudják, hogy megéri-e a másnapot, akik még ilyenkor is mindig kisminkelik magukat. A népviseletbe öltözött bosnyák nők fotói segítségével a nyugati média a boszniai vallási fundamentalizmus képét próbálja megalkotni. És ezáltal a média is részt vesz a „közöttünk” és „köztük”, a „civilizált megfigyelők” és „öldöklő vadak” között húzódó rasszista kulturális határok felállításában. A megfigyelő ezen attitűdjé-

ben a kulturális különbségek mesterséges létrehozására irányuló kétségbeesett próbálkozást érhetjük tetten, hiszen számára talán az a legrémisztőbb tapasztalat, ha felismeri, hogy a „másik” (például a muzulmán) túlságosan is olyan, mint ő. Így az azonosság és nem a különbözőség az, ami létrehozza a másiktól való távolság szükségletét. A más kultúrákkal kapcsolatos nyugati megközelítésben tehát paradox módon nem a különbözőség fojtódik el, hanem az azonosság.

Ebből a szempontból a fő kérdés az, hogy hogyan lehetséges részvétet érezni a másik iránt, és miként alakul ki a szolidaritás? Rorty álláspontja szerint a szolidaritás akkor jelenhet meg, amikor egyre inkább látjuk, hogy (nemi, vallási, faji, nemzeti, szókásbéli stb.) különbözőségeink lényegtelenek a mindannyiunk számára lehetséges fájdalom- és megaláztatásbeli hasonlóságainkhoz képest. Hogyan realizálódik a szolidaritásnak ez a folyamata a háborúban? Lehetséges-e egyáltalán autentikus módon azonosulni a háború áldozatával? Mi zajlik le egy ilyen identifikáció esetében?

Hadd hozzak ismét példákat a boszniai háborúból. 1992-ben, a háború kitörésekor menekültek tízezrei érkeztek Szlovéniába, ahol katonai barakkokban, régi iskolákban vagy elhagyott szállodákban helyezték el őket. A házigazdák, a szlovének részéről tanúsított szolidaritás különböző formákat öltött: kezdetben a lelkesedés volt jellemző, mivel a szlovének úgy érezték, hogy hasonló háború Szlovéniában is kitörhetett volna, és ők is ilyen erőszak áldozatai lehettek volna. Érezvén, hogy nekik szerencséjük volt, a szlovének először különösebb zokszó nélkül segítették a menekülteket. Később, amikor világossá vált, hogy a háború belátható időn belül nem ér véget, és a menekültek talán soha nem térnek vissza hazájukba, gyengülni kezdett a szlovén szolidaritás. A befogadók részéről megnyilvánuló ilyen reakció nem meglepő. Ha Rorty szolidaritással kapcsolatos elméletét vesszük alapul, azt mondhatjuk, hogy a szlovének nem akarták eléggé az őket és a menekülteket elválasztó kulturális, vallási és nemzeti különbségek megszüntetését. Miután elfelejtették, hogy a háború Szlovéniát is elérhette volna (és hogy majdnem el is érte), felfüggesztették a menekültek fájdalmával és megaláztatásával való szolidaritást.

Arra még csak képesek vagyunk, hogy a szlovén (és a világ más részein tapasztalt) szolidaritás csökkenését racionalizáljuk, azonban sokkal nehezebben tudjuk megérteni ugyanezt a jelenséget maguknak a menekülteknek a körében. Az történt ugyanis, hogy miután eltöltötték egy évet a menekülttáborban, a menekültek szinte minden egymással kapcsolatos szolidaritásérzésüket elveszítették. A menekültközpontokban dolgozó szociális munkások a részvét és a kooperáció szinte teljes megszűnésének lehettek tanúi. Egyikük ezt a patriarchális családstruktúra összeomlásával magyarázta:

Lassanként a család és a hagyományok teljes összeomlásával találkozunk. Boszniában világos volt, hogy az apa a család feje, ő az elsődleges tekintély, hiszen ő biztosítja a család létezésének feltételeit. Itt már senki sem figyel rá, még a gyerekek sem, hiszen mindent elveszített. A tekintélyvesztés riadalmat okoz a menekültek körében. Először azt gondolják, hogy vagy megoldják maguk a problémákat, vagy azokkal a családokkal együtt, akik körülöttük vannak. Később rájönnek, hogy semmi sem változik. Problémák vannak a serdülőkkel és a pszichikusokkal is. És hirtelen nincs ember, aki összetartaná őket, többé nem ismerik a szolidaritást. Például a mi közpon-

tunkban van öt elhagyott gyerek, kettőnek az anyja pszichiátriai klinikán, háromnak a szülei meghaltak. Rengeteg problémánk adódott azzal, hogy meggyőzzük a többi menekültet, hogy törődjenek ezekkel a gyerekekkel. Nincs már szociális háló, nincs segítség, mindenki csak magával törődik. Sok kollégával beszélünk már a helyzet okairól. Minden tekintetben ennyire különböznenek, ahogyan egymástól is?¹³

Ez a riport ellentmond Richard Rorty véleményének,¹⁴ mely szerint a szolidaritás akkor lép fel, ha a faji, nemzeti, nemi külső különbségeket kevésbé fontosnak érezzük a fájdalomban és szenvedésben való hasonlóságunkhoz képest. A menekültek mind ugyanannak az elnyomásnak az áldozatai, mind hasonló fájdalomtól szenvednek, és nincs köztük szignifikáns nemzeti, faji vagy vallási különbség. A szociális munkással készült riport utolsó mondata azonban valamiféle magyarázatot ad a menekültek körében tapasztalható szolidaritáshiánnyal kapcsolatban. Az ok azonban nem a menekültek közötti különbségekben keresendő. A szolidaritás eltűnésének elsődleges oka az a kapcsolatos, hogy minden szubjektum saját magától, korábbi önazonosságától vált különbözővé: saját identitásuk omlott össze a háborúban átélt fájdalom és szenvedés hatására.

Hogy megértsük, miként működik a mások szenvedésével kapcsolatos részvét, a pszichoanalízis identifikációval kapcsolatos elméletét kell segítségül hívnunk, Freud azon tételét, hogy az azonosulás csak a részvét által lehetséges. Hogyan működik a háború áldozatával való identifikáció logikája? Sztálin azon hírhedt kijelentését, hogy egy áldozat tragédia, több ezer pedig statisztika, kellőképpen alátámasztja a háborús tudósítások közömbössége. Miután nap mint nap halljuk a híreket, hogy emberek halnak meg a háborúban, egy pont után a tudósítások által keltett rettenet leállítja annak megtapasztalhatóságát. Ha azonban egy súlyosan sebesült gyereket látunk a televízióban, másképp reagálunk, részvétet érzünk, szomorúságot és segíteni akarást. A boszniai háborúról tudósító egyik horvát újság általában a háború tényeire koncentrált, stratégiai és politikai elemzéseket adva. Az egyik számban azonban megjelent egy tíz év körüli kislány képe, aki csecsemő öccsét karjában tartva ült egyedül a vasútállomáson. A kép azt sugallta, hogy a kislány csak összekapkodott néhány holmit egy reklámszatyorba, fogta a kisöccsét, és így menekült a szülővárosát elárasztó rettenetből. Az a benyomásunk keletkezhetett, hogy a szüleiket valószínűleg megölték, és a két gyerek teljesen magára maradt a világban. Az egész kép tele volt szomorúsággal: a kislány tragikus tekintete, a csecsemő szinte teljes ruhátlansága, a menekültekkel teli állomás. A kép rendkívüli választ váltott ki az olvasókból: az újság hosszú keresésbe fogott a kislány után, emberek tucatjai akarták örökbe fogadni a két gyereket. Néhány hét után meglehetősen döbbenetet okozott, amikor rájöttek, hogy a lány egy menekülttábor lakója, várandós anyjával és öt testvérével együtt. Amikor az anyának elmondták, hogy az

¹³ Ld. a *7 dni* című szlovén újság 1993. augusztus 25-i számát.

¹⁴ Ld. Richard Rorty 1994: *Esetlegesség, szolidaritás és irónia*. Pécs: Jelenkor. Rorty elmélete szerint annak képessége, „hogy a tőlünk nagyon különböző emberekre is úgy gondoljunk, mint »közülünk« valókra” (212. old.).

emberek segíteni szeretnének a lányának, azt válaszolta, hogy a családjának pillanatnyilag egy kávéfőző edényre és néhány csomag cigarettára lenne a legnagyobb szüksége. Ebben a pillanatban szertefoszlott a kép magasztos üzenete, és a közvélemény természetesen elvesztette minden érdeklődését és a szerencsétlen családdal kapcsolatos segítőkézségét.

Ez a történet segíthet abban, hogy megértsük, mivel is azonosulunk, amikor a média elének tár egy ilyen tragikus képet és történetet. Az első válasz általában úgy fogalmazható meg, hogy „ez olyasmi, ami velem is megtörténhetett volna”. Ez az a fajta imaginárius identifikáció, amikor az áldozat szenvedését tükörképként észleljük — önmagunk lehetséges képeként. Azonban nem ez az az identifikáció, ami általában hatással van ránk. Amikor a háborús képeket nézzük, nem a szenvedővel azonosulunk, hanem az énídeállal: egy olyan nézőponton, amelyből szerethetőnek tűnünk saját magunk számára. Amikor a menekült tragikus képét látjuk, azt egy szimbolikus térben észleljük, melynek szereplői vagyunk — én vagyok az, aki gondoskodik, aki együtt érez, aki aggódik. Az ilyen képek bemutatása által a média olyan teret hoz létre, melyben olyannak észleljük magunkat, amilyenek szeretnénk. *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című művében Milan Kundera a giccs példáján keresztül rávilágít az identifikáció két típusa közti különbségre. A fűvön futkározó gyerekben gyönyörködő szereplő ábrázolásakor Kundera a következőt írja: „A giccs a meghatódás két könnyecseppjét csalogatja elő, melyek szorosan követik egymást. Az első könnyecsepp azt mondja: milyen csodálatos, amikor gyerekek futnak a gyepen! Milyen csodálatos az egész emberiséggel együtt meghatódni azon, hogy a gyepen gyerekek futnak! — mondja a második. A giccsből csak ettől a második könnyecseptől lesz giccs.”¹⁵ A boszniai helyzetre alkalmazva a könnyek egymásutánisága így olvasható: „Az első könny azt mondja: milyen rettenetes dolog akasztott gyerekeket látni Sarajevó utcáin. A második pedig: milyen szép is az egész emberiséggel együtt meghatódni a sarajevói utcán felakasztott gyerekek borzalmas látványán.”

A lacani elméletben a kétféle identifikáció az énídeál és az ideális én különbözőségén alapul. Az énídeál a szimbolikus oldalán helyezkedik el, és a szimbolikus háló identifikációs pontjaként emelkedik ki. Az énídeál és az ideális én különbsége összefüggésben áll a szimbolikus és az imaginárius identifikáció elkülönülésével is. A szimbolikus identifikáció az elsődleges: akkor jelenik meg, amikor a szubjektum a nyelvvel találkozik. Az énídeál az a pont, ahol az identifikáció beíródik a szimbolikusba, ahonnan a szubjektum látszani szeretne, ahol elnyeri szimbolikus identitását. Az ideális én ezzel szemben az a kép, amelyben a szubjektum szerethetőnek tűnik saját maga számára.¹⁶

¹⁵ Milan Kundera 1992: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Budapest: Európa Könyvkiadó. 323.

¹⁶ A szimbolikus identifikáció fontosságának tulajdonítható, hogy a gyerekek ilyen speciális szerepet kapnak a háborúval kapcsolatos tudósításokban. Amikor a Nyugat bűntudatot kezd érezni a a békére irányuló törekvések kudarcáért, elkezd megmenteni a sebesült gyerekeket. (Ezeknek a gyerekeknek „épp annyira” kell sebesülteknek lenni, hogy ne nézzenek ki túl visszataszítónak, és ne haljanak meg a szállítás során.) Az olyan előadásokat, mint a kis Irma egy brit orvos általi 1993 nyarán Sarajevóból való kiszabadításának nagy publicitást kapott története, a tévé is műsorára tűzi. Míg a közönség könnyek között nézi

Szót kell azonban ejtenünk egy másik problémáról is az identifikációval kapcsolatban. Ez pedig a csoportlélektani folyamatokban megnyilvánuló identifikáció kérdése. A csoport tagjaiként szereplő individuumok közti kapocs természetének leírásakor Freud rámutat arra, hogy ez az identifikáció valami, a csoport minden tagja számára alapvető pontot érint, és feltevése szerint ez nem más, mint a tagoknak a vezetőhöz fűződő kapcsolata. A vezető helyettesíti a csoporttagok énídeálját. Ebben a helyzetben azonban létrejön a csoporttagok közötti kölcsönös identifikáció is. A kölcsönös azonosulás feltétele az, hogy az egyének ugyanazt a tárgyat (a vezetőt) teszik az énídeál helyére. Az egyének közötti identifikáció így mindig a vezetővel való azonosulás függvénye, azaz a köztük létrejövő horizontális kapcsolatok vertikális relációk függvényei: „A fővezér olyan apa, aki egyformán szereti az összes katonát, akik ennek következtében bajtársakká válnak.”¹⁷ Freud a továbbiakban így folytatja: „a csoporttagok közötti kölcsönös kapcsolatok eltűnnek...”¹⁸ Azonban „a csoportban megjelenő egyenlőség iránti igény csak a csoporttagokra vonatkozik, és nem a vezetőre...”¹⁹ A Szlovéniába menekült bosnyákok közti szolidaritáshiány fentiekben bemutatott példáját a csoportidentifikáció folyamatának ezen elemzésével világíthatjuk meg. A bosnyák menekültek esetében az apa eltűnése volt a felelős az egyéni szolidaritás megszűnéséért. Amint az egyéni identifikáció tárgyaként észlelt autoritásszemély eltűnik, megszűnik az egyének közötti identifikáció is. Lacan szerint a mester ezen domináns szerepe alapvető az egyének interszjektív kapcsolatai szempontjából, mivel „az elnyomás teszi lehetővé a szubjektumok egyidejű létezését”.²⁰ Ebből azt a szomorú tanulságot vonhatjuk le, hogy mindig jelen van valamiféle mester, bármennyire is próbáljuk tagadni a létezését. Ez megerősíti azt a tételt, hogy nincs egység kivételezettség nélkül. A történelem során a király eltávolítását célzó társadalmi mozgalmak általában azzal végződtek, hogy az uralkodó helyébe egy még inkább elnyomó mester lépett. Vegyük csak

(16. folyt.) a kislány szenvedését, a politikusok büszkéik humanitárius akciójukra. És az egész előadásnak nem más a célja, mint hogy meggyőzzük magunkat, hogy tettünk „valamit”, így elaltathatjuk rossz lelkiismeretünket. A gyerekek „ártatlansága” természetesen nagy szerepet kap ebben az előadásban, ahol a résztvevők és a nyugati néző „bűnösségének” kérdése mint traumatikus kérdés szerepel. Az ártatlan gyerekek képeinek média általi felhasználása igen gyakori dolog. Ki nem emlékszük az inkubátorokban haldokló kuvaiti gyerekekre, akik amerikai politikusok segítségével kaptak nyilvános segítséget az Öböl-háborúban? És a texasi Wacóban a Dávid-szekta elleni támadáskor az FBI szintén a gyerekeket hozta fel az erőszak alkalmazásának indokál, azt, hogy a szekta vezetője gyerekeket zaklatott, majd a külső erőszakra válaszul a szekta tagjai tömeges öngyilkosságot követtek el. Egyik esetben sem számított, hogy a valóságban nem történt gyerekekkel szembeni erőszak. (Az Öböl-háború után még az is kiderült, hogy az inkubátorban lévő gyerekekről szóló történetet csak kitalálták: a kuvaiti kormány megbízott egy amerikai médiakutató intézetet, akik kiderítették, hogy az emberek leginkább a bajban lévő gyerekekkel azonosulnak. A kuvaitiak így egyszerűen kitalálták az inkubátorban lévő, irakiak által megölt gyerekekről szóló történetet.)

¹⁷ Sigmund Freud 1995: „Tömegpszichológia és én-analízis”. In: Sigmund Freud: *Társadalomlélektani írások*. Budapest: Cserépfalvi.

¹⁸ Freud, id. mű.

¹⁹ Freud, id. mű.

²⁰ Itt Gerard Millernek egy, a *Pszichoanalízis és kultúra* címmel szlovén nyelven megjelent tanulmánykötetben közölt írására utalok (Ljubljana: DZS, 1980.)

példaként Franciaországot vagy Oroszországot, ahol a király vagy a cár helyébe Napóleon vagy Sztálin zsarnoksága került. Úgy tűnik, egyetlen megoldásként olyan mester kínálkozik, aki csupán szimbolikus egyesítő pont, egy ostoba mester, valódi politikai hatalom nélkül. Olyan mester, aki csak elfoglalja a „hatalom üres terét”, de a valóságban nem kormányozza azt — nem férkőzik be a demokratikus politikai gépezetbe, hanem csupán üres jelölőként funkcionál, biztosítja a társas gépezet konzisztenciáját. Az az érv, hogy a mester léte szükségszerű, olyasvalami, amit demokratikus ösztönünk nehezen tud elfogadni. El kell azonban különítenünk a mester mint üres autoritásforma fogalmát a totalitáriánus vezetőétől, aki a tekintély teljes megtestesítője. A kettő közötti ellentét hasonló a Freud által leírt két apa: az ödipális, szimbolikus apa (ahogy Lacan nevezi, az Apa neve) és az ősapa közti különbséghez. Az első a halott apa, aki a törvényt képviseli: az apa, akiből kivonódik az élvezet, és aki ezáltal lehetővé teszi azt a szubjektum számára. (Lacan ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy a szubjektum csak az Apa nevének réseiben élvezhet, egyszerűen csak azért, mert az apa nem lát mindent.) A második apa ezzel szemben a *père-jouissance*,²¹ az apa, aki élvez (aki minden nőt birtokol) és így megakadályozza, hogy a szubjektum élvezethez jusson. A mester reprezentálja a halott, szimbolikus apát, röviden, ő a törvény üres formája. A vezér azonban nem a halott apa, hanem az ősapa szerepben tűnik fel: az apáéban, aki túlságosan élő ahhoz, hogy megengedje a szubjektumnak saját élvezetéhez való hozzáférést. Ami itt alapvető, az az, hogy a totalitárius vezető nem azonos a mesterrel. Hitler és Sztálin például nem voltak mesterek, hanem ősapának tekinthető vezérek.

Míg a fantázia a szubjektum által átélt élvezet strukturálásának módjára vonatkozik, a totalitárius vezér mint *père jouissance* a szubjektum fantáziáinak aktiválójaként szerepel. A vezérral szemben a mester (az élvezetet nem ismerő apa) a szimbolikus törvény formáját helyettesíti, a társas tér azon üres keretét, amelyet nem jár át teljes mértékben a fantázia; és mint ilyen, lehetővé teszi a szubjektum számára, hogy attól minimális távolságot tartson. Paradoxnak tűnhet, hogy ez a fajta mester teret nyit a demokratikus politika számára: a demokratikus társadalom szubjektuma csak az üres szimbolikus törvényt garantáló mester segítségével tudja megtalálni „szabadságának” terét és a partikuláris fantáziáiban létező társaival való szolidaritás formáját.

A lacani pszichoanalízis egyik üzenete a demokratikus politika számára, hogy a fantáziát és a feltételezés helyén manipulált élvezetmódokat nélkülöző politika csupán illúzió: amíg „a társadalom nem létezik”; míg a társas mező inkonzisztens, hasított és az ideológiai szimbolizációban való újrafeloldódásnak ellenálló antagonizmusokkal átszelt; míg a társas tér valamiféle központi lehetetlenség köré strukturálódik, a társas struktúra ezen hiányai, ezen űrjei mindig fantáziák által lesznek kitöltve. A kérdés az, hogy a politikai diskurzus miképpen használja ki ezeket a fantáziákat? Miért próbálják bizonyos politikai diskurzusok agresszíven lerombolni mások fantáziáit? Végül soron a rasszista és nacionalista konfliktusok megelőzésének egyetlen útja az, hogy tá-

²¹ A *père jouissance* fogalmával kapcsolatban ld. Michel Silvestre 1987: *Demain la psychanalyse*. Paris: Navarin.

volságot tartunk a politikai diskurzus ideológiai jelentése és a benne lévő feltételezés között.

A demokratikus politika kérdése pedig nem az, hogy miként tudjuk felcserélni az egyik fantáziát egy másik, még demokratikusabbal, hanem az, hogy hogyan lehet megelőzni a rasszista fantáziák artikulálódását. A demokratikus politika célja egy olyan politikai tér létrehozása, ahol a rasszista fantáziáknak nem lenne valódi hatása. Csak a demokratikus intézményekben „hívó” társadalom képes elviselni ilyen fantáziák ki-fejlesztését anélkül, hogy attól félne, hogy ennek következtében összeomlik a demokra-tikus rend.

Csabai Márta fordítása

A PSZICHOANALÍZIS MŰHELYE

**PROGRESSZIÓ ÉS REGRESSZIÓ:
AZ ÁLMOK ÚTJÁN****Haynal André****Az álom, az analitikus és az analitikus folyamat***

Szándékosan kezdem szubjektív megállapítással: örülök, hogy foglalkozhatom ezzel a témával. Azt hiszem, helyes, hogy az álom és a pszichoanalitikus folyamat közti kapcsolatra vonatkozó megfontolásainkat ilyen gondolattal vezessük be. Azok közé az analitikusok közé tartozom, akiket érdekel az álom. Mióta Ferenczi, Bálint és más, az angol „középső” iskolához tartozó későbbi szerzők, például Leo Stone (1961) vagy Clara Thompson érzékenyebbé kezdtek válni az iránt, amivel mi magunk járulunk hozzá az analitikus folyamathoz, nyilvánvaló, hogy az álom kezelésének problémáját a következővel kezdjük: mit jelent számunkra az álom, mit várunk tőle az analitikus folyamatban?

Meggyőződéseim, hogy az álom a tudattalanhoz vezető „királyi út”. Azt hiszem, a freudi álomfelfogás, miszerint az álom különleges anyag — amely különösen könnyen bevezet az imagináció, elképzelés, azaz a fantáziák világába —, ma is érvényes. A logikai folyamatosság szétbontása, melyet a tudat mindig helyreállít, a tudattalan *betörése* álom, vicc és tévceselemény (például elszólás) formájában bizonyos időpontokban valóban a tudattalan jobb megértését teszi lehetővé. René A. Spitz (1965) egy genfi szemináriumon úgy mondta: „Ha az analizált álmot kezd mondani, felébredek (*ich horche auf*)”. Azt hiszem, nem várhatjuk, hogy az analizált becsapja érdeklődésünket az álom iránt. Azt gondolom, hogy az analitikus érdeklődése az álom iránt a pszichoanalitikus helyzet és így az analitikus folyamat lényeges alkotóelemévé válik. Nem szabad magunk elől elrejtetni hozzájárulásunkat ehhez a helyzethez. Ellenkezőleg, véleményem szerint nagyon is tudatában kell lennünk ennek. Bennünket *érdekel a tu-*

* A szerző a Ferenczi Sándor Egyesületben 1997. április 19-én tartott előadásának (változatlan) szövege. Az eredeti francia szöveget Marie-Christine Beck és a szerző német fordításából magyarra fordította Szőnyi Gábor, a szöveget Nyerges Katalin gondozta. Az irodalom és lábjegyzetek az eredeti szövegben: *Jahrbuch der Psychoanalyse*, 14. köt. 158–178 o.

dattalan, érdekel az álom. Más szóval: az analizálttal való rejtett egyetértéshez tartozik, hogy fokozottan érdekel bennünket a tudattalan s annak származékai. Hadd tegyem itt hozzá, hogy a „neutralitás” szó az eredeti freudi szövegekben nem fordul elő. Akárhogy is van, meg kell valósítanunk „nem neutralit sunkat”: Ez a k r lmeny magy r zza azt az ismert tényt, hogy a freudi analiz ltaknak freudi álmai, a kleini analiz ltaknak kleini álmai vannak. Az analizált úgymond arra kényszerül, hogy nagyon finom és néha ravasz módon alkalmazkodjék az analitikus nyelvezetéhez, hogy elmondhassa magát (erre egyébként már Bálint [1960 id. 23. o.] felhívta a figyelmet). Elismerésre méltó, hogy ez a k zls i vágy m g az  lmsk alakítására is kihat. A legintimebb szem lyis gr seinkr l való k zls  vágya, amit Theodor Reik híres könyvében bevallási kényszernek nevezett (1925), fontos hajtóereje a pszichoanalízisnek

Engedjenek meg egy kis k t r t. Az analitikus alapbe ll t d sa kétségkívül befolyásolja a pszichoanalitikus helyzetet. Ezt (Heimann [1950, 1969], H. Racker [1953, 1958], M. Neyraut [1974] stb. nyomán) a tágabb értelemben vett viszont tt telnek nevezhetjük. Szabadjon arra is emlekeztetnem, hogy Freud már 1912-ben (1912e) ezt írta: „A beteg adományozó tudattalanj hoz a saját tudattalanj val, mint fogad  szervvel kell fordulnia, be kell állítania magát a betegre, ahogy a telefon hallgatója be van állítva. Ahogy a kagyló a hanghull msk által keltett elektromos ingadozásokat ismét hanghull msokk  alakítja, ugyanigy az orvos tudattalanja képes arra, hogy a tudattalnb l vele közölt származékokból, melyeket a páciens asszociációi határozta meg, ismét helyreállítsa a tudattalant. ...ily módon használja a tudattalanját, mint készüléket az analízisben...” (G. W. 8: 381–382). Láthatják, hogy a viszontáttétel először mint „befolyás”, mint akadály jelent meg 1910-ben, de már 1912-ben az analitikus tudattalan észleléséről, mint készülékről beszélt. Szabadjon emlekeztetnem arra, hogy Freud legfontosabb felfedezései először mint akadályok jelentkeztek: gondoljanak például az áttételre (D ra-eset) (Freud 1905e) vagy akár az  dipusz-komplexusra. Ami az utóbbit illeti, Freud nem is merte minden további nélkül kifejtetni az elképzelését. Például Wilhelm Fliessnek írott levelében (Freud 1950 a, 70. levél, 1987. 10. 03. 189. o.) „libidó az anya irányában” kifejezést használja (libido ad matrem). Tudjuk, mit jelent, ha valaki nem mer kimondani egy sz t: a másodlagos folyamatok sz megsz ll sa ellenállásba ütközik. Mennyi ideig tartott, m g az áttétel és az  dipusz-komplexus léte tényleg elismerést nyert, különösen az ember életében játszott jelentőségével (emlekeztetek arra, hogy a halálösztön vonatkozásában ez máig nem történt meg: de ezt csak mellékesen jegyzem meg). Emlekeztetem  n ket arra, hogy Freudnál ezekkel a fogalmakkal kapcsolatban mindig felmerült a „feloldódás”, „elmúlás” gondolata. Freud 1924-ben az  dipusz-komplexus eltűnésről beszél (Freud, 1924 d, G. W. 13: 395), és az áttétel feloldásáról (Freud, 1916–17, G. W. 11: 471). Végül felismerte, hogy magkomplexusokr l van szó, melyek hozzánk tartoznak és bennünk maradnak: miért ne lenne ez  gy a viszont tt tellel is... Némileg provokatívan arra az álláspontra is helyezkedhetn nk, hogy a pszichoanalízis, az elmélet és a technika alapfogalmaiban tulajdonképpen nagyon kevés változott: minél inkább változnak, annál inkább ugyanazok maradnak. *Plus  a change, plus c’est la m me chose*. Ha fontolóra vesszük, hogy a pszichoanalízis fontos elemei Freud  nanal zis b l származnak, s ahogy Didier Anzieu (1975) kimutatta, a legfontosabb fogalmak már ezekben az

években kialakultak, akkor ezt a látszólag új figyelmet mint igen régit, talán mint az eredetit ismerjük fel. Az analitikus folyamat fokozottabb pszichoanalitikus-centrikus szemléletére vonatkozó érvelés után szeretnék visszatérni az álomhoz.

Már Ferenczi rámutatott arra, hogy az álomnak mondhatni „intrap pszichés” és kommunikatív aspektusa nem áll egymással ellentétben. *Kinek meséljük el álmainkat* címmel a következőket írja (Ferenczi 1913): „Mi analitikusok tudjuk, hogy az ember pontosan annak akarja elmondani az álmát, akire a tartalma vonatkozik.” (47.o.) Ezt már Lessing is sejtette, amikor a következő verset írta (Ferenczi idézi disztichonját):

Alba mihi semper narrat sua somnia mane.

Alba sibi dormit: somniam Alba mihi.

(Lessing, *Sinngedichte*, II. Buch)

(Alba elmeséli nekem az álmát.

Alba magának alszik, Alba nekem álmodik.)

Ez a kapcsolat az áttétel, viszontáttétel és az álom között természetesen nagyon fontos számunkra. Ha Freud azt írja, hogy „a neurózisok világában a pszichés realitás a mérvadó” (Freud, 1916–17, G. W. 11: 383), akkor az álomfejtés ma is az egyik legfontosabb eszköz a pszichés realitás megragadásához. Ebben az összefüggésben szeretném Friedrich-Wilhelm Eickhoffot idézni, aki azt írja: „Tézisem, hogy Freud Irma injekcióról szóló álmát nem a modern tárgykapcsolati pszichológia értelmében, mint az áttétel és viszontáttétel folyamatának kommunikációját reflektálta, de mégis egy ilyen kontextus impliciten kezdettől jelen volt...” (Eickhoff, 1980), természetesen nem csak történelmileg fontos tézis. Ha „egy tudomány története maga a tudomány”, akkor ez a pszichoanalízisre fokozottan vonatkozik. Az álom kommunikáció, és elsősorban a manifeszt kommunikáció hátterére utal. Ebből adódik jelentősége...

Valóban, az analizált számára az álom a tudattalanhoz való hozzáférés autentikus érzését adja, mivel az analizált maga „produkálja” az álmát. Az álmodó „tudja, hogy az analitikus szeretne hallani valamit az álmairól is, s hogy megfelelő „anyag” tekint az értelmezéshez. Hajlik arra is, hogy neki és róla szóló közlésként értelmezze vagy pedig a két protagonista közötti kapcsolatra vonatkoztassa. „...Az álomra emlékezni vagy az álmot elfelejteni, elmesélni vagy visszatartani, mellesleg, belső ellenkezéssel említeni vagy lelkesen és részletesen, a túltelítődésig mesélni, mindez értelmet kap”. Jelentése lesz, „az analitikusra vonatkozó érzéseket mutatja és a felé irányuló várakozásokból ered” (Rycroft, 1979, 59. o.). Megnyitja az utat a mögötte fekvő rétegekhez, a személyes történethez, az analizált személyes alakulásához. Az analizált úgy nyújthatja az álmát, mintha ajándék vagy táplálék lenne. Ennek mindenféle köze lehet a bevallott vagy elhárított készséghez valamilyen szorosabb, intimebb kapcsolatra. Köze lehet ahhoz, hogy örömet okozzon az analitikusnak, vagy hogy terhére legyen, legyőzze vagy imponáljon neki. Ha ajándékról beszélek, akkor ez olyan valami is lehet, amit elhallgatnak vagy visszatartanak (lásd Rycroft 1979). Ebben az értelemben az álomról mint „tárgyról” is beszélhetünk (álom mint tárgy, „objekt-rève”, J. B. Pontalis, 1972). Természetesen az álom hermeneutikus fétissé is válhat. Ugyanúgy kell érteni, mint minden más anyagot, de egyben dialektikus kiegészítésként, megmarad királyi

 tnak. Georges Braque (1949–50) mondta: „Nem arról van szó, hogy rekonstru ljunk egy történetet, hanem inkább arról, hogy képet alkossunk.” Azt gondolom, hogy ez  rvenyes az analizált és az analitikus munkájára: az  lom letr l folytatott párbeszédben keletkezik valami. Ne felejtsek el, amit William Blake mondott: „A fant zi álás nem állapot: az maga az emberi  let.”

Az álom megértésén keresztül a beteget valahol vágyában — legmélyebb vágyaiban —  lj k meg, értjük meg.

Az álom fontossága, jelentősége abban áll, hogy az  lmsk ártatlan módon fejeznek ki vágyakat :  rtatlanul, mivel leplezetten és ezért kimondhatóan.

V gy és kreativitás

Eml keztethetem  n ket arra, hogyan vezette be Freud az álomról  rt könyvét (Freud, 1900 a)

„A következo  ldalakon bizonyítani fogom, hogy létezik olyan pszichológiai technika, mely lehetővé teszi, hogy  rtelmezz k az  lmskat s ennek az elj r snek az alkalmazásával minden álom mint értelemmel b r  pszichés képződmény mutatkozik, ami megfelelő helyen az ébrenlét lelki folyamataiba besorolható”. (Freud 1900 a., G. W. 2–3, 1).

Azt mondja tehát, hogy az  lomnak értelme van, beilleszkedik az el zo nap lelki tevek nyis g be, folyamatoss g ba — nem megszakítás a lelki életben, s az álom létrehozza ezt a folyamatosságot, a megszakítások ellenére.

Ezért az álom alkotó tevek nyis get (kreatív aktust) képvisel. Azután Freud  gy folytatja: „Megkísérlem továbbá, hogy tisztázzam azokat a folyamatokat, melyekből az álom idegensége, felismerhetetlens ge ered. Visszak vetkeztetek belőle a pszichés erők természetére, melyeknek együttes vagy egymás elleni hatásából az álom származik.” (Freud, id. m ). Ennek alapján az  lmsk révén tudjuk igazán megismerni magunkat.

A fentiekből az a technikai következtetés adódik, hogy az a célunk, találjuk meg minden  lomnak az értelmét és tagoljuk azt be a *szubjektum lelki kontinuit s ba*, t b-bek között azért is, hogy megismerj k azokat az erőket, melyek részt vettek az álom szerkesztésében, megalkotásában. Az alkotó tevek nyis g nyilvánvalóan arra szolgál, hogy a folyamatosság hiányát a primitív v gyhallucin ci k értelmében kitöltse. De az álom maga is megkísérli helyreállítani a pszichés kontinuitást: a tárgyak, amelyek az elalvás révén elvesz n nek, visszatérnek az álomban. Az álom egyik fontos funkciója tehát véleményem szerint a lelki kontinuitás helyreállítása; ahogy már mondtam: az álomban az alvó felleli a traumáját (a nappali traumát), valamint az ek r l tany zo emleknymokat is a múltjából, ezúttal „javított kiadásban”, a v gyhallucin ci  ellens ly val j v t ve („bonif e s”).

Freud azt írja, hogy sokáig összetévesztették az  lmskat a manifeszt tartalommal, azonban nem szabad a latens  lomgondolattal sem  sszecser ln nk. (Freud, 1900 a, G. W. 2/3: 510). Ez Freudot arra vezette, hogy elemezze az álom létrejöttének módját:

az álommunka mint átváltoztatás, ami a kiváltóktól, például a nappali maradványoktól és a mozgásba lendült ösztönkésztetésektől a szavakba öltöztetett álommésélésig folytatódik. Ezek a változások és átalakítások, amit Freud vizsgált, és amit mi is vizsgálunk az analitikus órán. Ezek a tudattalan változásai, ahogy a tünetekben is találkozunk velük — de itt különleges kapcsolatban a tudattalan fantázia és az áttétel között, amit sosem szabad elfelejtenünk.

Véleményem szerint az álmot mint alkotást értelmezhetjük a lelki életben. Olyan alkotást, melynek az a célja, hogy a vágyteljesítés folyamatosságát helyreállítsa és a megszakításokat áthidalja. Hogy élesebben fogalmazzunk: meggyőződés, hogy az álom egyfajta gyászunk a nappali tárgyakon. Egyben az emlékezés ezekre a tárgyakra távollétükben arra szolgál, hogy a folyamatosság hiánya ne okozzon túlzott mértékű zavart, csak elfogadható legyen, azaz tudjunk aludni. Emlékezzünk Shakespeare-re: *To die, to sleep; perchance to dream, ay there's the rub* (Hamlet III, 1). (Meghalni — elszunnyadni — és aludni! Talán álmodni: ez a bökkenő [Arany János fordítása].)

Masud R. Kahn (1976) rámutat arra, hogy képességünk, tapasztalatainkból „jó álmot” alkotni alvás közben, bizonyos intrapszichés funkcióktól függ. Ezzel nagyon egyetértek. Szeretném azonban hozzáfűzni, hogy ez a képesség abból is áll, hogy a nappali traumát, ami emlékeket hív elő a múltból, vágyteljesítéssé alakítjuk. Ha ez nem sikerül, szorongásos álmok lépnek fel. Az álom a traumát (a nappali maradványt) vágyteljesítésbe fordítja: talán azt mondhatjuk, hogy tudattalan „átdolgozásról” van szó. Emlékezzünk arra, hogy Freud (1908 e) mit mondott: nem tudunk semmit elveszíteni („semmiről lemondani”) anélkül, hogy ne helyettesítsünk valamivel („csak elcseréljük az egyiket a másikra” G. W. 7: 125). És ezt úgy írta Ferenczinak is egyik levelében, hogy hozzátette: „szigorúan bizalmas!”. Ez kiegészíthető Ferenczi gondolatával a következő évből (Ferenczi 1909), amely szerint az introjekció állandóan jelenlévő jelenség (a mindig jelenlévő introjekció más szemszögből az akadémikus pszichológiában „emlékezetnek” nevezetik). Azaz mindent megkísérlünk megőrizni, tárolni, hogy semmit se veszítsünk el; amit a külvilágban elveszítünk, a bensőnkbe helyezük. (Németül: *Er-innerung* = szó szerint *be-vétel* = emlékezet). Kényszerű veszteségek kísérik az ember útját, mint a változás egyik aspektusa, a „múlандóság” átalakulása (Freud 1916 a). Olymódon leszünk úrrá az átmeneteken, „útszűkületeken” — az életem — hogy megkíséreljük a pillanatot megőrizni azáltal, hogy bensővé tesszük (Ferenczi, 1909, 1912). Ez a megtartó momentum (*intro-jectum* = be-vetítés avagy *emlékezet*) — formál, gazdagít bennünket. Bensőnkben megőrizzük azt, amit a külvilágban éppen elveszítettünk. Elveszett megszállásaink, tárgyaink temetőjévé válunk: „Az »én« a feladott tárgyakapcsolatok lecsapódása” (Freud, 1923b, G. W. 13: 257).

Ha nincs is már plüssmacink, szükségünk van jó tárgyakra; erről tanúskodik, hogy a szeretők átkarolják egymást elalváskor, „regresszíven” helyreállítva az eredeti diádot. Az álom, ez a mindennapi alkotó tevékenység is, mint említettem, arra szolgál, hogy a nappali traumát, az úgynevezett „nappali maradványt”, emléknymainkat a vágyteljesítés jó tárgyává változtassa. Ha az álom vágyteljesítés, akkor „álmodni” annyi, mint a jó introjektumokkal aludni és ehhez az álomban jó introjektumokat kreálni. A nappali maradványképek átváltozása az álmot vágyteljesítéssé alakítja s ez egy-

ben a szubjektum legfontosabb ösztön- és elhárító momentumainak ismétlése is. Egyébként a neurofiziol gusok szerint az  lom a tart s emlékezés kiépítésével függ össze. Ezek a folyamatok az erőteljes affektív rezonanciát hozó rendszerekkel kapcsolódónak (limbikus rendszer stb.; lásd Pallombo, 1978). Az  lomk pek alkotása egyébként néha olyan tettel eshet egybe, amit a környezet alkotó tettnek ismer el. Ezt példázza Kekulé  s Descartes ismert álma. Az előbbi a benzolgyűrű ötletét egy  lomb l merítette — egy kígyó képéből és erről a Porosz Akadémián beszámolt. Bertram Lewin (1962)  s Francis Pasche (1979) kutatásaiból tudjuk, milyen befolyása volt Descartes álmainak a filozofusra. Ami az  lom let tulajdonképpen alkotó dinamikáját illeti, D. Anzieu (1975) sokak példáját ismerteti, akik művét álom inspirálta: Tartini szonátáját, Coleridge *Kubla Khan* című versét, Voltaire *Henriade*-j t, Wagner művének egy részét és G. L. Borges egyes novelláit: ”Az  lom... az alkotásban rejlő lelki munkát előkészítheti és folytathatja...” (Anzieu, 1975).

Az alkotókészség a tudatelőttes tartalmak másodlagos feldolgozásától függ az észlel studati rendszer révén. Azonban, ahogy *A kétségbeesés értelme* (Haynal, 1976) című könyvemben és *A hiány pszichoanalitikus diskurzusa* (Haynal, 1978) című munkámban kimutattam, s momra az a tény tűnik legfontosabbnak, hogy a kreativitás valamilyen veszteségen, hiányon keresztül  rth t meg (lásd Haynal, 1982).

„A gondolkodás nem más, mint a hallucinatorikus vágy helyettesítése” (Freud, 1900 a, G. W. 2/3: 572). Thomas Mann írja a *Halál Velencében* (1912) című művében: *A halál a k p születése*.

Bertram Lewin szerint (1946) az  lomh tt r (*dream screen*) a „jó mell”, a kielégülés, az a képzet, „hogy a jó t rgeggyal alszunk együtt” (Tor-Björn Hagglund, 1981). Az  lomh tt r analitikus támasz, a „hordozó  l”, amire az analizált a nappali  lomb l származó, vágyteljesítő hallucin ci kba átalakított elemeket vetítheti. Más szavakkal: a jó elalv sban és a jó alvásban regresszív egyesülésre lelünk a „jó t rgeggyal”. Winnicott „ tmeneti t rgeggy” fogalma (1953) ebben a gondolatmenetben összekapcsolható a jó t rgeggyal való egyesüléssel.

 rtelmez s

Ez a magyar kifejezés nagyon intellektuális. A latin *interpretáció* művészi tolm csoel st jelent, a német *Deutung*  lmsk nyvi asszociációkat kelt.

Ha az  lom a traumát v gyteljes t s  változtatja — ahogy már mondtam, talán egyfajta tudattalan „ tdolgoz s” révén — akkor, Ferenczivel szólva, ezt gyermeknyelven fejezi ki (Ferenczi, 1932). Az értelmezés itt kapcsolódik, a gyermeki nyelvet „felnőtt nyelvre” fordítja. Egyébként ebben már f ltre rt si lehetőség rejlik (Ferenczi felhívta a figyelmet a két nyelv közötti különbségre, amire még visszatérünk). Ha megértjük az analitikust álomfejtő funkciójában, akkor valószínűleg megértjük kétértelműen csillogó pozíciójában. Amennyiben az analitikus fő feladata abban áll (ahogy  n is gondolom), hogy segítse az analizált asszociációs folyamatának fenntartását, akkor az értelmezés elsősorban arra szolgál, hogy a p ci nt támogassuk „analizálási funkci j j 

ban”: Véleményem szerint segítjük abban, hogy túljusson az *ellenállásokon*, melyeken egyedül esetleg nem tudna túljutni (itt rejlik az önanalízis határa; I. Hermann [1934]).

Egyúttal értelmet *szervez*: mégis, s erre mindig emlékeztetni kell, egyben ezt redukálja is (az elkerülhetetlen „pszichoanalitikus redukcionizmus”), amikor az elsődleges folyamatot másodlagos folyamattá alakítja át.

Ebben az értelemben hiszem azt, hogy az értelmezés sohasem lehet teljes, sem pedig „helyes”; elég, ha valahol eljut az álmodó élményéhez, és — természetesen az áttétel-vizontáttétel mezejében — értelmet kölcsönöz neki. Az „ötletgyűjtés”, s elsősorban a szavakba öltötetés — a másodlagos folyamat — az álmodó számára az álomban ismeretlen tartományt nyit meg: a szavak, a külső szabályok és törvények, bizonyos értelemben a társadalom tartományát. Éles különbséget kell tennünk az álomélmény és az álom elmondása között, de *qui trop embrasse, mal étreint...* (lefordíthatatlan, magyarul talán: aki sokat markol, keveset fog). A téma folytatásáról E. Freeman Sharpe (1937), Mashud R. Khan (1962, 1972), Michel Fain, C. David (1963), Christian David (1974) stb. munkáira utalva le kell mondanunk. Ragaszkodnunk kell ahhoz, hogy a pusztá álomtapszlatat — az álomélmény — és az álomra való emlékezés között lényeges különbség van. Az önanalízisben *emlékezünk* — az analízisben az álomélmény az álmodó számára is elbeszéléssé válik, mint első externalizálási kísérlet: éspedig az analízisben az externalizálás úgy játszódik le, hogy az álmot *elmondják az analitikusnak* — hogy Ferenczit parafrázáljam: „neki álmodták” —, azaz externalizálás az áttétel-vizontáttétel meghatározta mezőben.

Ebben a megközelítésben az analitikus állításai nem igazabbak, mint az analizálté. Az analitikus egy funkciót tölt be — ahogyan jeleztem, többek között abban, hogy az analizált asszociációs folyamatát mozgassa, felébressze —, egyben szükségszerűen a többszörösen determinált anyag *egy* aspektusát értelmezi. Eközben közelép a „többszörös visszhang jelensége (*multiple appeal*, H. Hartmann, 1964). Így érthető, hogy a páciens sokszor egészen mást ért, mint amit mi mondani szándékozunk. Azt állíthatjuk, hogy termékeny félreértésről van szó — *felix culpa* (Augustinus). Mint már mondtam, az értelmezés fontos elemét képezi, hogy az analizáltat vágyai dimenziójában értjük meg: amennyiben ez sikerül, akkor az ellenállás és álruha (sűrítés, etolás, szimbolizálás stb.) analizálandóvá és az analizálttal átdolgozandóvá válik. Az álomfejtés nyelvi aspektusát — amire Jacques Lacan (1966) sok munkája vonatkozik — a német nyelvterületen Gemma Jappe dolgozta fel (1966), így ezt a kérdést a kitűnő és ma is aktuális művére való utaláson kívül nem tárgyalom.

Az álom elmondása során az elsődleges folyamat „másodlagosításánál” ne felejtjük el, hogy nem csupán a „tárgymegszállásokat” fordítjuk „szómegszállásokra”, hanem az idődimenziót is bevezetjük. Az analitikus látszólag ugyan a múltról beszél, de leggyakrabban a jelenről és a jövőről is. Ne feledjük hogy a tudattalan nem ismeri az időt, és ezt az értelmezéssel, a „másodlagosítással” kényszerűen bevezetjük. Az olyan fogalmak, mint a „múlt predikciója” (E. Kris, 1950) világosan mutatják, hogy az idő nélküli pszichés folyamatok — a belső világ, a képzetek (ha úgy tetszik, a „belső tárgyak”) — szóba foglalt ábrázolásakor *egyidejűleg* vagyunk a múltban, a jelenben és a jövőben is.

Klinikai példa

Az analitikus kapcsolat, az áttétel és a viszontáttétel összefüggéseiben a klinikai alkalmazás demonstrálására egy példát szeretnék bemutatni.

Az analízis előrehaladott, negyedik  v ben tart. Az  r ra k t hónapos nyári szünet után kerül sor; a szünet ezúttal hosszabb volt a szok sosl n.

Az analizált harmincas éveiben járó fiatal nő, akit itt Rosette-nek fogok nevezni. Azzal kezdi az  r t, hogy a „vizontl t sra” és az „agy ” közötti különbségről beszél. Azt mondja, hogy a szünet alatt az analízise végére gondolt, de elképzelése szerint a befejezés még nincs itt közvetlenül.

Beszámol arról az  rz s r l, hogy a barátjával váló kapcsolata (akivel időszakosan együtt él) nem változott.

Ezek után a bevezető szavak után egy kellemetlen  lm r l számol be, ami Firenzében az Arno mentén levő szállodára s annak környékére emlékezteti. „Cs cskonferencia” lehet Genfben: olyan összejövetel, amit végül  sszemos a munkahelyével (egy kereskedelmi társasággal). A „nagyf n ke” odalép hozzá az ülés után. Kétértelmű változik alakul ki. „Együtt távoznunk, hogy szeretkezz nk. A nagyterem h l szob v  változik. Azt mondom magamnak, eléggé öreg (annak alapján, amit az analízis korábbi részéből tudok erről az emberről, egykorú lehet velem).  gy folytatja: „Gyeng dek vagyunk egymással.   nem túl potens. Hirtelen kopogtatnak. Azt mondja, »tessék«, és a nővérem lép be. Azután egyik munkat rsn mm , Liliv  változik. Erős szégyent érzek, amire felriadok.”

A f rflhoz apját társítja; azután arról az  rz s r l beszél, amit álmában nővére bel ptekoz érzett . Ezt az érzést fiatalkor b l származó emlékkel kapcsolja össze. 16 éves lehetett. Nővére rajtakapta, ahogy egy 15 évvel idősebb férfivel fl rt lt. Nővére és anyja közötti hasonlóságról beszél, ami néha riasztotta.

Azzal folytatja, hogy az utóbbi időben közeledett apjához. Serd l se óta nagyon rossz viszonya volt vele, ami az utóbbi hónapokban, főként nyári távollétem alatt egyre jobb lett.

Az álombeli férfi és a köztem levő esetleges hasonlóságokról kérdezem K zbel p sben az apjával az utóbbi időben gyeng dd  vált kapcsolatáról is beszélek. Azután a folytatásban a l ny r l beszél, aki nagyon féltékeny anyja házon kívüli kapcsolataira. Ez alkalmat ad nekem arra, hogy nővérével v l rivaliz l s r l beszélhessek s ezt összefüggésbe hozzam apjához történt közeledésével. Körülbelül  gy fogalmazok: A probléma talán abban áll, hogy megtapasztalja, a gyengéd közeledés vagy a szerelmi kapcsolat lehetséges-e, vagy pedig tiltás fogja megakadályozni. Másképpen, hogy megengedett vagy tiltott közeledéséről van-e szó. Intervenci m olyan anyagot indít el, melyben számos alkalomról beszél, ahol önmagát szabotálta, azaz lehetetlenné tette a férfiak mindenfajta közeledését. Elszalasztott dolgokról beszél. Olyan tevékenységről, amit szívesen gyakorolt volna, ha nem gyanakszik arra, hogy az veszélybe sodorhatja.

A következő ülésen elmondja, hogy utolsó megjegyzésemet — „engedélyről” szóltam, amit tőlem v r, meg „magának megengedni”-r l — nagyon rosszul viselte el. Habozva fűzi hozzá: „Talán t l jól megy nekem. Az utóbbi napokban attól félek, hogy

megbetegszem két óra között. A lányomra gondolok meg a volt férjemre, aki mostanában megengedi magának, hogy jobban éljen. Ez problémát jelent nekem. Azt kérdezem magamtól, hogy nem vesztém-e el a helyemet a lányomnál. Szeretnék kapcsolatot egy férfival, egy valódi kölcsönösséget”. Egyre rosszabbul érzi magát, végül hozzáté-
szi: „csodálom, hogy nem tudok erről beszélni, csak értelmetlenséget fecsegek (blablázom)”. Felhívom a figyelmét arra, hogy ez a múlt órai álma témájához visz és az én megjegyzésemhez, ami annyira nem tetszett neki. Azt kérdezi magától, megengedem-e, hogy egy férfival való kielégítő kapcsolat iránti vágyáról beszéljen. Ezután arról a félelméről beszél, hogy *túlásagosan* versengő. Azt mondom: „én férfi vagyok, és azt kérdezi tőlem, mit tartok erről.” Azt mondja, azt hiszi, hogy nem tudja megtartani a függetlenségét. A férfiak akkor fogadják el, ha aláveti magát nekik, attól tart, hogy elveszíti őket. „Azt kérdezem magamtól, hogy létezhet-e egyáltalán olyan kapcsolat, amilyenre vágyom. De egy álomkép különösen meglep: anyámról szól, egy mezőn, mint egy Walt Disney-filmben, ahol sajátos kacsák bukkannak fel; olyan, mint egy »design«. Anyámmal együtt megsimogatjuk őket. Ez egy aerodinamikus kocsik reklámjára emlékeztet, melyből kiskacsák röppennek ki.”

A „dinamikus” szó kapcsán jelzem neki, hogy talán a kihívás érzéséről van szó, amiből ebben a képben valamifajta gyengédség, tetszetősség válik. Visszatér az apjával való kapcsolata meglepő javulására. Vasárnap telefonon felhívta az apját: egyszerűen, szimpatikusan beszélgettek egymással, vidáman, sémák nélkül.

„Időről időre azt gondolom — mondja nekem feszélyezetten —, szeretném magával megosztani azt, hogy mit szeretnék átélni egy férfival. De ezt nem teheti meg, mivel én képtelen vagyok arra, hogy kimondjam”.

Kimondom azt a feltételezést, hogy ő egyrésztől reménykedik, másrésztől elképzelhetetlennek tartja, hogy én megértem, mit szeretne tőlem. Egy férfira gondol, aki annyira felizgatta, hogy egész délután nem tudott figyelni a munkájára. Ha még egyszer találkozna vele, elcsábítaná. „Ő belemenne, de én az utolsó pillanatban lemondtam róla.” Kérdezem, hogy nem arról a problémáról van-e szó, amit velem él át hónapok óta. „Tényleg azt kérdezem magamtól, ki van velem szemben: ki az analitikusom? Ő egy férfi? A kérdése kellemetlen számomra. Egyébként az apámmal való kapcsolatomban elrendeződött, mintha túlhaladott lenne. Az Önt illető kérdés azonban égető. Olyan férfit keresek, aki partnerem lehetne. Kérdezem magamtól, hogy Ön ezt meg tudná-e érteni; ez azonban egyben az Önnel való kapcsolatomban kérdése is. Hogyan lehet együtt élni egy férfival? Nem találtam lehetőséget arra, hogy ismét együtt éljek egy férfival. Ennek másképp kéne lennie.”

„Valami azonban nem világos. A jelenlegi barátommal testvéri kapcsolatban élek.” Az egész hangulat arra indít, hogy ismét interveniálok, hogy megmutassam, milyen kínos számára *jelenlétemben* kifejezni elképzelését egy férfiról, aki a partnere lehetne. Azt mondja: „Ez túl szép lenne. Rajtam múlna, mit választok. Átvinném az aktív szerepet, s ez büntudattal tölt el”. Talán túl korán dobom be: „Mi történe a férfival?” Azt válaszolja: „Nem tudom, de nagyon erősnek kellene lennie, hogy meg tudja védeni magát, hogy helyt tudjon állni. De ha megvédi a saját helyét, akkor én is betölthetem a sajátomat...”.

Remélem, hogy a példán sikerül valamennyire bemutatnom, ahogyan az áttételi félelmek — s talán saját viszont tt teli nehézségeim? — az álom segítségével szóba hozhat kk  váltak, s hogyan sz v dik össze mindez. A példát minden további kommentár nélkül nyújtom  t  n knek, hiszen a kommentárokat majd önmaguk megteszik.

Egy másik klinikai példa az  lmsknek a viszonyban való beágyazottságával kapcsolatban Ferenczinek Freudhoz  rt első  nanalitikus levele (1912. dec. 26.) melyre nem tudok k t rni.

Záró megjegyzések

Mielőtt lezárnánk, átadom a sz t a költőnek, a költői intuíciónak egy-két kiegészítő gondolatra. Paul Valéry összehasonlítja : *l'acteur qui pleure, ne pleure pas tout entier. Et le r veur qui vole, ne vole pas tout entier* — (a színész, amikor s r, nem s r egész lényével, az  lmsk, aki repül, nem repül mégsem egészen”) (P. Valéry, 1957–1961 IV; 506). A művész intuíciója megragadja azt, hogy a személyiség egyes részei externaliz l dnak az álomban. (XIV; 857): *Embarras, c'est- -dire une résistance. Toutes les résistances   quoi? — au cours naturel — sont autant de principes de r ves.* („Zavar, azaz ellenállás. Mivel szemben van minden ellenállás? A dolgok természetes folyásával szemben: ezek szintén  lomelvek”).  s végül: *Le r veur s' gare en lui-m me en se suivant soi m me sans se pr c der jamais* (IV; 503) („Az  lmsk önmagába botlik, ha önmaga után szalad, anélkül, hogy valaha megelőzné magát”).

Karinty Frigvest idézve, aki közelebb áll hozzánk: „ lombban k t macska voltam és játszottam egymással.”

 n  lmsdom...  lms jött... ki  lmsdik?... kinek  lmsdunk?... miért  lmsdunk?... Hogyan tudjuk mindezt megérteni?... Mit tudunk mindebből a páciensnek visszatükrözni — hogy Freud t k rhasolat n l maradjunk? Nincs végleges válaszunk mindezekre a kérdésekre. Freud megnyitotta az utat számunkra ezeknek a jelenségeknek a megértéséhez, de ezt a megértést újra és újra meg kell szerezn nk saját ellen ll sainkkal szemben.

Sz nyi Gábor fordítása

IRODALOM

- ALTMANN, L. L. (1975) *The dream in psychoanalysis*. Int. Univ. Press, New York.
- ANZIEU, D. (1975) *L'auto-analyse de Freud et la découverte de la psychanalyse*. P. U. F., Paris
- ANZIEU, D.–MATHIEU, M.–BESDINE, M.–JAQUES, E.–GUILLAUMIN, J. (1974) *Psychanalyse du génie créateur*. Dunod, Paris.
- BALINT M. (1960) The regressed patient and his analyst. *Psychiatry* 23: 231–243.
- BRAQUE, G. (1949–1950) *Cahier 1916–1947. Texte et dessins lithographiques par l'auteur*. Maeght, Paris.
- COLL. (1979) *Les rêves — voie royale de l'inconscient*. Tchou, Paris.
- COXHEAD, D.–HILLER, S. (1976) *Dreams, visions of the night*. Thames Hudson, London
- DAVID, C. (1974) Pluralisme du rêve. *Rev. Fr. Psychanal.* 38. 997–1000.

- DIATKINE, R.** (1974) Rêve, illusion et connaissance. *Rev. Fr. Psychanal.* 38: 769–820.
- EICKHOFF, F. W.** (1980) Rückblick auf Sigmund Freuds Traum von Irmas Injektion. In: Jappe, G.–Nedelmann, C. (Hrsg.): *Zur Psychoanalyse der Objektbeziehungen*. Frommann Holzboog, Stuttgart, 207.
- FAIN, M.; David, C.** (1963) Les fonctions du rêve. *Rev. Fr. Psychanal.* 27: 281–292.
- FERENCZI S.** (1909) Introjektion und Übertragung. *Bausteine zur Psychoanalyse*, Bd.1, S. 9–57, Huber, Bern, 1964. Magyarul: Indulatáttétel és magába vetítés. In: *Lelki problémák a pszichoanalízis tükrében*. Összeállította és fordította: dr. Linczényi Adorján. Budapest: Magvető, 1982.
- (1912) Zur Begriffsbestimmung der Introjektion. *Bausteine zur Psychoanalyse*, Bd.1, S. 58–61, Huber, Bern 1964. Magyarul: Az introjekció fogalmi meghatározása. Budapest: Dick Manó kiadása, 1914.
- (1913) Wem erzählt man seine Träume? *Bausteine zur Psychoanalyse* Bd.3, S. 47, Huber, Bern, 1964.
- (1932) Sprachverwirrung zwischen den Erwachsenen und dem Kind. (Die Sprache der Zärtlichkeit und der Leidenschaft). *Bausteine zur Psychoanalyse* Bd. S. 511–525. Huber, Bern, 1964. Magyarul: Nyelvzavar a felnőttek és a gyermek között. In: *A pszichoanalízis és modern irányzatai*. Szerk.: dr. Buda Béla. Budapest: Gondolat, 1971.
- FREUD, S.** (1900a) Die Traumdeutung. *G. W.* 2–3. Magyarul: *Álomfejtés*. Ford.: Hollós István. Budapest: Helikon, 1996.
- (1905e) Bruchstück einer Hysterie-Analyse. *G. W.* 5: 163–286. Magyarul: Egy hisztériaanalízis töredéke. Ford.: Lőrincz Zsuzsa. In: *A Patkányember (Klinikai tanulmányok I.)* Budapest: Cserépfalvi.
- (1905c) Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten. *G. W.* 6. Magyarul: A vicc és viszonya a tudatalanhoz. Ford.: Bart István. In: *Esszék*. Budapest: Gondolat, 1982.
- (1908e) Der Dichter und das Phantasieren. *G. W.* 7: 213–223. Magyarul: A költő és a fantáziaműködés. Ford.: Szilágyi Lilla. In: *Művészetpszichológia*. Szerk.: Halász László. Budapest: Gondolat, 1973.
- (1909d) Bemerkungen über einen Fall von Zwangsneurose. *G. W.* 7: 381–463. Magyarul: Megjegyzések egy kényszerneurotikus esetről. Ford.: Alpár Zsuzsa. In: *A Patkányember (Klinikai tanulmányok I.)* Budapest: Cserépfalvi.
- (1910d) Die zukünftigen Chancen der psychoanalytischen Therapie. *G. W.* 8: 104–115.
- (1912e) Ratschläge für den Arzt bei der psychoanalytischen Behandlung. *G. W.* 8: 376–387.
- (1915a) (1914) Weitere Ratschläge zur Technik der Psychoanalyse (III): Bemerkungen über die Übertragungsliebe. *G. W.* 10: 306–321.
- (1916a) Vergänglichkeit. *G. W.* 10: 358–361.
- (1916–1917) Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse. *G. W.* 11. Magyarul: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Ford.: Hermann Imre. Budapest: Gondolat, 1986.
- (1923b) Das Ich und das Es. *G. W.* 13: 237–289. Magyarul: *Az őszalami és az én*. Ford.: Hollós István és Dukas Géza. Budapest: Hatágú Síp Alapítvány, 1991.
- (1924d) Der Untergang des Ödipuskomplexes. *G. W.* 13: 395–402.
- (1950a) *Aus den Anfängen der Psychoanalyse, Briefe an Wilhelm Fliess, Abhandlungen und Notizen aus den Jahren 1887–1902*. Imago, London.
- GUILLAUMIN, J.** (1979) *Le Rêve et le Moi. Rupture, continuité, création dans la vie psychique*. P. U. F., Paris.
- GUTMANN, S. A.–JONES, R. L.–PARRISH, S. M.** (eds) (1980) *Concordance to the psychological works of Sigmund Freud*. 6 Bände. G. K. Hall, Boston.
- HÄGGLUND, T. B.** (1981) The final stage of the dying process. *Int. J. Psycho-Anal.* 62: 45–49.
- HARTMANN, H.** (1964) *Essays on Ego Psychology*. Hogarth & Institute of Psycho-Analysis, London.
- HAYNAL, A.** (1976) *Le sens du désespoir*. P. U. F., Paris.
- (1978) Discours psychanalytique sur le manque. A propos des orphelins. 3. Teil von: Rentchnick, P.–Haynal, A.–de Senarclens, P.: *Les orphelins menent-ils le monde? S Stock*, Paris, S. 231–296.
- (1982) Elan créatif et fragilité. In: coll.: *Creativité et/ou symptôme*. Clancier-Guenaud, Paris.
- HEMANN, P.** (1950) On counter-transference. *Int. J. Psycho-Anal.* 31: 81–84.
- (1969) Gedanken zum Erkenntnisprozeß des Psychoanalytikers. *Psyche* 23: 2–24.
- HERMANN, I.** (1934) *Die Psychoanalyse als Methode*. Westdeutscher Verlag, Köln. (2. Aufl. 1963) Magyarul: *A pszichoanalízis mint módszer*. Ford. Linczényi Adorján Budapest: Gondolat, 1988.
- HILLMAN, J.** (1979) *The dream and the underworld*. Harper & Row, New York.
- JAPPE, G.** (1971) *Über Wort und Sprache in der Psychoanalyse*. Fischer, Frankfurt a/Main.

- KHAN, M. M. R.** (1962) Dream psychology and the evolution of the psychoanalytic situation. In: Khan, M. M. R.: *The privacy of the self*, Int. Univ. Press, New York, 1974, S. 27–41.
- KHAN M. M. R.** (1972) The use and abuse of dream in psychic experience. In: Khan, M. M. R.: *The privacy of the self*. Int. Univ. Press, New York, 1974, S. 306–315.
- (1976) The changing use of dreams in psychoanalytic practice: in search of the dreaming experience. *Int. J. Psycho-Anal.* 57: 325–330.
- KRIS, E.** (1950) Notes on the development and some current problems of psychoanalytic child psychology. *Psychoanal. Study Child* 5: 24–46.
- LACAN, J.** (1966) * crits*. Seuil, Paris.
- LEWIN, B. D.** (1946) Sleep, the mouth and the dream screen. *Psychoanal. Quart.* 15: 419–443.
- (1958) *Dreams and the uses of regression*. Int. Univ. Press, New York.
- (1962) Knowledge and dreams. *Bull. Philadelphia Psychoanal. Assn.* 12: 97–111.
- MANN, TH.** (1912) *Tod in Venedig*. Magyarul: Hal l Velencében. Ford.: L nyi Viktor. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- NATTERSON, J. M.** (ed.) (1980) *The dream in clinical practice*. Jason Aronson, New York.
- NEYRAUT, M.** (1974) *Le transfert*. P. U. F. Paris.
- PALOMBO, S. R.** (1978) *Dreaming and memory*. Basic Books, New York.
- PASCHE, F.** (1979) Pr face. Entre chien et loup. In: coll.: *Les r ves, voie royale de l'inconscient*. Tchou, Paris S. 11–22.
- PONTALIS, J. B.** (1972) La pénétration du rêve. *Nouv. Rev. Psychanal.* No. 5, L'espace du rêve, S. 257–271.
- RACKER, H.** (1953) The meanings and uses of countertransference. In: Racker, H.: *Transference and countertransference*. Hogarth, London, 1968, S. 23–70.
- REIK, TH.** (1925) *Gest ndniszwang und Strafbed rfnis*. Int. Psychoanal. Verlag, Wien.
- ROHEIM, G.** (1952) *The gates of the dream*. Int. Univ. Press, New York.
- RYCROFT, C.** (1979) *The innocence of dreams*. Hogarth, London.
- SCHOTT, H.** (1979) Traum und Neurose. *Jahrbuch der Psychoanalyse*, Beiheft Nr.5, Huber, Bern.
- SHARPE, E. F.** (1937) *Dreams analysis*. Hogarth, London.
- SLOANE, P.** (1979) *Psychoanalytic understanding of the dream*. Jason Aronson, New York.
- SPITZ, R.** (1965) *Mündliche Mitteilung. Seminar im Rahmen der Schweizerischen Gesellschaft für Psychoanalyse, Genf*.
- STONE, L.** (1961) *The psychoanalytic situation*. Int. Univ. Press, New York.
- VALÉRY, PAUL** (1957–1961) *Cahiers*. C. N. R. S., Paris, 29.
- WINNICOTT, D. W.** (1953) Transitional objects and transitional phenomena. A study of the first not-me possession. *Int. J. Psycho-Anal.* 34: 89–97.
- Nouvelle Revue de Psychanalyse* No 5.: L'espace du r ve, 1972.
- Revue Fran aise de Psychanalyse*, t. 38, No 5–6, 1974: Le r ve.
- Revue Fran aise de Psychanalyse*, t. 45, No 1, 1981: R ve. Symbole et interprétation.
- G. W. = *Gesammelte Werke Sigmund Freud's*. Imago, London 1940–1952.

A MANN CSALÁD REGÉNYEIRŐL

Az apa–fiú kapcsolat Thomas és Klaus Mann műveiben

Nyerges Katalin

A némiképp kétértelmű cím egyik ihletője Klaus Mann, akinek a naplójából vett idézet talán magyarázatot ad arra, miért kelti fel az olvasó érdeklődését a Mann család három tagja — Thomas, Heinrich és Klaus — által írt regényeken túl a család története is: „Milyen különös család is vagyunk mi! Egyszer majd könyveket fognak írni rólunk — és nemcsak egyes családtagjainkról.” A másik ihlető az az élmény, amit ugyancsak Klaus Mann-nak köszönhetek. Önéletrajzi írása, a *Fordulópont*, sok mindent megértetett velem a huszadik század történelméből, a második világháború előzményeiből, a német kultúra elképesztő ellentmondásaiból. Mintha a Mann család önmagában is hordozná ezeket az ellentmondásokat, különböző tagjaiban, kapcsolataikban és a családtagok életútjának változásaiban.

Amit nem sikerült megértenem a könyv elolvasása után, és ami azóta is izgat: miért kellett ennek a tehetséges, a világban nyitott szemmel járó, az életet élvezni tudó, bátor, jóképű fiatalembernek — amilyennek a memoár alapján láttam — negyvenkét éves korában öngyilkosnak lennie?

Az ember ilyenkor, első reflexként a családra gondol, és gyanakszik: senki sem lehet véltlen egy családtagja öngyilkosságában. És rögtön meg is hökkentem: Thomas Mannt gyanúsítom azzal, hogy köze lenne a fia halálához? A dolog nyilván nem ilyen egyszerű, hiszen mindannyian egy család tagjai voltak, annak rendszerében éltek, alakult és változott a helyzetük. A család történelme, mitológiája (amely a Mann család esetében különösen bőven dokumentált) befolyásolta az egyes családtagok pályáját, személyiségük alakulását. Mindez minden családról elmondható, minden család története „kész regény”. Mannék azonban (legalábbis sokan közülük) rendelkeztek azzal a képességgel, hogy élményeiket formába öntsék, szavakká, történetekké, regényekké formálják azt, amit átéltek. A család szinte minden tagja hagyott maga után írásos nyomokat, főképpen memoárokat — úgy látszik, hogy a híradás az utókornak mindannyiuk számára fontos volt. Regényíróvá hárman váltak: Thomas, a bátyja, Heinrich és a fia, Klaus.

Ezeknek az emlékiratoknak a gazdagsága arra készíti az olvasót, hogy hiteles dokumentumként kezelje a levelekből, naplóból megismerhető tényeket. De éppen, mert

szubjektív emlékekről van szó, más és más színezetet kap ugyanaz az esemény, attól függően, hogy melyik résztvevő emlékezik rá, életét hogyan befolyásolta az élmény.

Irodalomtörténészek jellegzetesnek tartják a Thomas Mann műveiben felfedezhető vezérmotívumokat. A Mann család történetét én fonalak színes szövevényeként látom, vibráló szötteként, ahol egy-egy családtag pályájának bizonyos szakasza találkozik, összefonódik a másikéval, hogy aztán újra a maga útján haladjon tovább, hordozva a találkozás hatását.

Visszatérve a kezdeti kérdésemhez, amely a *Fordulópont* elolvasása után foglalkoztatott: milyen lehetett Klaus Mann gyerekkora, az, amiről nem írt, amit csak átélt, és hordozott magában? Erre a kérdésre keresek választ, amikor apa és fiú műveiben a közöttük lévő kapcsolat áttételesen megjelenő nyomait vélem felfedezni.

A két évvel fiatalabb öccs, Golo, akiből történész lett, visszaemlékezéseiben a hűvös, tárgyilagos TM monogramot használja, ha az apjáról ír. Klaus viszont leginkább a „Varázsló”-ként emlegeti apját. Talán az a távolságtartás, ami Golóra jellemző, hiányzott Klausból? Talán nagyon is erősen a Varázsló búvőkörébe került, és nehéz volt onnan kiszabadulnia? Bár tudjuk, hogy a többi gyereke is Varázslónak szólította Thomas Mannt, akinek nem esett nehezére megfelelni ennek a szerepnek. A családi emlékezet úgy tartja, hogy egy valóságos, farsangkor viselt jelmez miatt ragadt az apára a Varázsló elnevezés, de mindannyian tisztában voltak azzal, hogy nagyon is illett ez a jelmez a viselőjére. Klaus öt éves korára teszi azt az élményét, amikor rémálmok gyötörték, éjszakánként csontvázakat látott. Félelmeit végül is elmondta a dajkának, aki az apát hívta segítségül. Thomas Mann igazi empátiával, a gyerekek fantáziájába pontosan beleilleszkedve kergette el a kísértetet: „— Egyszerűen rá se nézzetek, ha újra megjelenik — tanácsolta apánk. — Akkor valószínűleg magától is eltűnik, mert gondoljátok csak meg, milyen unalmas, sőt kínos lenne neki ott álldogálni, amikor rá sem hederítenek. De ha még ezután sem tudnátok megszabadulni tőle, akkor jó hangosan kérjétek meg, hogy menjen a pokolba. Mondjátok meg neki, hogy tisztességes kísértetek nem lődörögnek gyerekszobákban, és hogy szégyellhetné magát” — idézi Klaus a mindenható apát, aki ezután még meg is fenyegette a kísértetet: „Nyugodtan tegyétek hozzá, hogy a papátok hamar dühbe gurul, és nem tűr a házában semmiféle rusnya kísértetet. Erre biztosan elkotródik. A szellemek ugyanis jól tudják, milyen borzasztó tudok lenni, ha elfogy a türelmem.”

Később is érzékelhető Klaus visszaemlékezéseiben az a csodálat, ahogyan például Thomas Mann otthoni felolvasásait hallgatta a család és a barátok. A hallgatóságát lenyűgöző apa képe erősítette a Varázsló mítoszát. Mintha a mindenható szülőről szőtt gyerekkori fantázia egy életen át kísérte volna Klaust.

Az elsőszülött lány, Erika és az elsőszülött fiú, Klaus között pontosan egy év volt a korkülönbség. Kettő, illetve három évvel később született a következő „pár”, Golo és Monika, majd nyolc év után, újra egy év különbséggel, Elisabeth és Michael.

Klaus és Erika kisgyerekkoruk óta egymás játszópajtásai, barátai, később munkatársai voltak, életük számos meghatározó élményét együtt élték át. Klaus első színdarabjaiban Erika játszotta a főszerepeket, huszonegy–huszonkét éves korukban tett világ körüli útjukról közösen írtak könyveket, baráti körük azonos volt. Közös barátaik

egyike, Pamela Wedekind, a költő-drámaíró Frank Wedekind lánya, aki szintén színésznőnek készült, tizenkilenc évesen Klaus jegyese lett. Ugyanebben az időben írta Klaus első műveit, amelyek közül most kettőről érdemes részletesebben szólni.

Már meglevő novelláit készült kötetbe rendezni, és utolsóan egy „hangsúlyos” témát keresett. Meg is találta Kaspar Hauser alakjában, akinek titokzatos története, a kített fiú legendája régóta foglalkoztatta. A talált gyerek, aki tizenhat évesen, múlt nélkül lép ki a fényre, akiről nem lehet tudni, nem valamely uralkodó leszármazottja-e, akitől a féltékeny rokonok szabadulni akartak — Klaus számára a romlatlan, tiszta fitatalság szimbóluma, akit az ellenséges világ el fog pusztítani. „Ő az ifjú, aki gagyogva és tiszta tekintettel lép ki a barlangból, névtelenül, hazátlanul, szótlanul, fenségesen, mint egy állat, mint egy herceg. Ő az idegen.” Ez a tizenkilencedik századi történet tökéletesen megfelel a Freud által leírt „családdregény”-fantáziának. Segítségével a gyerek az ödipális csalódását próbálja oldani: apja nem a valóságos, vér szerinti apa, hanem egy gazdag, előkelő ismeretlen. Másrészt ez a fantázia a korai, paradicsomi állapot utáni vágnak is teret enged.

Vajon nem tekinthető-e Kaspar Hauser idealizálása Klaus Mann tudattalan kísérletének arra, hogy idegenné váljon a családjában, elszakadjon a híres apa híres nevével, akár azon az áron is, hogy ő a „talált gyermek”?

Kaspar Hauserrel való identifikációjára utal a másik, ebben az időben született műve, egy színdarab, az *Anja és Eszter*. A dráma színhelye egy különleges intézet, a „bukott gyermekek otthona”, ahol a darab négy főszereplője él. Anja és Eszter, a két barátnő között homoerotikus kapcsolat van, a két fiú közül Jakob Anjába szerelmes, Kaspar pedig, aki Anja féltestvére, „mindegyiket és egyiket sem szereti”. Ő az egyik fiúnövendékhez vonzódik. Kasparnak itt is homályos a származása. A bemutatón, Hamburgban Erika játszotta Anját és Klaus Kaspart. A másik két szerep, Eszter és Jakob alakítója pedig Pamela Wedekind és Gustaf Gründgens volt. Klaus ragaszkodott ahhoz, hogy ezt a darabot családi körben olvassa fel, a „Varázsló” dolgozószozábjában, ott, ahol az idő tájt apja a *Varázshegy*ből olvasott fel részleteket. A családi rituálé több szempontból is fontos lehetett Klaus számára. Egyrészt be akarta bizonyítani apjának és a családnak, hogy egyenrangúnak tekinti magát az apával, másrészt polgárpukkasztáshoz is jó alkalomnak tűnt az esemény. Visszaemlékezéseiből tudjuk, hogy nagynénje, a polgári hagyományokhoz ragaszkodó udvari tanácsosné aggodalmasan kérdezte meg, vajon miért ragaszkodik olyan nagyon egymáshoz ez a két fiatal lány? Thomas Mann felelt a fia helyett: „Nos, előfordul ilyesmi... Szentimentális kapcsolat két iskolatársnő között, nyilván így kell érteni, nem igaz?” Érezhető ebben, hogy az apa támogatja a fia önkifejezési törekvéseit — legalábbis, ahogy Klaus emlékszik rá. Hogy ez mégsem lehetett egészen egyértelmű, arról árulkodik néhány feljegyzés Thomas Mann naplójából, 1920-ból:

„Tegnap este Katjának megdőbentő dologban volt része. Megtalálta Klaus nyitva heverő naplóját és elolvasta. Voltaképpen nincs benne semmi rossz, mégis olyan természetellenes ridegségről, hálátlanságról, szeretetlenségről, álnokságról tanúskodik — nem beszélve a radikális szellemű, irodalmiaskodó, éretlen idétlenségekről —, hogy Katja szegény kis anyaszívét mélyen megsebezte, s csalódottságba taszította. K. elsíratta a fiút,

mint ahogy évekkel korábban is, amikor úgy volt, hogy meghal. Meghatottan próbáltam nyugtatni és vigasztalni, de sohasem fogom megjátszani a haragvó atyát. A fiú nem tehet arról, hogy milyen a természete. S azt sem hiszem, hogy ne ragadt volna rá itthonról valami jó. Persze, van azért egy csomó ízléstelen allűrje.” Három héttel később: „Klaus az asztalnál, nyilvánvalóan az én kedvemért, antiradikális kijelentést tett. Meghatódtam tőle.” Nem tudhatjuk pontosan, hogy mik voltak a tizennégy éves fiú „ízléstelen allűrjei”, de talán elképzelhető, hogy egy kamasz sok mindennel kétségbe tudja ejteni a szüleit. Ami azonban Thomas Mann számára igazán fontos és nyugtalanító volt — és ezt nyilván Klaus is tudta —, a radikális szellem. Az, hogy a családi asztalnál nem vállalta valóságos érzelmeit, véleményét, jelzi, hogy mennyire igyekezett megfelelni az apának. Valószínűleg nem minden belső konfliktus nélkül.

Nem tekinthetünk el az időponttól sem: Thomas Mann ekkor, az első világháború alatt és után konzervatív, nacionalista érzelmeket vallott (s ez élesen szembeállította bátyjával, Heinrichhel). Az apa meglehetősen gyanakvással és erős kritikával fogadta fia irodalmi próbálkozásait, mint ahogy ez az előbbi idézetből is kitűnik. A napló más helyén is olvashatunk erre vonatkozó bejegyzéseket: „Eissi (Klaus beceneve), akitől mostanában el vagyok ragadtatva, küldött a *Simplicissimus*nak egy történetet, természetesen rosszat, és egy másikat a *Rundschaunak* szándékozik küldeni. Esztelenség, le kell beszélmem róla.” Talán azért nem keltettek benne osztatlan örömet utódja törekvései, mert saját hírnevét is féltette a fiú „éretlen irodalmiaskodásától”?

Ugyanebből az időből származnak azok a feljegyzések is, amelyek Klaus iránti fizikai vonzalmáról tanúskodnak: „Ezekben a napokban valósággal beleszerettem Klausba. Írhatnék esetleg egy novellát az apa–fiú kapcsolatáról.” Bár nem olvasható konkrét utalás erre vonatkozóan, de úgy gondolom, ez az elképzelt „novella” lehetett az egyik kiindulópontja az 1926-ban elkezdett *Jákob történeteinek*. Ismerve a költői alkotás Ernst Kris által leírt folyamatát — amelynek során az élmény egy időre elmerül, tudattalan folyamatok hatása alá kerül, majd újból felbukkan, immár átalakult, „megmunkált” formájában — valószínűnek látszik, hogy ennek a fiúszerelemnek az élménye is hatott az évekkel később megírt „apatörténetre”.

Visszatérve a Klaus által leírt jelenetre, a Mann családban tehát toleráns légkör uralkodott. A szülők igyekeztek a végsőkig elfogadni gyermekeik — különösen a „két nagy” — merész ötleteit, játékos, néha vad tréfáit. „Enfant terrible” mivoltuk München-szerte ismert volt, és a barátok, ismerősök is elnézően fogadták a Mann gyerekek időnként viharos csínytevéseit. Persze, ez a színdarab, az *Anja és Eszter* több volt, mint polgárpukkasztó ötlet — Klaus nagyon is átélte a testvérpár szoros kapcsolatát. Hogy mennyire közel állt hozzá Cocteau műve, a *Vásott kölykök (Les enfants terribles)*, azt az is jelzi, hogy dramatizálta a regényt és némileg meg is változtatta: nyíltabban érzékelte benne a két testvér, Paul és Elizabeth egymás iránti szerelmét.

Klaus és Erika gyerekkori fantáziájátékaikban saját külön világot építettek maguk köré — kettejük világába legfeljebb a két kisebb testvér, Golo és ritkábban Monika kaphatott bebocsátást. Egy korai önéletrajzi írásában Klaus elmeséli azt a félelmet, ami a saját tükörképe megpillantásakor ébredt benne: „A saját tükörképemtől való félelem is rettenetes volt. A hasadástól (*Spaltung*) való szorongás a magánytól és a ső-

tétől való félelemhez tartozik. Amikor rajzolás vagy írás közben felemeltem a fejem és hirtelen felismertem a saját homlokomat, hajamat, mozdulatlan számat a sötét tükörben — egy jéghideg kéz szorította össze a szívemet, úgy, hogy csikorgott a fogam a félelemtől. Ki ez? Hiszen ez én vagyok! De ki is vagyok én? Hol is vagyok én? Hiszen kettő vagyok... Gyerekként, egy félhomályos szobában a tükörképével egyedül maradvan az ember az őriletekháza minden kétségbeesését megismerte.”

Szimbiotikus kapcsolatukban úgy tűnik, Klaus volt a sérülékenyebb, a gyerekkor válságait ő vészelte át nehezebben. Felmerül a kérdés, vajon Erika miért nem szenvedett ugyanígy a szorongásoktól, miért lett ő életképeesebb, határozottabb? Marianne Krüll szerint, aki könyvet írt a Mann család történetéről *A Varázsló hálójában* címmel, Erika a saját szorongásait Klauson élte ki, mint ahogy Klaus is élvezettel mesélt kísértethistóriákat Golónak. Klaus, saját emlékei szerint, zsarnoki módon uralkodott Golón, aki ennek megadóan alávetette magát.

Tízéves korában Klaus életveszélyes állapotba került, perforálódott vakbélgyulladás miatt. Négy-öt műtétet esett át, az orvosok már lemondtak róla. Anyja azonban nem, az ő különleges ápolásának (valamilyen kenőccsel dörzsölgette a gyerek testét) tulajdonították azt, hogy a fiú életben maradt. Betegsége, a halálból való csodálatos megmenekülése különleges státust biztosított számára a családban. A halállal néhány évvel azelőtt is találkozott már, a tölzi nyaralóban töltött vakáció idején, amikor egy falusi péksegéd befulladt a közeli kedves kis tóba. A nyaralás gondtalansága és a halott fiú látványa sajátosan ambivalenssé színezi Klaus emlékét — félelmetesen szépnek, fenségesnek látta a halottat. Gyerekkori szorongásaiban valószínűleg szerepet játszottak az anya gyakori és hosszú távollétei is, amelyek szintén a halállal voltak kapcsolatosak. Katja Mann 1910-ben kezdett betegeskedni, két év múlva ismerték fel tuberkulózisát, ami akkoriban még halálos betegségnek számított. 1914-ig gyakran volt több hónapos kúrákon különböző alpesi szanatóriumokban. Az otthon maradt négy gyerekre nevelőnők vigyáztak — egymásrautaltságukban alakították ki azt a fantáziavilágot, amelynek nyelvét csak ők értették. Az anya távolléte, halálos betegsége okozta a szorongásukat, ezt dolgozták fel rémtörténeteikben. Klausnak anyja iránti ödipális szerelme talán ekkor — négy- és nyolcéves kora között — helyeződött át Erikára. De több is volt ennél ez a kapcsolat: a nővér a nélkülözhetetlen társ, énjének egy része, „self-object”.

Az apa ez idő tájt — mint rendszeren — az írással, felesége iránti aggodalmával, a készülődő világháborúval volt elfoglalva, a gyerekek gondját a nevelőnőkre hagyta. A korábban említett varázslatos képességei mellett a gyerekei visszaemlékezéseiben mint kiszámíthatatlan autoritás is megjelenik. Különbséget tett a gyerekek között szeretetben, odafigyelésben. Ehhez ideológiát is gyártott, mint pl. amikor egy családi étkezés után egyedül Erikának nyújtott át egy különleges csemegét. „Szokjátok meg, hogy az életben is érnek majd igazságtalanságok!” — vizsgáltatta a családott többieket. Kedvencei Erika és Elisabeth voltak. Monika idős korában úgy emlékszik, hogy soha nem beszélgetett meghitten az apjával, úgy érezte, mintha ő nem is létezne a számára. Michael, a legkisebb fiú a napló tanúsága szerint igazi „nem kívánt gyerek” volt — egyébként ő is öngyilkos lett ötvennyolc éves korában.

Mi volt a szerepe Klausnak ebben a családszerkezetben? Élénk irodalmi érdeklődése, korán megnyilvánuló íráskészsége és nem utolsósorban csodálatos megmenekülése a halálból, kitüntetett szerepet biztosítottak számára. Ehhez járult még szépsége, valamint az a fantázia, amire a neve is utal: Klaus Heinrich Thomas Mann-nak keresztelték. Klaus az anya ikertestvére, Heinrich az apa bátyja és Thomas az apa neve. Előre felkínált azonosulási minták, betöltendő várakozások érződnek ebből a névből. Az elsősülött fiú iránti várakozások. Thomas Mann három évvel később ugyanezt a nevet adja a „Királyi fenség” hősének, akiben önmagát örököltette meg.

Az apa és fiú közti azonosulások rejtett útját mutatja egy epizód Klaus életéből. Kamaszkorukban egy München környéki, liberális szellemű nevelőotthonba küldték a szülők két legidősebb gyermeküket. A toleráns légkörben Klaus szabadon élhetett kedvteléseinek, rengeteget olvasott, verseket írt, amelyeket nagy társaság előtt olvasott fel, színielőadásokat is rendezve. Itt ismerkedett meg egy fiúval, aki iránt szenvedélyes szerelem támadt benne. Annyira megdöbbenett ettől az érzéstől, hogy hazamenekült az internátusból. Így írja le az iskolatársat: „Az az arc volt, amit szeretek. Sokféle arc ébreszthet bennünk gyengédséget, ha sok évet megélünk és fogékony a lelkünk. De olyan arc, amelyet szeretünk, csak egy van. Mindig ugyanaz, ezer közül is ráismerünk. Utónak ilyen arca volt. Magasan ülő, erősen kiugró pofacsontja és keskeny vágású szeme szláv ősoket sejtetett...” Ez az arc, amelyet Klaus tizenhat éves korában olyan vonzónak talált, vonzotta apját is, egész életében. Ő is az iskolában találkozott először Pribislav Hippe modelljével, aki a *Varázshegy*ben gyerekkori emlékként jelenik meg és felkelti Hans Castorp szenvedélyes vonzalmát Mme Chauchat iránt, aki ugyancsak orosz, illetve tatár származású. És szláv vonásokat visel Tadzio a *Halál Velencében*ből és Lizaveta Ivanovna, Tonio Kröger hűséges, megértő barátnője. Thomas Mann rajongása az orosz kultúra, az orosz írók iránt talán ebből a vonzalomból is kapta erejét.

Klaus ugyanúgy nem tette le az érettségét, mint az apja. Semmihez nem volt türelme, ami nem érdekelt. Az Odenwald-iskolából való hazamenekülésének csak egyik oka volt az iskolatársa iránti szerelme („Nem volt merszem hozzá, hogy szembenézzek sorsom intő jeleivel” — írja); a tanulás elől is menekült. Ezután magántanárok próbálták felkészíteni az érettségire, de egy idő után mindegyik feladta. „Semmi kötelességérzet, semmi fegyelem nincs a fiúban” — panaszkodtak a szülőknél.

Az érettségi helyett Klaus Berlinbe vágott, táncos vagy színész akart lenni. A Berlinben töltött idő a húszas évek elejére esett, a háború utáni „elvesztett nemzedék” kicsapongó, féktelen, minden örömet kipróbáló idejére. Ebben a korban Berlin különösen „erkölcstelen városnak” számított — ugyanakkor Európa szellemi életének egyik központjává is vált hamarosan: baloldali értelmiségiek, orosz emigránsok, művészek egyaránt menekültek ide. Ebben a sokszínű forgatagban kereste a helyét Klaus Mann is, és sok élménye került be átdolgozott formában az 1936-ban írt *Mefisztó* című regényébe.

Ekkor már emigrációban élt. 1936-ig Európában, főleg Párizsban és Amszterdamban, majd Erikával együtt Amerikába költözött. A szülők csak később, 1939 szeptemberében, a háború kitérőesek települnek át. Heinrich Mann Franciaországból szintén Amerikába emigrált. A család minden tagja aktívan fellépett a náciizmus ellen, cikkek-

kel, előadásokkal, könyvek, folyóiratok kiadásával. Valamennyiüket megfosztották német állampolgárságuktól. Klaus később belépett az amerikai hadseregbe, és 1944-ben az olaszországi partraszállásnál amerikai katonaként tért vissza Európába. A háború utáni éveiben kevesebbet írt. 1949. május 21-én Cannes-ban öngyilkos lett. Ez már sokadik öngyilkossági kísérlete volt.

A *Mefisztó* először Amszterdamban jelent meg. Németországi kiadását 1980-ig bírói ítélet tiltotta, legalábbis az akkori NSZK-ban. Politikai és személyes okok egyaránt szerepet játszottak a betiltásban. A regény főhősenek modellje, Gustaf Gründgens és hívei elfogultsággal vádolták Klaus Mannt. 1949-ben egy müncheni kiadó, amely előzetesen már vállalta a regény kiadását, levélben közölte Mann-nal, hogy a megállapodás ellenére mégsem merik kiadni a könyvet. Klaus Mann keserű és indulatos válaszlevelet írt, majd kilenc nappal ezután öngyilkos lett. Azt hiszem, nem erőltetett az összefüggés feltételezése a végső elhatározás és a között a csalódás és indulat között, amit a könyv visszautasítása keltett. Talán nem elsősorban a hiúságát bántotta az elutasítás. Annak a bizonyítékát érzékelhette, hogy látszólagos volt a győzelem, hiába bukott meg az a rendszer, ami ellen a regénnyel és a valóságban is harcolt, még mindig hatalmuk van azoknak, akik a rendszer kiszolgálói voltak. A hidegháború léggömbje, Németország kettéosztottsága is rácsáfolta azokra a reményekre, amelyeket az emigráció idején sokakkal együtt táplált.

Emberi kapcsolataiban is magányosabbá vált, depresszív hangulatai elől a kábítószerekhez menekült. Amit „sorsa intő jeleként” kamaszkorában elhárítani igyekezett, homoszexualitását, felnőttként nyíltan vállalta, de tartós kapcsolatai nem voltak. Thomas Mann betegsége óta Erika teljesen az apa felé fordult, titkárnője, minden ügyének kézbe tartója lett. Klaus egy korábbi, 1937-es naplójegyzetében írta, hogy öngyilkossági gondolatai voltak, már az ablak peremén állt, amikor Erikára gondolt, és ez visszatartotta. A háború utáni években egyre inkább azt érezhette, hogy a nővére már nem az övé, nem áll rendelkezésére, mint régen. Az utolsó öngyilkossága időpontjában a szülők és Erika éppen egy európai felolvasóköriúton voltak, a Goethe-díj átadásának köszönhetően. Ha az öngyilkosság gesztusa kifejez valamit, akkor itt az az óriási távolság tűnik fel, ami az apa sikere és a fiú kudarca között tátong.

A *Mefisztó*, ahogy az alcíme jelzi, „egy karrier története”. Főhősenek modellje a kor híres színésze, Erika egykori férje, aki Klaus színdarabjaiban is játszott, Gustaf Gründgens. Nárcizmusa hajtja előre sikeres pályáján, amely adott esetben a fasiszmus kiszolgálásáig vezet. Hogy a grandiozitás és a szégyen, a siker és a kudarca milyen közel lehetnek egymáshoz, bizonyára Klaus Mann számára sem volt ismeretlen. Berlini élményei között ír le egy estét, amikor tizenkilenc évesen, egy ismerős ajánlására végre felléphetett egy kabaréban. Az ismerős azonban gonosz tréfát űzött vele — talán éppen nagyravágyása miatt akarta megleckéztetni —, és előre figyelmeztette a kabaré igazgatóját, hogy ne vegye komolyan a jelentkező fiút. Klaus abban a tudatban lépett a színpadra, hogy ő lesz a műsor attrakciója, el is énekelte a számot, amire egész nap izgatottan készült. A kuplé befejeztével azonban a nézőtérrel csak néhány díszletmunkás vihogása hallatszott fel és egy kiáltás: „Elég volt! Hagyja abba!” Másnap megszégyenülten utazott vissza Münchenbe.

Ez a jelenet némileg átalakítva felbukkan a *Mefisztóban*, mint Hendrik Höfgen nyomasztó gyerekkori élménye. Vajon miért kölcsönözte Klaus Mann a gyűlölt vetélytársnak, ellenfélnek a saját kudarcélményét? Nem volt-e ismerős az ő számára is a kielégíthetetlen tetszeni vágyás, amit regénye főszereplőjénél olyan ellenszenvesnek ábrázolt? Habár ebben az ábrázolásban is érezhető az ambivalencia — egyrészt Höfgen időnként megszólaló lelkiismeret-furdalásában, másrészt abban, ahogyan a környezete reagál rá: ellenállhatatlan a csábításban, tehetsége vitathatatlan. Az az érzésem, hogy Klaus a saját „démonait”, elhárítani vágyott ösztönkésztetéseit írta meg a színész alakjában. Másfelől Gründgens valódi vetélytárs volt, elvette tőle — ha csak rövid időre is — egyetlen igazi társát, a nővérét. A regénynek abban a részletében, amikor Höfgen bemutatkozó látogatást tesz menyasszonya családjánál, Klaus Mann tökéletes portrét fest apjáról, nővéréről és nagymamájáról, gyöngéd, megbocsátó szeretettel és csodálattal mindhármuk iránt. „A csodálatos nagymama Dickensből és Tolsztojból olvasott fel unokájának — szenvedélye volt a fennhangon olvasás, és értett is hozzá...”

„Megint irigység vegyült Hendrik elragadtatásába, ha Barbara szépséges gyermekkorára gondolt. Mert ugye ebben a gondtalan ifjúságban megvolt mind a kettő: a tökéletes kultúra és a csaknem teljes szabadság.” Saját maga is megjelenik a regényben, mint Barbara gyerekkori barátja, Sebastian, aki bár a háttérben marad, mégis érezhető szellemi fölényben van a betolakodó Höfgennel szemben. Barbara és Sebastian kapcsolata, közös nyelvük, cinkosságuk erősen emlékeztet Thomas Mann *Wälsungvér* című novellájának testvérpárjára, ahol ugyancsak a lány vőlegénye az, aki megjelenésével veszélyezteti a testvérek szoros kapcsolatát. Csakhogy ott maga az író, Thomas Mann volt a vőlegény modellje, aki elrabolta Katját ikertestvérétől, Klaustól. A testvérszerelmem rejtetten már a Mann család előző generációjában is megjelent: Heinrich rajongása húga, Carla iránt, aki huszonkilenc évesen öngyilkos lett, meghatározta párválasztásait. Mindkét felesége színésznő volt, csakúgy, mint Carla. Thomas Mann műveiben ez a téma is vezérmotívumként vonul végig. A testvérszerelmem, az inceszttabu megtörése mintha összefüggene a „kiválasztottsággal”. Az egymáshoz hasonló, testvérek szerelmének gyümölcse a *Kiválasztott* hőse, Gregorius is, aki ugyancsak olyan iránt érez szerelmet, aki önmagához hasonló: az édesanyja.

Az apa–fiú kapcsolatra eddig a fiú, Klaus szempontjából tekintettünk. Hogyan jelenik meg Thomas Mann műveiben ez a motívum? Két regénye, amelyekben az apa–fiú kapcsolatnak kikitüntetett szerepe van: *A Buddenbrook ház* és a *József*-tetralógia. Érdekes, hogy mindkét mű túlnőtt azokon a kereteken, amelyeket írójuk kezdetben szánt nekik. *A Buddenbrook ház* novellának készült, „fiúnovellának”, ahogy egy levelében írja Thomas Mann. *A József*, illetve annak első kötete, a *Jakob történetei* pedig bibliai történetek laza füzérének. Ez is azt jelzi, hogy a kiinduló ötlet olyan feszültségeket keltett az íróban, amelyek feldolgozást igényeltek, szinte önmaguktól keresték a szublimáció lehetőségét.

A Buddenbrook ház a múlt század német történelmének nagy fordulóján, az 1871-es egyesítés előtti és utáni években játszódik. „Egy család hanyatlása” — az alcím. Már ez is furcsa ellentmondás: akkor, amikor egy új birodalom kezd kialakulni, a „Gründerjahre”, az alapító évek idején, amikor új cégek, vállalkozások jönnek létre,

a gazdaság fellendülőben van — Mann egy család hanyatlását, szétesését írja meg. Huszonkét éves korában kezdi el írni, és huszonöt éves, amikor befejezi. Közben elmélyült kutatásokat folytat saját családjának írásos és szóbeli emlékei között, szinte filológiai pontossággal jegyez fel mindent, ami a családra vonatkozik, régi üzleti könyvektől kezdve korabeli pletykákig. Elmerül a „múltnak mélységes kútjában”, mint majd harminc év múlva, a „József” írása idején.

A *Buddenbrook család* szétesése a legkisebb fiúutód, Hanno halálával pecsételődik meg. A könyv utolsó fejezete, amelyben a tizenöt éves Hanno egy napját élhetjük vele végig, mintegy előkészíti és megmagyarázza a fiú halálát. Árad belőle a magány — később majd a *Doktor Faustus* olvasása közben érezhetjük meg a magánynak ezt a süvítő hidegségét. A kamaszodó fiú elárvult nemcsak a családjában, hanem az iskolában, a társai között is. Mintha azt sugallná nekünk ez a nap: egy ilyen világban nem érdemes élni. Nyilas Misivel rokon ez a kisfiú. Hannóért azonban nem jön el az „édes jó bátya”. Otthon nem a biztonságot nyújtó anya várja, hanem egy álmodozó, a saját világába zárkózó, távoli anya, akihez egyetlen út a zenén keresztül vezet. De végül a zene sem bizonyul elég erős kapaszkodónak, sőt inkább szembeállítja őt a valósággal. Mint Thomas Mann ebben az időben írt műveinek többségében, itt is felbukkan egy „vezérmotívum”, amely aztán végigkíséri egész pályáján: a zene iránti fogékonyság és a betegség, a halál összefüggése (*Trisztán, Friedemann úr, a törpe*, áttételesen a *Luzsi*, majd később a *Doktor Faustus*). Az apa, Thomas Buddenbrook idegenkedve, gyanakvással figyelni Hanno ábrándozó, kifinomult lényét, amely annyira ellentétben áll a család életét szabályozó józan, polgári elvekkel. Az apa világának ezek a polgári elvek a tartópillérei, és ezek látszanak megrendülni már a házasságával is. Thomas Buddenbrook nemcsak a fiát, hanem a feleségét sem érti. Az északnémet kereskedőcsalád racionalizmusa nem tud mit kezdeni a művészetben megjelenő romantikával.

A Mann családban hasonló volt a helyzet: a Brazíliából származó anya alakját körüllegte valamilyen elvágódás, nosztalgia, idegenség. Magatartása időnként frivolnak, könnyelműnek tűnt az ősi lübecki patríciuscsalád szigorához képest. Ez a „könnyelműség” a nagyobbik fia, Heinrich és kisebbik lánya, Carla későbbi életútjában fedezhető majd fel. Heinrich nyíltabban merte vállalni lázadó mivoltát, írásaiban is, életformájában is radikálisabban fordult szembe a környezetével, akár a családot, akár a társadalmat értjük ezen. Carlának azonban nem sikerült megtalálni a „jó kompromisszumot”. Kudarcos színésznői pályakezdetés után egy sikertelen párkapcsolat miatt huszonkilenc éves korában öngyilkos lett. Thomas Mann másik húga, Julia egy egészen más életformában élve, egészen más mentalitással ugyancsak önként vetett véget életének, ötvenévesen. Ő volt az a polgári hagyományokhoz ragaszkodó nagynéni, udvari tanácsosné, aki annyira meghökkent Klaus fiatalkori színdarabjának témájától. (Húgai tragikus sorsát a *Doktor Faustus*ban dolgozta fel Thomas Mann.) Anyjuknak azonban minden külső és belső hasonlatosság ellenére nem Heinrich, hanem Thomas volt a kedvence. „Sonntagskind” — „vasárnapi gyerek”, ahogy egyik levelében írta. Születése pillanatától kezdve örömet, büszkeséget okozott neki, és ez a rajongás az anya részéről egész életét végigkísérte. Gyerekkorában Thomas is rajongott muzikális, érzékeny, szép és különleges anyjáért. Vonalmát a távoli, az egzotikus iránt ő maga is

az anyai „idegenséggel” hozta összefüggésbe, mint ahogy ezt a *Tonio Krüger*ből tudjuk. Az idegenség azonban távolságtartást is jelentett, bizonyos hidegséget a kapcsolatokban. Ez a távolságtartás jellemző a Buddenbrook ház anyaalakjára, Gerdára is.

Apjuk ugyanúgy hirtelen halt meg, mint Thomas Buddenbrook, amikor Thomas Mann tizenöt éves volt. A hajózási-szállítmányozási cég azonban, amit vezetett, nem állt annyira rosszul, mint a regénybeli. Az apa végrendelete arra utal, hogy szinte „elővételezte” a hanyatlást, amikor úgy rendelkezett, hogy minden ingatlant, az általa épített házat is adjanak el, a céget számolják fel, mivel tudható, hogy fiainak művészi hajlama nem teszi őket képessé az üzleti életre. A legkisebb, akkor egyéves Viktor esetleges kereskedői pályafutásában már nem is bízott a szenátor.

A fiúk tehát méltatlan utódnak bizonyultak, nem tudták folytatni a régi patricius hagyományokat, csalódást okoztak az apjuknak. Thomas Mann ezt a kamaszkori érzését szándékozott megörökíteni a „fiúnovellában”, amely *A Buddenbrook ház* kiinduló ötlete volt — Hanno és a porosz légkörű iskola konfliktusának hátterén keresztül. Talán apjával szembeni büntudatának feloldását is segítette ez a mű — többek között azzal, hogy kettejük konfliktusa beágyazódott a kor társadalmi ellentmondásaiba. (A túlhaladott hagyományhoz való ragaszkodás értelmetlenségéről a *József*-ben is szó lesz — és éppen az ősi szokás, a fiú feláldozásának értelmetlensége kapcsán.) Thomas Mann azonban annak ellenére, hogy deviáns pályafutásnak nézett elébe — nem tanult az iskolában, fondorlatosan kibújt a katonai kötelezettség alól —, élete során mindvégig megőrizte a *tartást*, a polgári-patriarchális rendet, külsőségekben és mentalitásában is. Talán ez a fajta azonosulás az apával, a keretek szigorú fenntartása segített neki abban, hogy ösztönkésztetésein úrrá legyen, vagy társadalmilag elfogadott formában élhesse ki azokat.

A *József* írásakor ugyanolyan módszeresen kutatott az emberiség múltjának fellelhető emlékei után, mint a *Buddenbrook* idején a saját családjáé után. Ezen a ponton is kapcsolódik a két regény: mindkettő sok generáción keresztül a múltba megy vissza, hogy megértse a jelent és megsejtse a jövőt. De amíg a Buddenbrook család jövőbe vetett reménye szétfoszlik a fiú halálával, addig József, a másik „fiú” népe kenyéradójává lesz a történet végén.

A *Jákob története*ivel induló könyv az apa történetének készült. Írása idején Thomas Mann maga is apa volt már, hat gyerek apja, ha nem is tizenháromé. Apává válása nem volt egyszerű, amint ez a naplójegyzeteiből kitűnik. Freudról szóló tanulmányában azt írta, hogy a *József* az apajátszás, apautánzás könyve. Visszanyúlik a pátriárkák, az ősapák koráig. Az „istenszomjúság”, istenkeresés hagyományozódik apáról fiúra, Ábrahám szövetségét Istennel Jákob újra megerősíti és József lesz az, aki utolsó pátriárkaként megmenti népét az éhínség idején.

A harc József és testvérei között az elsőszülöttség jogáért folyik, arról dönt Jákob, hogy ki lesz az „áldáshordozó”, az „ígéretgyermek”, aki továbbviszi az atyák küldetését. Láttuk, hogy Thomas és Heinrich között hol rejtetten, hol nyíltan folyt a rivalizálás — erről mindkettőjük visszaemlékezése tanúskodik, de leginkább az 1915 és 1918 közötti, irodalmi formába öntött vitájuk (Heinrich *Zola*-esszéje és Thomas *Egy nem politikus elmékedése*i c. tanulmánya). Olyan mélyről jövő indulatok találtak utat ma-

guknak a történelmi kérdések árca mögött, hogy a testvérek ezután közel tíz évig nem beszéltek egymással.

Visszatérve a *József*hez: a mű bevezetése, ill. előjátéka a *Pokolraszállás* címet viseli — nagyszabású esszé a mitológia mélyrétegeiről, az őскеzdetről, Ábrahám „isten-szomjúságáról”, amely Keletről Nyugat felé hajtotta, híveket szerzett, népet alakított köré. A kultúráról, amely a föld és a lélek művelését egyaránt jelenti. Mann „antropológiai nyitánynak” nevezi a bevezetést, ez a nyitány előzi meg az első jelenetet, József és Jákob éjszakai találkozását a kútnál.

A fejezet címe: „A kútnál” és ezen belül is az első, rövid kis rész az „Istár” nevet viseli. Istár a babiloni vallásban a szerelem, a termékenység istene volt, női isten. Thomas Mann az éjszakai égbolt látványával, a csillagképek káprázatos leírásával gyönyörködteti el az olvasót, s végül így fejezi be: „De mindezeknél szebb, az előhírnökknél [...] tüzeesebb volt Istár, a nővér, a feleség, az anya, Astarté, a királyné, a nap nyomában, mélyen nyugaton. Ezüstösen lobogott, szárnyaló sugarakat küldött szerte, kis nyelvekbe gyűlt, s egy hosszabb láng dárdahegyként nyúlt föl rajta.” Ezután veszi észre Jákob a kút peremén félmeztelenül ülő fiút, Józsefet, aki a holdfényben mintha ájtatosságát végezné, de... „miközben emelt kézzel, hintázva, fejét ingatva s szerelmes mosollyal dúdolt föl a fényárasztó holdhoz, különös, csaknem riasztó valamit lehetett a magányos fiún megfigyelni”. Ez a különös dolog hasonlít a holdkóros öntudatlan állapotához és ez megrettenteti a közeledő Jákobot — de ugyanakkor gyönyörködik is az elragadtatott fiú szépségében. József észreveszi őt és örömmel, mosolyogva üdvözlí a méltóságteljesnek, emelkedettnek ábrázolt atyát, a nemzetség fejét. Jákob első kérdése a fiához: „A mélység szélén ül a gyermek? [...] Ami valójában e szavak mögött rejtett, és aminek érteni kellett őket, az az anyás aggodalom volt, hogy József, akit atyja sokkal kisebbnek tartott a valóságnál, vigyázatlanságból a kútba eshet. [...] Jákob következő szava már szigorúbb volt. Ezt parancsolta: — Fedezd fel meztelenségedet!” A fiú engedelmeskedik a parancsnak és az író így fejezi be ezt a jelenetet: „Úgy látszott, az öreg csakugyan fia meztelensége torpasztotta meg bizonyos távolságban, mert most közelebb lépett. Hosszú botját komolyan támaszkodásra használta, emelve s rádőlve, mivel sántított. Tizenkét esztendeje, egy úti kalandja óta, amely igen keserves körülmények közt, nagy aggodalom és szorongás idején játszódtott le, egyik lábára bicegett.” Ezután következik beszélgetésük, amely tele van utalásokkal a múltra és a jövőre. Jákob nem nézi jó szemmel József holdimádását, mert ez az Ábrahám előtti ősök bálványimádását idézi. A holdnak itt többféle szimbolikus jelentése van: a férfi Napisten mellett a nőiség jelképe, a szépség és a változékonyságé, Ábrahám útjának kísérelője. „Mi azonban az utak urához, a vándorhoz pillantunk föl, aki amott suhan ragyogva, fehér ruhában, fölfelé...” — mondja József védőbeszédét a holdról.

Thomas Mann már korábban említett, Klaus iránt fellobbanó erotikus érdeklődése azzal az időszakkal esik egybe, amikor felfedezték a fiú állítólagos holdkórosságát. Egy 1918-ból származó naplóbejegyzése szerint: „...Eissi a világos szobában anyaszült meztelenül feküdt az ágyán. Kérdéseinkre nem tudott válaszolni. Pubertáskori játék vagy hajlam az alvajáráásra, amit már a Tegernseenél is észrevettünk? Talán mindkettő. Miként alakul majd a fiú élete? Kétségtelen, az olyannak, mint én, nem »kellene« gyer-

meket nemzenie. De ez a »kellene« csakis idézőjelben értendő...” Néhány hónappal később újra rajtakapta Eissit, ahogy „Golo ágya előtt anyaszült meztelenül idéetlenkedett. Mély benyomást tett rám férfiasodó, pompás teste, egészen megrendültem.” Milyen rejtett és hosszú út vezetett ettől az élménytől annak a jelenetnek a megírásáig, amely Jákobnak fia szépsége és holdimádása láttán érzett megrendüléséről szól?

Jákob figyelmezteti Józsefet a mélység veszélyeire is: a kút az alvilág, a pokol jelképe — József vonzódik ehhez az alsó világhoz is. Élete során többször is eljut a kút mélyére és minden pokolra szállása után új erővel fogja újrakezdeni az életét.

Apa és fia évődő beszélgetését, „a szép beszélgetést”, ahogy Thomas Mann nevezi, áthatja Jákob rajongó szeretete József iránt. Ez a rajongás a halott Rachel fiának szól, hiszen József a kedves, az „igazi” feleség vonásait viseli. József alakja sok tekintetben emlékeztet Klausra: sötét haja, álmodozó, okos tekintete, szép alakja, lázadó, mégis naiv természete, önélégültsége. Hogy ez a naivitás mennyire összefügg József narcisztikus személyiségével, annak bizonyítékát abban a részletben olvashatjuk, amikor József elkényyerálja apjától Rachel gyönyörű menyasszonyi leplét, és elbüszkélkedik vele apa feleségeinek. Ők természetesen féltékenyen figyelik, hogyan teszi Jákob elsőszülötté, „áldáshordozóvá” Józsefet a testvérei kárára. „Majdnem hihetetlen, de József nem érezte meg a vaskosan kitálatl keserűséget és alattomoságot az asszonyok szavaiban. Önteltsége, gyermekes, ám mindamelllett nem kevésbé kárhozatos hiszékenysége süketette tette velük szemben és érzéketlenné az intés iránt. Kedvét lelte beszédük édességében, meg volt győződve róla, hogy nem is illeti más, mint édes szó, és a legcsekélyebb fáradságot se vette, hogy bensejükbe tekintsen... Hiszékenysége tulajdonképpen elkényeztetettség volt, mely a legkétségtelenebb ellenbizonyítékok dacára abba a hitbe ringatta, hogy az emberek jobban szeretik őt, mint önmagukat, s hogy ennél fogva semmi tekintettel nem kell rájuk lennie.”

Józsefről szólva gyakran visszatér a regény során ez az őt jellemző mondat, az a hit, hogy *az emberek jobban szeretik őt, mint önmagukat*. Nem az apa, Jákob rajongása volt az, ami ezt a narcisztikus hitet megalapozta? Narcizmusának következménye lett az, hogy testvérei a kútba vetették, de végül ez a hit tette őt képessé arra, hogy minden rosszat, ami történt vele, a saját javára, a veremből való kiemelkedésére változtasson.

Még egy sajátosság tűnt fel nekem a regény olvastán: József fejlődését, felnőtté válását kíséri végig ez a hosszú történet, és közben alig esik szó arról, hogy ez a fiú szerelmes lenne. Putifárné szerelmét József iránt Thomas Mann csodálatos beleérző képességgel írja le, de József ennek a szerelemnek csupán passzív elszenvedője.

Végül megnősül ugyan, de feleségéről csak annyit tudunk, hogy egy egyiptomi főpap lánya, akit a Fáraó választott ki József számára, államérdekből. Ki volt hát József igazi szerelme? Az az érzésem, hogy ő maga. Ő is „kiválasztott”, ő is csak az önmagához hasonló képes szeretni.

Thomas és Klaus Mann kapcsolatát vizsgálva láthattuk annak bonyolultságát, beágyazódását a család és a kor történetébe. Túlságosan leegyszerűsítőnek érzem ezután a kezdeti kérdésemet: mi vezetett Klaus öngyilkosságához? Az apjának hozzá fűződő, homoerotikával színezett kapcsolata csak egy szál abból a szövevényből, amely a Mann család tagjai közt fonódott. Mindketten másképp dolgozták fel szenvedélyeiket —

Klaus vállalta homoszexualitását, Thomas Mann a művészi formával, a szavakkal, mondatokkal való játékban volt szenvedélyes. Egyik példája annak, hogy hogyan bánt az érzelmeivel, az *Ének a kisgyermekről* c. költeménye. Naplója tanúskodik arról, milyen szenvedélyes szeretettel rajongott legkisebb lányáért, Elisabethért — és ennek az élménynek a forrását éppen abban a versformában, a hexameterben örökölte meg, amellyel életében akkor próbálkozott először. A szenvedély megzabolázásához a szigorúan kötött versformát hívta segítségül (s ebben talán mesterével, Goethével akart versenybe szállni).

A *Buddenbrook ház* utolsó és a *József* első fejezetének összehasonlítása az apa–fiú kapcsolat kétféle lehetőségét mutatja meg Thomas Mann műveiben. Hanno nem volt képes apjával azonosulni, de szembefordulni sem az általa képviselt értékekkel — halála így jelképesnek tekinthető. József elfogadta és magáévá tette Jákob és az ősök istenkereső szenvedélyét és ez adott neki erőt ahhoz, hogy népe kenyéradója váljon belőle. A bibliai történetben és Mann regényében is sajátos mozzanat az, hogy az Egyiptomban töltött hosszú évtizedek alatt egyszer sem ad életjelt magáról apjának, aki azt hiszi róla, hogy meghalt. Látszólag érthetetlen ez, hiszen József szereti az apját, és tudja, hogy az mennyire szenved az ő elvesztése miatt. De talán éppen ez a nagy térbeli és időbeli távolság kellett ahhoz, hogy felnőjön, elszakadjon az apától.

Így történt ez Thomas Mann életében is. Ő képes volt kamaszkorában szembefordulni az apával és eltávolodni tőle (mint József), és felnőttként azonosulni vele, hagyományait megőrizni. Fiának, Klaus Mann-nak ez nem sikerült. Az ő sorsa mintha Hanno Buddenbrookéhoz lenne hasonlatos: nem tudott szembefordulni az apával, de elszakadni sem. Függségben maradt anyjától, nővérétől, a drogoktól — egy szóval a szükségletkielégítő tárgytól. Narcisztikus igényeinek kielégíthetlenségére depresszióval ragált, és ez vezette el az önpusztításig. Kreativitása, sikerei nem nyújtottak elegendő kárpótlást a veszteségek elviseléséhez. A kor, amiben élt, a család, ami körülvette, a múlt, amit örökségül kapott, mind hozzájárultak ahhoz, hogy az öngyilkosságba menekült.

IRODALOMJEGYZÉK

- KERÉNYI KÁROLY–THOMAS MANN** 1960. *Gespräch in Briefen*. Magyarul: *Beszélgetések levélben*. Fordította: Doromby Károly, Petrolay Margit, Soltész Gáspár, Szondi Béla. Budapest: Gondolat, 1989.
- KRÜLL, MARIANNE** 1993. *Im Netz der Zauberer*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag
- MANN, GOLO** 1991. *Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland*. Frankfurt am Main, Fischer Verlag
- MANN, KATIA** 1974. *Meine ungeschriebenen Memoiren*. Magyarul: *Megíratlan emlékeim*. Fordította: Gergely Erzsébet. Budapest: Gondolat 1976.
- MANN, KLAUS** 1936. *Mephisto*. Magyarul: *Mefisztó*. Fordította: Lányi Sarolta. Budapest: Európa, 1981.
- MANN, KLAUS** 1942. *The Turning Point*. Magyarul: *Fordulópont*. Fordította: Tihanyi Vera. Budapest: Európa, 1987.
- MANN, THOMAS–HEINRICH MANN** 1900–1949. *Briefwechsel*. Berlin und Weimar: Aufbau Verlag, 1965.
- MANN, THOMAS** 1897a. Der kleine Herr Friedemann. Magyarul: Friedemann úr, a törpe. Fordította: Lányi Sarolta.. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.

- MANN, THOMAS** 1897b. *Luischen*. Magyarul: Lujzi. Fordította: Lányi Viktor. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1901. *Buddenbrooks*. Magyarul: *A Buddenbrook ház*. Fordította: Lányi Viktor. Budapest: Európa, 1972.
- MANN, THOMAS** 1902. *Tristan* Magyarul: Trisztán. Fordította: Kosztolányi Dezső. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1903. *Tonio Kröger*. Magyarul: Tonio Kröger. Fordította: Lányi Viktor. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1906. *Walsungenblut*. Magyarul: Walsungvér. Fenyő László fordítását átdolgozta: Jékely Zoltán. In: *Válogatott elbeszélések*. Budapest: Európa, 1973.
- MANN, THOMAS** 1909. *Königliche Hoheit*. Magyarul: *Királyi fenség*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1987.
- MANN, THOMAS** 1919. *Gesang vom Kindchen*. Magyarul: *Ének a kisgyermekről*. Fordította: Hegedűs Géza. Budapest: Magvető, 1957.
- MANN, THOMAS** 1924. *Der Zauberberg*. Magyarul: *Varázshegy*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1988.
- MANN, THOMAS** 1933–1943. *Joseph und seine Brüder*. Magyarul: *József és testvérei*. Fordította: Sárközi György, Káldor György. Budapest: Európa 1975.
- MANN, THOMAS** 1936. *Freud und die Zukunft*. Magyarul: Freud és a jövő. Fordította: Hevesi András. In: *Válogatott tanulmányok I*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1942. *Joseph und seine Brüder. Ein Vortrag*. Magyarul: József és testvérei. Előadás. Fordította: Szobotka Tibor. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1947. *Zu einem Kapitel aus „Buddenbrooks“*. Magyarul: A Buddenbrook ház egy fejezetéhez. Fordította: Tandori Dezső. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1947. *Doktor Faustus*. Magyarul: *Doktor Faustus*. Fordította: Szöllősy Klára. Budapest: Európa, 1967.
- MANN, THOMAS** 1948. *Sechzehn Jahre*. Magyarul: Tizenhat év. Fordította: Szabó Ede. In: *Válogatott tanulmányok II*. Budapest: Magyar Helikon, 1970.
- MANN, THOMAS** 1951. *Der Erwählte*. Magyarul: *A kiválasztott*. Fordította: Jékely Zoltán. Budapest: Szépirodalmi, 1978.
- MANN, THOMAS** 1889–1933. *Briefe*. Magyarul: *Levelek*. Fordította: Doromby Károly, Eörsi István, Réz Pál. Budapest: Európa, 1965.
- MANN, THOMAS** 1918–1921. 1933–1939. *Tagebücher*. Magyarul: *Naplók I*. Fordította: Soltész Gáspár, Schweitzer Pál. Budapest: Európa, 1988.
- MANN, VIKTOR** 1949. *Wir waren fünf*. Magyarul: *Öten voltunk*. Fordította: Zehery Éva. Budapest: Európa, 1977.
- NÁDAS PÉTER** 1995. Thomas Mann naplójáról. In: *Esszék*. Pécs: Jelenkor
- PÓK LAJOS** 1975. *Thomas Mann világa* Budapest: Európa.
- SÓS ENDRE–VÁMOS MAGDA** 1960. *Thomas és Heinrich Mann*. Budapest: Gondolat
- VIKÁR GYÖRGY** 1996. *Válság, túlélés, kreativitás* Budapest: Balassi

GEREZNABARKA

Tündérmesék, együttes élmény, önismeret

Csabai Márta–Csörsz Ilona–Szőnyi Magda

*Nézzük egymást, nézzük,
Regénket regéljük.
Szemünk pillás függőnye fenn,
Hol a színpad, kinn-e vagy benn?
Urak, Asszonyságok!*

(Balázs Béla)

A mesék, mint a „kollektív tudás” szimbolikus üzenethordozói évtizedek óta szolgálnak különböző irányultságú pszichoterápiás eljárások alapjaként vagy technikai kiegészítőként, az asszociációk szabadabb áramlását vagy éppen a belátást, az értelmézést segítő eszközként. Az individuális „pszichopatológia”, az egyéni életút mindig tartalmaz olyan közös emberi jellegzetességeket, amelyeknek megfelelői a mesékben és a mítoszokban fellelhetők. A páciensek szubjektív realitásából általános emberi keretekbe helyezett, megidézett „valóság”, a meseolvasás, az egyes tartalmakhoz való asszociálás, a mesehősökkel való szimbolikus azonosulás képes módosított, korrigált realitást kialakítani. Ez csak akkor születhet meg, ha a kibontakozás útja az egyén pszichikus realitásából indul el. A meséléshez, mesehallgatáshoz kapcsolódó élménymegbeszélések számos kiegészítő emocionális tapasztalást tesznek lehetővé, és elősegítik az élményvilág, az attitűdök és a viszonyulásmódok észrevétlen megváltozását.

Említsük meg példaként — a teljesség igénye nélkül — a megközelítés néhány, különböző pszichoterápiás iskolákhoz tartozó legismertebb kortárs képviselőjét. A Jung-tanítvány Marie Louise von Franz (von Franz, 1992), Verena Kast és Mario Jacoby (Kast, Jacoby és Riedel, 1992) úgy építik be a mesét az analitikus terápiába, ahogy az egyes mesemotívumok, szereplők a páciens által hozott archetipikus anyagban, álmaiban áttételes vagy közvetlen formában megjelennek. A mesék archetipikus tartalmainak spontán megjelenése igazolja azt is, hogy azokat a későbbiekben az ér-

telmezés során is felhasználják. A pszichoanalitikus Bruno Bettelheim elsősorban a terápiás anyag értelmezésénél tekinti hasznos eszköznek a mesék által megfogalmazott üzeneteket (Bettelheim, 1994).

Desoille „éber álom” módszere strukturált, tematikus alapképek sorával dolgozó, konfliktusfeltáró és állapotrendező eljárás, amelyben az imaginatív munka összbólumokkal, mitológiai és mesealakok (kard, váza, barlang, szörny, tenger, alámerülés, alvó Csipkerózsika keresése stb.) képi-képzleti megjelenítésével folyik.

A legjelentősebb imaginatív terápia Leuner katatim képélmény módszere, amely pszichoanalitikus, énszichológiai és részben jungi szemléleti alapokon nyugvó eljárás, szintén felhasználja a mesék szimbolikus világát. Az imaginációban megjelenő szimbólumalakok etetése, megbékítése, szelídítése, kimerítése vagy megöletése, a pillantással történő megigézés, a forrásban való fürdés mind jól ismert mesemotívum (Leuner, é. n.).

A jungiánus analitikus, Clarissa Pinkola Estes (Estes, 1996) abból a kiindulópontból fordul a mesékhez, történetekhez pszichoterápiás gyakorlata során, hogy azok részei voltak a népi lélekgyógyításnak, jóval a tudományos, intézményesült pszichoterápia megjelenése előtt. A csoportok és kultúrák kollektív múltját őrző mítoszok, mesék és az álom; illetve az egyéni és kollektív mítoszok közti határ átjárhatóságát vallja egy másik irányzat, az ún. pozitív pszichoterápia képviselője, Nossrat Peseschkian is, aki transzkulturális alapokon használ keleti történeteket pszichoterápiás gyakorlatában (Peseschkian, 1991).

Saját munkánkhoz elsősorban a fenti előzmények szolgáltak kiindulópontként, illetve az a tapasztalatunk, hogy az utóbbi években a mesékkel és azok — elsősorban mélylélektani indíttatású — elemzésével kapcsolatos publikációk hazai megjelenése (pl. Bettelheim, 1994, von Franz, 1992) megnövelte a téma iránti érdeklődést az egyetemi hallgatók körében is. Ez az érdeklődés szerencsésen találkozott a hallgatók igen erőteljes önismereti igényével. Így született az elhatározás, hogy — kísérleti jelleggel — önismereti csoportot indítunk egyetemi hallgatók számára, ahol a szabad-interakciós csoportfolyamat asszociációs bázisát a mesék alkotják.

A csoport tizennégy résztvevővel (nyolc nő, hat férfi) indult, az üléseken átlagosan tíz fő volt jelen. Tíz ülésre szerződöttünk, a csoportot kettős vezetéssel, folyamatos szupervízió mellett működtettük. A jelentkezőkkel előzetesen végzett első interjúk során a részvételi szándék motivációjaként a hallgatók egyaránt jelezték a fentiekben már említett, mesékkel kapcsolatos érdeklődést és önismereti igényüket. Az ülések heti egy alkalommal zajlottak, minden alkalommal egy-egy Grimm-mese (Grimm, 1989) került felolvasásra. A mesék elképzelésünk szerint projekciós felületként, „hívőingerként” szerepeltek, a csoporttagok számára megfogalmazott instrukció szerint a csoportüléseken bármi elhangozhatott, ami a mesehallgatás során és azt követően fantáziájukban megjelent. Az üléseken felolvasott meséket mindig a csoportfolyamatot követve, alkalomról alkalomra választottuk ki, „válaszolva” az üléseken megjelent manifeszt és látens csoportfeszültségre, dinamikára.

A csoportfolyamat elemzésekor arra a mélylélektani — pl. C. G. Jung és követői (Jung, 1993; Franz, 1992, 1993) vagy Bruno Bettelheim (Bettelheim, 1994) által meg-

fogalmazott — hipotézisre támaszkodunk, hogy a mese a maga sajátos dinamikájával mindig egy — individuális vagy kollektív — fejlődési folyamatot tükröz; a mese végén a hős különböző megpróbáltatások, fordulatok és transzformációk után megváltozva áll előttünk.

A mesék a szimbólumok által közvetített „metatörténeti” jelentést rejtenek magukban és a létre vonatkozó — ontológiai — üzenet hordozói (Szőnyi, 1995). A történetek — és a hozzájuk kapcsolódó narratívumok — elemzésekor a metatörténet feltárását segítő egyik művelet a *kiemelés a téri dimenzióból*. A mese és az az alapján születő asszociációk, csoportbéli megnyilvánulások helyszíne általában a *fizikai lét*, amely a metatörténet szintjén a *pszichikai, belső térre* utal, annak energetikai és érzelmi-morális aspektusaira. A történetekben megfigyelhető *helyváltoztatások a fejlődés irányát* jelzik. A metatörténet „életbeléptetése” (Szőnyi, 1995) azáltal történik, hogy az eredeti történet szereplőit *énrészeknek*, a történet egyéb elemeit pedig az *élet különféle adottságai* — körülmények, lehetőségek, ösztönállapotok stb. — megfelelőinek tekintjük. A történet mondanivalója jelenti az *életfeladatot*, míg a történet átélése, a beleélés az *önmagára vonatkoztatás* metatörténeti szintjeit jelzik a narrátor-nál vagy hallgatónál.

Elemzésünk során azt a Verena Kast (Kast, 1992) által ajánlott interpretációs sémát követjük, amely szerint a történet mindig négy szakaszra bontható, ezek 1. a *kiinduló állapot*, 2. az *intenzifikáció*, 3. a *fordulópont* és 4. a *konklúzió*. Ezek a szakaszok igen hasonlóak a Bruno Bettelheim által ajánlott struktúrához, amely szerint minden mesében megtalálhatók a fenyegetés, a menekülés, a fordulópont és a felgyógyulás elemei (Bettelheim, 1994). Verena Kast szerint ezek a szakaszok a mesékben jól elkülöníthetők, és az alábbiak szerint jellemezhetők:

1. *Kiinduló állapot*: Az a feltétel vagy situáció, ami működésbe hozza a történetet. A kiinduló állapot azt a problémát reprezentálja, amelyről a mese szólni fog.

2. *Intenzifikáció*: A forduloponhoz vezető út. A mesékben ez sokszor az a (vándor)út, amelyen a hősnek el kell indulnia. Bizonyos esetekben már az intenzifikáció szakaszában találkozhatunk fordulópontokkal.

3. *Fordulópont*: Arról ismerhető fel, hogy megváltozott viselkedés követi. Ez az a pillanat, amikor az intenzifikáció szakaszában előkészített transzformáció láthatóvá válik. A transzformáció viselkedésváltozásban realizálódik.

4. *Konklúzió*: Teljesen új helyzet áll elő a transzformáció(k) hatására.

A dinamikus csoport-pszichoterápia elméletei (ld. Hidas, 1984 összefoglalóját) szerint a csoportfolyamat is különböző fejlődési szakaszokra bontható, ahol a kommunikációs struktúrák változása magában foglalja a kommunikációs (csoport) folyamatban résztvevő egyének változásait. Természetesen itt elengedhetetlen a *manifeszt és latens* szint, illetve a csoport két működési módjának, a „munkacsoport”-nak és „alapfeltevés-csoport”-nak a megkülönböztetése (Bion, 1961). Az előbbi a csoport reális feladatával foglalkozik, az utóbbi pedig azokra a nem tudatos feltételezésekre utal, amelyek csak hallgatólágosan vannak jelen a csoportban. Az alapfeltevés-lét a csoport emócióiból vezethető le, a fantázia világa felé irányul, funkciója pedig a fenyegető érzelmek és viselkedésformák elhárítása. Ezriel és Sutherland (idézi Hidas, 1984) szerint a cso-

portban megjelennek a csoporttagok tudattalan tárgykapcsolatai, és a szerzők feltételezik, hogy az interakciók dinamikus forrásául az szolgál, hogy az üléseken minden csoporttag hasonló tudattalan fantáziatárgyakkal van kapcsolatban. A manifeszt tartalom mögött kialakul egy tudattalan csoportfeszültség, ami nem más, mint a tagok tudattalan fantáziáinak közös nevezője. (Ld. még a fentiekben a „metatörténet”-ről mondotakat.)

A csoportfolyamat részletes bemutatása elé kívánczik az az általános megjegyzés, hogy a csoporttagok erre vonatkozó előzetes instrukció nélkül, spontán módon az elhangzott mesék keretébe helyezkedve fogalmazták meg megnyilvánulásaikat. Személyes tartalmak direkt módon ritkábban, jellemzően csak a csoportfolyamat második szakaszában jelentek meg, mutatva, hogy a mese közege, a szereplőkkel való azonosulás, a szimbólumok nyelvének használata egyfajta biztonsági hálóként, védőpajzsként szerepelt, amelyre a résztvevők könnyedén „rátaláltak”. A másik magyarázat a szimbólumterápiák általános alapelvét idézi, amely szerint a jelképes megfogalmazás esetén az értelmezés, a dolgok „valódi nevén nevezése” nem feltétlenül szükséges a felismeréshez, az evidenciaélményhez, a feszültségoldáshoz. Mérei Ferenc szavaival „a jelkép szintjén kiváltott feszültség elvezetése feltehetően a jelképezett feszültséget is levezeti” (Mérei, 1989).

Az alábbiakban a csoportüléseken elhangzott tíz mese kapcsán a csoport kollektív termékeként született narratívumot egységes egésznek tekintjük, egyetlen „mesének”, amelyet a fentiekben bemutatott Verena Kast — féle szakaszolás (Kast, 1992) szerint elemzünk. Esettanulmányunkban az áttekinthetőség érdekében szisztematikusan elkülönítettük a csoportfolyamat („munkacsoport”) leírását és értelmezését („alapfeltetés-csoport”). Ez a két szál külön-külön is követhető. A „mese” ebből a szempontból két másik „mesét”, „történetet és metatörténetet” is magában rejt, amelyekhez hozzáadódik, további szálként kapcsolódik a tíz eredeti Grimm-mese folyama és a csoporttagok által az utolsó ülésen létrehozott mese is. A történetek, az asszociációk szállainak időnkénti egymásba fonódása, szétágazása, a mellékszálakon való továbbhaladás majd visszatérés, a „mese a mesében” jelenség a gyógyító erejű történetmesélés legősibb tradícióit idézi (ld. például az Ezeregyéjszaka kerettörténetét és meséinek szövevényességét). Ez a jelenség figyelhető meg a mélylélektani terápiák asszociációs anyagaiban és az álmokban is. Mindezek egyfajta leképezései, visszatükröződései a személyes életút, az individuáció kanyargós ösvényeinek, az egyén — és csoportok — történetének szövetét alkotó „mesefonalak” egymásba kapcsolódásának. Ahogy *Gereznabarka* (a tanulmány címét és egyik csoportülésünk témáját adó meshős) ruhája is sok állat prémjének ötvözete — jelezve a személyiség összetevőinek sokféleségét, rétegzettségét — esettanulmányunk is több síkon halad.

1. A kiinduló állapot

Az első csoportülésen a *Mese a királyfiról, aki nem ismerte a félelmet* c. Grimm-mesét¹ olvastuk fel. A mese elhangzása utáni első megjegyzések a főhősre, a királyfira vonatkoznak, akinek viselkedését a csoporttagok ostobának, butának tartják, „nagyon gyerekes” — mondják. Nem szimpatikus, nagyon naiv, éretlen... Ezekhez az asszociációkhoz kapcsolódik az egyik csoporttag gyermekkori emléke: a fiút kiskorában apja biciklizni tanította, fogta hátul a kerékpárt, majd amikor, hogy ellenőrizze, apja ott van-e még, a fiú hátranézett, elesett. Emlékszik, hogy piros biciklijé volt... A csoportülés hátralévő részében a mesében megjelenő „élet vize” — momentum foglalkoztatja a csoporttagokat: Jó lenne-e örökké élni? Mennyire jelentene ez megkövültséget, állandóságot?

A narratívum elemzésekor igen fontos figyelni az asszociációk sorrendiségére. Prognosztikusan nagyon jó jelnek tekinthetjük, hogy a csoportfolyamat legkorábbi szakaszában a gyermekség problematikája, illetve személyes gyermekkori emlék jön elő. Jung szerint a gyermekmotívum fellépése az eljövendő fejlődés elővételezését jelenti (Jung, 1993). Érdeemes felfigyelni arra, hogy a csoporttagok a főhős „gyermeki” tulajdonságai közül az ostobaságot, bizonytalanságot, naivitást emelik ki. A tudás iránti igény, a bölcsességhez vezető út keresése jelenik meg itt a fantáziában. A tévelygés, kóborlás az ifjúság archetipusának összetevőire, a kincskeresésre és próbatételekre utal, illetve az elhagyatottságra, egyedüllétre, ami az önállóságra felnövekvés archetipikus jegyeit hordozza magán (Jung, 1993). Hogyan lehet ezeket magvalósítani? Megjelenik a bicikli, mint a haladás-fejlődés, a kettősségen (két keréken) való uralom jelképe, amit hajtani és kormányozni kell. A kerék mint ősi és egyetemes kozmikus jelkép a teljesség szimbólumaként is értelmezhető, benne egyesül, válik eggyé a világ sokfélesége (Hoppál et al., 1990). Jung szerint a kerékszimbólum gyakran az individuációs folyamat kezdetén jelenik meg. A kerékpár piros színe „tüzes” érzelmekre utal: az energia, az élet iránti vágy, hajtóerő jelenik meg benne. Felmerül azonban a kérdés, hogy önállóan vagy támasszal kell-e mennünk, szükség van-e háttér

¹ *A mese összefoglalása:* Elunta magát egy királyfi apja házában és mert semmitől sem félt, elindult a nagyvilágba. Először egy óriással találkozott, aki elámult a királyfi bátorságán, majd arra kérte, hogy hozzon a menyasszonyának egy almát az élet fájáról. Elindult a királyfi s hamarosan megtalálta a csodakertet, leszakította az almát, ám amint leszakította, egy karika szorosan a karjára záródott, s ettől hatalmas erő áradt szét a testében. Majd a visszafele úton, egy oroszlán is a nyomába eredt, aki szelíden követte őt, mint urát. Az óriás menyasszonya azonban nem hitte el, hogy az óriás hozta el neki az almát, ugyanis nem látta a karikát a karján. Ekkor az óriás cselet eszelt ki, hogy hogyan szerezhetné meg a karikát. Am a királyfi hűséges oroszlánja segítségével megszabadult az óriástól, és vándorútjuk során egy elvarázsolt kastélyhoz értek, amelynek kapujában egy feje bűbjáig fekete lány állt. A lány megkérte a királyfit, hogy váltsa meg őt a gonosz varázstól. Töltsön el három éjszakát a kastélyban és bármily irgalmatlanul is kínozzák, szólanul tűrje azt. A királyfit mindhárom éjszaka kegyetlenül megkínozták, de a lány minden reggel meggyógyította a fiút az élet vízával. Miután kiállta a próbát, a lány hófehér lett és csodaszép, s kiderült, hogy a hajadon egy gazdag királylány. Még aznap megtartották a lakodalmat és boldogan éltek haláluk napjáig. A teljes szöveget ld. a *Gyermek- és családi mesék* c. kötetben (Grimm, 1989)

védelmére (apa fogja a biciklit) az előrejutáshoz? A visszafordulástól, hátranzézéstől való félelem gyakori hártási mód. Mitologikus megfogalmazásával találkozhatunk az Orfeusz-történetben, bibliai példaként pedig Lót feleségének történetét említhetjük. Erik Erikson fejlődéslélektanában (Erikson, 1985) a hátranzézéssel kapcsolatos szorongás a kialakulóban lévő autonómia iránti támadással, a kétellyel kapcsolatos. A korábban „jó”-nak tekintett belső dolgok (táplálék, ill. széklet) kívülré kerülve, „produktummá” válva „rossz” jelentést nyernek. Erikson szerint a magunk mögött hagyott dolgokkal, produktumokkal, objektívációkkal kapcsolatos kétely, a kontroll hiányának ősi érzése a későbbiekben a felnőtté válás hátulról, lesből való támadásokkal kapcsolatos (paranoid) szorongásokhoz vezethet.

Jung szerint az „elhagyott”, „félreértett” gyermek kezdeti képe a tudat nagyzási mániájának tudattalan kompenzációjaként átmegy az „én különleges vagyok” képbe (Jung, 1993). Az *élet vizével* — mely az ősvizet és őskáoszt is képviseli, a formátlan ősalapot, amiből az egész létezés megszületett (Hoppál et al, 1990) — és az *örök élettel* kapcsolatos csoportbéli asszociációk így a gyermek archetípusa következő szálát idézik: hogyan őrizhetem meg magam ifjúságom tökéletességében az örökkévalóságnak? Az „örök gyermek” archetipikus képe tehát a végső értéket és értéktelenséget hozza felszínre. (Meg kell jegyeznünk, hogy sok ifjúkori öngyilkosság hátterében az a tudattalan vágy, motiváció szerepel, hogy az illető fiatalságának teljességében maradjon meg mások emlékezetében, illetve ekként éljék meg hiányát. Ez a motívum implikálja az értéktelenségtől való — végzetes — szorongást is.)

A második csoportülésem a *Hamupipőke*-mese² kerül felolvasásra. A mese kiválasztásának hátterében az állt, hogy az első ülés kezdetén, a bemutatkozás során a csoporttagok a *Metamorfózisok tesztből* (Szőnyi, 1988) áttemelt játék keretében elmondták, hogy ki milyen meseszereplő szeretne lenni. A játék során a csoport nőtagjai szinte kivétel nélkül Hamupipőkéket említettek, így elhatároztuk, hogy nyomába eredünk ennek a fantáziának...

A mese hallatán a csoport két pártra szakad. A problémát az okozza, hogy bizonyos csoporttagok kifogásolják a mese „horrorisztikus” részleteit: a mostohatestvérek cipőjéből folyó vért, illetve azt, hogy a mese végén a madarak kivájják a mostohatestvérek szemét, ami egyeseket Hitchcock filmjére emlékeztet... Kétféle Hamupipőke van, fogalmazza meg a csoport, egy „fehér”, akinek nincs köze ezekhez a horrorisztikus részletekhez, aki tiszta, ártatlan, szűzies, ahogy az „gyermekkori emlékeinkben él”, illetve egy „szürke”, akiben ott az ambivalencia, a jó és rossz tulajdonságok. A csoport felsorakozik a kétféle Hamupipőke-kép mögött, és ez adja az ülés dinamikus ellenpontjait. Hasonlóképp heves vitát vált ki a csoportban az a kérdés, hogy az apa miért nem segít Hamupipőkének, „milyen apa az ilyen?” kérdezik sokan. Az idő lejártakor nehezen fogadják el, hogy vége a csoportnak, nem akarnak elmenni, befejezetlennek érzik a témát.

² Tanulmányunkban csak a kevésbé ismert mesék összefoglalását adjuk meg. A *Hamupipőke* c. mese általában felhasznált változatát ld. a *Gyermek- és családi mesék* c. kötetben (Grimm, 1989)

A *Hamupipőke* nem csak az egyén fejlődésének, hanem a szellemi fejlődésnek is a meséje (Ebben a vonatkozásban folytonosságot képez az előző ülésen a tudás iránti igényre, a bölcsességhez vezető útra vonatkozó asszociációkkal.) Hamupipőke apjától a tudásban való fejlődéshez való eszközt kéri, a mogyoróvesszőt. A mogyoróbokor mágiikus értékkel bír, a druidáknál például a szellemek hívásának, bővülésének az eszköze volt (Cirlot, 1981). A mogyoró a tudás gyümölcse, melynek éréséhez türelem és tapasztalat szükséges. Hamupipőke énekekkel hívja a madarakat, hívja a jó gondolatokat. Figelemreméltó a csoportban megjelenő Hitchcock-asszociáció: a féltelmes madarak szorongáskeltő, „rossz” gondolatokra utalnak, mintha a korunkban tapasztalható információözön, amely eluralhatja a *szelektálásra képtelen* embert, a szellemi veszélynek való kiszolgáltatottság horrorisztikus víziójaként jelenne meg. A „fehér” és „szürke” Hamupipőke iránti igény párhuzamba állítható a mese azon aspektusával, hogy a „tisza”, a „jó” magok kiválasztása, szelektálása szükségszerű a fejlődésben: az elmúlt lángolások, élmények elszáradt darabjaiból, a hamu közül ki kell választani a friss magokat, a jó gondolatokat, hogy megvédjük magunkat a „madarak” kiszámíthatatlan támadásától... A választás, az igenlés archetípusa aktiválódik itt a mese hatására.

A mostohatestvérek lábujjaiktól és sarkuktól megcsontított vérvő lábának képe a realitáshoz való viszonyunkra utal. A vérvés, az erővesztés az integritás és az énerő megsértését jelenti. Ha a realitásban való szerepünk nem megfelelő, a hárítás kétféle módját választhatjuk: vagy a racionalitást (lábujj — a *fejnek* megfelelő talpózna) vagy az érzelmeket — szexualitást — (sarok: a *szexualitás* zónája a talpon) „vágjuk le”, nyomjuk el. Ez a fajta erővesztés a kizárólagos, „vagy-vagy” megoldások sajátja, szemben azzal, ahol a türelemmel érlelt megoldást növekedés követi: Hamupipőke nem vért, hanem könnyeket veszít, az „élet vizével” öntözi a mogyoróvesszőt. Igen fontos itt az apának a csoporttagok által vitatott szerepe. Alacsonyabb fejlődési fokon az apa által képviselt Törvénnyel való azonosulás csak erőszakos módon lehetséges: primitív, büntető Felettes énről beszélünk ilyen esetben. Magasabb fejlődési szinten azonban „mostoha” vagy „szerep”-énemet (ld. a Persona szerepe a jungi fejlődésemleltben) adom cserébe az aktivitásért (ld. mogyoróvessző — aktív, férfias, cselekvő) és a növekedésért (termés, mag). Ontológiai síkon mindez úgy fogalmazható meg, hogy ha az (anya)természet mostohaságát tapasztalom, kényszerítve érzem magam, hogy mindent tegyek meg a fejlődésért, tovább kell lépnem a kezdeti szimbioziszból.

A harmadik ülés meséje a *Cereznabarka*.³ Ez a mese egyfajta *Hamupipőke*-variáció-

³ *A mese összefoglalása:* Volt egyszer egy király és annak egy aranyhajú felesége. A királyné váratlanul megbetegedett és halála előtt meghagyta a férjének, hogy nem vehet el senkit, aki nem éppolyan szép, és nincs éppolyan aranyhaja, mint neki. Megígérte ezt a király, ám hosszú évekig nem talált olyan menyasszonyt, akinek szépsége felért volna az elhunyt királynééval. Volt azonban a királynak egy leánya, aki éppolyan szép és aranyhajú volt, mint elhunyt édesanyja. Heves szerelem támadt a királyban lánya iránt, s erre a lányka rémületében arra kérte apját, hogy mielőtt teljesítené kívánságát, kérne tőle három ruhát, egy arany, egy ezüst és egy csillagruhát, és kérne még egy bundát, melyhez a királyság összes állata adjon a szőrméjéből egy darabot. A lány azt remélte, hogy ez teljesíthetetlen, ám az apa megvarratta a ruhákat, elkészítette a bundát [ezerféle gereznából,]s a királylány látván, hogy nincs több remény, megszökött otthonról. Kincsei közül magához vett egy aranygyűrűt, egy aranyrokkát és egy aranyorsót, a nap-, a hold- és a csillagruhát

nak tekinthető. Választását azért éreztük indokoltnak, mert — ahogy az a csoporttagok részéről nyílt közlés és metakommunikáció (nehezen tudtak elindulni az ülés után) formájában is megfogalmazódott — szükségesnek látszott a téma további körbejárása.

A mese felolvasása után a csoporttagok egy része felháborodva kérdezi: „Milyen dolog az, hogy az apa a saját lányát akarja feleségül venni?” A csoport hosszan tárgyalja ezt a témát, reakcióik között megjelenik az undor, az elutasítás, a racionalizálás. Ki adta az utasítást, hogy vegye el a lányát? Tulajdonképpen maga az anya, mondják többen. A továbbiakban az a téma vetődik fel, hogy miért csúfítja el magát, miért rejtőzködik a királylány, miért bújik el az erdőbe, ott miért alszik olyan sokat. Lehet, hogy bűntudata van? Hosszan vitatkoznak a gyűrű, a rokka, az orsó szerepéről, és hogy miért épp az apját idéző tárgyakat vitt magával, miért nem az anyjára emlékeztető dolgokat? Az ülés végén az egyik csoporttag „tudományos” előadása az ödipális helyzetről, az apa szerepéről a lány későbbi választásaiban. Ennek a mesének „jó vége” volt, állapítják meg a csoport tagjai. Az ülés egyfajta megnyugvással, befejezettségérzéssel zárul.

Az ülés anyagának elemzésekor elsőként azt kell megjegyeznünk, hogy a csoporttagok „figyelmen kívül hagyták”, hogy a lány kezdeményezi a kapcsolatot, *ő kéri* az apától a ruhákat. A gyermek, mint saját szülőtte, az apa objektivációjának tekinthető. A mesében az a problematika jelenik meg, hogy hogyan tudunk túllépni a saját alkotással való azonosuláson, az azzal való incesztuózus viszonyon (l. a korábbiakban a hátranézés, visszafordulás tilalmát!). Azt, hogy ennek meg kell történnie, az anya adja utasításba, ez az anyaaarchetípus által képviselt előírás. A fejlődés során végig kell menni a szerepek megmunkálásának fázisain: a királylány ruhája az összes állat ruhájából készül: az összes ösztönállapotot képviseli. Ha mindez készen van, az egyénnek képesnek kell lennie arra, hogy elmenjen, továbblépjen. A rokka és az orsó a szövés, a nyersanyag megmunkálásának, a megvalósításnak a műveleteit szimbolizálja, míg a gyűrű keretet ad, megköt, biztosít... A ruhákat (szerepeket) maga kéri — és készen kapja — a királylány, míg a gyűrűt, rokkát, orsót (megoldásmódokat) el kell csennie, magának kell megtalálnia. Az erdőben rejtőzködő királylányra (anima) a vadásznak

(3. folyt.) berakta egy dióhéjba és magára öltötte tarkabarka bundáját. Elindult és egy nagy erdőbe ért. Az a király, akié az erdő volt, elfogatta katonáival és a konyhára vitette dolgozni. Történt egyszer, hogy ünnepet tartottak a palotában és Gereznabarka arra kérte a szakácsot, hogy engedje fel őt a palotába, nézelődjene egy kicsit. Ekkor kibújt prémköpönyegéből és felöltötte aranyruháját. Amint megjelent az ünnepélyen, a király azonnal beleszeretett és csak vele táncolt. Ám amint véget ért a tánc, Gereznabarka visszazaladt az odújába, magára vette prémköpönyegét , megfőzte a király kenyérlevesét és a tálba beletette az aranygyűrűt. Amikor meglátta ezt a király, hívatta Gereznácskát, de ő azt felelte, hogy az aranygyűrűről mit sem tud. Egy idő múlva újra ünnepet rendeztek, s minden ugyanúgy történt, mint első alkalommal, csak most ezüstruhát öltött és a parányi aranyrokkát ejtette a tálba. Mikor a király harmadízben is ünnepséget rendezett, Gereznácska csillagruháját öltötte fel, ám a király tánc közben észrevétlen egy aranygyűrűt húzott a leány ujjára. Mikor véget ért a tánc, Gereznabarkának sikerült elfutnia, de már nem tudott kibújni szép ruhájából, hanem csak föléje borította a prémköpönyeget és sietségében a kormot se kente jól magára, egy ujjá fehér maradt. Megfőzte a király levesét és belerakta az aranyorsót. A király, mikor meglelte az orsót, hívatta Gereznabarkát, s mikor meglátta a gyűrűt az ujján, kézen ragadta s eközben kivillant a prémköpönyeg alól a csillagrahu. A király ekkor így szólt: „Te vagy az én szerelmes jegyesem és soha többé el nem válunk.” Azután megtartották a lakodalmat és boldogan éltek haláluk napjáig.

(tudatosság) rá kell lennie, kihozni a rejtőzködésből. A király az animát a szerepeiből ismeri fel, először a csillogó ruhákra figyel. Az animának azonban meg kell mutatkoznia, ki kell bomlania a szerepekből, el kell válni az eszközöktől.

Az első szakasz összefoglalása

Az utazás kezdetén a Vándor naiv bizalommal indul felfedezőújtjára, pontos elképzelése, tapasztalatai még nincsenek — „ostoba”, „naiv”, „gyerekes” királyfi. Vonzza az ismeretlen, hajtja a vágy az új felé. Vakmerőség és vállalkozási kedv nélkül nem lehetséges megújulás és fejlődés, azonban ehhez szükség van az alapszintű ismeretek elsajátítására, a jó és rossz közti különbségtételre, a „magok szétválogatására”. Ez adja meg a lehetőséget az első teremtő alkotás létrehozására és az ahhoz való viszony kialakítására. Képesnek kell lenni a saját produktumoktól való szorongásmentes elválásra, a külsővé vált dolgokkal való megfelelő kapcsolat kialakítására. Mindebben kiemelt jelentősége van a szerepszemélyiség — Persona — funkcióinak, fejlettségének, hiszen csak így lehetséges a külvilág, a társadalom szabályainak megismerése és az azokkal kapcsolatos megfelelő attitűd kialakítása .

2. Az intenzifikáció

Miután az előző ülés egyfajta összegzéssel, lekerékítéssel zárult, a negyedik ülésre olyan mesét választottunk, amely az előző kettő — ahol a *megtartás* problematikája volt a középpontban — valamiféle ellenpontjának tekinthető: a *Jánoska és Margitkát* (közismerten: *Jancsi és Juliska*),⁴ az *elengedés* és *elindulás* meséjét. A mese meghallgatása után az első megnyilvánulások az azzal kapcsolatos felháborodásnak adnak hangot, hogy hogyan tehetnek ilyet a szülők, hogy küldhetik ki a gyerekeiket az erdőbe. „Ez egy horrormese” — mondja az egyik résztvevő. Létezik-e egyáltalán olyan reális helyzet — szegénység, éhezés, háború —, amikor a szülő elküldheti magától gyerekeit? Ez a téma hosszan fennmarad a csoportban, beleszöve a mese terén kívüli témákat, pl. az állami gondozott gyerekek problémáját, és személyes emlékeket is: „Amikor gyerekkoromban kaptam egy pofont, *akkor sem* gondoltam, hogy világgá megyek. Úgy látszik, az én családom eléggé biztonságos...” A továbbiakban az anya és apa felelősségét mérlegelik: bár az anya küldi ki a gyerekeket az erdőbe, az apa is bűnrészes. Miért nem tett valamit a gyerekek érdekében? Az ülés azzal zárul, hogy a csoporttagok kérik, a következő alkalommal ne Grimm-mese legyen, „ezeknek nincs kapcsolatuk a valósággal, ezek olyan *bizarr* mesék”. Legyen helyette magyar népmese, valamilyen keleti mese, vagy más népek meséi, pl. *A tundra meséi*...

Az ülésen megjelenő asszociációk és a kérés, hogy következő alkalommal legyen „valami más”, az elindulással, az illúzióserű védelem feladásával kapcsolatos szorongáso-

⁴ Ld. Grimm, id. mű

kat jelzik. Az attól való félelem, hogy ha ott maradunk, ahol vagyunk, leáll a fejlődés, „elfogy az ennivaló”, azt a regresszív védekezést hívja elő, hogy *megkövesült* megoldásokat (a visszafelé vezető utat jelző *kavicsokat*), normákat használjunk. Így azonban lehetetlen a továbblépés. Az ártalmas, hamis, *mostoha* tradíciókat (a *mostohát* képviselő boszorkányt) tűzre kell vetni, azonban ehhez valódi biztonság szükséges, nem pedig mézeskalácsház: valódi falakra van szükség, az identitás alapját képező elhatárolódásokra, olyan tudásra is, amivel nem azonosulok, amitől elhatárolom magam. A lelki fejlődésben óriási veszélyt jelent, ha nem tudjuk differenciálni a *védekezést* és az *azonosulást*: ha megeszem a házat, újból védtelenné válok. A veszély elsősorban azokat fenyegeti, akik az eredendő, indító biztonságot nem kapták meg. Az, hogy ez a táplálék, és az azt adó anya képében jelenik meg, a személyiségfejlődés legkorábbi szintjén megjelenő fantáziákat hívja elő, felidézve az Erikson által leírt „nem jó” ösélményét, azt, hogy a világban található jó elveszthető (Erikson, 1985). Ugyancsak Erikson utal rá, hogy bizonyos primitív népek a táplálékot adó természetfölötti jótévőt olyan félelmetes hatalomnak is tekintik, akit imádsággal és önsanyargatással kell kiengesztelni. Az ősbizalom és ősbizalmatlanság alapkonfliktusának megoldása az identitás alappilléérének tekinthető, így annak a csoport tudattalan fantáziavilágában való felidézése érthető módon hívta elő az említett szorongásokat és a helyzetből való menekülés, a „legyen más” igényét.

A következő ülés viharosan indul: a csoporttagok támadást zúdítanak a csoportvezetőkre, megkérdőjelezve a terápiás szerződést, kérdőre vonva őket, hogy „mit beszélnek a hátuk mögött” a csoportülések után, és „mire használják” az üléseken elhangzottakat.

Az ülésre a *Bátyácska és Húgocska* című — Grimm! — mesét⁵ (a Jánoska és Margitka — mese egy variánsát) választottuk, elősegítendő az előző alkalommal megjelent téma további feldolgozását. A mese kapcsán elsősorban az a kérdés merül fel, hogy „helyes-e”, ha két testvér „ilyen jóban” van egymással? Felvetődik, hogy talán a két testvér tulajdonképpen egy: ugyanannak a személynek a férfias és nőies tulajdonságait jelenítik meg. Mit tekintünk férfiasnak és nőiesnek? Mit reprezentálnak ezek a tulajdonságok? Az egyik csoporttag — Zsófi, aki ezt a szerepet már a korábbiakban is felvállalta —, a mese hosszadalmas értelmezésébe kezd és a csoport „egyesült erővel” támogatja ebben. Megfogalmazódik, hogy a mese végén a királynő (Húgocska), a gyermeke, a testvére (Bátyácska) és a király a „teljességet” jelentik, a „rend” helyreállítását.

⁵ *A mese rövid összefoglalása:* Battyácska kézen fogta Húgocskáját és így szólt: „Gyerünk, menjünk együtt világgá”, hogy így meneküljenek egyre nyomasztóbb otthonukból. Vándorlásuk során egy forráshoz érnek, amelyből Battyácska inni akar, azonban Húgocska megérti, mit suttog a víz: „Aki belőlem iszik, menten tigrissé válik”. Battyácska enged Húgocska könyörgésének, és nem iszik a forrásból, és a következő kettőből sem, így elkerüli, hogy farkassá változzon. A harmadik forrásból azonban iszik, és így őzzé változik. A forrásokat a mostohájuk varázsolta el... Elhagyott házikóhoz érnek. A király a közelben rendez vadászatot. Battyácskát elfogja a csábító nyugtalanság, kimegy az erdőbe, ahol megsebesül, és nyomra vezet a vadászokat. A királyi palotába kerülnek. A király feleségül veszi Húgocskát, majd gyermekük születik. Megjelenik a gonosz mostoha, aki megöli Húgocskát, és saját félszemű lányát teszi a helyére. Időbe telik, míg a király felfedezi a csalást, ám amikor ez megtörténik, bosszút áll a mostohán és leányán. Húgocska feltámad, Battyácska visszanyeri emberi alakját, és mindannyian boldogan élnek míg meg nem halnak.

Az ülés elején megjelenő „bizalmi krízisben” azoknak a legmélyebb projekciós mechanizmusoknak vagyunk tanúi, amelyeket igen nagy valószínűséggel az előző ülés történései aktiváltak. Utalnunk kell itt Eriksonnak az introjekció és projekció dinamikájával kapcsolatos, a korábbiakban már említett, gondolataira (Erikson, 1985) és Melanie Klein paranoid-szkizoid pozícióval kapcsolatos elméletére. Ez utóbbi szerint a csecsemőnél a destruktív ösztönimpulzusok keltette eredeti szorongás az üldözőtől való félelemmé válik (projiciálódik). Míg az Én egy részét kivetíti a *rossz tárgyra*, a fennmaradó rész az *ideális objektummal* létesít kapcsolatot. A tárgykapcsolat és a destrukció viszonyát tükröző elmélet szerint az élet során az első rendezővel a *jó* és *rossz* fantáziában való különválása (Flaskay, 1983).

A *Jancsi és Juliska*-mese nem tudta megmondani, hogy *ki* az Én: ahogy nem differenciálódott az étel és a ház, nem vált külön az Én férfias és nőies oldala sem. Bátyácska és Húgocska meséje előrelépést jelent ebből a szempontból, ahogy ez a csoport által megfogalmazott asszociációkban is megjelenik. Más megközelítésben (pl. Bettelheim, 1994) a személyiség ösztönös (tudattalan) és tudatos tendenciáinak egymásba forrottságával találkozunk itt. Amint az már az előző alkalommal is megjelent, a mese most sem hagy kétséget afelől, hogy az identitás kivívását nem lehet elodázni. Ennek feltétele azonban egyrészt a differenciálatlanságon való túllépés, másrészt a személyiség integritásának megvalósítása. Bátyácska és Húgocska történetében megjelenik az a két élethelyzet, amely leginkább fenyegeti ezeknek a feltételeknek a megvalósítását: a szülői ház elhagyása és a saját család megteremtése. Meg kell itt jegyeznünk, hogy a csoporttagok élethelyzetükből adódóan mindannyian aktuálisan is érintettek ezen problémákban. A csoport igen kreatívan mozgósította azokat a belső energiákat, potenciálokat, amelyek ezeknek a kríziseknek, feladatoknak a sikeres megoldásához elengedhetetlenül szükségesek. A mese közös értelmezése, az intellektuális erőfeszítés, a csoportvezetőknek szóló „majd mi megmutatjuk Nektek, hogy mi is tudjuk, miről szól a mese” egyaránt szolgálta a csoportkohéziót, a fejlődésben való előrelépést és a személyes integritás erősödését. Ahogy az az ülés végkonklúziójaként is megjelent, helyreállt a „rend”, lehetővé vált a továbblépés.

A csoport regresszív állapota, majd az integritás megszerzésére tett kreatív erőfeszítések után a következő ülésről sokan maradtak távol.

A meséhez — az *Aranymadár* című mese⁶ — kapcsolódó első asszociációk megsztják a csoportot: a fiúk szerint „jó és bonyolult” mese volt ez, míg néhány lány „értelmetlennek” tartja a „sok próbatételt”. A lányok igyekeznének „rövidre zárni” a mese megbeszélését, míg a fiúk többször elakadnak, egymás számára homályosnak, absztraktnak tűnő fejtegetésekbe kezdenek. Asszociációik a manifeszt tartalmak szintjén nem kapcsolódnak egymáshoz, látszólag „nem szólítják meg” egymást a csoporttagok. A lányok aktivitása háttérbe szorul ezen az ülésen. A felmerülő témák a *szabadság* — mennyire szabad akaratából cselekszik a királyfi, és mennyiben irányítja őt a róka —, a *fejlődés* — szükségesek-e nyugvópontok, mérföldkövek

⁶ Ld. Grimm, id. mű

a fejlődésben, vagy ezek merev, mozdulatlan állapotokhoz vezetnek —, illetve a *bölcsesség* — a róka bölcsessége a lehetőségek felismerésében áll, „enélkül nem tudna emberré válni”.

Az ülésre választott *Aranymadár* az animafejlődés, a tudattalan felé vezető híd meseje. Választását ezért éreztük indokoltnak: elképzelésünk szerint a továbblépés eszközeként szerepelhetett. Az anima a bizonytalan érzések, hangulatok, irracionális irányú fogékonyság, a természethez való viszony, a transzcendens bölcsesség megszemélyesítője a jungi analitikus pszichológiában (Franz, 1993). Az, hogy a csoport nőtagjai a szokásosnál kevésbé aktívan vettek részt ezen az ülésen, valószínűleg logikus következménye annak a jungi tételnek, hogy az anima a férfipsziché női tendenciáinak megszemélyesítője, így a tudattalan csoportfeszültség szintjén ez inkább a „férfiak csoportja” volt. Ez nem csak a lányok „háttérbe szorulásában” érhető tetten, hanem azokban a sajátos asszociációkban és hártásokban is, amelyeket ezen az ülésen a fiúk részéről megfigyelhettünk. A hártások, védekezések — a hosszabb csendek, elakadások, az egymáshoz való kapcsolódás nehézségei, intellektualizálás, absztrakt szóhasználat, és hogy az egyik fiú a mesehallgatás közben rövid időre elaludt(!) — mind azt jelzik, hogy „hatott” a mese, működésbe léptette az anima-archetípus által képviselt tudattalan tartalmakat. A „szabadság”, a „fejlődés” és a „bölcsesség” tartalmainak felbukkanása az animafejlődésnek az individuáció folyamatában betöltött szerepére utal. (Igen figyelemreméltó, hogy a *bölcsesség*, a Sapiaentia által szimbolizált legmagasabb animafejlődési szint [von Franz, 1993] fantáziaképe megjelent a csoportban!) Az individuáció fontos kérdése, hogy a tudattalanból — az anima segítségével — felszínre kerülő fantáziatárgyak „realitástesztelése” megtörténjen, ami nem más, mint a fantázia „komolyan vétele” (von Franz, 1993). Így kerülhető el, hogy az animakép a külvilágra vetüljön, és *csak ott* legyen megtalálható. Ennek az a reális veszélye, hogy a férfi erotikus fantáziák vagy egy valóságosan létező nő rabjává válik, feladva *szabadságát*, megállítva a *fejlődést*, és ezzel megakadályozva a *bölcsesség* elérésének lehetőségét. Marie Louise von Franz szavaival: „...csak az a fájdalmas — de elkerülhetetlen — döntés segíthet, ha valaki komolyan veszi fantáziáit és érzelmeit... Ekként megelőzheti az individuáció folyamatának teljes stagnálását... Így az anima újra azt a szerepet töltheti be, amit eredetileg — a férfi lelkében élő nőt, aki az „őszvalónk” életfontosságú üzeneteit közvetíti számára.” (von Franz, 1993.)

A következő ülésen a csoport ismét átlagos létszámban van jelen. Mesénk az *Aranylúd*,⁷ szándékaink szerint — amelyet a csoport történései is megerősítenek — az igazi „átvezető”, a „híd” szerepét betöltő mese, hiszen egyrészt továbbviszi az animaproblematikát, másrészt azonban továbblép a kreativitás, a szublimáció kérdésköre felé.

A csoportülés igen érdekesen alakul: az előző alkalommal tapasztalt csendek, elakadások, erőteljes hártások után intenzív interperszonális dinamika jelenik meg. Heves vita keletkezik azzal kapcsolatban, hogy mennyire tekinthető irigynek, önzőnek a

⁷ Ld. Grimm, id. mű. A mese közismert magyar népmesei változata *Az aranyszörű bárány* címet viseli.

főhős? Mit jelent egyáltalán az önzés? A csoporttagok indulatosak, két pártra szakadva egymást kezdik vádolni. Zsófi, az a csoporttag, aki már kétszer „húzta ki a bajból” a csoportot a mese „megfejtésével”, ismét értelmezésbe kezd, a csoport azonban most ezt nem igényli. Zsófi játszmat indít: „Ha nem érdekel benneteket, nem mondom, vagy ha úgy gondoljátok, nem jövök többet”, jelenti be sértődötten. A csoporttagok visszajelzik: szívesen hallgatják Zsófi értelmezését, de szeretnének ők is részt venni benne, úgy érzik Zsófi „kegyet gyakorol”, amikor „végre elárulja a titkot”. Más csoporttagok védelmükbe veszik Zsófit. Az ülés azzal zárul, hogy a Zsófit támadó csoporttagok „bevallják”, hogy „igazából” nem is rá voltak dühösek, hanem az „ellentáborra”, néhány másik csoporttagra. Zsófi szemmel láthatólag elégedett az áldozati, bűnbak szereppel. Az ülés hosszabb csoportvezetői intervencióval, részleges értelmezéssel (hogyan került Zsófi az áldozat szerepébe, milyen tudattalan nyeresége volt ebből, stb.) zárul.

A mese, és a hozzá kapcsolódó csoportfolyamat — az önzés, irigység, az adás problematikája — a fejlődési út igen fontos állomását, kérdését érinti: tudok-e adni a sajátomból? Ha nem tudok pozitív választ adni erre a kérdésre, az a veszély fenyeget, hogy leáll, stagnálni kezd a fejlődés, nincs miből merítkezmem. Az első kérdés azt a szorongást, bizonytalanságot hívja elő, hogy az eddig megtett fejlődési szakasz nem hozta magával azt a biztonságérzést, mely a saját értékeimbe vetett hiten alapul. A „Nincs elég nekem sem, nem adhatok” és a „Ha adok, el fog fogyni” félelmekkel szembeállítható a mese üzenete: nincs igazi veszélye az adásnak, hiszen ha keveset is adok, máris értékeesebbé válik, és a sajátom marad: a savanyú sör átváltozik borrá, *mint a mesében*. Csakis így lehetséges a fejlődés, a továbblépés. Az intellektuális erőfeszítés, kreativitás is csak a kölcsönös „adás”, együttesség révén lehetséges, jelzi a csoport Zsófi felé. A meseértelmezésben, a „titok megfejtésében” a csoport minden tagja részt szeretne venni: a szublimáció csak a személyiség magasabb szintű *integrációja* (és differenciáltsága) mellett lehetséges.

Az intenzifikáció és a fordulóponthoz vezető út összefoglalása

Ezen ülések meséi már a lélek mélyebb rétegei felé vezetik a Vándort. Mi az élet célja, melyek az igaz értékek? Felvetődik az emberi szabadság, a felelősség kérdése.

Az emberi fejlődés olyan, mint egy kútba dobott kő, amelynek útját nem állja semmi... mondják többen és többször az ülések során. Az *Aranymadár*-mese kiváltotta lappangás szinte előkészíti a következő ülés katalizmáját. Az *Aranylúd* elhangzása után kilépnek a mese szimbolikus közegéből, abból a biztonságból, amit a mesehősökkel való azonosulás adhat. Ruhátlanul, szerepek nélkül, csupaszon állnak egymás előtt és megvívják a csoportfolyamat alatti legnagyobb harcukat. Feszült, fenyegető csend, düh, harag, féltékenység, irigység, agresszió, zsarolás a megjelenő érzelmek...

A mélyben azonban már érlelődik a változás, előkészül a transzformáció.

3. A fordulópont

A nyolcadik ülésen a *Holle asszony* (közismerten: *Holle anyó*)⁸ hangzik el, melyet a csoporttagokkal „közösen” választottunk ki, hiszen az előző két ülésen több csoporttag részéről nyíltan megfogalmazott kívánságként jelent meg, hogy ezt a mesét szeretnék hallani.

„Ebben a mesében minden volt, ami eddig elhangzott, orsó, boszorkány, hamupipóke, próbák, jó és rossz. Egyfajta összefoglalása az eddigieknek” — fogalmazza meg valaki. A főszereplő az addig megszokott viselkedését alkalmazza, teszi próbára egy másik, ismeretlen világban — mondják mások. Az arany a változást jelzi, de a védelmet is: akit befed, annak nem árthatnak mások — mondja Laci, az egyik csoporttag. Miért fontos ez? — kérdezik a többiek. Laci szerint a szorgos lány története hasonló, mint Buddháé: ő is eltűnt a külvilág elől egy időre, és amikor visszatért, már nem ingathatták meg. Mások más vallásokból hoznak példákat: a nemes jellem védőpáncélként szerepel a kereszténységben is, a zen buddhizmusban is... Bizonyos csoporttagok ezt vitatják, elidegenítő dolognak tartják. Szükség van-e a világtól való ideiglenes eltávolodásra, esetleg szélsőséges élményekre a biztonsághoz, a teljességhez? Segíthetnek-e a halálközeli élmények — a klinikai halál példáját hozzák itt —, és a veszélyes sportok során szerzett tapasztalatok? A csoportülés azzal zárul, hogy szükség van állandóságra is, mindennapos „apró” tevékenységekre, amelyek szintén adnak valamiféle keretet, biztonságot...

Mikor közelítem tehát a biztonságot adó „tökéletességet” — kérdezi a csoport. A mese megadja a választ: időben kell cselekedni, a kenyér csak akkor ehető, ha idejében vesszük ki a kemencéből. A kreativitás azonban önmagában nem elég, a kész dolgot — az érett almát — össze is kell rakni, integrálni kell, struktúrába rendezni: széles alapon, felfelé haladva, piramis alakban, mely az egyik legtökéletesebb struktúra. A piramis különböző formák szintézise: alapja bizonyos értelmezések szerint a földet, csúcsa a kezdetet és véget, háromszög alakú oldalai pedig a tüzet szimbolizálják; mások szerint pedig a piramis a halandóság és halhatatlanság Nagy Ősanyához kapcsolódó jelképe (Cirlot, 1981.). A ház, mint a megérkezés, hazatérés szimbóluma jelzi a célba érést. Ez azonban nem lehetséges az archetipikus képekben jelentkező tudattalan erőkkkel (*Holle asszony*) való találkozás nélkül. Ez jelenik meg a csoport fantáziájában is a „másik világgal” való találkozásokkal kapcsolatos asszociációkban. A *Holle asszony* a *szublimáció* meséje. A freudi koncepcióval szemben, ahol a szublimáció mint az elaboráció legmagasabb foka az Én önszabályozó, szorongáselhárító mechanizmusaként szerepel, Jung szerint a szublimáció nem az Egóhoz, hanem a Selbstehez, nem a személyes, hanem a spirituális dimenzióhoz kötött. Nem a kompetencia- és identitás-tudat, az egzisztenciális felemelkedés szerves része, hanem a test spiritualizálásának „nagy misztériuma”, az individuáció folyamatát elősegítő tudattalanul zajló művelet (Matolcsi 1996). A havazás mint a szublimáció folyamata jelenik meg a mesében: a vízből, mint differenciálatlan anyagból keletkezik a hókristály, változatos, differenci-

⁸ Ld. Grimm, id. mű

ált alakjával. Csak a differenciált érzések tudnak a valóságban, a talajon megmaradni, védelmet nyújtva, befedve azt. Ugyanígy a szublimáció szükségességére utal a mesében — és a csoport fantáziájában — az arany megjelenése is: fokozatosan mossák, választják ki egy másik anyagból: hosszú folyamat eredményeként válik ki az értékes rész. Hasonló folyamat eredményeképp keletkezik a szurok is: itt is valamiféle kivonási folyamatról van szó, csak fordított értelemben, mint az arany esetében — a fennmaradó végtermék itt az értéktelen rész.

A fordulópont összegzése

A *Holle asszony* kapcsán támadt asszociációk már eltávolodtak a személyestől. Egy új fejlődési szint kapujában állunk, ahol már megjelenik a világ metafizikus megközelítésének gondolata, mint élet és halál, ember és univerzum kapcsolatának megértésére való törekvés. A spirituális életfeladat keresésére indul a Vándor. Megfogalmazódik a transzcendenciában való hit, a dolgokon való felülemelkedés szükségessége, mint a fejlődés hajtóereje és záloga.

4. A konklúzió

Csoportfolyamatunk záró szakaszához érkezve a kilencedik ülésre olyan mesét választottunk, mely az integritását elnyert szubjektumra leselkedő két veszélyt, az énfeladással járó függőséget és a narcizmus problémáját, illetve ezek megoldási lehetőségeit mutatja be. A mese címe *A kígyó három levele*.⁹

⁹ *A mese rövid összefoglalása:* Volt egyszer egy szegény ember, akinek egyetlen fia volt, de azt sem tudta eltartani. Elindult hát a fiú, hogy megkeresse a saját kenyérét. Ez idő tájt egy hatalmas birodalom királya hadba szállott, a fiú pedig szolgálatába állt. Olyan hőiesen harcolt, hogy a király első emberévé tette birodalmában. Volt a királynak egy leánya, aki megfogadta, hogy csak az lehet az ő hites ura, aki az ő halála esetén maga is élve eltemeteti magát. Másfelől megfogadta, hogy ő is ugyanígy tesz, ha a férje hal meg előbb. Ez a különös fogadalom eddig minden kérését elriasztott, ám a fiút annyira lenyűgözte a királyleány szépsége, hogy megkérte az atyától a leány kezét. Történt egyszer, hogy az ifjú királynén súlyos betegség vett erőt és hamarosan meg is halt. Az ifjú királyt pedig a koporsóval együtt a kriptába zárták és beretesztették a kaput. Ahogy a koporsó mellett üldögélt, egy kígyót látott a kriptá egyik sarkából előkúszni, s hogy megvédje a holttestet, három darabba vágta. Majd előcsúszott egy újabb kígyó, szájában három zöld levéllel, s ezeket a halott kígyó sebeire rakva, az röveget feléledt és tovaisiklott a társával együtt. A levelek ottmaradtak, és a királyfi a holttest szájára és szeméire helyezte azokat. Alighogy ez megtörtént, a királynő életre kelt. Megtudta ezt az öreg király és velük együtt örvendezett. Hanem a kígyó három levelét az ifjú király átadta egy szolgának, mondván, nagyon vigyázzon rájuk és mindig vele legyenek. Hanem a királynőben különös változás ment végbe, eltávozott szívéből a férje iránt érzett szerelem. Amikor a férje át akart kelni a tengeren, hogy meglátogassa öreg édesapját, az asszonyban gonosz vágy ébredt a hajós iránt, s férjét behajtották a tengerbe, s elhatározták, hogy azt hazudják az öreg királynak, hogy a férje útközben meghalt. Ám látta mindezt a hűséges szolga, aki kimentette az ifjú királyt és a levelek segítségével visszahozta őt az életbe. Csónakjukkal hamarabb odaértek az öreg királyhoz, mint a többiek és beszámoltak neki leánya tetteiről. Miután megbizonyosodott leánya gonoszságáról, cinkosával együtt felrakta egy átluggatott hajóra és kibocsátotta a tengerre, ahol mindketten elmerültek a habokban.

A csoportülésem a „mekkora bevonódásra lehetek képes egy kapcsolatban, és mit várhatok a másiktól cserébe” (vannak-e még Rómeók és Júliák, létezik-e igaz szerelem) kérdéseinek felvetése után két csoporttag személyes problémája kerül a középpontba. Klári reménytelenül szerelmes egy nő férjébe, érzelmei nem találnak viszonzásra, ő mégis kétségbeesetten ragaszkodik a kapcsolathoz, ahol egyre kiszolgáltatottabbá válik. Története a mesék nyelvezetéhez illeszkedve egy „királylányról” és a „szomszéd királyról” szól, a csoport azonban egyértelműen érzi a személyes érintettséget. Próbálnak segíteni Klárinak, azonban ő egy idő után elzárkózik attól, hogy problémájáról beszéljenek.

Az ülés további részében István ajánlja fel a csoportnak saját problémáját. Néhány hónapja kiköltözött egy tanyára, „kipróbálni, milyen a magáraitaltság, az elszigeteltség”. Az utóbbi hetekben egerek árasztották el a romos tanyát. István mindent kipróbált már, de nem tudja távol tartani a betolakodó állatokat. Egy dologra nem képes: elpusztítani őket. Úgy érzi, csapdába került: elköltözni, „megfutamodni” nem akar, így viszont lehetetlenné vált az élete... A csoporttagok egymásra licitálva próbálnak praktikus tanácsokat adni, majd mikor odáig jutnak, hogy „Betonozd körbe a házat, vagy vedd körül vízesárokkal”, nyilvánvalóvá válik a helyzet abszurditása. Kimondódik, hogy olyan függőségekről van itt szó, amelyek valódi csapdákká váltak. Kétségbeesett keresgélés indul a megoldás után: a csoport mégsem maradhat benne az „egérfogóban”...

A mese — és a csoportban megjelenő kérdések, élethelyzetek — azt üzenik nekünk, hogy ha olyan függőségbe kerülök valakitől vagy valamitől, hogy az éneket feladom, az semmiképp nem járhat jutalommal. A másik az én függvényem lesz, nem társ. Fontos, hogy a másik ne az én kihelyezett részem legyen, és viszont, hiszen ez a pusztulást segíti elő. Aki a teljes énfeladást követeli a társától, az tetszhalott — az énfeladás a legnagyobb szerelem vagy eszme nevében is pusztuláshoz vezet. A probléma háttérben a nárcizmus veszélyei állnak, hiszen a látszólag legönzettelenebb szeretet vagy odaadás mögött az önzés és az egocentrizmus áll.

Az önfeladás problémájának és fenyegető veszélyének másik aspektusát világítja meg István problémája. Ki az úr a házamban? Én vagy az ösztönök? Az egérlukak a ház falán és a mesebeli hajó kilyuggatása egyaránt arra figyelmeztet, hogy a hibás, rossz megoldások oda vezetnek, hogy énem keretei lesznek áteresztőek, nem védenek, nem tartanak fenn a víz színén, elsüllyedek, személyes integritásom alapjaiban sérül. A mese két ponton jelzi a probléma megoldását. A szétdarabolt kígyó a differenciáltság jelképeként jelenik meg, azonban a differenciálás nem egyenlő azzal, hogy darabjaira vágom az ösztönöket: szükség van egy magasabb fejlettségi szinten való integrációra. A kígyó mint szimbólum gyakori vedlése miatt az örök megújulás, a gyógyítás-gyógyulás (ld. Aszklepiosz kígyós botja) és a halhatatlanság (halhatatlanság füve a Gilgames eposzban) jelképévé vált (Hoppál et al., 1990.). A mesében a kígyó szájában hozott gyógyító, összeforrasztó levelek jelzik az integrálást, az újjászületés képességét. Amíg pedig a hűséges szolga — a tudatosság — ébren van, minden megmenthető, helyreállítható, ki lehet kerülni a csapdából...

Önismereti csoportunk utolsó üléséhez érkeztünk. Ez alkalommal igyekeztünk „hívóingerként” minél kevésbé jelentéstartó projekciós felületet tartani a csoporttagok elé,

azt a feladatot adva, hogy alkossák meg saját közös meséjüket. Az általunk felolvasott Grimm-mese *Az aranykulcs* volt, egy pár mondatból álló, „talányos” történet,¹⁰ amelyet a csoportnak kellett folytatni...

A csoport közösen létrehozott meséje

A ládikában van egy mozdulatlan balerinává varázsolt királylány, arany és ezüst szálakból szőtt ruhában. Van még benne egy fiú, kezében a Bölcsék Könyvével, amiben minden titok megtalálható, benne van a dolgok lényege, „eszenciája” A ládikában található még egy elátkozott, örökre a Zöld Lovaghoz láncolt, boldogtalan királylány. Egy fán üldögél a Néma Levente, akinek némaságát szintén átok okozza. A négy főhősön kívül számos mellékszereplő lép még színre — lovagok, tolvajok, törpék, óriások, Öreg Bölcs — a mesékből ismert minden figura. A szereplők elindulnak az Öreg Bölcshez, hogy oldja fel az átkot, segítsen a fiúnak elolvasni a Bölcsék Könyvét, visszaváltoztatni a két királylányt és a néma lovagot. Útjuk során számos kalandban, átváltozásban van részük. Végül megtalálják a bölcsét, aki rosszindulatúan félrevezeti a fiút. A balerinát csak békakirálylánnyá sikerül változtatni. Különböző fordulatok, öntranszformációk után a fiú mégis megszerzi az öreg varázsserejét, és magára ölti alakját. A békakirálylányból aranyhal, majd pedig rózsza lesz, végül igazi királylány, és megszabadul a mozdulatlanságtól is. Ahogy elkezd táncolni, a másik elátkozott királylány is elválhat a Zöld Lovagtól. Megszólal a Néma Levente is, leszáll a fáról, és szerelemre gyűl az átok alól — és a Zöld Lovagtól — megszabadult királylány iránt. A tolvajok, a gonosz öreg és a lovagok eltűnnek, csak a négy főszereplő marad a ládikában, ahol aztán boldogan élnek míg meg nem halnak... A mese címe pedig: *Tégy úgy, ahogy az átkod mondja...*

Záró kérdéseinkre, hogy ki mit visz magával a csoportfolyamat lezárulása után, a következő válaszokat kapjuk: egy *lebegő ládikát, meséket, a Bölcsesség könyvét*, és magát a *csoportot, a résztvevőket*.

A csoport közös meséjének első figyelemreméltó eleme a négyesség (négy főszereplő), a *teljesség* szimbólumának (Jung, 1993) megjelenése. A történet során a fiú a Tudás, a mozdulatlanná varázsolt királylány a Mozgás, az elátkozott királylány az Érzelmek szabadsága, a néma lovag pedig a Beszéd képességének birtokába jut. A mesében több transzformáció útján felnövekszik a *reális én* (fiú) és egymásra talál a *énideállal* (Néma Levente), mely utóbbi „leszáll a földre”, a realitás talajára helyezkedik. A reális én a Tudás birtoklása révén az *önismeret* képességét szerzi meg. Az éniidealitása, a megvalósítás, az aktivitás képessége eddig néma volt, most azonban visszanyeri a Beszéd, az *önkifejezés* képességét. A korábban elátkozott nő oldal is fel-

¹⁰ *A mese teljes szövege:* „Egyszer, télvíz idején, egy szegény fiúnak fát kellett hoznia az erdőből. Amikor összeszedte a fát, annyira átfázott, hogy tüzet akart rakni, hogy egy kicsit fölmelegedjék. Amint elkortorta a havat, talált ott egy kicsiny aranykulcsot. Majd talált egy vasládikát, amibe éppen beleillett a kulcs. El is fordította benne, mi pedig várjuk meg, amíg fölhajtja a fedelét, akkor majd megtudjuk, miféle csuda dolgok vannak a ládikában.”

szabadul, visszanyerve a személyiség dinamizmusát elősegítő Mozgás — *motivációk* — és a korábban leláncolt Érzelmek, *emóciók* feletti uralmat. A mesei transzformációk sora jelzi, hogy a csoportfolyamat hatékonyan működött, valódi fejlődésnek, előrelépésnek lehettünk tanúi. Az átok alóli felszabadulás, a személyiség integritásának erősödése, az önismereti úton való előrelépés sok-sok viszontagság és transzformáció útján csak úgy lehetséges, ha az a teljes személyiséget, annak minden lényeges aspektusát érinti.

A csoporttagok által — egymástól — kapott útravaló, a szimbolikus formában megfogalmazott „nyereség” egyaránt jelent *tartalmi* (mese) és *együttes élményt* (csoport), a *felülemelkedés* képességét (lebegő ládika) és megújult *önismeretet* (Bölcsesség Könyve).

A közösen megtett önismereti út és a mesék szövetén átszűrűt, az „együttesség csoporttöbblete” (Mérei, 1989) által megélt tapasztalatok összegzése a *Tégy úgy, ahogy az átkod mondja* címet kapta. Az átok és a benne rejlő útmutatás arra a nehéz feladatra utal, ami az identitás megszerzését, az önmagunkkal való azonossá válás, a „légy az, aki vagy” életfeladatot jelenti. Megjelenik benne az önfogadás nehézsége, a reális én és az énídeál közt húzódnó gyakori feszültség, a saját potenciálok és tulajdonságok felmérésének, az önmagunkkal való szembenézésnek sokszor szorongáskeltő vetületei. Az eriksoni identitásalakulás (Erikson, 1985, 1991) egyik kulcsfogalma a *krízis*. Erikson szerint a személyiség fejlődése fordulópontok mentén artikulálódik: az ott sűrűsödő, krízisként átélt feszültség arra sarkallja az egyént, hogy a személyiségét és személyes identitását építő megoldásokat keressen. A mesék és a személyiség titokzatos világában megtett utazás során számos ilyen fordulóponttal, „krízishelyzettel” találkozhattak a résztvevők, és ez tükröződik közösen alkotott meséjükben is. A jó és rossz közti különbségtétel, „a magok szétválogatása”, a külsővé vált tárgyakkal való kapcsolat kialakítása, az elindulás, az életclok megfogalmazása, a kreatív alkotás, a teljeség iránti igény és a dolgokon való felülemelkedés képessége mind-mind megélt tapasztalattá vált. Élményszinten jelentkezett az is, hogy az egyes stádiumokban való továbblépés mindig feltételezi az önfogadás szükségességét, még ha néha *átoknak* is érezzük azt. A címadásban megjelenő finom ironia a kreatív attitűdök egyik igen lényeges összetevőjére, a hatékony, előremutató konfliktusmegoldás fontos támaszára, a humorérzékre utal. Megjelenik itt az a látásmód, hogy a világot és benne magamat érdekes „sötét utakon”, a dolgok „visszajáról” nézve is megközelíteni, még ha néha veszedelmesnek, kockázatosnak tűnik is a járt útról való letérés. Ahogy a *Küندülő állapotban* a mesék világába lépő Vándornak a tudás, a bölcsesség elérése iránti igénye jelent meg, a *Konklúzió*, a „*Tégy úgy, ahogy az átkod mondja*” címbe sűrített üzenet azt tükrözi, hogy az út során elengedhetetlenül szükséges a belső, tudattalan, — néha félelmetesnek tűnő — erővel, személyiségünk titokzatos világával való találkozás. Weöres Sándor így vall erről: „Ha pokolra jutsz, legmélyére térj: az már a menny. Mert minden körbe ér”.

IRODALOM

- BETTELHEIM, B.** 1994. *A mese bővölete és a bontakozó gyermeki lélek.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- BION, W. R.** 1961. *Experiences in groups and other papers.* Tavistock Publications, London.
- CIRLOT, J. E.** 1981. *A dictionary of symbols.* Routledge & Kegan Paul, London and Henley.
- ERIKSON, E.** 1985. Pszichoszociális személyiségelmélet: az emberi fejlődés nyolc szakasza. In: Szakács F. és Kulcsár Zs. (Szerk.): *Személyiséglélektani szöveggyűjtemény. II. Elméleti irányzatok.* Egységes jegyzet. Tankönyvkiadó, Budapest.
- ERIKSON, E.** 1991. *Az ifjú Luther és más írások.* Gondolat Könyvkiadó, Budapest.
- ESTES, C. P.** 1996. *Farkasokkal futó asszonyok I–II. Beavatás a nőiség őseredetének titkaiba.* Édesvíz Kiadó, Budapest.
- FLASKAY GÁBOR:** Melanie Klein elméletei és újításai az analitikus pszichoterápiában. In: *Magyar Pszichológiai Szemle*, XL. 2. 1983. 119–133. o.
- GRIMM, J.–GRIMM, W.** 1989. *Gyermek és családi mesék.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- HIDAS, GY.** 1984. A csoport-pszichoterápia elméleti alapjai. In: Popper P. (Szerk.) *A csoport-pszichoterápia elméleti és gyakorlati kérdései.* Akadémiai Kiadó, Budapest. 17–47.
- HOPPÁL M.–JANKOVICS M.–NAGY, A.–SZEMADÁM, GY.** 1990. *Jelképtár.* Helikon Kiadó, Budapest.
- JACOBY, M.–KAST, V.–RIEDEL, I.** (Eds.) 1992. *Witches, Ogres and the Devil's Daughter. Encounters with Evil in Fairy Tales.* Shambala, Boston & London.
- JUNG, C. G.** 1993. *Mélyseégeink ösvényein. Analitikus pszichológiai tanulmányok.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- KAST, V.** 1992. Methodological Remarks on Fairy Tale Interpretation. In: M. Jacoby–V. Kast–I. Riedel (Eds.): *Witches, Ogres and the Devil's Daughter. Encounters with Evil in Fairy Tales.* Shambala, Boston & London.
- LEUNER, H.** é. n. *Pszichoterápia.* Kézirat (Ford.: Bagdy Emőke).
- MATOLCSI, Á.** 1996. A szublimáció fogalmának jelentésbeli módosulása az analitikus pszichoterápiában. *Pszichoterápia*, V.1. 33–41.
- MÉREI, F.** 1989. A lelki labirintus útjain: önalakítás, feszültségfeldolgozás, gyógyítás. In: Mérei Ferenc: *A pszichológiai labirintus. Fondorlatok és kerülő utak a lelki életben.* Pszichoteam, Budapest. 135–225
- PESECHKIAN, N.** 1991. *A tudós meg a tevehajcsár. Keleti történetek, nyugati lelki bajok.* Helikon Kiadó, Budapest.
- SZÓNYI, M.** 1988. J. Royer „Metamorfózisok” c. tesztjének alkalmazása. In: Mérei F. és Szakács F. (Szerk.): *Pszichodiagnosztikai Vademecum* II. 3. Tankönyvkiadó, Budapest, 99–163.
- SZÓNYI, M.** 1995. „Metatörténeti” elemzés a szimbólumok eszköztárával. In: Bagdy E.–Bognár A.–Urbán-né Varga K. (Szerk.): *Művészetek — Szimbólumok — Terápiák.* Pszichagógosz Bt. Budapest. 49–58.
- VON FRANZ, M.-L.** 1992. *Női mesealakok.* Európa Könyvkiadó, Budapest.
- VON FRANZ, M.-L.** 1993. Az individuáció folyamata. In: C. G. Jung: *Az ember és szimbólumai.* Göncöl Kiadó, Budapest, 157–215.

JUNG ÉS A POSZTMODERN^{*}

Edward S. Casey

Jung és a posztmodern? Első pillantásra felettebb valószínűtlen és nem sokat ígérő téma — különösen ha valakinek, mint ahogyan nekem is szándékomban áll, Jung képekről vallott felfogását központba állítani. Jung egészében véve *premodernnek* tűnik, amikor azzal foglalkozik, hogyan kell a képekről alkotott benyomást kezelni. A középkor és a görög terminológia gyakori segítségül hívása teszi mindenekelőtt nyilvánvalóvá ezt a megállapítást. A képekről vagy a fantáziákról sok helyen mint *esse in animáról* vagy a lélekben létezőről beszél. Egy 1929 januári levelében ezt írja: „Meg vagyok győződve arról, hogy az alkotó képzelet az egyetlen számunkra elérhető ősi jelenség, a psziché valódi Alapja, az egyetlen közvetlen realitás. Ezért beszélek *esse in animáról*, a létezés egyetlen formájáról, melyet képesek vagyunk közvetlenül tapasztalni.”¹

Amikor Jung a *Pszichológiai Típusokban* azt írja, hogy „*az intellektus és a res között ott van az anima, és ez az esse in anima fölöslegessé teszi az egész ontológiai érvelést*” (CW 6: par. 66, 45), nemcsak a középkori nómenklatúrát, de a középkori okfejtés egy privilegizált formáját is segítségül hívja: mint Isten esetében, a lélek (és így a lélekből származó képek) létezésének esetében is benne foglaltatik annak lényege, léte. Jóval később visszatér ehhez a ponthoz, de ezúttal a premodern görög világhoz, és egy 1949 decemberében írott levelében kijelenti, hogy „Szilárdan meg vagyok győződve arról, ... hogy a psziché *ousia* (szubsztancia, lényeg).”² Mivel Jung lényegi premisszája az, hogy a „psziché kép” (CW 13: par. 75, 50) — a lélek nemcsak hogy képekben nyilvánul meg, hanem bennük *létezik* — ebből egyenesen az következik, hogy a kép is szubsztancia: pszichikus szubsztancia, „pszichikus realitással” bír, s ennek felismerése, teszi hozzá Jung „a modern pszichológia legjelentősebb vívmánya” (CW 8: par.

^{*} A tanulmány eredeti címe: Jung and the Postmodern Condition (in.: Karin Barnaby and Pellegrino eds. 1990.: *Jung and the Hermeneutics. Toward a Hermeneutics of Culture*. Routledge, London)

¹ Jung levele Kurt Plachtehoz, 1929. január 10. C. G. Jung, *Letters*, Vol. 1.: 1906–1950. Gerhard Adler és Aniela Jaffé (eds.). *Bollingen Series*. Princeton: Princeton University Press, 1973. 60.

² Jung levele Victor Whitehoz, 1949. december 31., *ibid.* 540.

683, 354). Ez utóbbi állításból úgy tűnhet, hogy a „modern pszichológia” a görög és a középkori gondolkodók által már ismert, és pontosan leírt elképzeléseinek újrafelfedezésére korlátozódna.

Jung, eltekintve az emberben filogenetikai örökségként meglévő „archaikus” tényezőkre történő visszatérő utalásaitól, más szempontból is premodernként mutatkozik be. A nyelvre vonatkozó megjegyzései például eltávolítani látszanak Jungot attól a „nyelvészetiség” iránti túlzott érzékenységtől, melyet Gadamer a francia strukturalistákkal együtt képvisel, és amely érvelésük szerint elengedhetetlen az emberi lényeg megragadásához. „Civilizációnk — jelenti ki Jung — nagyrészt a szavakban való babonás hiedelemre épül ... A szavak képesek elfoglalni az emberek és a dolgok helyét” (CW 18: par. 1428, 625.) A képekről azt írja: szemtől szembe a képekkel „csupán a szavak használata eredménytelen” (CW 18: par. 590, 257). Erre hajlamosak lennénk azt válaszolni, hogy: Igen, de... És mielőtt válaszolnánk Jung egy döntő módosítással lép közbe: nem arról van szó, hogy az összes szót el kell különíteni a képektől, hanem csak azokat, melyeket ő „homályos tekintélyszavaknak” nevez. Milyen szavak ezek? Ezek *metafizikai szavak*, amelyeket Jung a továbbiakban így részletez: „Teljesen szándékosan hozok a pszichológiai megértés napvilágára minden olyasmit, aminek metafizikai tartalma van, és minden tőlem telhető megteszek azért, hogy az embereket megakadályozzam abban, hogy homályos tekintélyszavakban higgyenek” (CW 13: par. 73, 49).

Ezzel az utolsó kijelentéssel hirtelen egy teljesen más nyelvjátékban találjuk magunkat. Ha Jung nyelvvel kapcsolatos gyanúja, amikor képekről van szó, a sajátosan metafizikai nyelvvel kapcsolatos fenntartás, akkor szövetséget köt Heideggerrel és Derridával abban a lankadatlan erőfeszítésükben, hogy dekonstruálják a metafizikát — ami azt jelenti, hogy a metafizika nyelvét — egészen az alaptól felfelé. Ez egy igen jellegzetes posztmodern vállalkozás, és kéz a kézben halad a metafizika legsokatmondóbb alternatívájával, a fenomenológiával. Éppúgy, mint Heidegger és Derrida, akik a fenomenológiából merítették az inspirációt a közös metafizika kritikájukhoz, Jung is hasonlóképpen vélekedik: „A pszichológia nem állít fel semmilyen metafizikai »igazságot«, és nem is törekszik rá. Kizárólag a psziché fenomenológiája érdeklí” (CW 18: par. 742, 309).³

Jung egyetért a metafizika összegző törekvésének posztmodern elutasításával, főként akkor, amikor ezt a pszichére alkalmazzák: „a psziché fenomenológiája annyira színes és változatos mind formájában, mind jelentésében, hogy lehetetlenség ennek összes gazdagságát *egyetlen* tükörben visszatükröztetni, sem a mi leírásunkban megragadni az egészet. Meg kell elégedni azzal, hogy a teljes jelenség egyetlen részletére derítünk fényt” (CW 15: „Pszichológia és irodalom”, Bevezetés, 85).

Célkitűzésünket tekintve a metafizikai monizmusától a fenomenológia polimorfizmusához való elmozdulás kiemelt fontosságú — Jung olyan huszadik századi gondolkodók nézeteivel osztozik, mint Husserl, Cassirer és Wittgenstein (mindannyian „fe-

³ CW 18: par. 1738, 774; és CW 15: „*Psychology and Literature*”, 85.

nomenológiaiainak” írják le filozófiai munkájukat) — és a képek megértése szempontjából közvetlen vonatkozással bír. Jung egy 1935 szeptemberében írott levelében megjegyzi, hogy „a test épp annyira metafizikai, mint a szellem”, és hogy „a pszichikus tapasztalás az egyetlen közvetlen élmény.”⁴ Ha ez igaz, akkor a képekhez való egyedüli helyénvaló megközelítés — ami a „pszichikus élmény” elsődleges tartalmát adja — a fenomenológia lesz, amiről úgy gondolhatjuk, hogy részletekbe menő pontos leírását adja a „közvetlen élménynek”. Valójában Jung egészen addig elmegy, hogy ki mondja, szigorúan véve a pszichológiában ma „csak fenomenológia” létezhet (CW 18: par. 1738, 774). Ez azt jelenti, hogy a valódi pszichológiai kutatásban csak a képek fenomenológiájának van létjogosultsága. És épp ez az, amit feltételezhetünk a psziché esetében, ami valójában kép.

Joggal kérdezhetnénk akkor, hogy miért ragaszkodik Jung olyan nehéz metafizikai nyelvhez, mint „*ousia*” és „*esse in anima*”, amikor képekre utal, ha ennek a századnak a fenomenológiai gondolkodóival halad? Szándékosan önféjű lenne? Nem gondolnám. Heideggerhez hasonlóan (aki olyan kifejezéseket használ, mint „Létező” és „lényeg”) Jung egy ügyes manőverrel figyelmünket a nyilvánvaló premodern nyelvre irányítja, és ezzel arra kényszeríti, hogy a kép modern és posztmodern fogalma közötti lényeges megkülönböztetést megtegyük. A nyilvánvalóan *modern* posztkartezianus nézet szerint a kép csupán „a benyomás másolata”, amint azt Hume állítja, vagy Jung saját szavaival: „a külső tárgy pszichikus reflexiója” (CW 6: par. 743, 442). Éppen ez a redukzív megközelítés uralkodott a nyugati filozófiában és a pszichológiában a tizenhetedik századtól egészen a tizenkilencedik századig — és ez az, ami feltehetőleg nem ad igazat Jung axiómájának, miszerint „a psziché mindenekelőtt képekből áll” (CW 8: par. 618, 325). A modern felfogás a képet nemcsak kifejezetten alsóbbrendűvé teszi ahhoz képest, ami valójában — azzal, hogy szenzoros benyomásnak vagy külső tárgyak keltette impresszióknak tekinti —, de a tényleges pszichikus képet jellel változtatja ahelyett, hogy elismerné szimbolikus jellegét. A képek premodern felfogásához (lényeg, létező, szubsztancia) való visszatérés azt a célt szolgálja, hogy a psziché autonómiájára emlékeztessen, ami az ilyen képek szimbolikus erejében mutatkozik meg — ugyanezt az autonómiát hangsúlyozza Jung, nyilvánvalóan hasonló visszatérő szándékkal, amikor a képeket és az ösztönt kapcsolja össze. Mindkét lépés, az egyik kifejezetten filozófiai, a másik lényegét tekintve biológiai, ugyanazt az alapvető célt szolgálja: a képeknek azon modern interpretációja elleni küzdelmet, amely szerint azok pusztán másolatai vagy jelei annak, amit az elmében és az elmének megjelenítenek — a psziché nélküli elmének, mivel az nem más mint a külső érzékszervi tapasztalásokból származó ikonok pusztá tartálya.

De ha a modernizmus végső elutasítását ilyen módon kívánjuk Jungnál megragadni, mi a helyzet a posztmodernnel? Tétélezzük fel, hogy a korábbi, premodern (de éppígy az archaikus) gondolkodás méltányosabban kezelte a képzeleti élet bonyolultságát és gazdagságát — annak „polimorfizmusát”, ahogy neveztem —, de hogyan le-

⁴ Jung levél Henry A. Murray-hoz, 1935. szeptember 10., *Letters*, Vol. 1.: 1906–1950, 200.

het ezt a jelenkori, posztmodern gondolkodással kapcsolatba hozni? Korábban már felfedeztük azonban annak egyik módját, hogyan kapcsolódik a posztmodernizmushoz. Ez a mód pedig Jungnak a képek fenomenológiájához történő spontán odafordulása. Ennek a fenomenológiai fordulatnak másik vonatkozása annak hangsúlyozásában lelehet fel, hogy a pszichológiában kívülről kell befelé haladni — nem pedig belülről kifelé, ahogyan azt a karteziánizmus és az empirizmus ellen lázadó romantikus költők és filozófusok tették. Jung 1921-ben azt írja, hogy a pszichológiában az a legcélravezetőbb, ha „kívülről befelé, a tudatostól a tudattalan felé, a testtől a lélek felé haladunk ... Bármiféle út vezessen kívülről befelé, a fizikaitól a pszichikusig, a kutatásnak mindenféleképpen ezt az irányt kell követnie egészen addig míg az elemi pszichikus tényeket megfelelő bizonyossággal meg nem állapítottuk” (CW 6: par. 917, p. 525.). Husserlnek a fenomenológiai módszer lényegét megragadó jelszava jut eszünkbe: „Térjünk vissza magukhoz a Dolgokhoz!” — nem említve Heideggernek azt az elképzelését, miszerint az ember „önmagán kívül” birtokolja létezésének lényegét.⁵ Lévi-Strauss azon elképzelése is eszünkbe juthat, miszerint a viszony elemi struktúrái kívül léteznek — függetlenül az adott társadalmi csoport tagjainak szándékos akcióitól: tárgyi létezésük épp annyira „személytelen” (Jung terminusában) mint maguk az őseredeti képek. A strukturalizmus struktúrái és az analitikus pszichológia képei egyaránt megelőzik és előstrukturálják az egyént, aki ezek környezetében és általuk létezik. Ezeknek a struktúráknak és képeknek a „kívüllevése” lényegét tekintve teljesen más, mint ami a korai modern elképzelésben körvonalazódik a szenzoros tapasztalat és annak ikonikus jelekben megjelenő másolatát illetően. Ez a „kívüllevőség” a világhoz vagy a kozmoszhoz tartozik ami a szimbólumok forrása, de éppúgy a psziché eredete is — maga az „objektív psziché”, ahogyan Jung nevezte.

Ez a posztmodern gondolkodási irány azonban nem vonja kétségbe a személyiség és az ego jelentőségét. Jung még azt a kijelentést is teszi, hogy „az objektív psziché a legnagyobb kozmikus csoda és a világ mint tárgy sine qua nonja” (CW 8: par. 357, 169.) és hogy „a psziché a világ tengelye: nemcsak a világ létezésének egyik nagy feltétele, de biztos állíthatjuk, hogy a létező természeti rendbe való közbelépés is, és senki nem tudja megmondani, hogy ez a beavatkozás hol fog végződni” (CW 8: par. 423, 217). Ennek kimondása nem jelent visszatérést a romantika éninflációjához; határozottan posztmodern marad — de most egy döntő gondolati fordulattal. Ez a fordulat ismert a jungiánusok előtt: az objektív psziché egyben kollektív psziché is, egyszerre preperszonális (személy előtti) és pluriperszonális (többszörösen személyes), vagy még pontosabban omniperszonális. Talán kevésbé ismert, hogy a strukturális nyelvészet operacionális premisszája is — az a premissza, amit nemcsak Lévi-Strauss, de Jakobson, Barthes, Merleau-Ponty és Derrida is aláír — természetét illetően kollektív. Saussure erről a témáról tartott székfoglaló gondolatai — melyek éppen azokban az években fogalmazódtak meg, amikor Jung előtt először körvonalazódott saját útja az analitikus pszichológia felé — arról szólnak, hogy a „beszélő tömegnek” (*la masse*

⁵ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Budapest: Gondolat, 1989.

parlante) meghatározó szerepe van a nyelv (*la langue*) alapvető formájára. A nyelv többé már nem az egyéni beszédaktus (*la parole*) kérdése, sokkal inkább az őseredeti képek hatása az elkülönült egóra. Mindkét szerző az alapvetően személytelen psziché szintjéről indul ki: a „kollektív” Jung kedvelt kifejezése, Saussure ennek megfelelő elnevezése az „intézményesített”. Ily módon — Jung időnként heroikus küzdelme ellenére, hogy a kettőt elválassza — a kép és a szó végül találkozik egymással. Az ember szintjén találkozik össze a kettő, aminek teljes elismerését csak a posztmodern gondolkodásban találjuk meg. Jung és Saussure nincs egyedül azon a törekvésében, hogy a kép és a nyelv kollektív alapját megtalálja, amit viszont nem sikerült a korai modern gondolkodásnak. Olyan eltérő módon gondolkodó tudósok kapcsolódtak hozzájuk, mint Lévi-Strauss és Chomsky, akik mindketten kiálltak a képek és a nyelv transzperszonális megalapozottsága mellett, akár a kollektív reprezentációk alakjában, akár a generatív nyelvtan univerzális szabályai formájában jelenjenek is meg. Ami igazán számít azonban, nem az irányzat története, vagy hogy személy szerint ki tartozik ide, hanem az az elképzelés, amit megtestesít. Ez az elképzelés visszatér a képekhez és a szavakhoz, a psziché spontán működésének alapjához, ami a *kép is* és a *szó is*; ezzel túlmutat a modern énfelfogás egologikus korlátain, mely nem ismerte el a kozmikus és kollektív dimenzióban létező psziché szimbolikus működésének lehetőségét.

Matolcsi Ágnes fordítása

ÚJ KÖNYVEK

Bálint Mihály: *A borzongások és regressziók világa*. Fordította: Huller Ervin. Animula Egyesület, Budapest, 1997.

Ferenczi Sándor: *Technikai írások*. Animula Egyesület, Budapest, 1997.

Hanna Segal: *Bevezetés Melanie Klein munkásságába*. Fordította: Balázs-Piri Tamás. Animula Egyesület, Budapest, 1997.

Sigmund Freud: *Pszichoanalízis. Öt előadás*. Fordította: Ferenczi Sándor. Alapkiadás 1990, Kossuth Kiadó, Budapest, 1997.

Carl, Gustav Jung: *A szellem szimbolikája*. Két tanulmány. Fordította: Bodrog Miklós és Haraszi Zoltán. Európa, Budapest, 1997.

Carl, Gustav Jung: *Emlékek, álmok, gondolatok*. Fordította: Kovács Vera. (Alapkiadás: 1987), Európa Könyvkiadó, Budapest, 1997.

Szondi Lipót: *Káin, a törvénytisztegető; Mózes a törvényalkotó*. Fordította: Mérei Vera. Második kiadás, Gondola'96, Pilis-szántó, 1997.

Eric Berne: *Sorskönyv*. Fordította: Ehmann Bea. Háttér Kiadó, Budapest, 1997.

Csikszentmihályi Mihály: *Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája*. Fordította: Legéyné Szabó Edit. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

David Goleman: *Érzelmi intelligencia*. Fordította: Kiss Zsuzsa. Háttér Kiadó, Budapest, 1997.

Erika Landau: *Bátorság a tehetséghez*. Fordította: Tarján T. Katalin. Calibra Kiadó, Budapest, 1997.

Hegel Gyögyeren: *Emlékezz álmaidra*.

Emlékezz magadra. Fordította: Széchezy Orsolya. Animula, Budapest, 1997.

Gordon W. Allport: *A személyiség alakulása*. Fordította: Dayka Balázs, Habermann M. Gusztáv, Kiss Ida, László János; utószó: Kulcsár Zsuzsanna. Második kiadás, Kairosz, Szentendre, 1997.

Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Osiris, Budapest, 1997.

Horváth György: *A modern tesztmodellek alkalmazása*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.

Kovács András: *A különbség köztünk van. Az antiszemitizmus és a fiatal elit*. Cserépfalvi, Budapest, 1997.

Somlai Péter: *Szocializáció. A kulturális átöröklés és a társadalmi beilleszkedés*. Corvina, Budapest, 1997.

Jacques Derrida: *Ki az anya?* Fordította: Boros János, Csordás Gábor, Orbán Jolán. (Dianonia sorozat) Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997.

Heller Ágnes: *Az idegen*. Múlt és Jövő kiadása, New York—Budapest—Jeruzsálem, Budapest, 1997.

Karl R. Popper: *Megismerés, történelem, politika. Válogatott írások és előadások*. Fordította: Darai Lajos Mihály. Adu-Print, Budapest, 1997

Paul Ricoeur: *Fenomenológia és hermeneutika*. Fordította: Mezei Balázs. Kossuth, Budapest, 1997.

Richard Rorty: *Heideggerről és másoktól*. Fordította: Barabás András et al. Jelenkor, Pécs, 1997.

Pócs Éva: *Élők és holtak, látók és boszorkányok. Meditációs rendszerek a kora újkor forrásaiban*. (Néprajzi tanulmányok) Akadémia, Budapest, 1997.

Freud, avagy a modern individuum felfedezése. Popper Péter, Paneth Gábor, Vikár György, Erényi Tibor írásai. (Akik

nyomot hagytak a 20. századon. sorozat 2.) Napvilág Kiadó, Budapest, 1997.

A megtermékenyítéstől a társadalomig. Az ember, a kultúra és a társadalom prenatális dimenziói. Szerkesztette: Hidas György. Dinasztia, Budapest, 1997.

Szeretet és harag az analitikus pszichoterápiában. Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1996. évi konferenciája. Animula Egyesület—Magyar Pszichoanalitikus Egyesület, Budapest, 1997.

A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása. Szerkesztette: Pléh Csaba és Győri Miklós. Pólya Kiadó, Budapest, 1997.

György Júlia Emlékkönyv 1896-1977. Szerkesztette: Horányi Györgyné. Fővárosi Pedagógiai Intézet Pszichológiai Központja, Budapest, 1997.

Kitolási szakasz. Fiatal filozófusok antológiája. Összeállította: Kukla Krisztián és Sutyák Tibor, előszó: Vajda Mihály. JAK—Balassi, Budapest, 1997.

Derrida Marx-szellemé. Az 1996-ban Szegeden tartott filozófiai tanácskozás szerkesztett anyaga. Szerkesztette: Karikó Sándor. Gondolat—Szegedi Lukács Kör, Budapest—Szeged, 1997.

Kathleen Kelley-Lainé: *Peter Pan, avagy a szomorú gyermek.* Fordította: Lenkei Júlia. Filum, Budapest, 1997.

Csabai Márta—Erős Ferenc (szerk.): *Freud titokzatos tárgya. Pszichoanalízis és női szexualitás.* Új Mandátum, Budapest, 1997.

Magyarok Ázsiában. A SOTE Magatartástudományi Intézet Junior Bálint-csoport centenáriumi kiadványa, Budapest, 1997.

E számunk szerzői

Csabai Márta pszichológus, JATE Pszichológiai Tanszék, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

Csörsz Ilona pszichológus, JATE Pszichológiai Tanszék, 6722 Szeged, Petőfi sgt. 30–34.

Dupont, Judith pszichoanalitikus, 24, Place Dauphin, 75004 Paris, Franciaország

Fónagy Iván akadémikus, egyetemi tanár, 1, square Claude Debussy, 92160 Antony, Franciaország

Grünberger Béla pszichoanalitikus, 82, rue de l'Université, 75007 Paris, Franciaország

Haynal, André egyetemi tanár, pszichiáter, pszichoanalitikus, C.P. 79 — CH-1211 Genève, Svájc

Nyerges Katalin klinikai szakpszichológus, pszichoterapeuta, pszichoanalitikus, 1026 Budapest, Nagyajtai u. 9/a.

Pető Katalin pszichiáter, pszichoanalitikus, 1027 Budapest, Fő u. 73.

Salecl, Renata filozófus, Potreceva 4, 61000 Ljubljana, Szlovénia

Szilasi Judit jogász, 10, rue Jean Jaurès, 92320 Chatillon, Franciaország

Szőke Katalin irodalomtörténész, JATE Szláv Intézet, 6722 Szeged, Ady tér 1.

Szőnyi Magda pszichológus, 1116 Budapest, Mohai u. 35.

HÍREK

Boldog születésnapot!

A 90 éves dr. Székács (Schönberger) István szabadidejében Richard Wagner tetralógiájának mélylélektani vonatkozásait kutatja. Szabadideje most sincs sok, mert heti négy napon át továbbra is folytatja analitikusi praxisát. Úgy, hogyan régen is — főleg pszichiáterek, pszichológusok kiképzésére vállalkozik, mert úgy gondolja, ha egy-egy kolléga szénáját rendbe rakja, azzal hosszú távon és „áttételesen” nem egy, hanem sok száz, sőt sok ezer emberen is segíthet.

Székács István 1907-ben született Budapesten. Orvosi diplomát a Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett 1932-ben, majd biokémikusként kezdett dolgozni. Freud műveivel már gimnazista korában megismerkedett, de arra, hogy a pszichoanalízis hivatásává váljon, csak a harmincas évek második felében gondolt. Ekkor, mivel számíthatott arra, hogy zsidó származása miatt állásából úgyis hamarosan távoznia kell, úgy döntött, ezt nem várja meg, maga változtat. Jelentkezett a Pszichoanalitikus Egyesületbe, s kiképző analitikusául Róheim Gézát választotta — úgy érezvén, hogy olyan meszterre van szüksége, akinek a lélektanon kívül más tudományos érdeklődése és felkészültsége is van. Az akkori Egyesület tudományos igényességére jellemző, hogy bár 1938-ban Párizsban a Nemzetközi Pszichoanalitikus Konferencián már nagy sikerű előadást tartott (Melanie Klein is felfigyelt rá, s az előadás közlését angol, francia folyóiratok vállalták), ahhoz, hogy a Magyar Pszichoanalitikus Egyesület rendes tagjává váljon, meg kellett tartania az ilyenkor szokásos külön előadást. Elméleti és gyakorlati szemináriumait olyan

kiválóságoknál végezte, mint Kovács Vilma, illetve Hermann Imre, s tanítványi, baráti kapcsolatban volt Bálint Mihállyal és Bálint Alice-szal. A magyarországi pszichoanalitikus mozgalom és Székács István életében is mély cezúrát jelentett második világháború, a munkaszolgálat, az üldöztetések. A túlélők közül sok pszichoanalitikus emigrált, a megmaradt mozgalmat már az új rendszer ítélte halálra — a Pszichoanalitikus Egyesületet 1949-ben feloszlatták. Székács István ezt követően újból orvosként, elismert biokémikusként dolgozott. Aztán 1953-ban éjjel az ő ajtaján is csöngettek — ma úgy ítéli meg, egy tervbe vett magyar orvosper egyfajta előkészítéseként tartóztatták le, s volt vizsgálati fogságban, sokszor magánzárkában kilenc hónapon át. Aztán ugyanolyan váratlanul, mint ahogy elvittek, ki is engedték. De elhelyezkedni sokáig nem tudott, senki nem merte kockáztatni felvételét. Aztán végül állást kapott az Országos Közegészségügyi Intézetben, az influenzavírusok kutatásával, izotópos vizsgálatokkal foglalkozott, közleményei is megjelentek. 1970-ben nyugdíjba ment, és akkor, barátja, dr. Kun Miklós tanácsára ismét megindította pszichoanalitikusi praxisát, amelyet azóta, most már kanyarok nélkül, töretlenül folytat.

Szemináriumain tanítványai már igen korán, a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején megismerkedhettek a Freud utáni modern pszichoanalízissel, az ortodox tanokon túlmutató, azokat módosító tárgyakapcsolati szemlélettel.

Publikációi, közleményei elsősorban angolul, németül jelentek meg, egy részük magyar fordítása az 1991-ben a Párbeszéd Kiadó által megjelentetett kötetben (*Pszichoanalízis és természettudomány*) olvasható. Ezek között van az a valóban úttörő jelentőségű tanulmány is („Én-rendelenségégek háború idején”), mely a Holoca-

ust túlélők traumafeldolgozási módjaival foglalkozó első pszichoanalitikus munka.

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület ez év októberi konferenciáján lehetőséget biztosított arra, hogy tanítványai külön ünnepi szekció keretében mutathassák be tanárúknak és a konferencia közönségének legújabb munkáikat. Ünnepi számot jelentetett meg a Magyar Pszichiátriai Társaság tudományos folyóirata, a *Psychiatria Hungarica* is.

A kíméletlen tanítványok serege pedig ismét ott kopog Székács tanár úr ajtaján — s az egykori szombati szemináriumok, a felejthetetlen műhelymunka folytatását kéri. Tisztelt Tanár Úr — nincs megállás!

Pető Katalin

A *Thalassa* szerkesztősége is tisztelettel köszönti születésnapján Dr. Székács Istvánt, akinek több írása is megjelent lapunkban. („Ferenci Sándor, a korszerű pszichoanalízis úttörője”, 1991/1. sz., és „Röheim retardációelmélete és az ember agressziója”, 1992/3. sz.).

*

„Ferenci és a jelenkori pszichoanalízis” címmel a Madridi Pszichoanalitikus Egyesület és a Ferenci Sándor Egyesület nemzetközi kongresszust tart 1998. március 6–8. között. Jelentkezés: Asociación Psicoanalítica de Madrid, A. P. M. Velázquez no. 94, 2º izq. 28006 Madrid.

*

„A self kialakulása a kötődéselmélet, a kognitív lélektan és a pszichoanalízis szemszögéből” címmel az MTA Pszichológiai Intézetének rendezésében 1997. november 13-án egész napos szimpóziumra került sor. A szimpózium előadói voltak: Peter Fónagy, Mary Target (Lon-

don), Gergely György, Gervai Judit (Budapest).

*

A Magyar Pszichoanalitikus Egyesület 1997. október 24–25-én tartotta 4. konferenciáját Budapesten „Határhelyzetek” címmel. A kétnapos konferenciát igen színessé tette, hogy előadói a legkülönbözőbb határhelyzetekkel, határokkal, illetve határok hiányával foglalkoztak: volt előadás, amelyben a lelki instanciák határaitól volt szó, volt amelyik a terápia kereteivel foglalkozott, s olyan is, amelyik társadalmi és szemléletbeli váltásokról, de hallgattunk előadást betegség és egészség határmezsgyéjéről is. A témát sok oldalról körüljáró s nagy szakmai érdeklődést kiváltott konferenciáról a következő számunkban szólunk részletesebben.

*

1997 nyarán a Ferenci Sándor Egyesületet számos külföldi vendég kereste fel. Pedro Boschan argentin pszichoanalitikus, a Buenos Aires-i egyetem professzora „Az idő fogalma a pszichoanalízisben” címmel, Samuel Slipp professzor, az American Academy of Psychoanalysis megválasztott elnöke pedig „Ferenci mint a családterápia nagyapja” címmel tartott előadást. A New York-i Ferenci Sándor Intézet tagjai, élükön dr. Arnold Rachmannal, egy hetet töltöttek Magyarországon 1997 augusztusában. A New York-i intézet és a Ferenci Sándor Egyesület találkozóján dr. Rachman díszoklevelet adott át egyesületünknek Ferenci szellemi megőrzéséért tett erőfeszítéseink elismeréseképpen. A találkozón dr. Rachman bemutatta legújabb könyvét, amely a Jason Aronson kiadónál jelent meg *Sándor Ferenci. The Psychoterapist of Tenderness and Passion* címmel 1997-ben. Bókay Antal, egyesületünk választ-

mányi tagja bemutatta *Ferenczi's turn in Psychoanalysis* című könyvét, amelyet Peter Rudnitskyval és Patrizia Giampieri-Deutsch-csal együtt szerkesztett (New York University Press, New York, 1996). Erős Ferenc a *Thalassát* mutatta be a New York-i vendégeknél.

Archívumunkat meglátogatta dr. Juan Gallardo Cunco, a Santiago de Chile-i Instituto de Desarrollo Psicologico igazgatója. Dr. Spyros Orfanos, az American Psychological Association, Division of Psychoanalysis megválasztott elnöke egyesületünk szervezésében Ferenczi-emlékhelyeket látogatott Budapesten. Ennek során merült föl az a javaslat, hogy emléktáblát kellene állítani Ferenczi Nagydiófa utcai lakóházának falára.

*

Az European Society for the History of Human Sciences (ESHHS), a korábbi CHEIRON Society (Europe) 1997. augusztus 29. és szeptember 2. között Budapesten és Szegeden tartotta éves konferenciáját. A konferencián számos pszichoanalízis-történeti előadás is elhangzott, többek között Robert Kramer (Washington University, USA): „Otto Rank's Contributions to Client-Centered, Gestalt and Existential Ways of Understanding Creativity and the Relational Self”, David Lee (University of California [UCLA]): „Oskar Pfister's transatlantic psychoanalytic connection”, William Woodward (University of New Hampshire, USA): „Rescuing psychoanalysis from its critics. Sulloway, Masson, Grünbaum *et alii*”.

*

1997. december 13-án, szombaton délelőtt 10 és 12 óra között tudományos ülést rendezünk Binét Ágnes születésének 77. évfordulója alkalmából. Az ülésen barátai, közeli munkatársai és tanítványai emlékeznek rá. Aki rövid előadás-

sal szeretne részt venni az emlékülésen, kérjük, minél előbb jelezze néhány sorban Flasky Gábornál (1125 Budapest, Diósárok u. 16/b.).

*

1998. január 10-én Oscar Zenter ausztráliai pszichoanalitikus tart előadást egyesületünkben Ferenczinek a pszichoanalízis alapproblémáira és különösen Lacanra gyakorolt hatásáról. 1998 tavaszán kerekasztal-beszélgetés megrendezését tervezzük Ferenczi nemrégiben magyarul is megjelent *Klinikai Naplójáról*. A beszélgetés résztvevői: Bókay Antal, Erős Ferenc, Hárs György Péter, Mészáros Judit, Horgász Csaba és Hidas György.

*

A pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán az 1997–1998-as tanévben pszichológiai PhD-képzés indult. A PhD-program – amelynek vezetője dr. László János egyetemi tanár – három alprogramot tartalmaz: személyiség-lélektan, szociálpszichológia és – Magyarországon először – elméleti pszichoanalízis. Az alprogramvezetők: dr. Kézdi Balázs habilitált docens, dr. László János, illetve Bókay Antal egyetemi tanár és dr. Erős Ferenc habilitált docens. Várjuk a jelentkezéseket az 1998–1999-es tanévre. A programról és a jelentkezés feltételeiről felvilágosítás kérhető az alprogramvezetőktől, illetve a JPTE BTK Dékáni Hivatalától (7632 Pécs, Ifjúság útja 6.).

*

A Ferenczi Sándor Egyesület könyvtára és archívuma az MTA Pszichológiai Intézet épületében (1067 Budapest, Tereztér krt. 13.) működik. A könyvtár és archívum előzetes bejelentés (Erős Ferenc: 3-220-425/146 vagy Hidas György: 200-38-03) alapján minden érdeklődőnek rendelkezésére áll.

A THALASSA 7–8. ÉVFOLYAMÁNAK (1996–1997) TARTALOMJEGYZÉKE

FEMINIZMUS (1996/1)

Bevezetés (Örlósy Dorottya). 3–6.

PSZICHOANALÍZIS ÉS FEMINIZMUS

Karen Horney: Menekülés a nőiség elől. 7–20.

Toril Moi: Férfiuralom: szexualitás és episztemológia Freud *Dóra*-jában. 21–36.

Nancy Chodorow: Feminizmus, nőiség, Freud. 37–52.

Juliet Mitchell: Jacques Lacan és a női szexualitás. 53–76.

Tony Jefferson: Mike Tyson és a destruktív férfiasság. 77–94.

THALASSA–BESZÉLGETÉS

Világnézetről, terápiairól, nemi szerepekről (B. Gáspár Judittal, Bakó Tihamérral, Ingusz Ivánnal, Horváth Krisztinával beszélget Örlósy Dorottya és Vajda Júlia). 95–117.

MŰHELY

Jádi Ferenc: Aki van, kíván (Jacques Lacan és Courbet „A világ eredete” című festménye). 119–34.

Bakó Tihamér: A kríziskatlan-korszak (gondolatok a pszichoanalitikus kezelés egyik átmeneti időszakáról). 135–143.

KÖNYV

Harmat Pál: Egy tarka madár New Yorkból (William G. Niederland: *Trauma und Kreativität*). 144–146.

ÚJ KÖNYVEK 148–149.

HÍREK 150–151.

ENGLISH SUMMARIES 154–156.

CONTENTS 157.

SZONDI–FERENCZI (1996/2)

Bevezetés (*Gyöngyösiné, Kiss Enikő*). 3–4.

SZONDI LIPÓT ÉLETMŰVÉBŐL

Szondi Lipót: Sorsanalízis és önvallomás. 5–38.

Szondi Lipót: Az emberré válás útja. 39–60.

Szondi Lipót: A tudattalan nyelvei: szimptóma, szimbólum és választás. 61–82.

Karl Bürgi-Meyer: „A laboratórium egy lázasan dolgozó hangyatársadalom”. 83–103.
Emlékezés a Szondi családra. Karl Bürgi-Meyer interjúja Kerényi Magdával.
105–117.

Szondi Lipót levelezéséből. 1. Freud — Szondinak, 2. Thomas Mann — Szondinak,
3–4. Szondi — Balázs Péternek, 5. Balázs Péter — Szondinak, 6. Szondi — Balázs
Péternek. 118–125.

Gyöngyösiné, Kiss Enikő: Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényének
sorsanalitikus interpretációja. 126–136.

FERENCZI SÁNDOR, A PUBLICISTA

Zsoldos Sándor: Ferenczi Sándor, a *Jövendő* munkatársa. 137–140.

Ferenczi Sándor prepszichoanalitikus írásai a *Jövendő*-ben

A szesz. 141–142.

A mikrokozmosz csodái. 142–144.

Az öntudat fejlődése. 144–147.

A lelkiismeret eredete — Királygyilkosságok — A hőmérséklet hatása a lélekre. 147–149.

A hipnotizmus bírálata. 149–152.

Egy kis fiziognomika. 152–154.

A tudás mérlege. 154–157.

A hit szerepe a gyógyításban. 157–159.

Kísérleti embriológia. 159–161.

Biológiai egységesség. 161–162.

A csodás elem az álomlátásokban. 162–170.

Kereszténység és orvostudomány. 170–177.

A két nem kétféle jelleme. 177–179.

Emlékezés

Száz éve született Gyömrői Edit. 1. Gyömrői Edit — Vezér Erzsébetnek, 2. Anna
Freud — Gyömrői Editnek. 180–181.

ÚJ KÖNYVEK 182.

HÍREK 183.

ENGLISH SUMMARIES 184–186.

CONTENTS 187.

(1996/3)

TANULMÁNYOK

Jessica Benjamin: Azonosság és különbözőség. 3–24.

Rada Iveković: „Szeretkezz, ne háborúzz!” A nők, a nacionalizmus és a háború. 25–39.

Nemes Lúvia: Az enfant terrible alakja a pszichoanalízisben. 40–52.

IRODALOM

Marcel Proust: Visszatérés Guermantes-ba. 53–62.

Lóránt Zsuzsa: A fordító jegyzetei a *Visszatérés*hez. 63–66.

MŰHELY

Nyerges Katalin: „Nem szabad lerombolni...!” Pszichoterápiás esettanulmány. 67–82.
Forgács Attila–Túry Ferenc–Németh Marietta: Dominanciaviszonyok és evészavarok,
avagy a megevett hatalom. 83–92.

Bakó Tihamér: Csalódásom a pszichoanalízisben?! 93–100.

ARCHÍVUM

Bruno Bettelheim: Titkos aszimmetria. 101–117.

Georg Groddeck: Könyv az ősválamiról (részlet). 118–122.

Vég Katalin: Lélekkeresés, Georg Groddeck ürügyén. 123–135.

KÖNYV

Kun Tibor: Szótár és lélekelemzés. 136–143.

ÚJ KÖNYVEK 144.

BESZÁMOLÓK, HÍREK

Edith Kurzweil: A 39. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus. 145–149.

ENGLISH SUMMARIES 152–155.

CONTENTS 156.

PSZICHOANALÍZIS ÉS POSZTMODERN (1997/1)

Bevezetés: Pszichoanalízis a világnézet után (*Bókay Antal*). 3–10.

TANULMÁNYOK

Judith Butler: Esetleges alapok: a feminizmus és a „posztmodern” kérdés. 11–31.

Gilles Deleuze: Mi a halálószton? 32–38.

Jacques Derrida: Egyesített értelmezések. 39–51.

Philippe Lacoue-Labarthe: A színpad: ősi. 52–71.

Orbán Jolán: Freud különböző olvasatai: Lacan és Derrida. 72–99.

Katona Gábor: Modern pragmatizmus és pszichoanalízis. Rorty ironikus esztétája az analitikus díványán. 100–115.

Slavoj Žižek: Az inherens törvényszerűség, avagy a hatalom obszcenitása. 116–130.

MŰHELY

Hárs György Péter: Tithónosz és a Miki egér. 131–141.

Ritter Andrea: Stephen Hawking csodálatos utazása. 142–151.

KÖNYV

Ferenczi Sándor: Klinikai napló 1932 (*Haynal André*). 152–153.

Elisabeth Roudinesco és Michel Plon: Dictionnaire de la psychanalyse (*ef*). 153–154.

ÚJ KÖNYVEK 155.

HOZZÁSZÓLÁS

Mészáros Judit: A kevesebb több lenne — avagy a slampos közzététel buktatói. 157–158.

Zsoldos Sándor: Még a több is kevés lenne. Válasz Mészáros Juditnak. 158–159.

Mészáros Judit: Ebből még több...? Már sok lenne. 160–161.

HÍREK 162.

ENGLISH SUMMARIES 163–165.

CONTENTS 166.

(1997/2–3)

Bevezető (*Erős Ferenc*) 3–4

MAGYAR PSZICHOANALITIKUSOK PÁRIZSBAN

Grünberger Béla: A kincsesátart teremtő gyermek. 5–20

„A pszichoanalízis szemszögén keresztül nézem a világot.” Beszélgetés Grünberger Bélával. 21–32

Fónagy Iván: A halálösztön és a nyelv dinamikája. 33–41

Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. 42–58

Judith Dupont: Egy kegyeletsértés története. 59–68

PSZICHOANALÍZIS KELET-EURÓPÁBAN

Szőke Katalin: Az orosz századelő kultúrtörténete és a pszichoanalízis. 69–70

Alekszandr Etkind: Neurotikus a forradalmárok nemzedékében: Szergej Pankejev, a Farkasember. 71–99

Alekszandr Lurija: A pszichoanalízis a jelenkori pszichológia fő irányainak tükrében. 100–120

Wilhelm Reich: A pszichoanalízis a Szovjetunióban. 121–128

Petar Klajn: Sugár Miklós és a szerbiai pszichoanalízis fejlődése. 129–153

Renata Salecl: Pszichoanalízis és háború. 154–167

A PSZICHOANALÍZIS MŰHELYE

André Haynal: Progresszió és regresszió: az álmok útján. 168–179

Nyerges Katalin: A Mann család regényeiről. 180–193

Csabai Márta–Csörsz Ilona–Szőnyi Magda: „Gerezabarka”: Tündérmesék, együttes élmény, önismeret. 194–212

Edward S. Casey: Jung és a posztmodern. 213–217

ÚJ KÖNYVEK 218–219

HÍREK

Székács István 90 éves (*Pető Katalin*) 220–221

A *Thalassa* 7–8. évfolyamának (1996–1997) tartalomjegyzéke 222–226

ENGLISH SUMMARIES 227–230

CONTENTS 231

Edited by Antal Bókay, Ferenc Erős (editor-in-chief), Kinga Göncz, György Hidas, Judit Mészáros, Júlia Vajda.

THALASSA is the journal of the Sándor Ferenczi Society, Budapest.

THALASSA is the title of Sándor Ferenczi's classical work.

THALASSA symbolically refers to the sea, the womb, the origin, the source.

THALASSA is an interdisciplinary journal devoted to free investigations in psychoanalysis, culture and society.

THALASSA has roots in the historical traditions of Hungarian psychoanalysis, but is not committed to any particular school or authority.

THALASSA welcomes all original contributions, historical, theoretical, or critical, dealing with the common problems of psychoanalysis and the humanities.

The first issue of THALASSA (1990/1) is based on the proceedings of the first scientific conference of the Sándor Ferenczi Society, held in Budapest, 1989, under the title *Psychoanalysis and Society*. The second issue (1991/1) is devoted to the life and work of Sándor Ferenczi. The third issue of our review (1991/2) deals with the relationship between psychoanalysis and hermeneutics. The fourth issue (1992/1) is devoted to the problems of the relationship between psychoanalysis and politics. The fifth issue (1992/2) is a memorial volume devoted to the life and work of Géza Róheim. The sixth issue (1993/1) contains psychoanalytic studies on language, fiction and cognition. The seventh issue (1993/2) is devoted to the life work of the French psychoanalyst Jacques Lacan. The focus theme of the eighth and ninth issue (1994/1–2) are the effects and after-effects of the Holocaust — from both psychoanalytic and psychosocial points of view. This issue commemorates the fiftieth anniversary of the Holocaust in Hungary. The tenth and eleventh issue (1995/1–2) contains articles on the relationship between psychoanalysis, postmodernism, art, and mass phenomena. The main topic of the twelfth issue (1996/1) is the relationship between psychoanalysis and feminism and related issues. The thirteenth issue (1996/2) is devoted to the life and work of Leopold Szondi, the founder of “fate analysis”, and published as well a series of newly discovered pre-psychoanalytic writings of Sándor Ferenczi. In our fourteenth issue (1996/3) we continued the series on psychoanalysis and feminism, and we published — among others — texts by Marcel Proust, Georg Groddeck and Bruno Bettelheim. The main topic of the fifteenth issue 1997/1) is the relationship between psychoanalysis and postmodernism. The next, 1998/1 issue will contain, among others, contributions by Nicholas Abraham, Mária Török, Lajos Székely, Tom Ormay, and György Gergely.

DESCRIPTION OF THE PRESENT ISSUE (1997/2–3)

After and Introduction written by FERENC ERŐS, the section **HUNGARIAN PSYCHOANALYSTS IN PARIS** follows. With this section we start a longer series in our journal to present the life and work of psychoanalysts who left Hungary in

different historical periods and did important contributions in their host countries — in France, Britain, the United States and elsewhere. The series starts with presenting BÉLA GRÜNBERGER (born 1903), the senior of French and probably international psychoanalysis who lives in Paris. We publish here one of his essays **The “child with treasure” and the avoidance of the Oedipus** (*L’enfant au trésor et l’évitement de l’Oedipe*, 1967), in which he shows a specific kind of narcissistic development in the course of which the child creates his own world (the treasure) in order to reject introjection, avoiding thereby the Oedipal conflict. The consequence of this process is that in his later periods, especially in his adolescence, the person might have serious deficiencies in identifying with the objects of the outer world. Grünberger’s essay is followed by an interview made recently by JUDIT SZILASI. In this interview entitled **“I look upon the world through the eyes of psychoanalysis”** Grünberger retells his long life history from his native city Nagyvárad (presently Oradea, Romania) to France via Germany and Switzerland, his experiences in the French psychoanalytic community, his encounters with such prominent contemporaries as Sacha Nacht and Jacques Lacan, and the growth of his ideas on narcissism and antisemitism. In the same section we also publish essay and interview with another important figure of French and Hungarian psychoanalysis, professor of linguistics and member of the Hungarian Academy of Sciences IVÁN FÓNAGY. Fónagy contributed to both linguistics and psychoanalysis mainly by his works on psycho-phonetics, that is, the study of the instinctual and unconscious basis of human voice. In his article **Dynamics of the death instinct and language** Professor Fónagy argues that the vivacity and the permanent rebirth of language is interwoven with repetition and death instinct. The fully developed language tends to give up itself, in order to return to a preverbal way of communication, to archaic mental mechanisms. By language, the “morbid” repetition compulsion is mixed up (and thus neutralised) by sexual instinct, and utilised in the service of differentiated communication. In the interview made by FERENC ERŐS and JUDIT SZILASI (**Linguistics and psychoanalysis**) Professor Fónagy speaks about his formative years as student of German and French in France and in Hungary, about the origins and development of his interest in the psychoanalytic study of language on the inspiration of the Hungarian psychoanalysts István Hollós, Dezső Pfeifer and Imre Hermann, his activities as linguist in Hungary and, after his moving to France in the sixties, a psychoanalyst as well. In the interview he exposes his ideas about the relationship between linguistics and psychoanalysis as well as his views on contemporary psychoanalysis in general. In her article **The Story of a Transgression** JUDITH DUPONT, a French psychoanalyst of Hungarian origin recounts the story of how the correspondence between Sigmund Freud and Sándor Ferenczi and Ferenczi’s *Clinical Diary* was finally published. She shows the reasons, why the publication was delayed so long, although the letters and the *Clinical Diary* were in the hands of Mihály Bálint to whom Gizella Ferenczi, the widow of Sándor Ferenczi, gave her commission to manage the publication process. The story of these publications reveals difficult moral and legal questions.

The next section, **PSYCHOANALYSIS in EASTERN Europe** starts with ALEKSANDR ETKIND’s essay entitled **A neurotic in the generation of**

revolutionaries: Sergey Pankeyev, the Wolf-Man. This is a chapter taken from the St. Petersburg based author's book *Eros nevozmozhnogo* (The Eros of Impossible), a cultural history of psychoanalysis in Russia. In this chapter Etkind retells, on the basis of newly discovered sources, the true story of the "Wolf-Man", the main character of Freud's famous case study *From the history of an infantile neurosis*, whose real name was Sergey Pankeyev. The author shows Pankeyev's youth in Russia, his later life as an *émigré* in Austria, the story of his treatment by Freud, and relates the nature of the "Wolf-Man"'s neurosis to the general experiences of Pankeyev's generation in Russia. Etkind's essay is introduced by the translator, KATALIN SZÓKE, who shows the significance of psychoanalytic ideas in the "silver age", the Russian culture and literature at the turn of the twentieth century. As an illustration of the presence of psychoanalysis in the pre- and post-revolutionary Russia, we publish a contemporary account of the world famous Russian psychologist ALEKSANDR LURIYA (1902–1977) under the title **Psychoanalysis in the mirror of the main trends in contemporary psychology**. This text was written in the author's very young age, in Kazan, where he founded a psychoanalytic association, the first one in Russia. The author shows carefully the basic ideas of psychoanalysis, and attempts to situate it among the main currents of the contemporary Western and Russian psychology. He stresses the importance of studying the personality as a whole, and thus he anticipates some ideas of his later works. The father of the SEXPOL movement, the Freudo-Marxist WILHELM REICH visited the Soviet Union in 1929, when the psychoanalytic movement already was under heavy attack. We reprint here his contemporary account **Psychoanalysis in the Soviet Union** in which he tries to explain the situation of psychoanalysis in this country, and the reasons why "Freudianism" was rejected by Soviet ideology. We publish in this section two articles coming from the former Yugoslavia. The first, PETAR KLAJN's contribution **Miklós Sugár and the development of psychoanalysis in Serbia** is an account of the life and work of Miklós Sugár, a physician and psychoanalyst who worked between the two world wars in Yugoslavia, in the Vojvodina town Subotica (Szabadka), and in Belgrade. Although Sugár wrote in his native Hungarian and in German, he played a pioneering role in the development of the psychoanalytic movement in Serbia and in all Yugoslavia. The article shows the theoretical and practical significance of Dr. Sugár's activities which were interrupted during the second world war. Miklós Sugár died in a Nazi concentration camp in the age 48. The other article is an essay written by the Slovenian philosopher RENATA SALECL. The essay, **Psychoanalysis and war** discusses different forms of the so-called meta-racism or "postmodern" racism which nowadays rages around Europe. The author argues that "meta-racism" perceives cultures as fixed entities and tries desperately to maintain cultural distances. Further, she presents a Lacanian interpretation of the Bosnian war, and the fantasy of the homeland as related to national identities and the compassion for the suffering of others. The role of fantasy in political discourses and identification with media messages is also discussed.

In our third section, **THE WORKSHOP OF PSYCHOANALYSIS**, we publish four further contributions. In his article **Progression and regression: on the road**

of the dreams ANDRÉ HAYNAL examines the role of the dream in psychoanalysis, with particular reference to transference and counter-transference. Both the intrapsychic and the interpersonal aspects of the dream manifest themselves in the analytic process. The interpretation of dreams is a creative act. Finally, the author shows, with the help of a partial presentation of an analytic case, the importance of the dream in the partly unconscious communication between the patient and the analyst. KATALIN NYERGES in her essay **On the Mann family sagas** compares the major threads concerning the father-son relation in some works of Thomas Mann and his son Klaus Mann. The difference between their respective ways of elaborating their instinctual conflicts manifests itself in the circumstances surrounding the creation of their books as well as in the life history of the authors. The emotional interaction of father and son can be detected most clearly in Thomas Mann's *The Buddenbrooks* and *Joseph and His Brothers* as well as in Klaus Mann's *Mephisto*. In their article **"Gereznabarka". Fairy tales in symbol-therapy group dynamics** MÁRTA CSABAI, ILONA CSÖRSZ and MAGDA SZŐNYI present a new approach to the application of fairy tales in a symbol-therapy group for healthy young adults. Symbols and certain elements of fairy tales are widely used in different forms of psychotherapy, but the method introduced here where fairy tales as "wholes" serve the projective basis for verbal interactions and "free" associations in the group is a new undertaking. The presentation is organised around two main lines: firstly, it gives an account of the manifest (verbal) material registered during the sessions and that of the analysis of its latent contents as related to group dynamics; secondly, the specific associations called out by particular symbols of fairy tales and their relationships and restructurations into "new tales" is also discussed. The last contribution in the section is an essay by EDWARD S. CASEY **Jung and the Postmodern Condition** in which the author shows some parallels between certain elements of C. G. Jung's thinking and postmodern philosophy.

We accept contributions in Hungarian, English, German or French. Authors are requested to provide their papers with an English and/or Hungarian summary. Original articles, reviews, reflections, and suggestions should be sent to Thalassa, c/o Institute of Psychology of the Hungarian Academy of Sciences, Teréz krt. 13., H-1067 Budapest. Phone: (36-1) 322-0425/141,146; fax: (36-1) 342-0514. E-mail address: thalassa@orange.okt.cogpsyphy.hu

THALASSA is published by the Thalassa Foundation, Budapest (address above). Subscription and distribution: SZIGET REHABILITÁCIÓS SZÖVETKEZET, Murányi u. 21, H-1078 Budapest, phone (36-1) 342-7158.

The present issue of THALASSA was supported by the National Cultural Fund and the Ministry of Culture and Education of the Republic of Hungary.

Contents

HUNGARIAN PSYCHOANALYSTS IN PARIS

<i>Béla Grünberger</i> : The “child with treasure” and the avoidance of the Oedipus	5
“I look upon the world through the eyes of psychoanalysis.”	
An interview with Béla Grünberger	21
<i>Iván Fónagy</i> : Dynamics of the death instinct and language	33
<i>Linguistics and psychoanalysis</i> . An interview with Iván Fónagy	42
<i>Judith Dupont</i> : The Story of a Transgression	59

PSYCHOANALYSIS IN EASTERN EUROPE

<i>Katalin Szőke</i> : Psychoanalysis and the “silver age” in Russia	69
<i>Aleksandr Etkind</i> : A neurotic in the generation of revolutionaries:	
Sergey Pankeyev, the Wolf-Man	71
<i>Aleksandr Luriya</i> : Psychoanalysis in the mirror of the main trends	
in contemporary psychology	100
<i>Wilhelm Reich</i> : Psychoanalysis in the Soviet Union	121
<i>Petar Klajn</i> : Miklós Sugár and the development of psychoanalysis in Serbia	129
<i>Renata Salecl</i> : Psychoanalysis and War	154

THE WORKSHOP OF PSYCHOANALYSIS

<i>André Haynal</i> : Progression and regression: on the road of the dreams	168
<i>Katalin Nyerges</i> : On the Mann family sagas	180
<i>Márta Csabai</i> — <i>Ilona Csörsz</i> — <i>Magda Szőnyi</i> : “Gereznabarka”.	
Fairy tales in symbol-therapy group dynamics	194
<i>Edward S. Casey</i> : Jung and the Postmodern Condition	213

BOOKS	218
------------------------	-----

EVENTS AND INFORMATION	220
---	-----

Contents of the Volumes 7-8 (1996-1997)	222
---	-----

ENGLISH SUMMARIES	227
------------------------------------	-----